

श्रीः ।

शास्त्रमुक्तावली—४८;

शतदूषणी ।

श्री कवितार्किक सिंहेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण

श्रीमद्वेदान्ताचार्येण विरचिता.

वाधूलकुलतिलक श्रीमहाचार्यविरचितया

चण्डमारुताख्यया व्याख्यया सह

श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयङ्करअनन्ताचार्येणपरिशोधिता

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशाखायां

अमुद्यत ।

।पुटः—षट्षष्टितमस्कन्धान्तः ।

श्रीकाञ्ची ।

इदानीं भेत्तन्मूल्यम् ३—१२—८

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीदयामीवाय नमः ।

शास्त्रसुक्तावली

शतदूषणी ।

एकचत्वारिंशो वादः ।

अविद्याख्यावद्यं फलमपि तदीयं भगवतो
विदूरे यस्येति श्रुतिशिरसि जोत्तुष्यत इदम् ।
यदज्ञानाद्बन्धो भवति न तु यद्वैभवविदां
स मे देवः श्रीमांश्छमयतु सदा चेतसि तमः ॥

यः पुनरयं स्वप्रकाशचिन्मात्रैकरसस्य ब्रह्मणो विश्वभ्रमहेतु
रविद्याख्यो दोषः, स किं परमार्थः, उतापरमार्थः ? आद्येपि ब्रह्मणो
भिन्नोऽभिनोवा ? भिन्नत्वे परमार्थद्वित्वमसङ्गः । अभिन्नत्वे च
ब्रह्मण एव विश्वभ्रमहेतुदोषत्वमुक्तं स्यात् । तथाच ब्रह्मणो नित्य-

चण्डमारुतः ।

ज्ञानाङ्कुरशिवङ्कराः कश्चिमलप्रोह्लाससर्वङ्कपाः

काणादप्रमुष्णप्रकल्पितकथाकूलङ्कपाः पञ्चपाः ।

व्याकुर्वन् मतिभूपतेरिह कृतीर्द्धावयन्मादशा

नाकल्पं करुणालयो विजयतां भीभीनिवासो गुरुः ॥

य पुन रिति । स्वप्रकाशपदेन स्वविषयाविद्याभयत्वे व्याघातः प्र-
र्यते । स्वप्रकाशत्वेपि अणण्डानन्दत्वादेरप्रकाशात्तदवच्छिन्नविषयकारानमुप-
पद्यत एवेत्युक्ताह- चिन्मात्रे ति । आनन्दत्वादयो धर्मास्तन्त्येवेत्यत्राह-
एकरसस्येति । आनन्दत्वादेर्भिध्यात्वाच्च तद्विषयत्वमज्ञानस्य मुक्तम्, तज्ज्ञा-
नस्याविद्यानिवर्तकत्वप्रसङ्गेनातत्त्वज्ञानान्मोहावृत्तेः । ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्व त्रिदोष-
त्वाच्च संसारहेत्वज्ञानाभयत्वं व्याहर्तमत्याह- विश्वभ्रमहेतुर्दोष इति ।

त्वेन नित्यभ्रमप्रसङ्गः । सहकारिसद्भावात् कदाचिद्भ्रमः, तद्वैक-
ल्यात्, पश्चाद्विशृतिरिति चेत् ? तर्हि प्राप्ताप्राप्तविभेकेन सहकारिदोष
इत्युक्तं भवति । तत्रापि हि परमार्थपरमार्थविकल्पानुपपत्तिर्दुर्वारा ।
कश्चासौ सहकारित्वेन विवक्षितः ? तत्त्वगस्यादेवावगजन्यतत्त्वज्ञान
प्रागभाव, इति चेन्न;— भावरूपाज्ञानप्रतिपादनप्रयासवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । तस्य च प्रागभावस्य न ब्रह्मस्वरूपता युक्ता, तत्त्वज्ञान-
ब्रह्मनिवृत्तिप्रसङ्गात् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तु मिथ्यात्वेन तद्दर्शन-
हेतुदोषत्वं ब्रह्मण एव स्यात् । ब्रह्मणश्च नित्यत्वेन तस्य नित्य-

ननु सहकारिवशादातत्त्वज्ञानाद्भ्रमः, उदपन्ने, तत्त्वज्ञाने सहकारिणो निवृत्त-
त्वात् भ्रमोत्पाद इति शङ्कते— सहकारी ति । तर्हि ति । ब्रह्मणि कल्पि-
सहकार्यभावे भ्रमानुत्पत्तेस्तत्त्वज्ञाने च भ्रमोत्पत्तेरन्वपत्तिरैकान्या सहकारित्वे,
नामिमतस्यैव कारणत्वं स्वाम्ना ब्रह्मणः, परिणामित्वमपि ब्रह्मणोऽपरिणामि-
त्वश्रुत्यनुसारेण सहकारिण एव स्यात्— इति तस्यैव दोषत्वं युक्तम् ; ब्रह्मण-
परिणामित्वेहि अलक्षणाकारवृत्तिरूपप्रमां प्रतापि कारणत्वाद्ग्रन्थासाधारणकार-
णप्रामाण्यात् न ब्रह्मणो दोषत्वम्, किन्तु सहकारिण एवेत्यर्थः । विकल्पप्र-
नुपपत्तिरिति । विकल्पयोः— कौञ्चोरनुपपत्तिरित्यर्थः । दुर्वारे ति । “ ब्रह्मव्य-
तिरिक्तस्यपि ” त्यादिनाः कथमाग्रे दोषोऽपरमार्थ्ये प्रसज्यत इति भावः ॥
ने, ति । न च पक्षिण्यर्थः तदुत्पादानम्, अत्रावश्यभावपरिणामत्ववत् भावपरिणाम-
मित्यस्यापि विशेषात् । किं प्रागभावे ब्रह्मस्वरूपमेव, उक्तं तद्वतिरिक्त इति विकल्प-
मभिप्रेत्याद्ये दोषमाह—तस्ये ति । अनित्यमात्रस्य, तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वादिति भावः,
यद्वा तावज्ञाने सति ब्रह्मभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह—ब्रह्मव्यतिरि-
क्तस्येति मिथ्यात्वेने ति । अग्न्या अद्वैतहातिरिति भावः । तस्येति । प्रागभा-
वस्येत्यर्थः । ननु कथं तत्त्वज्ञानानुत्पादप्रसङ्गः ? तत्त्वगमनीवशात्तदुत्पत्तेः
प्रागभावाद्यादिति चेन्न;— अप्याससामग्र्या नित्यात्वेन, तत्त्वज्ञानोत्पत्तिवोग्यत्वे
अभिमतत्वात्पि प्रागभावाप्यासस्यावश्यकत्वात्, तस्य चाप्यत्यमानाविनाभावात्,

अकाशमसद्गेन तत्त्वज्ञानानुत्पादप्रसङ्गः । अपरमार्थभावरूपदोषं
पक्षेप्यमेव दोषः । अनादित्वान्न दोषान्तरापेक्षेति चेत् ! अनादि
स्वेपि तयोः कारणपेक्षा परिहर्तुं शक्यते, न पुनरपरमार्थस्य प्रतिभासे
दोषाख्यनिवन्धननिरपेक्षम् । अन्यथा दोषमन्तरेण प्रकाशमानस्य

तदानीं तत्त्वज्ञानोत्पादे तत्कालोत्पत्तये तदभावात्प्रागभावाभ्यासत्वे
नित्यदोषाधीनत्वमभ्युपगम्यता तत्त्वज्ञानानुत्पत्तेरङ्गीकार्यत्वादिति भावः । अवि
द्यारूपो दोषोपरमार्थे इति द्वितीयं शिरो धूपयति- अपरमार्थभावरूपेति ।
अविद्याया मिथ्यात्वात्तदर्थोदोषान्तराभावादाविद्याभ्यासे दोषत्वं ब्रह्मण
एव स्यात्, तदभावाविद्याभ्याससम्बन्धेन नित्यतया तदभ्यासस्यापि नित्यत्वे
तद्विरोधित्वेनाभिमतस्य तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिरविरोधो वा स्यादित्यर्थः । ननु
तत्त्वज्ञानसामग्रीवशात्तत्त्वज्ञाने उत्पत्तेरभ्यासहेतुदोषसत्त्वेपि तत्त्वज्ञानमैव प्रति
अन्धाज्ञाभ्यास इति चेन्न- यदि तत्त्वज्ञानस्य निवृत्तिरिष्यते तदा तदनन्तरं
सामग्रीवशादविद्याभ्यासो दुर्गारः, परिणामि तु ब्रह्मैव स्यात् - तत्त्वज्ञानादविद्या
निवृत्तुत्पत्तये ब्रह्मणः परिणामित्वस्यावश्यव्याप्यत्वात्, यदि च नैष्यते तदा
तत्त्वज्ञानाभ्यास एव दुर्गार इति सर्वथाप्यनिमोक्षप्रसङ्ग इति भावः । अविद्या
प्रागभावाद्योत्पादित्वात्तदभ्यासस्याप्यनादित्वान्न तत्र दोषापेक्षेति शङ्कते-
अनादित्वा इति । दोषाधीनत्वाभावे दोषनित्यत्वेनाभ्यासनित्यताया अपादे
यिदमशक्यत्वात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरसम्भव इति भावः । तयो रिति । प्रागभावा
विद्ययो रित्यर्थः । न पुन रिति । अभ्यासप्रवाहस्यानादित्वेपि न स्वरूपतो
ऽनादित्वमिति भावः । अन्यथेति । दोषाज्जन्मानस्य तत्त्वविषयत्वादिति
भावः । नन्वविद्यावदविज्ञानाद्योऽप्यनादिरेव; नचैवमनादित्वेप्यविद्यासम्बन्धत्वा
विद्याधीनत्ववद्दोषाधीनत्वाङ्गीकारादापादनसम्भवः, अनादिदोषाधीनेऽप्यनाद्य-
भ्यासे स्वसामग्रीवशसम्पन्नतत्त्वज्ञानेन निवृत्ते पुनस्तदापादकाभावात् ; नह्य-
स्मिन् पक्षे ब्रह्मरूपदोषो ऽविद्याभ्यासोत्पत्तिरसामग्री, येन सामग्रीवशात्कार्यापादनं
स्यादिति चेन्न- अविद्याभ्यासस्याविद्यारूपत्वेऽविद्यायास्त्वप्रकाशत्वप्रसङ्गात् ;
ब्रह्मरूपत्वे अविद्याभ्यासस्यानिवृत्तिप्रसङ्गात् । नन्वविद्याभ्यासे ब्रह्म न दोषः,

ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गात् । दोषस्य दोषान्तरापेक्षायामनवरथाप्रसङ्गात् ।
स्वपरनिर्वाहकोपे दोष इति चेन्न;— प्रपञ्चस्यैव दोषमन्तरेणाध्यास
प्रसङ्गात् । मिथ्यार्थस्य दोषमन्तरेण प्रतिभासोनुपपन्न इति चेन्न;-
अविद्याया इव स्वस्यैव स्वप्रतिभासहेतुदोषत्वकल्पनामात्रेण तत्प्रति
भासोपपत्तेः । स्वस्यैव स्वहेतुत्वमनुपपन्नम्, अध्यासोत्पत्त्योर-
विशेषादिति चेन्न;- अनाद्यविद्याध्यासे तयोर्विदोषस्य भवतैव स्वी-
कृतत्वात् । नन्वसावनध्यस्ता, सत्यत्वतुच्छत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात् ।

जाप्यस्य दोषानपेक्षत्वम्, किन्तु दोषान्तरमेव, तच्च तत्त्वशानाश्रिततै
इति न नित्यमविद्याध्यासप्रसङ्ग इत्यत्राह— दोषस्येति । निर्वाहकान्तरनैरेपेक्ष्य
मेव स्वनिर्वाहकत्वमित्यभिप्रायेणाह— नेति । मिथ्यार्थस्य दोषं विना प्रतिभासा
नुपपत्तेर्दोषमन्तरेण न प्रपञ्चाध्याससम्भवः, अविद्याध्यासे ऽप्यविद्यैव दोषः, स्व-
निर्वाहकपदेन स्वस्य स्वाध्यासे दोषत्वमेव विवक्षितम् नतु निर्वाहकान्तर
नैरेपेक्ष्यम्; नचैवं प्रपञ्चस्यापि स्वनिर्वाहकत्वप्रसङ्गः, तत्तदध्यासे तत्तदर्थस्य
दोषत्वकल्पनायां गौरवेण सर्वत्राविद्याया एव दोषत्वकल्पनौचित्यादिति
शङ्कते— मिथ्यार्थस्येति । नचैव गौरवम्, धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघु-
होनाननुगतानामपि कल्पनानामेव दोषत्वकल्पनं युक्तमित्यभिप्रायेणाह— दोषत्व
कल्पनामात्रेणेति । स्वस्यैवेति । अविद्यायास्तु स्वाध्यासहेतुत्वमगत्या
कल्प्यते; नच तथा प्रपञ्चे अगतिः, अविद्याया एव दोषत्वसम्भवादिति
भावः । अनाद्यविद्याध्यास इति । अङ्गीकृते सतीति शेषः । अविद्याध्यासे अ-
विद्याया एव हेतुत्वाङ्गीकारादध्यासोत्पत्त्योर्विदोषस्त्वयैव दर्शित इत्यर्थः । नच
गत्यन्तराभावादविद्यायां तथाङ्गीकारः, गत्यन्तराभावस्य प्रपञ्चेपि तुल्यत्वात् ।
नच तत्राविद्याया दोषत्वसम्भवाद्गत्यन्तरसङ्गावः, तस्या अस्युत्पत्त्यात् । अन्यथा
अविद्याध्यासे दोषान्तरमङ्गीकृत्य तत्रैव गत्यन्तराभावात् स्वनिर्वाहकत्वकल्पना
प्रसङ्गात् । नन्वविद्याया अभ्यस्तत्वमेव नेष्यत इत्यत्राह— नहीति । नन्व
विद्याया अभ्यस्तत्वे न्युपपन्नत्वादुत्पत्तिकारणमेवाध्यासकारणमपि भविष्यतीति

नचाध्यस्ताप्युत्पत्ता, अनादित्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । नच
साप्यादिमती, प्रपञ्चाविशेषप्रसङ्गात् । तथाच किं तथा, तद्वदेवा
नियमतोपि प्रपञ्चस्य स्वतोऽध्यासोपपत्तेः । अध्यासोत्पत्त्योरविशेषा
भ्युपगमेऽप्यविद्यायां स्वाध्यासमूलदोषतयाऽभ्युपगतायां स्वहेतुत्व
व्याघातो दुस्त्यजः । किंच यदि निर्दोषस्यापि ब्रह्मणोऽविद्याप्रका-
शेत, नित्ये तत्प्रकाशप्रसङ्गः, अविशेषात् । निवृत्तत्वात्प्रश्नान्न प्रका-
शिष्यत इति चेन्न; गवत्पक्षे प्रकाशनिवृत्तेरेव प्रकाशमाननिवृत्ति

न स्वाध्यासे स्वस्य दोषत्वमित्यत्राह— नचेति । अभ्युपगमविरोधमुक्त्या
अर्थविरोधमप्याह— नचेति । प्रपञ्चेति । प्रपञ्चवदेव स्वन्यतिरिक्तदोषा
पेक्षत्प्रसङ्गादित्यर्थः । इष्टापादनमाशङ्क्याह— तथाचेति । यथा— अविद्या
न्तरेणाविद्याध्यस्यते एवं प्रपञ्चान्तर्गतो घटादिः प्रपञ्चान्तर्गतमृदादिलक्षणदोषे
षौवाध्यस्यताम्; नच तत्तद्घटपटादिप्रपञ्चाध्यासस्य तत्तद्वैतवधीनत्वेननुगमो दोषः,
कलसत्त्वेन लापवात्, अनियमतोपि स्वस्वकारणादेवाध्यासस्य न्याय्यत्वात्,
अन्यथा अनवस्थिताविद्यापरम्पराकल्पनायां गौरवादित्यर्थः । स्वशब्दः प्रपञ्च
परः, नतु तद्व्यक्तिपरः, ततश्च प्रपञ्चान्तर्गतव्यक्तिविशेषस्य दोषत्वमुक्तं भवति ।
एवमध्यासोत्पत्त्योर्विशेषाङ्गीकारः स्थापितः ; इदानीमविशेषाभ्युपगमेपि स्व-
स्य स्वाध्यासे दोषत्वाङ्गीकारादध्यासोत्पत्त्योरविशेषात् स्वस्य स्वोत्पत्ति-
कारणत्वमपि सिद्धवेदित्यत्राह— अध्यासोत्पत्त्यो रिति । अनादित्वान्न दोषापेक्षेति
शङ्कायाः परिहारान्तरमाह— किञ्च यदीति । अविशेषादिति । पूर्वापरकाश
योर्हेत्वधिकरणत्वतदनधिकरणत्वरूपवैषम्याभावादित्यर्थः । निवृत्तत्वादिति ।
ननु पूर्वं प्रकाशमानस्य पश्चादप्रकाशो हि प्रकाशनिवृत्तिरेव, ततश्चाविद्या
प्रकाशात्तद्वनो ब्रह्मणो निवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न,— “पश्चात्तत् प्रकाशिष्यत” इत्यनेन
प्रकाशसम्बन्धनिवृत्तेरेव विनश्वितत्वेन प्रकाशनिवृत्तेराविवक्षितत्वात् । सच
सम्बन्ध आध्यासिको निवृत्तियोग्य एवेति भावः । मवत्पक्ष इति ।
मिथ्यावस्तुनः प्रतिभासमात्रशरीरत्वादिति भावः । यद्वा अध्यासः स्वस्यमाननिवृत्त्यो
रुत्तमानकालीन-चनियमो विचनितः, अथवा अविद्यानिवृत्तिर्हि ब्रह्मस्वरूपमेव,
प्रकाशसम्बन्धनिवृत्तिरेव तद्वेति न साध्यसाधनभावसम्भव इत्यर्थः ।

रूपज्ञानं तयोर्हेतुसाध्यभावनिर्देशानुपपत्तेः । तत्त्वज्ञानोदयात्प्रकाश-
 दप्रकाशः, पूर्वन्तु तदभावात् तस्याः प्रकाश इति चेत् ? तथासति
 तत्त्वज्ञानप्रगमात् एव ब्रह्मणोविद्यादर्शननिबन्धनमिति प्रपञ्चदर्श-
 नस्यापि स एव प्रयोजकः किं न स्यात् । तथाच किमन्तर्गडुना
 ऽविषया । अभावस्य विचित्राध्यासहेतुत्वं न दृष्टमिति चेत् ? भावस्य
 वा षटादेः क दृष्टम् । तिमिरादिदोषाणां दृश्यत इति चेत् ? विद्येया
 ग्रहादेरभावरूपस्यापि तद्दृश्यत इति तुल्यम् । अभ्युपगतं च सर्वं
 रपि अनेषु भेदाग्रहो निबन्धनमिति । अभावस्य पूर्वोपरकाला
 विशिष्टत्वात्तत्कालविशेषप्रतिनियतकार्यविशेषाध्यासाय तादृश
 मद्रिमशालिन्यविद्या कल्पनीयेति चेत् ? कल्पितापि सा कथम-
 नादिरातत्त्वज्ञानमनुवर्तमानानि तत्कालनियतानि च कार्याण्यध्य-
 सेत् । स्वगात्रादिति चेत् ? सक्रिमभावे नाङ्गीक्रियते । कल्पनालाप-
 यन्तु तत्र विश्लेषः । विवर्तपारम्पर्यादविद्यायास्तदुपपत्तिः, तत्त्वभावस्य

निर्दिक्कारस्येति चेत् ? सा किं विवर्तपरम्पराविद्यायास्स्वरूपम्, उक्त
 तत्कार्याण्येव, यद्वा वस्त्वन्तराणि ? नाद्यः, उक्तदोषानतिक्रमात् ;
 स्वरूपत्वाविशेषात् सर्वदा सर्वाध्यासप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, निर्वा
 दस्यैव निर्वाहकत्वानुपपत्तेः । न च तृतीयः, अनभ्युपगमात् । अभ्युप
 गनेपि तत्सत्यमिध्यात्वादिविकल्पशतदौस्थ्यपातात् । सत्यत्वे सद्धि-
 तीयत्वादिप्रसङ्गात्, मिध्यात्वेपि तत्परम्परायां प्रतिनियतकालवि-
 चित्राध्यासे तथाविषपरम्परान्तरकल्पासिप्रसङ्गात् । पूर्वपूर्वविवर्तानामेव
 उत्तरोत्तरहेतुत्वान्नसौ दोषः, यथा ब्रह्मपरिणामानां प्रकृतिपरिणामानां
 वा तत्तदुत्तरोत्तरपरिणामहेतुभाव इति चेन्न;— तथाप्यभिधाकल्पनस्य
 निर्मूलत्वप्रसङ्गात्, ब्रह्मण्येवान्यनिरपेक्षानाद्यध्यासबाह्वैचित्र्येण
 सर्वाध्याससिद्धेः । तर्हि परिणामपरंपरासामर्थ्यमाश्रित्य परिणामिद्वयाप-
 ह्नप्रसंग इति चेन्न—प्रत्यक्षादिविरोधप्रसङ्गात् । न चान्नापि तथा, तद्विषय
 प्रमाणानां प्रत्येकं प्रतिक्षेपात् । न तथा निरपिष्ठानश्रयावतिरिति

इत तत्कार्याण्येवेति । तत्तत्कालनिपतोत्पत्तिकतया निर्वाहत्वेनाभिमतान्येवेति
 विरोधसूचनार्थ एवकारः । उक्तेति । नियताभ्यासासम्भवादित्यर्थः ; तदेवोप-
 पादयति—स्वरूपत्वेति । परम्परायास्स्वरूपत्वं हि परम्परान्तर्गतानां तदभेद-
 एवेति नियामकत्वेनाभिमतानां मृदादीनां सर्वदा सत्त्वात्रेयाम्भवेनाभिमताना-
 मपि सर्वेषां घटादीनां सर्वदाध्यासप्रसङ्ग इत्यर्थः । निर्वाहस्यैवेति । कार्य-
 क्रमे निगामकप्रश्ने क्रमविशेषविशिष्टकार्यस्यैव नियामकत्वोक्तावात्माश्रय इत्यर्थः ।
 क्रमविशेषविशिष्टकार्याणामेव विवर्तपरम्परारुन्धत्वादिदिति भावः । मिथ्यात्वेपीति ।
 प्रतिनियताभ्यासनियामकत्वेनाङ्गीकृताया विवर्तपरम्परायाः क्रमिककार्यपठितत्वात्
 तत्तत्कार्यक्रमेपि विवर्तपरम्परान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु परम्परात्मक
 समुदायरम न समुदायरूपेण नियामकत्वं विवक्षितम्, येनोक्तदोषः स्यात्,
 किन्तु पूर्वपूर्वविवर्तविशेषस्य उत्तरोत्तरविवर्तविशेषहेतुत्वमिति शङ्कते—पूर्वेति ।
 प्रत्यक्षेति । पिण्डघटाद्यवस्थान्यतिरेकेणानुगतस्य सुदृढव्यस्य दर्शनादित्यर्थः ।

भेतव्यं भवता, ब्रह्मण एव सर्वविवर्ताध्यासाधिष्ठानत्वाभ्युपगमात् ।
 नह्यरमार्थभूताया अविद्याया अभिष्ठानतया स्वीकारश्शक्यः,
 तथासति ब्रह्मण एवासिद्धिप्रसङ्गे माध्यमिकममाजमध्यमध्यास्व ।
 ब्रह्मसत्यत्वश्रुत्यादिवलात्तदभ्युपगमः, नतु विवर्ताधिष्ठानत्वादिति चेन्न;
 विकारतद्वादानप्रकृत्यादिमत्यत्वश्रुतिवलादेव प्रकृतितत्परिणाम
 परम्पराभ्युपगमप्रसंगेनाविवादप्रसंगात् । तत्सत्यत्वप्रतिपादकश्रुति
 बाधे ब्रह्मसत्यत्वप्रतिपादिकाया अपि तस्या बाधितुं शक्यत्वात् ।
 किञ्च किमविद्या प्रकाशते, नवा? नचेत्तुच्छत्वम्, निरुपाख्यस्यैव
 तुच्छत्वात् । प्रकाशते चेत् स प्रकाशः किमविद्यास्वरूपम्, उत
 ब्रह्मस्वरूपम्, अथ तस्यास्तस्य वा धर्मः, उतान्यः कश्चित्? न तत्राद्यः,
 स्वप्रकाशत्वेन ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तन्नित्यत्वेन
 नित्यमविद्याप्रकाशादनिर्मोक्षप्रसंगात् । नापि तृतीयः, तयोर्ज्ञातृत्वा
 नभ्युपगमात् । मध्यस्तज्ञातृत्वाभ्युपगमे कः प्रतीकार इति चेन्न;—
 तस्याप्यध्यासस्याविद्याहेतुकत्वेन्योन्याश्रयणात्, प्रकाशाध्यासस्य
 तदधीनत्वात्, तस्याश्च प्रकाशार्थिनसिद्धित्वात् । ब्रह्महेतुकत्वे
 तस्य नित्याध्यासप्रसङ्गात् । अहेतुकत्वे पूर्ववत्प्रपञ्चाध्यासस्यैवाहेतु
 कत्वप्रसंगादादिमदनादिवैषम्यस्याप्रयोजकत्वोक्तेः । निर्दोषप्रकाश

श्रुतिवला दिति। “नित्या सततविक्रिया” “अजामेकां ज्ञेहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां
 जनयन्तीं सरूपां” मित्यादि वाक्यं विवक्षितम् । प्रकाशाधीनासिद्धित्वा दिति ।
 अभ्यस्तस्याध्यासात् प्रागसिद्धेरित्यर्थः । अप्रयोजकत्वोक्ते रिति । अनादित्वेपि
 कारणापेक्षापरिहर्तुं शक्यत इत्यत्रेत्यर्थः । निर्दोषेति । दोषमन्तरेण प्रकाशमानस्य
 ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गादित्युक्तो दोषः, यदि निर्दोषस्यापि ब्रह्मणोविद्या प्रकाशेत
 नित्यं तत्प्रकाशप्रसङ्ग इत्युक्तो दोषः, अविद्यायामुक्तरीत्या तत्त्वज्ञानप्रागभावसत्त्वा
 सत्त्वाभ्यां ज्ञातृत्वस्य प्रकाशाप्रकाशव्यवस्थायाञ्च— तथासति सत्त्वज्ञानप्रागभाव
 एवेत्यादिनोक्तः अविद्याया असिद्धिप्रसङ्गलक्षणदोषश्चात्र विवक्षितः । अविद्या

गोचरत्वप्रयुक्तदोषाणां च प्रागनुवृत्तेः । नापि चतुर्थः, सत्यस्य तस्यानभ्युपगमात्, मिथ्याभूतस्य त्वध्यासेऽन्योन्याश्रयमसङ्गात् ।

एतेनाविद्याप्रवाहपक्षोपि निरस्तः, प्रपञ्चप्रवाहस्यैव हेतुकार्यभावेन स्थित्युपपत्तौ निरर्थकाविद्याप्रवाहकल्पनायोगात्, उपलम्भाद्यसिद्धेश्च ।

किञ्चेयमविद्या निराभया, साधया वा ! पूर्वत्र ब्रह्मवत्, सत्यत्वप्रसङ्गः । शशशृङ्गवद्वा तुच्छत्वप्रसङ्गः । उत्तरत्राप्यसावाश्रयः किं ब्रह्मस्वरूपम्, उत तदेवोपहितम्, अथवा स्फुटतन्त्रोन्यः ? न प्रथमं, नित्यशुद्धस्याशुद्धिविरोधात् । अन्यतस्मिध्यात्वे बोध्यमिध्यात्वे वा तद्विरोध इति चेन्न— शुद्धमिध्यात्वेऽपसिद्धान्तशास्त्रवैयर्थ्यादिप्रसंगात् । अशुद्धमिध्यात्वे तन्निवृत्तिर्नैरपेक्ष्यप्रसंगात् । कदाचिदपि तस्या अभावात् तत्प्रतिभासानिबृत्तेरपेक्षेति चेत् ! प्रतिभासम्यापि मिथ्यात्वे प्रसंगसाम्यात् । तत्सत्यत्वा नभ्युपगमात् । मिथ्यात्वेपि सत्यत्वं इवापुरुषार्थत्वाविशेषात् तन्निवृत्त्यपेक्षेति चेत् ! तर्ह्यपुरुषार्थाश्रयत्वलक्षणाशुद्धत्वस्य दुस्त्यजत्वा

प्रवाहाङ्गीकारपक्षे नायमन्योन्याभयः, पूर्वपूर्वाविद्यया उत्तरोत्तराविद्याप्रकाशोपादनसम्भवादित्यत्राह— एतेनेति । एतद्विवृणोति— प्रपञ्चेति । कार्यानुपपत्त्यभावेपि प्रमाणशलात्कीक्रियत इत्यत्राह— उपलम्भादीति । स्वतन्त्रोन्य इति । ब्रह्मानाभय इत्यर्थः । मिथ्यात्वेपीति । व्यावहारिकसत्त्वस्य विद्यमानतया अपुरुषार्थत्वतन्निवृत्त्योत्सम्भवादिति भावः । सत्यत्वं इति । सत्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । तर्हीति । ब्रह्मणो हेयसम्बन्धाङ्गीकारे ब्रह्मणो निरवयवत्वप्रतिपादिकानां बह्वीनां श्रुतीनां तदुपबृहत्त्वदुस्मृतीतिहासपुराणानाद्याप्रामाण्यप्रसङ्गे हेयसम्बन्धस्य मिथ्यात्वेनाप्रामाण्यं परिहरति, तस्य यदि सत्यमङ्गीकरोपि तदा यादृशसत्त्वीविशिष्टादशुद्धिलोके तादृशी ब्रह्मण्यप्यङ्गीकृतैवेति तच्छ्रुतिप्रामाण्योप-

तन्मिथ्यात्वोक्तिरुपच्छन्दनमात्रे पर्यवस्यति । उभयमिथ्यात्वे तूभय
विषदोपापत्तिः । व्याघातादयश्च स्युः । नापि द्वितीयः, आवेद्या
श्रयस्य ब्रह्मण उपाधिमत्त्वे सत्यमिथ्याविकल्पिताविद्यान्तरादिपरिमृष्टे
अपसिद्धान्तानवस्थाविरोधादिदोषसमुन्नेषात् । नापि तृतीयः,

पादनमुपच्छन्दनमात्रमेवेत्यर्थः । धर्मिसमसत्ताकशुद्धिरेव हेयत्वम्, प्रातिभासिक
शुद्धिविशिष्टेऽशुद्धत्वाव्यवहारात्, ततश्च धर्मिसमसत्ताकाशुद्धिरेव ब्रह्मणि निदि
दयत इति चेत् ? तर्हि जीवब्रह्मणोऽसावद्यत्वनिरवद्यत्ववैभक्त्यं न सिद्धयेत्,
जीवेपि धर्मिसमसत्ताकस्य अवद्यत्वासिद्धेः । उपहितस्यैवाविद्याश्रयस्याधर्मि
समसत्त्वमस्तीति चेत् ? तत्र किमुपाधेरविद्याश्रयत्वम्, उतोपाध्युपलक्षितस्य,
उत तद्विशिष्टस्य ? नाद्यः,— उपाधेरिव जीवत्वापातेन जीवब्रह्मणोरभेदानुप
पत्तेः । न द्वितीयः, दोषस्य धर्मिसमसत्ताभावेन जीवस्य सावद्यत्वाभावप्रसङ्गात् ।
तृतीयेप्यवद्यस्य किमुभयत्र प्रत्येकं परिसमाप्य वृत्तित्वं विवक्षितम्, उत
व्यासज्यवृत्तित्वं ? नाद्यः,— पूर्वोक्तदोषद्वयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः,— असिद्धेः,
दुःखादेरन्तःकरणवृत्त्यात्मकस्यान्तःकरणे परिसमाप्य वृत्तेः, तदभेदाज्जीवे प्रती
तावपि व्यासज्यवृत्तित्वासिद्धेः । उभयमिथ्यात्व इति । उभयविधो दोषः—
अपसिद्धान्तादिः निवृत्तिनैरेषेक्ष्यादिश्च । व्याघातेति । शुद्धयशुद्धयोर्भावा
भावात्मकयोस्समानसत्ताकयोः परस्परव्याघात इत्यर्थः । उभयोर्भिन्नसत्ताकत्वे
च यद्यशुद्धेर्व्याहारिकत्वं शुद्धेश्च प्रातिभासिकत्वमिष्यते तदा ब्रह्मणश्शुद्धिप्रति
पादकवेदाप्रामाण्यं स्यात्, यद्यशुद्धेः प्रातिभासिकत्वं शुद्धेर्व्याहारिकत्वमिष्यते
तदा संसारस्य प्रातिभासिकत्वप्रसङ्ग इत्यादिदूषणान्यादिपदेन विवक्षितानि ।
नापीति । उपहित ब्रह्मैवाविद्याश्रय इत्यत्र किं स उपाधिरविद्यान्तरम्, उता
न्यः ? उभययापि सत्यत्वाङ्गीकारे अपसिद्धान्तः, मिथ्यात्वे तु निराश्रयत्वे
सत्यत्वापत्त्या साश्रयत्वे वाच्ये आश्रयान्तरासम्भवाच्च ब्रह्माश्रयत्वे वाच्ये
केवलब्रह्मणः शुद्धिविरोधेन तदाश्रयत्वासम्भवेनोपहितस्यैव तदुपाध्याश्रयत्वे
वाच्ये तदुपाध्याश्रयत्वमपि पूर्ववदुपाध्यन्तरोपहितस्यैवेत्यनवस्था, एतत्परि
हारार्थं स्वस्यैवोपाधित्वे उच्यमाने स्वस्मिन्नापि स्ववृत्त्या विरोध इत्यर्थः । किञ्च यद्यु

ब्रह्माज्ञानवादपरित्यागादिप्रसंगात् । तस्याप्याधाननिरूपणे ऽनव-
स्थादिप्रसंगाच्च । स्यादेतत्, ब्रह्मवत्स्थयमेवाविद्या स्वाश्रयेति;
तत्र, आश्रयाश्रयित्वयोरेकप्रतिसम्बन्धिकयोरूपादिभेदमन्तरेण विरु-
द्धत्वात् । ब्रह्मणस्तु स्वाश्रयत्वं नास्त्येव । आश्रयान्तरनिषे-
धाभिप्रायेण स्वाश्रयत्वोक्तिः । अस्तूपाधिभेदेनेति चेत्,—
तस्याप्याधाराकारोपाधेरनाधारत्वानुपपत्तेः तदाधारोपाध्यन्तरादिभेद

पाधिर्विशेषणं, तदा तस्य सांसारिकत्वादिप्रसङ्गः, यदिच उपलक्षणं तदा ब्रह्मण एव
सावयत्वादिप्रसङ्गश्चादिप्रसङ्गश्चम् । ब्रह्माज्ञानवादपरित्यागादी त्यादिशब्देन
जीवाज्ञानपरित्यागवादपरिग्रहः । अन्वयतामुद्दिनिवृत्त्यर्थे जीवस्य भवणाद्यनुप-
पत्तिश्चादिशब्देन विवक्षिता । स्यादेत दिति । नचैयं निराश्रयत्व इव-स्वाश्रयत्वेपि
ब्रह्मवत् सत्यत्वप्रसङ्गः; प्रज्ञाभिन्नत्वेन सिध्यात्वात् । नच निराश्रयत्वेपि
तथा वक्तुं शक्यम्, निराश्रयत्वे अधिष्ठानस्याप्यभावेन सत्यत्वस्यावश्यकत्वात्;
रूपतमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणमिच्छात्वस्वात्मभवात्; निराधिष्ठान
अमस्यानङ्गीकाराच्च । आश्रयाश्रयित्वयो रिति । यद्यप्याश्रयाश्रयित्वयोरेकप्रति-
सम्बन्धिकयोरूपाधिभेदेनाप्येकत्र वृत्तिर्न दृष्टा, तथापि विरुद्धधर्माणां केषाचित्कपि
संयोगतद्भाषादीनां मूलत्वाप्रत्यागुपाधिभेदादेकत्र वृत्तिदर्शनमात्रेण इदमुक्तम् ।
कथं तर्हि “स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित” इति भ्रुणित्वत्राह— आश्रयान्तरे इति ।
तदाधारे इति । आधाराधेयत्वप्रयोजकयोराकारयोरविरोधे द्रव्यत्ववृक्षत्वयोरिव
कपिसंयोगतद्भावयोः प्रयोजकत्वात्सम्भवाद्विरोधे वाच्ये तयोरप्येकाश्रयत्वाय
उपाध्यन्तरं कल्पनीयमित्यनवस्थेत्यर्थः । कथं तर्हि मूलत्वाप्रत्ययोरवच्छेदकत्वम् ?
अविरोधादिति चेत्,— तयोरप्यवयवभेदेनैव वृत्त्या विरुद्धत्वात् । ननु तर्हि
कपिसंयोगतद्भावयोरप्यवयवभेदेनैव वृत्तेः कथमयं दृष्टान्त इति चेत्,— वृक्षरूप
समुदायपेक्षया दृष्टान्तोपादानात् । ननु विषयविषयिभावसम्बन्धेन विषये विष-
माना प्रमेय प्रमाविषयत्वमिति कैश्चिदभिधानात् प्रमेत्यादितामान्याकारकं ज्ञानं
विषयत्वेन स्वाधारः— विषयित्वेन स्वाधेयम्, तद्वदत्रापि स्यादिति चेत्,—
अत्र तादृशाकारद्वयादर्शनात् । नन्वत्रापि सिध्यात्वेनाविद्याधेयत्वम्, यदादे-

कल्पनेऽनवस्थानात् । आधेयाकारतादात्म्येन तस्यापि स्वाधेयत्वे
तूपाधिभेदोचोयुक्तिविलोपप्रसङ्गात् । ननु मिथ्याभूतायाः किं
श्रयविकल्पेन, अध्यासस्याधिष्ठानमात्रं क्षपेक्षितमिति चेन्न;—
भवत्पक्षे सर्वत्राश्रयाणामध्यासाधिष्ठानमात्रत्वात् । घटादिसंसर्गोपि
भूतलादावध्यस्त एव, अन्यथा तत्रैव तत्सत्यत्वप्रसङ्गात् ।
किंचापरमार्थभूतेयमविद्याप्रतीतिर्नाहङ्कारतद्बृत्तिसदवच्छिन्नदृशिष्व-
न्यतमा, तेषां तदपत्यत्वात् । अन्यथापि कल्पनिकत्वेन मूल

स्तथात्वात्, अधिद्यात्वेन च तस्या आधारत्वमिति चेन्न; नहि, घटादेर्मिथ्या-
त्वेनाविद्याधेयत्वम्, अपितु तत्परिणामतया, नानादिरविद्या तत्परिणामः ।
आधारत्वाधेयत्वप्रयोजकाकारयोर्भिन्नद्वयोर्व्यवस्थापके ये उपाध्यन्तरे तयोरपि विरुद्ध
योर्व्यवस्थापके उपाध्यन्तरे आदिशब्दार्थः । एतच्चानवस्थोपपादनार्थमादिशब्देन
गृहीतम् । ननु आधारत्वाधेयत्वप्रयोजकाकारयोः परस्परतादात्म्यादविरोधादेकप्र
वृत्त्युपपत्तेस्तन्निर्वाहयोरधारत्वाधेयत्वयोरप्येकस्य सम्भवाभानवस्येत्याशङ्कामनूद्य
परिहरति- आधेयाकारेति । आधेयाकारः-आधेयत्वप्रयोजकाकारः । तस्य-आ-
धारत्वप्रयोजकाकारस्य । स्वाधेयत्वम्- अधिद्याधेयत्वम् । आश्रयाधिष्ठानयो
र्भेदाभिप्रायेण शङ्कते- ननु मिथ्याभूताया इति । अधिष्ठानेति । ब्रह्मण एवा
विद्याधिष्ठानत्वसम्भवात् अशुद्धयधिष्ठानस्य च शुद्धिविरोधाभावादिति भावः ।
भवत्पक्ष इति । आश्रयत्वाधिष्ठानत्वयोरभेदादाश्रयत्वाभावे अधिष्ठानत्वमपि न
स्यात्, अधिष्ठानत्वे च जडत्वाद्यशुद्धाश्रयघटादिष्विव शुद्धिविरोधो दुस्त्यज इति
भावः । अन्यथेति । यत्र यदध्यस्त न भवति तत्र तत्स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणं
न भवतीति व्यासना तस्य तत्र मिथ्यात्वासम्भवादिति भावः । एकदेशिमतेने-
दमुक्तम् । किंचेति । तदपत्यत्वं- तत्कार्यत्वम् । तत्कार्यस्य च तदध्यासकत्व
मनुपपन्नम्, कार्यपूर्वकाले तदध्यासाभावेनाविद्यास्वरूपस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात्,
आध्यामिकस्याध्यासकाले नियतसत्ताकत्वादित्यर्थः । अन्यथेति । अधिद्या-
कार्यत्वाभावेपि कल्पनिकत्वे तन्मूलोपान्तरं वाच्यम्, तदध्यासस्यापि कास्व

दोषान्तरापेक्षायामनवस्थानात् । नच ततोऽन्या काचिद्दृशिः ?
 तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वे ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । तदतिरिक्त
 संविदन्तरासिद्धेः । अपिच प्रकाशमानेयमविद्या किं ब्रह्मा
 स्मेना प्रकाशते, उत तदन्यत्वेन, यद्वा अन्यत्वादन्यत्वसाधारणा
 स्मना ? नाद्यः, सहि ब्रह्मस्वभावनिह्वेन वा, स्वस्वभावनिह्वेन वा,
 उभयोस्तमुच्चयेन वा, उभयनिह्वेन वा? आये ब्रह्मस्वभावनिह्वे
 प्रकाशतत्त्वविलयेन तदधीनसत्ताकमविद्यादिकमपि विलीनमेव स्या
 दिति वृथा शास्त्रादिपरिश्रमः; प्राप्यनिवर्त्यायाः प्रसंगस्यापि दूरापा
 स्तत्वात् । अविद्यास्वभावनिह्वे तु ब्रह्ममात्रप्रकाशे अपवर्गबन्ध

निकृत्वे तत्रापि दोषान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः । नच ततोऽन्ये इति । अपिद्याप्रती-
 त्युद्देशस्यानुपपन्नः । कुत इत्यत्राह— तस्या इति । संविदन्तरम्— संविद्विशेषः ।
 यद्वा अन्यत्वे इति । अन्यत्वादन्यत्वान्यतरमात्रसहचरितत्वेन गृहीतरूपान्यरूपेणेत्यर्थः ।
 सही इति । प्रकाशः । स्वभावनिह्वनवः— स्वासाधारणधर्माप्रतीतिः । तत्प्रतीतौ
 हि भेदप्रतीतिः न ब्रह्मात्मना भानमुपपद्यत इति प्रथमद्वितीयतुरीयविकल्पानां
 भावः । तत्तदाकारबौरविरोधप्रतीत्या समुच्चयसम्भवाद्ब्रह्मात्मना भानमुपपद्यत इति
 तृतीयविकल्पस्य भावः । आद्य इति । ब्रह्मस्वभावस्थाप्रकाशे तत्प्रकाशात्मक
 ब्रह्मस्वरूपमेव न स्यादिति तदधीनसत्ताक किमपि न स्यादित्यर्थः । प्राप्य
 निवर्त्याया इति । प्राप्येति स्वयन्तम् । निचूर्णकृतिभूतधात्वर्थनिवृत्त्यपेक्षया
 समानकर्तृकत्वं बोध्यम् । यद्वा प्राप्येति निजन्तदेव स्वप्, “विभाषाप”
 इति णेरयादेशाभावपक्षे रूपं निजन्तम्, निवर्तयतिधात्वर्थपेक्षयेवान्न पक्षे समान
 कर्तृकत्वम् । आत्मा ह्यप्यस्यज्जिह्वा प्रापयति ज्ञानेन निवर्तयति च । यद्वा
 प्राप्येति अर्थायै प्यत् । प्राप्या च्छासौ निवर्त्या चेति पूर्वकालैकसर्वेत्यादिना समा-
 नाधिकरणसमाप्तः पूर्वं प्राप्तयही, अनन्तरं निवृत्त्यर्हेत्यर्थः । पूर्वं प्राप्तौ तत्त्ववानन्तरं
 निवृत्त्यर्हेत्युक्तं भवति । अविद्यास्वभावनिह्वनव- विद्यागतासाधारणधर्माप्रतीतौ
 ब्रह्ममात्रप्रकाश इति ब्रह्मण एव स्वासाधारणाकारविशिष्टतया प्रतीतौ अविद्याया
 स्वासाधारणाकारविशिष्टतया प्रतीत्यभावे तन्निवर्तकब्रह्मज्ञानेच्छाया अभावात्,

वैषम्यविरहप्रसंगेन पूर्वोक्तदोषानतिपातः । समुच्चयस्तु न सम्भव-
त्येव, विद्याविद्ययोर्बैरस्य शाश्वतिकत्वात् । अन्यथा विद्यानिवर्त्य-
त्वमविद्यायाः कचिदपि न स्यादिति स्थितमन्यत्र । उभयनिर्द्वये तु
उभयविभ्रदोषस्यानायाससिद्धिः स्यात् । स्यादेतत्, यथा दर्पण-
मुखयोस्त्वभावमनपहत्य दर्पणे मुख्याध्यासः, यथावा अतिरस्कृतोभय-
स्वभावो दीपकज्जलसंभेदः, यथा वा दीपालोकमण्डलस्य तद्वाद्य

ग्रहमात्रप्रकाशस्य च सिद्धत्वाज्जिज्ञासाविरहादपवर्गार्थप्रवृत्तिविधातः । वैषम्येति ।
अविद्यायाः स्वरूपेणैव प्रकाशे अनर्थन्वादेरप्रकाशात् प्रकाशाधीनसिद्धिकस्य च
तस्य प्रकाशाभावे असिद्धेस्तत्त्वज्ञानात्प्रागनर्थसम्बन्धस्तदुत्तरमनर्थनिवृत्तिरिति
वैषम्यस्य विरहप्रसङ्गात्तदर्थशास्त्रपरिश्रमवैयर्थ्यमित्यर्थः । समुच्चयस्त्विति ।
तुल्यत्वेन तत्तदसाधारणाकारेण प्रतीतौ भेदप्रतीतेरावश्यकत्वादभेदाध्यासो न
सम्भवतीति सूच्यते । नच तत्तदसाधारणाकारयोरविरोधभ्रमात् तादात्म्याध्यास-
सम्भवः, जडत्वाजडत्वयोरविरोधभ्रमासम्भवात् । स हि व्यावहारिकविषयो वा
प्रातिभासिकविषयो वा स्यात् ; तत्र व्यावहारिकविषयत्वं तावन्नोपपद्यते, जडत्वा-
जडत्वयोर्विरोधस्यैव व्यावहारिकतया तुल्यसत्ताकाविरोधासिद्धेः । नापि प्रातिभासि-
कत्वम्, अनाद्यध्यासस्य प्रातिभासिकत्वासिद्धेः । भेदे प्रतीयमाने अभेदेनाध्यासा-
सम्भवे हेतुमाह— विद्याविद्ययो रिति । भेदे प्रतीयमाने ऽभेदाज्ञानासम्भवात्त-
दधीनाभेदाध्यासो नोपपद्यत इत्यर्थः । क्वचिदपीति । शुक्तिरजतादिस्थलेपि
शुक्तिज्ञानात् शुक्त्यज्ञाननिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । ननु ब्रह्माविद्ययोरसाधारणं रूप-
द्वयं तयोर्विरोधश्च प्रतीयत एव; नचैव ब्रह्मण्यविद्याध्यासानुपपत्तिः, अधिष्ठाना-
ध्यस्यमानयोरसाधारणाकारे प्रतीयमान एवाध्यासदर्शनात् ; तथा अन्यत्रापि शाश्वति-
कविरोधे आलोके विद्यमानेपि सन्तमसदर्शनाच्च; इति शङ्कते— स्यादेतदिति ।
मुख्याध्यास इत्यनन्तरं क्रियत इति शेषः । यथावेति । अतिरस्कृतेति
च्छेदः । यथावेति । अयञ्च निवर्तकसन्निधानेपि निवर्त्यसद्भावमाने दृष्टान्तो

सन्तमसमण्डलस्य च सामीप्याविरोधः, एवमयमविद्यात्रज्ञगोरनय
हनुतोभयस्वभावयोरेवानादिरासत्तिविशेष इति किमस्मान् वर्णनां
वशेन वशीचिकीर्षसि ; मैवम् , सर्वत्र तादात्म्याध्यासे भेदाग्रहं
संसर्गाध्यासे ऽ त्वसंसर्गाग्रहमन्तरेण कचिदपि भ्रमासिद्धेः । दर्पण
मुखाध्यासेऽप्यन्तरालाग्रहणादेव नैरन्तर्यभ्रमः । कथं तर्हि दर्पणस्य
दूरस्थताग्रहणागिति चेत् ? श्रूयतामवधानेन, दर्पणाभिमुखप्रवृत्तेन
नायनतेजःप्रवाहेण सान्तरालदर्पणग्रहः, दर्पणप्रतिहतेन तु प्रति
स्रोतसा तेनागृह्यमाणान्तरालमुखस्वरूपमात्रग्रहः, तत एव दर्पणे

पन्यासः । अतपहनुतोभयस्वभावयो रिति । प्रतीयमानतत्तदसाधारणाकारं
विशिष्टयोरित्यर्थः । आसत्तिविशेषः— आध्यासिकं तादात्म्यम् । अध्यासरूपवि-
शेषणसम्भवोपपादने तात्पर्यं परिहरति- किमस्मा निति । किमित्याक्षेपे । इच्छां
मात्रमेव, नतु तत्कलसिद्धिरित्यर्थः । वर्णनावशेनेति । दृष्टान्तोपन्यासेनेत्यर्थः । यथा
कविभिः काल्यादिनोपमावलङ्कारैर्ललितमनसो वशीक्रियन्ते नैवं तस्य निर्णयप्रधाना
मीमांसका इति भावः । सर्वत्रेति । भेदग्रहो हि तादात्म्याध्यासे
प्रत्येव विरोधीति भेदाग्रहं विना तादात्म्याध्यासः परं न स्यात् ।
न तु संसर्गाध्यासः, स तु तत्रासंसर्गग्रहस्यैव विरोधितया तदभावं विना परं न
स्यात्, नतु भेदाग्रहं विना; दर्पणे मुखाध्यासश्च संसर्गाध्यास एवेति ग्रहणभेदो
विरोधात्सम्भवत्येवेति नायं दृष्टान्त इत्यर्थः । ननु तर्हि विरोधिभूतासंसर्गग्रहे
विद्यमान एव दर्पणे मुखसंसर्गाध्यास एव ब्रह्मादिद्ययोर्भेदग्रहेऽपि अभेदाध्यासे
दृष्टान्तोक्तिरित्यत्राह— दर्पण इति । अन्तरालम्— असंसर्गः । नैरन्तर्यम्—
संसर्गः । यदि मुखदर्पणयोरसंसर्गग्रहो न स्यात् तदा कथं दर्पणस्य मुखा
पेशया दूरस्थत्वग्रह इति शङ्कते- कथं तर्हि ति । सान्तरालदर्पणग्रह इति ।
मुखासंसर्गविशिष्टदर्पणग्रह इत्यर्थः । अगृह्यमाणान्तरालेति । अगृह्यमाण
दर्पणासंसर्गमुखस्वरूपग्रहणमित्यर्थः । तत एवेति । प्रतिस्रोतसा तेजःप्रवा
हेण दर्पणासंसर्गस्य मुखे अग्रहणात् सुरुग्रहणाच्च तेन दर्पणाभिमुखप्रवृत्त

मुखमिति भ्रमः, तद्व्यवहारमात्रं वा जायते । ज्ञानद्वित्वं न दृश्यत इति चेत् ! किं धाराबाहिकधीसन्ततौ तद्भेदः ? अत्र तु तत्त्वधीभ्रमयोरितरेतरव्यवहिता धारेति विशेषः । यौगपद्यप्रतीतिस्तु शैप्रचातिशयेन कालकलाभेदाग्रहणात् । अतः न कचिदपि प्रत्यक्षविरुद्धाकारस्य क्लृप्तिः । दीपकजलसम्भेदे तु न विरोधगन्धोपि, तन्नाध्यासप्रसङ्गाभावात्, यध्यघातकभावादि

नायनरश्मिजन्यज्ञानोपनीतदर्पणस्य मुखे संसर्गभ्रमो दर्पणे मुखमित्याकारको जायत इत्यर्थः । यद्यपि दर्पणाभिमुखप्रवृत्तरश्मिभिरसंसर्गो मुखदर्पणयोगोद्दीतः, तथापि संसर्गग्रहेतुभूतसन्निकर्षेणासंसर्गस्याग्रहणादसंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वमव्याहतमेवेति भावः । ननु भेदाग्रहस्य कथमभेदज्ञाने कारणत्वम्, अङ्गुल्यष्टम्भादिना भेदे गृह्यमाण एव चन्द्रादौ अभेदग्रहात् ; अस्ति हि चन्द्रद्वित्ये गृह्यमाण एव दक्षिणचन्द्रो दक्षिणचन्द्रादभिन्न इति ग्रह इति चेन्न;— तद्रूपेणोपस्थिते तद्रूपावच्छिन्नभेदग्रहाभावस्यैव तद्रूपोपस्थिते तद्रूपावच्छिन्नाभेदज्ञानहेतुत्वात् ; अत्र च सव्यचन्द्रत्वावच्छेदेन दक्षिणचन्द्रभेदज्ञानेपि दक्षिणचन्द्रो दक्षिणचन्द्रादभिन्न इति तदवच्छेदेन भेदग्रहाभावात्तदवच्छेदेनाभेदग्रहसम्भवात् । अख्यातिपक्षानुसारेणाह— व्यवहारमात्रमिति । किमिति— दृश्यत इत्यनुपपन्नः । अङ्गत्वि इति । प्रथमप्रवृत्तनायनरश्मिभिर्मुखासंमृष्टत्वेन दर्पणग्रहणं तत्त्वधीः, प्रतिहतनायनरश्मिभिर्दर्पणसमृष्टतया मुखज्ञानं भ्रमः, शैप्रचाद्वित्वाप्रतीतावयवविशेषो न विरोधीति भावः । क्लृप्तिरिति । भ्रम इत्यर्थः । विरोधगन्धः— अनुपपत्तिगन्धः । 'यथा वा अतिरस्कृतोभयस्वभावो दीपकजलसम्भेद' इत्यत्र कियथा दीपकजलयोर्भेदे भासमानेपि अभेदोऽप्यस्यते तथात्रापीति विवक्षितम्, सूत यथा विरुद्धयोरपि दीपकजलयोस्संसर्गस्तथेहापि विरुद्धयोरपि विद्याविद्ययोस्संसर्ग इतीत्येव विकल्पमभिप्रेत्यायं दूषयति— तन्नाध्यासे इति । द्वितीयं दूषयति— यध्यघातके इति । यध्यघातकभावः— निवर्त्यनिवर्तकभावः । आदिशब्देन एकरिमन् काले बहानवस्थाननिधमरुच्छन्निरोधो गृह्यते । ननु मूर्तयोऽस्यामान्यतः समानदेशत्वविरोधेपि यथा

विरोधासिद्धेः । मूर्तयोस्समानदेशत्वविरोधस्त्वंशभेदेन सूक्ष्मवै
 देश्यात्परिहृतः । आलोकसन्तमसमण्डलयोरपि सादेश्य एव
 विरोधः, ननु सागीप्ये । नच अत्रापि ब्रह्माविद्ययोः परस्पर
 समीपदेशत्वादस्वीकारो युक्तः, परिच्छिन्नत्वादिप्रसङ्गात् । अतो
 नाविद्या ब्रह्मासक्तिर्वक्तुं शक्यते । एवमन्यान्यप्यनन्तानि विक
 रूपदूषणानि आविद्यात्वरूपमनुवध्नन्ति ।

ननु किमनेनानिष्टापादनप्रपञ्चेन, प्राप्तादनिगणनादिवदवस्तुमूर्तोया
 मविद्यायां चेते वस्तुदोषाः सतिमावहन्ति; यदाहुः—“दुर्घटत्व
 मविद्याया भूषणं न तु दूषण” मिति ; अतोऽविद्याप्यनुपपत्तेरिति
 स्थितौ ब्रह्माद्वैतमकण्टकमिति चेत् ? इन्त निष्प्रयोजनः प्रयासः ।
 तत्र माध्यमिकादिमतनिरासे । तेषां यदि सर्वशून्यत्वमपि दुर्घटम्,
 ततोपि सर्वशून्यत्वमेव प्रतिष्ठितमितीष्टप्रसङ्गात् यदि श्रूयुः,
 तदानां किं वक्ष्यसि । यदि सर्वशून्यत्वं दुर्घटम्, तदा परपक्ष

प्रदीपकजलयोस्समानदेशत्वम्, एवमिहापि निवर्त्यनिवर्तकयोस्तामान्यतो विरोधे
 सत्यपि विद्याविद्ययोर्विरोधोऽस्त्वित्यत्राह—मूर्तयो रिति । विरोधः— अनुपपत्तिः ।
 प्रदीपकजलद्वयान्तोपादानेन यदि विरुद्धयोरापि कश्चित्संसर्गो न स्यात् तदा
 मूर्तयोस्समानदेशत्वविरोधात् प्रदीपकजलयोर्मूर्तयोस्समानदेशत्वस्य चानुपपत्ति
 रपादयितुमिष्यते सा इष्टापत्त्या परिहृतेत्यर्थः । आलोकेति । यद्यप्यालोक
 सन्तमसयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावः, तथापि समानदेशत्वेनेन, तथा च भिन्नदेशस्थ
 स्यानिवर्तकत्वात्सामीप्यलक्षणस्त्वंसर्ग उपपद्यत इत्यर्थः । ननु ब्रह्माविद्ययोर्वपि
 सादेश्य एव विरोधः, इदानीं च परस्परे समीपदेशत्वमेवेति नाविद्यानिवृत्ति
 रित्याशङ्क्याह— नचेति । परिच्छिन्नत्वादीति । आदिशब्देन ब्रह्मभिन्नदेशस्था
 विद्यादेर्ब्रह्मण्यप्यस्तत्वानुपपत्तिः परिच्छिन्नत्वप्रयुक्तमिष्यात्वादिकञ्च गृह्यते ।
 अत इति । आसक्तिः— तादात्म्याप्यासः ; एवमविद्या ब्रह्मात्मना
 प्रकाशत इति पक्षो दूषितः । द्वितीयतृतीयपक्षौ दूषयन् दूषणान्तराप्यपि
 सङ्गृह्णाति— एवमन्यानीति ।

विजयप्रसङ्गः, ततश्च दुर्घटपक्षं परित्यज्य परपक्षः स्वीक्रियतामिति
 ब्रूयामिति चेत् ? तर्ह्यस्माभिरप्येवमभिधाने भव निरुत्तरः । तदेतत्
 सर्वमुपक्षिप्तं भाष्ये- “ निर्विषया निराश्रया-स्वप्रकाशेयमनुभूतिः
 स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यत्र किमयं
 स्वाश्रयदोषः परमार्थभूत उतापरमार्थभूत इति विवेचनाय ” मित्या
 दिना । आरम्भणाधिकरणे च व्यस्तृणांत ।

इति शतदूषण्यामविद्यास्वरूपानुपपत्तिनिर्णय

एकचत्वारिंशो वादः ॥४१॥

—(*)—

अयं भावः,— मिथ्यापदार्थस्य द्वाविधानमस्यमेव गत्वमिति तय सिद्धान्तः,
 तस्य तादात्म्याप्यास एव स्यात्, ततश्चाविद्यायास्तादात्म्येन ब्रह्माप्यप्यासाभावे
 प्रातिभासिकत्वं व्यावहारिकत्वं वा न स्यादेवेति तुच्छत्वं परमार्थत्वं
 वा स्यात्, तथाच सत्त्वज्ञानाभिहितरूपि न स्यात् । किञ्च
 अधिकरणभिसत्ताकप्रतिगोभिकाभावोधिकरणाद्विद्यत इति स्वयैवाभिधा-
 नात् ब्रह्मणि प्रपञ्चनिवृत्तिर्ब्रह्मभिन्नैव स्यात्, तथ च पारमार्थिकत्वादधिकल्पो
 दुर्वारः । किञ्च दृग्दृश्ययोस्तन्मन्धानुपपत्तेः, आध्यात्मिकं तादात्म्यमेव सम्बन्ध
 इत्यसौचः, ततश्च ब्रह्मतादात्म्यासिद्धौ दृग्दृश्ययोस्तन्मन्धान्तरमधिष्ठानभूतदृग्गन्तरं
 अविद्याया अप्रतीतिर्वा स्यात्, तथा तस्या अपरोक्षश्च न स्यात्, संवित्ता
 दात्मस्यापरोक्षत्वात् । किञ्चाविद्याया व्यावहारिकत्वे प्रातिभासिकरजतो-
 त्पत्तिर्न स्यात्, प्रातिभासिकत्वे व्यावहारिकोत्पत्तिर्न स्यात् ।

ननु प्रातिभासिकस्यापि व्यावहारिकार्थक्रियाकारित्वमस्त्येव, शुक्तिरजत
 रज्जुसर्पादिरपि भयार्थक्रियाजनकत्वात्; नच ज्ञानं, वार्थक्रियाजनकं तच्च
 व्यावहारिकमिति वाच्यम्, ज्ञानमात्रस्य जनकत्वे घटादिज्ञानादपि भयादि
 प्रसङ्गात्; रजतादिविषयत्वेन जनकत्वे चागतमेवार्थस्यापि प्रयोजकतयाऽर्थ-
 क्रियाकारित्वम्; स्वप्नकल्पितनडागादिना खानपानादिक्रियाऽदर्शनाच्च; नच

तत्र क्रियाप्यस्येति वाच्यम्, तदवस्थायां मुक्तादिजनिकायास्तस्या घटादि-
क्रियाऽविशेषात् ; अरस्यान्तरे गृहात्वनुद्धिस्तु घटादावपि तुल्या; किंच रज-
सादिकमपि स्वध्वंसे जनयतीति चेत्—सर्पादिज्ञानस्यैव भयाद्यर्थक्रियाकारणत्वात् ।
नच ज्ञानमात्रस्य भयाद्यर्थक्रियाकारित्वे घटादिज्ञानादपि तत्प्रसङ्गः, घटादिवि-
षयत्वस्य जनकतापच्छेदकत्वात् । स्यान्नतद्भागज्ञानादिनापि भास्तिनिवृत्ति-
रप्यस्येव । गतिस्तु तुज्ज्ञानजन्यैव । शुक्तिरज्जुतादेव यदि अतिरिक्तध्वंसोस्ति तदा
स प्रातिभासिक एव । पशुतत्त्वविकरणात्मैव तद्व्यवस्य इति स्वोक्तिविशेष एव,
अभिकरणस्य तदग्रन्यत्वात् ।

किञ्च— किमज्ञानं भावः, उताभासः? नाथः,—ध्वंसस्याज्ञानानुपादानकत्व-
प्रसङ्गात् । यदिचाभावस्यापि भावोपादानकत्वमित्येव, तदा भावस्याप्यभावो
पादानकत्वाविरोधात्तरज्ञानागमभावोपादानकत्वमेव प्रपञ्चस्य लाघवात्प्रसज्येत ।
अत एव न द्वितीयः । अपिच किमज्ञानं सादि, उतानादि? आवे अनवस्था ।
द्वितीयेपि किमज्ञानमेकम्, उतानेकम् ? नाथः, शुक्तिज्ञानेन
तन्निवृत्तौ संसारोच्छेदप्रसङ्गात् । नच शुक्तिज्ञानेन सम्बन्धनिवृत्तिरेव,
नत्वज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम्, एकेन ज्ञानेन सम्बन्धे निवृत्ते पुनः कालान्तरे
तदज्ञानानुभवपाप्मात् । नच पूर्वसम्बन्धनिवृत्तौ सम्बन्धान्तरमुपपद्यत इति
वाच्यम्,— पूर्वोत्तरकालयोरविशेषात्सम्बन्धनिवृत्त्युत्तरक्षण एव सम्बन्धान्तरोत्पत्त्या-
पत्त्या सर्वदाऽज्ञानानुभवप्रसङ्गात् । ननु तदज्ञानमेव तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकमिति
चेत् ? तर्हि ज्ञानानन्तरमेव सम्बन्ध उत्पद्येत । नचेष्टापत्तिः, ज्ञानानन्तरं न
ज्ञानामीत्यनुभवप्रसङ्गात् । नच तदपीष्टमेवेति वाच्यम् ; सम्यग्ज्ञानेन प्रागवगतं
न ज्ञानामीत्यनुभव इति स्वोक्तिविशेषात् । किञ्च अज्ञानसम्बन्धो ह्यज्ञानावरणं
तच्च नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यता, तस्याश्च यावद्वस्तुभाविन्याः
कथं मध्ये निवृत्तिरुत्पत्तिर्वा? ब्रह्माज्ञानेनापि वा सम्बन्धस्यैव निवृत्तावज्ञानस्या
निवृत्तिप्रसङ्गाच्च । द्वितीयेपि किं प्रतिषिध्यं अज्ञानभेदः, उत प्रतिपुरुषम्,
उत प्रतिज्ञानम् ? नाथः,— एकेनैव शुक्तिज्ञानेन शुक्तयज्ञाननिवृत्तौ पुरुषान्तरस्य
कस्यापि कालान्तरे शुक्तयज्ञानानुभवपाप्मात् । अत एव न द्वितीयः,— एकेन
ज्ञानेनैकाज्ञाने निवृत्ते अज्ञानान्तरस्य सत्त्वेन तदानीमेव तेनावरणप्रसङ्गात् । नचैक

मेवाज्ञानमेकदावृणोति, यदावृणोति तन्निवर्तत इति वाच्यम् । तथा सति अज्ञानान्तराणामानर्थक्यप्रसंगात् ; कालान्तरे अज्ञानानुभवपाताच्च । कालान्तरे किञ्चिदज्ञानान्तरमावृणोति, तस्मिंश्च ज्ञानान्तरेण निवृत्ते पुनरज्ञानान्तरमिति नाज्ञानान्तरवैयर्थ्यम्, नच कालान्तरे ऽ ज्ञानानुभवप्रसंग इति चेन्न,— एकेन ज्ञानेन एकाज्ञाने निवृत्ते तदानीमेवाज्ञानान्तरावरणप्रसंगात् । नच कालान्तर एव तेनावरणमिति वाच्यम् । तत्कालकालान्तरयोरविद्येयात् । अपि च घटोत्पत्ति क्षण एव एकेनाज्ञानेनावरणवत् सर्वाज्ञानैरप्यावरणप्रसंगेन प्राथमिकज्ञानेनैव सर्वाण्यज्ञानानि निवर्तेरन्निति अज्ञानान्तरवैयर्थ्यमनिवार्यमेव । किञ्च— एवं तत्तत्प्रागभाधानामेव आदारकत्वकल्पनायां लाघवमिति मुख्यैव भावरूपाज्ञान कल्पनम् । अपिच किमिदमज्ञानत्वं ज्ञानाजन्यत्वम्, उत ज्ञानविरोधित्वम्, अथवा ज्ञानाभावत्वम् ? नाद्यः, घटादावतिव्याप्तेः । अतएव न द्वितीयः, घटादेरात्मधर्मत्वाभावात् । न तृतीयः, असम्भवात् ; तदङ्गीकारेऽतिव्याप्तेः । नच ज्ञानस्याविद्याव्यतिरेकेणाभावो नेति वाच्यम्, घटादौ तस्यैवाङ्गीकारादिति ।

अत्र कश्चित् ब्रह्ममीमांसागोचरप्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमज्ञानत्वम् । विषयप्रयोजनादिसत्त्वस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुत्वात्, ' अज्ञातं ब्रह्म विषयो ज्ञातं ब्रह्म प्रयोजनमि' त्यङ्गीकाराद्ब्रह्मणश्शास्त्रे प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वात्, तस्य प्रागेव ज्ञातत्वे तत्प्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेः, प्रतिपाद्यतावच्छेदकमज्ञानमेव पर्यवस्यति । प्रतिपाद्यत्वमेव हि विषयत्वम् । नच ब्रह्मत्वमेव तदवच्छेदकम्, प्रतिपाद्यभिन्नावृत्तिवत्त्वादिति वाच्यम्,— प्रतिपन्ने ब्रह्मणि प्रतिपाद्यताया अभावेन तदभाववद्वृत्तित्वेनावच्छेदकत्वाभावात् । प्रतिपत्तिप्रागभावावच्छिन्नसमप्रमात्रवृत्तिधर्मस्यैव तदवच्छेदकत्वादज्ञानमेव तथा, न तु ब्रह्मत्वादि । नच घटाद्यज्ञाने अव्याप्तिः, यदवच्छिन्नस्य विषयतावच्छेदकत्वं तदाश्रयत्वमेव तत्त्वगित्यत्र तात्पर्यात्, तादृग्भाववच्छेदकमज्ञानत्वमेवेति तदाश्रयत्वात् । अथवा— स्वसमानाधिकरणपट्विधनात्पर्यलिङ्गान्यतमप्रयोजकत्वकत्वे सति विषयनिष्ठत्वात्ताभावाप्रतियोगिधर्मत्वं वा । प्रतिपिपादयिषायाश्च उपक्रमोपसंहारप्रयोजकत्वेपि विषयनिष्ठत्वाभावात्, ब्रह्मत्वादेभ्य विषयनिष्ठत्वेपि तात्पर्यलिङ्गान्यतमप्रयोजकत्वाभावात्, उपक्रमादिपटुकस्य धर्म्याश्रयत्वेन धर्मितावच्छेदकतया तस्य

साधारण्येन सकलप्रयोजकत्वेऽपि अन्यतमप्रयोजकत्वाभावाद्द्वयोपादानम् । तदेकमात्रसाधारणप्रयोजकत्वस्यैव तदर्थत्वात्, शतत्वे अपूर्वत्वायोगात् अशतत्वे सत्वेऽप्यर्थत्वात् । अन्यव्यतिरेकान्ध्यामपूर्वत्वप्रयोजकमज्ञानम् । अपूर्वतायाश्च विषयनिष्ठत्वात्तत्समानाधिकरणमेवाज्ञानं तत्प्रयोजकम् । नह्यन्यस्याशतत्वे अन्यस्यापूर्वता, अतिप्रसङ्गात् । तत्रान्वयविषयनिष्ठमज्ञानं स्वसमानाधिकरणापूर्वतायां प्रयोजकम्, अपूर्वता च तात्पर्यलिङ्गमिति न लक्षणासम्भवः, नचैवं श्रुतयज्ञाने अव्याप्तिः, तत्रोपक्रमदेरभावादिति वाच्यम् ;— वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्छ्रुतपादेऽपि वाक्यार्थत्वसम्भवेनापूर्वत्वस्य यत्कन्यत्वात्, तत्राप्युपक्रमादिकल्पनायास्तुकरत्वात् । प्रयोजकत्वेत्यत्र कलोपधानस्यापिषक्षितत्वात्प्रयोजकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपस्वरूपयोग्यतायाश्च तत्रापि सत्त्वाभाव्याप्तिः । यद्वा— मीमांसकनैयायिकमतसिद्धविशेषादर्शनभिन्नत्वे सति विशेषादर्शनाधारसमयानाधारसंशयसामग्री अज्ञानम् । अधिकरणमेषाभाव इति मते अधिकरणज्ञानाभावस्य अतिरिक्ताभाव मते विशेषदर्शनाभावस्य च संशयसामग्रीत्वेऽपि उभयवादिसिद्धतन्निमित्ताभावात्, धर्मिज्ञानकोटिरस्मरणादेश्च तद्विज्ञसंशयसामग्रीत्वेऽपि विशेषदर्शनकालेऽपि सत्येन तदाधारसमयानाधारत्वाभावाप्रातिव्याप्त्यादिदोषः । यद्वा— निग्रहस्थानविभाजकौपाधिव्यापकभावात्त्वान्यव्यतिरेकिधर्मभयस्तस्यसामग्री अज्ञानम्, प्रतिज्ञाहान्यादिनिग्रहस्थानमध्ये अज्ञानाख्यनिग्रहस्थानस्यापि परिगणितत्वात्तस्य च वादिचान्यार्थज्ञानरूपत्वात् यत्र वादिवाक्यार्थज्ञानत्वं तत्राज्ञानत्वमिति व्याप्त्या अज्ञानत्वस्य तादृशविभाजकौपाधि प्रति व्यापकत्वात्तदाश्रयत्वमज्ञानभावेऽस्तीति नास्तम्भवः । प्रमेयत्ववस्तुत्वादेस्तद्विशेषधर्माप्रति व्यापकत्वेऽपि व्यतिरेकिधर्मत्वाभावात्तदादाय धर्मिज्ञानकोटिस्मृत्यादौ नातिव्याप्तिः । अतएव भावत्वान्येत्यपि सार्यकम् । नचाज्ञानं नह्य निग्रहो ज्ञानाभाव एव, ननु भावरूपाज्ञानमिति लक्षणस्यासम्भवं एवेति वाच्यम्,— ज्ञानाभावस्य निग्रहसामान्यलक्षणत्वेन अज्ञानाख्यनिग्रहविशेषासाधारणधर्मत्वाभावात् । ननु वादिवाक्यार्थज्ञानाभाव एवाज्ञानमस्तु, निग्रहसामान्यं च ज्ञानसामान्याभावः, सामान्यविशेषाभावयोर्भेद एवेति न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति, न, एवमपि ज्ञानाभावव्याप्यभावरूपाज्ञानस्या निराकरणाद्विनियमनाचिरहात् उभयस्यापि निग्रहस्थानत्वात् । इत्याह ।

तत्र तावताद्यं लक्षणमनुपपन्नम् । तथाहि— किं भीमांसापदेन शास्त्रं
विवक्ष्यते, किंवा ज्ञानेच्छा, अथवा विचारः । नाथः, शास्त्रं प्रवर्तकीभूतं ज्ञानं
वेदान्तार्थनिश्चयोपयोगिन्यायप्रतिपादनपरमिदं शास्त्रमिति ज्ञानम्, तज्ज्ञानविष-
यत्वं च वेदान्तानां शास्त्रस्य न्यायस्याप्यस्तीति तद्विषयतावच्छेदकेष्वतिव्याप्तिः ।
न द्वितीयः, तद्विषये प्रवृत्तेरेवासिद्धेः । अत एव न तृतीयः । तदुद्देश्य
प्रवृत्तिविषयायाञ्च वेदान्तत्वाद् पूर्ववदतिव्याप्तिः । किञ्च ब्रह्मविचारो निश्च-
यद्वारा मोक्षसाधनमिति ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाद्विचारनिर्णयफलानां तद्विषय-
त्वात्तेषां विषयतयावच्छेदकेष्वतिव्याप्तिः । यदुक्तं— ‘अशातं ब्रह्मविषय’
इति । तत्र किमज्ञानावृत्त्यं विवक्ष्यते, उत ज्ञानविषयत्वाभावः । नाथः,
तत्तज्ज्ञानविषयस्य मोक्षकार्त्तानस्य च ब्रह्मणो भीमांसाविषयत्वात् । न द्वितीयः ।
ज्ञानाभावेऽतिव्याप्तेः । यदप्युक्तं ‘प्रागेव शातत्वे तत्प्रतिपाद्यत्वानुपपत्तिरिति,
तत्र, प्रतिपाद्यत्वं हि शास्त्रजन्यप्रतिपत्तियोग्यत्वम्, तच्च पूर्वं शातेऽप्यस्येव ।
अत एव भाविप्रतिपत्तियोग्यत्वमपि । पूर्वमप्रतिपन्नत्वे सति भाविप्रतिपत्तियो-
ग्यत्वं तदिति चेन्न;— प्रवर्तकीभूतज्ञानस्य तद्विषयत्वे मानाभावात् । यच्चोक्तं-
‘प्रतिपाद्यमेव हि विषयत्व’ मिति । तत्र,— शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं हि शास्त्रजन्य
प्रमितिविषयत्वम् । अत्र चाज्ञानावच्छेद्यतया विवक्षितं विषयत्वं प्रवर्तकीभूत
ज्ञानविषयत्वमेव, कथमनयोरभेदः । ततश्च कः प्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रकृत
विषयतावच्छेदकता । यच्चोक्तं ‘नच ब्रह्मत्वमेव तदवच्छेदक’ मित्यादि;
तत्र; तथा सत्यज्ञानस्याप्यवच्छेदकत्वाभावापत्तेः । तदपि हि वाक्यजन्यप्रति-
पत्त्युत्तरकालीनजीवन्मुक्तिदशायामपि सत्त्वेन न प्रतिपत्तिप्रागभावावच्छिन्नसमय
माप्रवृत्तिः । किञ्च घटाद्यज्ञाने अत्रास्ति; नच यदवच्छिन्नं विषयतावच्छे-
दकं तदाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात्तादृगज्ञानत्वाश्रयत्वात् नाव्याप्तिरेति वाच्यम्;
यदवच्छिन्नमित्यत्रावच्छेदकत्वं न सम्बन्धमात्रम्, तथा सति तादृगप्रमेयत्वाद्य-
श्रयतया घटादावतिव्याप्तेः; किन्तु कारणतावच्छेदकत्वादितुल्यं विषयतावच्छे-
दकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तथाच घटाद्यज्ञानेऽतिप्रसक्तत्वात्ताज्ञानत्वं तथा,
किन्तु ब्रह्माज्ञानत्वमेवेत्यव्याप्तिरेव । अज्ञानत्वज्ञाने सत्युक्तविषयतावच्छेदकतावच्छेद-
कत्वज्ञानम्, तज्ज्ञाने च तद्वदितलक्षणज्ञानादज्ञानत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयः । द्वितीय
लक्षणमप्युक्तम्, अज्ञानस्यापूर्वत्वप्रयोजकत्वाभावात् । ज्ञानविषयत्वाभावो ह्य

पूर्वत्वम्, तत्रच ज्ञानसागर्भीभिरहस्यैव प्रयोजकत्वात् । नचाज्ञानविषयत्व
 मेवापूर्वत्वम्, तत्रचाज्ञानं प्रयोजकमिति वाच्यम्, ज्योतिष्टोमादेर्जडस्याज्ञान
 विषयस्यापूर्वत्वाभावप्रसङ्गात् । नच तत्रापि ज्योतिष्टोमाद्यवच्छिन्नचैतन्यज्ञान
 मेवापूर्वत्वप्रयोजकमिति वाच्यम्, अज्ञानविषयेष्वहङ्कुरादौ “अथातोहङ्कारा-
 देश” इति शास्त्रप्रतिपाद्ये अपूर्वत्वस्य सत्त्वाद्विद्वद्वाक्यादेरपूर्वार्थकतया ऽननु-
 वादत्वप्रसङ्गात् । आग्नेयादिवान्यैस्तत्तदर्थप्रतीतावपि ततो ऽज्ञानानिवृत्तेः ।
 अज्ञानविषयस्वरूपापूर्वत्वाज्ञानत्वज्ञानाधीनज्ञानत्वात् । अपूर्वत्वप्रयोजकत्वरूपा
 ज्ञानत्वस्य चापूर्वत्वज्ञानाधीनज्ञानत्वादन्यान्वाभयः । किञ्च सर्वस्याप्यज्ञानाधीन
 त्वेनान्यतममात्रप्रयोजकत्वाभावादसम्भवः । अज्ञानत्वेनान्यतममात्रप्रयोजकत्वं
 विवक्षितम्, तथाचोपादानत्वेन सर्वप्रयोजकत्वेऽपि उक्तस्त्वोपापूर्वत्वं प्रत्येव
 प्रयोजकत्वमिति चेन्न;— अज्ञानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वेनात्माभयात् । किञ्च
 ब्रह्मत्ववदज्ञानमेव धर्मितावच्छेदकमस्त्वित्यसम्भवः । अज्ञानस्य स्वनिवृत्तिरूप
 फलप्रयोजकत्वाच्चासम्भवः । अद्वैतोपनिषदप्रयोजकमेव कल्पितत्वेऽप्योगित्वाच्चा
 ज्ञानस्यासम्भवः । घटाद्यज्ञानस्य विषयीभूतषट्पादिरुद्धावृत्तित्वाद्ब्रह्माज्ञानस्य
 विषयीभूतब्रह्मणि कल्पितत्वाच्च विषयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्ऽसम्भवः ।
 नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमभावविशेषणम्, तादृशाभावाप्रसिद्धेः, सर्वस्यापि
 ब्रह्मणि कल्पितत्वात् । यादृशार्थविशेषे कदापि वाक्यं नासीत्तदर्थज्ञाने च
 पूर्वप्रतीकाभावादव्याप्तिः, उत्तरप्रतीकाभावाच्च । किञ्च प्रसक्तप्रकाशस्या
 कल्पितत्वेऽप्यप्रकाशात्मककल्पितादित्यां प्रति आश्रयित्वं विपरित्वं वेति चित्त-
 सत्यत्वयोरज्ञानाश्रयत्वविषयत्वप्रयोजकत्वात् । अज्ञानस्य चापूर्वताप्रयोजकतया
 चित्तसत्यत्वयोरस्यपूर्वताप्रयोजकत्वमिति तन्नातिव्याप्तिः । किञ्च “ज्ञातं ब्रह्म
 प्रयोजन” मित्युक्तत्वात् । फलत्वप्रयोजकीभूतज्ञातब्रह्मत्वेतिव्याप्तिः । भानन्दत्वे
 नाविद्यानिवृत्तित्वेन च ब्रह्मस्वरूपस्य फलमिति फलमात्रप्रयोजकत्वादानन्दत्वा
 दावतिव्याप्तिः । जीवात्मविषयवाक्योपक्रमोपसंहारप्रयोजकप्रतिपिपादयिषाश्रयति
 व्याप्तिः । तद्विषये जीवे प्रतिपिपादयिषायास्सत्त्वात् । किञ्च उपक्रमोपसंहारा
 भ्यामर्थवादान्तर्गतपदानामुपक्रमोपसंहारप्रयोजकत्वाद्ब्रह्मण एव प्रपञ्चाभावत्वपक्षे
 ब्रह्मरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावादतिव्याप्तिः ।
 किञ्च अज्ञानावरणेऽतिव्याप्तिः । किञ्चात्र किं प्रयोजकत्वं विवक्षितम् ? न ताव

जनकत्वम्, ब्रह्मत्वस्योपक्रमाद्यजनकत्वात् ततएव न घटकत्वमपि । नापि
तद्व्यतिरेकव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वम्, असम्भवप्रसङ्गात् । देवदत्ताज्ञानव्यति
रेकेषु यद्वदत्तं प्रत्यपूर्वत्वस्य सत्त्वात् । किञ्च विषयगतत्वमित्येव सिद्धौ व्यर्थो
व्यतिरेकोपन्यासः । प्रतिपिपादयिषयाश्च अभ्यासादावपि प्रयोजकत्वात्तदुत्तराशौ
व्यर्थः । किञ्च विषयत्वं न यत्किञ्चित्प्रति, असम्भवादतिव्याप्तेर्वा । नाप्यज्ञान
विषयत्वम्, आत्माश्रयात् । स्वविषयत्वविवक्षाया निर्विषयब्रह्मत्ववारणाय पूर्वप्रतीक
वैयर्थ्यम् । तात्पर्यविषयगतत्वविवक्षायां च यत्किञ्चित्तात्पर्यविषयगतस्याप्रतिपिपाद
यिषादामतिव्याप्तपरिहारः, तत्तात्पर्यविवक्षायामपि अहङ्कारतात्पर्यकवाक्यमूत्र
भूतायां तस्यामतिध्याति । किञ्च ब्रह्मत्वम्, स्वरूपमग्न्यदा १ नाद्यः, धर्मितः
वच्छेदकत्वस्य तथासत्यसम्भवेन विशेषणवैयर्थ्यात् ; स्वरिमन् स्वस्याभावेन
विशेष्यभागेनापि तदवारणाच्च । अतिरिक्तत्वे मिथ्यात्वेन विषयनिष्ठात्यन्तः
भावप्रतियोगित्वात् न च स्वरूपप्राभिन्नस्यैव ब्रह्मत्वस्य तदाश्रयत्वमेव
तत्प्रयोजकत्वमिति वाच्यम्, एतादृशप्रयोजकत्वस्यैव लक्षणघटकत्वे असम्भवात् ।
तृतीयलक्षणमप्यनुपपन्नम्, मीमांसकमतनैयायिकमतसिद्धभिन्नत्वे सतीत्यलम्, विशेषे
पेत्यादिब्यर्थम् । नचाखण्डाभावे न वैयर्थ्यम्, एवमपि गौरवेण तस्य ज्ञान
निवर्त्यतानवच्छेदकत्वात्, अज्ञानत्वस्य तदवच्छेदकत्वेनाङ्गीकारात् सर्वदापि
यत्किञ्चिदर्पविशेषदर्शनसत्त्वात् विशेष्याप्रसिद्धिश्च । तदर्थविशेषदर्शनसमया
नाधारसंशयसामग्रीतदर्थज्ञानमिति तत्तदज्ञानानामिदं लक्षणमिति चेन्न;—
एवमप्यज्ञानसामान्यलक्षणालाभात् । स्वस्य यो विषयः तद्विशेषदर्शनसमया
नाधारसंशयसामग्री अज्ञानं स्वमिति लक्ष्यत्वाभिमतमज्ञानमेवेत्युक्त इति चेन्न;—
एवमपि यस्यार्थस्य विशेषदर्शनं संशयो वा नास्ति तत्राभ्यासेः ।
नैयायिकाद्यभिमतविशेषादर्शनस्याभावाद्यात्मनो निर्विषयतया पूर्वप्रतीकवैयर्थ्यञ्च ।
स्वमते भावरूपात्मज्ञानात्मकविशेषादर्शनस्य संशयजनकत्वाङ्गीकारे अभावरूप
विशेषादर्शनस्याभावतया गौरवेण जनकत्वं प्रमाणाभावेन पूर्वप्रतीकवैयर्थ्यञ्च ।
अभावात्मविशेषादर्शनस्य जनकत्वे प्रमाणमस्ति चेत् तत् एवोपपत्तेः भावरूप
विशेषादर्शनस्य जनकत्वे प्रमाणाभावात् असम्भवापत्तेः । अतएव स्वविरोधि
ज्ञानस्य यो विषयस्तद्व्याप्यदर्शनममयानाधारसंशयसामग्रीति विवक्षितम्, स्वश-
ब्दश्च लक्ष्यपर एव, विरोधित्वं च न निवर्तकत्वादि, अभावात्मकविशेषादर्शन-

निवर्तकासम्भवात्, किन्तु स्वस्थितिसमयास्थितिकत्वमिति निरस्तम्, अखण्ड
ब्रह्माशने अव्याप्तेश्च, सत्त्विवर्तकाखण्डार्थनिष्ठवेदान्तजन्यज्ञानविषयस्य निराश्रयस्य
ब्रह्मणो व्याप्यलक्षणविशेषाभावात् । धर्माद्यतीन्द्रियाज्ञानाव्याप्तेश्च, शास्त्रजन्यस्यापि
धर्मादिज्ञानस्य परोक्षतया स्वानिवर्तकत्वेन स्वस्थितिसमयास्थितिकत्वाभावात् ;
अखण्डब्रह्मज्ञानस्यापि अखण्डाशने निवर्त्यैव वियदादिना सममखण्डाज्ञानाधीनसत्ता
कधर्माद्यज्ञाननिवर्तकत्वेन स्वस्थितिसमयास्थितिकत्वाभावात् । सत्त्वेपि सत्त्विययी
भूताखण्डब्रह्मणो व्याप्याभावाच्च । किञ्च पुरुषाज्ञानस्यैव पुरुषसंशयसामग्री
त्वात्, तस्य च विशेषदर्शनसमयाधारत्वादव्याप्तिः । ननु करादिलक्षणविशेषा
दर्शनमपि तत्र कारणम्, पुरुषाज्ञानमपि संशयान्तरविषयव्याप्यभूतपुरुषदर्शनः
सममानाधारमिति प्रकारेण सर्वत्र लक्षणमूल्यामिति चेत् ? परोक्षविशेषदर्शनः
स्थले निराश्रयब्रह्माशने चाव्याप्तेः । किञ्च—करादिविशेषदर्शनात्तद्वितीयक्षण एव
तदज्ञाननिवृत्तिः, नायलक्षण इति ज्ञानस्य विशेषदर्शनसमयानाधारत्वम् ।
ननु विशेषदर्शनस्थितिसमयास्थितिकत्वं विवक्षितमिति चेत्,—अतीन्द्रियधर्माद्यज्ञाने
तथाप्यव्याप्तेः । धर्मिज्ञानक्रोटिस्मृत्यादावतिव्याप्तेश्च, ज्ञानद्वयस्य एकक्षणे स्थित्य-
भावात् । यत्र विशेषदर्शनं नास्ति तत्स्थलीयसंशयसामग्रीभूतधर्मिज्ञानादिभ्यक्ता,
वतिव्याप्तिश्च । नच कारणतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषदर्शनसमयानाधारत्वं विव-
क्षितमिति वाच्यम्, सामान्यतो विशेषदर्शनसमयानाधारत्वस्याज्ञानेष्वभावात् ।
विशेषदर्शनस्थितिसमयास्थितिकत्वस्य तु कारणतावच्छेदकावच्छेदेन धर्मिज्ञा-
नेपि सत्त्वात् ; विशेषाज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य ज्ञानपठितत्वात्, तस्य
चेदानीं निरूप्यमाणत्वेनान्योन्याभयादिति दिक् । चतुर्थलक्षणमनुपपन्नम्, वृत्ति-
मत्वादिरूपधर्मस्याज्ञानत्वव्यापकत्वात्तदाश्रयत्वाद्धर्मिज्ञानादेस्तत्रातिव्याप्तेः । किञ्च
प्रतिशान्तरत्वव्यापकशब्दत्वरूपव्यतिरेकिधर्माश्रये संशयसामग्रीभूताविप्रतिपत्ति-
भाव्येऽतिव्याप्तिः, पर्यनुयोज्योपेक्षणत्वव्यापकमात्रत्वरूपव्यतिरेकिधर्माश्रये संशय-
सामग्रीभूतविशेषादर्शनेऽतिव्याप्तिः । किञ्चाज्ञानत्वग्रहस्य निग्रहस्थानविभाजको-
पाधिव्यापकत्वग्रहाधीनत्वादज्ञानत्वग्रहाधीनत्वाच्च व्यापकत्वग्रहस्यान्योन्याभयः ।
किञ्च—ज्ञानाभावनस्यैव निग्रहत्वेन मानरूपाज्ञानस्य निग्रहत्वाभावादसम्भवः ।

नञ् लाघवाद्भावरूपाज्ञानमेव निग्रहः, विनिगमनाविरहादुभयमेववा, यादि-
वाक्यार्थस्य शातत्येपि अपरोक्षज्ञानाभावेनाज्ञानस्यानिवृत्त्या निग्रहप्रसङ्गात् ।
किञ्च— भावरूपाज्ञानस्य यदि ज्ञानाभावत्वं नाङ्गीक्रियते, तदा ज्ञानाभावत्वं
निग्रहसामान्यलक्षणमिति त्वयोक्तत्वात्तादृशसामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वाद्वादिवाक्यार्थ
विषयकभावरूपाज्ञानं निग्रहस्थानविशेष इत्यसम्भव एव । भावत्वान्मपद
वैयर्थ्यञ्च । यदि चाङ्गीक्रियते, तदा अभावत्वमेवादाय विशेषादर्शन
संशयप्रागभावादावतिव्यातिरिति ।

अत्र नवीनः, अनाद्युपादानत्ये सति मिथ्यात्वमज्ञानत्वम् । मृदादायविद्या
सम्बन्धादौ आत्मनि चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणत्रयम् ।

अनादित्वे सति स्वप्नज्ञानपेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वं वा अज्ञानत्वम् ।
रमृत्यादिनिवर्त्यसंस्कारे ज्ञाने चातिव्याप्तिवारणायान्मादीति । आत्मन्यति
व्याप्तिवारणाय उत्तरविशेषणम् । स्वप्नज्ञानपेक्षस्वविशेषणाच्च नाविद्यासम्बन्धा
दावतिव्याप्तिः । यदि च प्रागभावोऽङ्गीक्रियते तदा इच्छादिप्रागभावेऽतिव्याप्ति
वारणाय भावत्वमपि विशेषणम् । तथाच तन्मते अनादिभावत्वे सति स्व
प्नज्ञानपेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वं लक्षणम् । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा लक्षणम् ।
संस्कारादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वेनेति । नचाविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तिः,
तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात्, अविद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः ।

तत्र तावदाद्यं लक्षणमनुपपन्नम्, अनुत्पादितभ्रमाज्ञाने अव्याप्तेः ।
न चोपादानत्वयोभ्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, तस्य भ्रमोपादानत्वापच्छेदका
वच्छिन्नप्रत्यक्षरूपत्वात् अज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वात्तद्ग्रापरिचये योग्यतायां शास्त्र
मग्न्यत्वात् । नञ् लाघवाभिरितिलप्रपञ्चोपादानं ब्रह्मगोचरमेकमेवाज्ञानमिति
नात्यातिरिति वाच्यम्, शुक्तिज्ञानेन शुक्त्यज्ञाननिवृत्तौ संसारनिवृत्त्यापत्तेः ।
अज्ञानस्यैकत्वात् । नञ् शुक्तिज्ञानेनावरणनिवृत्तिरेव, नत्वज्ञाननिवृत्तिरिति
वाच्यम्,— ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्यावरणमात्रविषयत्वकल्पनायोगात् ।
अज्ञाननानात्वस्यैव वाच्यत्वात् । चरमसाक्षात्कारस्याप्यावरणमात्रनिवर्तकतया
ततोऽपमानानियुक्तिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयलक्षणं युक्तम् । ब्रह्मज्ञ एवाज्ञान
निवृत्तिराद्यस्य च ज्ञानसाध्यताभावाज्ज्ञानत्रयनिवृत्तिप्रतियोगित्वलक्षणज्ञाननिव-

त्वंत्वासम्भवात् । ज्ञानसाध्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वं विवक्षितम्, साध्यत्वं च
 क्षेमसाधारणं ब्रह्मात्मकनिवृत्ताप्युपादितमिति चेन्न;—अविद्यासम्बन्धादावति
 व्यक्तेः । अविद्यानिवृत्तेरेवमपि स्वजन्यत्वाभावेन स्वजन्यानपेक्षत्वस्य सत्त्वात् ।
 नच स्वजन्यत्वमपि स्वसाध्यत्वमेव विवक्षितमिति वाच्यम्, एवमप्यविद्या
 सम्बन्धादावतिव्याप्तेः । नहि ब्रह्मरूपाविद्यासम्बन्धनिवृत्तिः ब्रह्मरूपमेषाविद्या
 निवृत्तिमपेक्षते, स्वस्य स्वारेक्षत्वायोगात् । नचाविद्यानिवृत्तित्वेनापेक्ष्यत्वम्,
 सम्बन्धनिवृत्तित्वेन तदपेक्षत्वं चेति वाच्यम्, — एवं सति सादृशानिवृत्तित्वं प्रति
 सम्बन्धवदविद्याया अपि प्रतियोगित्वादसम्भवापत्तेः । यथा चाविद्यानिवृत्तेर्न
 साध्यत्वसम्भवाः तथोक्तमविद्यानिवृत्तिमङ्गे । अन्यैव नीत्या ज्ञाननिवर्त्यत्व
 घटित्वलक्षणान्तरनिरासो भाव्यः । एतेन अनाद्युपादानत्वे सति ज्ञानमिधर्त्यत्वं
 भित्यन्यत्र यदुक्तं तदपि निरस्तम् । किंच किं ज्ञानस्य चैतन्यमुच्यते,
 उत निवृत्तिः? नाद्यः,— संस्कारस्य वृत्तिनिवर्त्यतया चैतन्यनिवर्त्यत्वाभावेन
 पूर्वलक्षणेऽनादिपदवैधर्मात् । संस्कारनिवृत्तेरपि मिथ्यात्वेन चैतन्याधिष्ठानकत्वा
 त्जन्यत्वमस्तीति चेन्न,— तथा सति संस्कारस्यापि मिथ्यात्वेन चैतन्याधिष्ठानक
 तया तज्जन्यत्वात्, स्वजन्यानपेक्षत्वविशेषणनैव लब्धावृत्तिसिद्धौ अनादिपद
 वैधर्मात् । उक्तलक्षणे च संस्कारनिवृत्तश्चित्त्वेनैवाधिष्ठानभूतचिद्विपुर्त्यत्वात्
 संस्कारेऽतिव्याप्तिश्च । नच संस्कारनिवृत्तौ सत्त्वेनैव हेतुत्वम्, अनिया
 निवृत्तौ तु ज्ञानत्वेनैवेति वाच्यम् ; सत्त्वाचित्त्वयोर्ब्रह्मस्वरूपतया विवक्षित
 व्ययस्थानुपपत्तेः । न द्वितीयः,— वृत्तेरविद्यानिवृत्तिप्रतिबन्धकावरणनिवर्तकत्वं
 चैतन्यस्य त्यजाननिवर्तकत्वाभिमतं मते अगम्भयात् । आवरणेऽतिव्याप्तिश्च ।
 मतान्तरेपि किमेकाज्ञानपक्ष इदं लक्षणम्, उत नानाज्ञानपक्षे? आद्ये घटादि
 ज्ञानानामज्ञाननिवर्तकत्वाभावेनावरणनिवर्तकत्वादावरणनिवृत्तेरज्ञाननिवृत्त्यनपेक्ष-
 तयाऽज्ञानावरणयोस्तद्वै निवृत्तिरस्यादित्यावरणेऽतिव्याप्तिः । द्वितीये ■
 यदिपक्षकाशनं समानाविषयकज्ञानस्यानुदयात्त निवृत्तम्, किन्तु अलण्डकाद्या
 स्फारेणाखण्डाडानि निवृत्ते तन्निवृत्त्यैव निवर्तत तत्राव्याप्तिः । नच तस्याप्यना
 दित्वेनालण्डाज्ञानानुपादानकत्वेन तन्निवृत्तिमनपेक्षयाखण्डाज्ञानेन तद्वै तन्नि-
 वृत्तिरिति वाच्यम्, तथा सत्त्वावरणस्याप्यजन्यतया अखण्डाज्ञाननिवृत्त्यनपेक्ष

यदुक्तं 'नेत्रलज्जानस्ये' त्यादि; तत्र; कार्याभावस्थले ज्ञानस्याज्ञानभात्रनि-
वर्तकत्वेपि यत्र कार्यमस्ति तत्र शुभपदेवोभयनिवर्तकत्वसम्भवात् । नच ज्ञानस्य
कार्यनिवृत्तिहेतुत्वे मानाभावः, "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इत्यादेरेव मान
त्वात् । नचोभयत्र साक्षात्कारणत्वकल्पने गौरवात्, अविद्यानिवृत्तायेव साक्षा
त्कारणत्वं - तन्निवृत्तिद्वारेव तत्कार्यनिवृत्तौ कारणत्वमिति बाध्यम्, - ज्ञानस्या
विद्यानिवृत्तावव्यवधानेन कारणत्वं - तद्द्वारा कार्यनिवृत्तौ कारणत्वम् - अविद्या
निवृत्तेष्व कार्यनिवृत्तौ कारणत्वमिति कल्पनापेक्षया एकस्यैव ज्ञानस्योभयत
स्कारणत्वकल्पने लाघवादिति ।

यद्यपि स्वसमानविषयज्ञानप्राक्कालव्यापिसत्ताकत्वे सति तन्निवर्त्यत्वम्, स्व
समानविषयज्ञानासहकृतसामग्र्ययोग्यत्वप्रतियोगित्वं वा, ज्ञानातिरिक्तागन्तुकदृष्ट
कारणयोग्यध्वेसप्रतियोगित्वं वा, जन्यज्ञानाजन्यध्वंसप्रतियोगिवृत्तिग्राह्यसिद्धिजाति
भदन्यत्वे सति स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वं वा अज्ञानलक्षणम्; नन्वाविद्यासम्बन्धा
द्वावतिव्याप्तिः, तस्य निर्विषयत्वात्, अविद्यानिवृत्तिरूपदृष्टकारणयोग्यध्वंस
प्रतियोगित्वाच्चेति द्रष्टव्यमिति । सत्तालक्षणमनुपपन्नम्, पूर्वज्ञानसत्ता हि
ब्रह्मस्वरूपमेव, तच्चोत्तरज्ञानप्राक्कालव्यापकमेव । ज्ञाननिवर्त्यत्वदूषणश्च पूर्वव-
द्द्रष्टव्यम् । उभयत्र ज्ञानपदवैयर्थ्यञ्च । द्वितीयलक्षणेपि तस्य ज्ञाननिवर्त्यभवे
ऽतिव्याप्तिः, उभयोरप्यधिष्ठानविषयत्वेन समानविषयत्वात् । नच यावत्स्वविषय
विषयत्वं विवक्षितमिति बाध्यम्, यादृशघटाद्यज्ञानं स्वसमानविषयकज्ञाना
नुत्पत्तेश्चरमसाक्षात्कारेणैव निवृत्तं तत्र यावत्स्वविषयकज्ञानाभावेनाव्याप्तिः, अज्ञा-
नस्यावच्छिन्नविषयतयाऽस्तद्वदज्ञानापेक्षया भिन्नविषयत्वात् । प्रतियोगिनो
भ्येऽहेतुत्वात्सर्वस्यापि ज्ञानस्य स्वनिवर्त्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिः । अपिद्यानिवृत्त्यैव
तदितरनिवृत्तिः, ज्ञानत्वविद्यानिवृत्तावन्यथासिद्धमिति मते स्वसमानविषयक
ज्ञानासहकृताविद्यानिवृत्तिरूपसामग्रीयोग्यब्रह्मात्मकध्वंसप्रतियोगित्वाद्ब्रह्माज्ञाने अ-
व्याप्तिः । अतदहकृतेति तदसहकारकत्वं न विवक्षितम्, किन्तु तदनपेक्षत्वमात्रम्,
अत्र चाविद्यानिवृत्तिषट्ठिता सामग्री तद्वदुभयतयादृशज्ञानापेक्षैवेति चेत्? तर्हि इच्छा
प्रयत्नादिष्वतिव्याप्तिः, इच्छादेस्वनिवृत्तिहेतोर्ज्ञानापेक्षत्वात् । तृतीयलक्षणेपि
अविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपतया आगन्तुकत्वाभावादविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिः ।
आगन्तुकशब्देन क्षेमसाधारणताप्यत्वविषयायामप्यविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपतया ब्रह्म

श्रीरस्तु ।

अथ द्विचत्वारिंशोवाद्ः ।

—Samskara—

य एको दुर्लङ्घ्यत्रिगुणनिजमायानिगाञ्जितै

विचित्रैः क्षेत्रज्ञैर्विहरति सरोजासहचरः ।

जगत्सर्गक्षेमक्षणपरिकर्माणमाहिमा

दयाकुर्वेदोसौ तुरगवदनस्तारयतु नः ॥

ये तु ब्रह्मणो दोषं परिजिहीर्षन्तः ब्रह्माज्ञानं मायाशब्देनोपचरन्ति,
तान्प्रति ब्रूयः— मायाविद्ययोः को विशेष इति । परव्यामोह

विशदयतु नस्तस्य भुत्यन्तवृन्ददरीशयं

भुतिसहचरी वेदान्ताचार्यसूक्तिरशेषतः ।

मनसि कृतयत्तात्पर्याणां दुरत्ययपदतिं

त्यजति भगवन्माया स्यात्तत्त्वविश्वजनापि नः ॥

व्यामोहयस्त्रिगुणया निजमाययाऽन्यान्

वत्प्रीतिभारपटञ्जप्रतिरुद्धदृष्टिः ।

ईशो न पश्यति यदह्मिज्जुषामन्नात्मा

तं भीतिनासगुरुमभ्यस्तोऽपि तान्याः ॥

य एक इति । अनेन स्वमते त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्माया, कर्म मिथ्या
ज्ञानं वा अविद्या, इति मायाविद्याविभागः; ब्रह्मणो निर्दोषत्वम्, जीवस्य तु
अविद्याया सदोपत्वं चोपपद्यते; परमते तु तत्र सम्भवतीति सूच्यते । अत्र
च “ देवी ह्येषा गुणमयी ” इत्यादिवचनाभ्योऽनुसंहितः । येति ति । अकि
द्याभयत्वे सदोपत्वप्रसङ्गात् ब्रह्मणो नाविद्या, किन्तु मायैव, सा चैन्द्रजालि
कादिष्विव न दोष इत्याहुः; तत्र तस्या अविद्यामोहनीयपरदर्शनरूपव्यामोहादि
हेतुत्वेनाविद्यात्वं पर्यवस्यति; ततश्च तत्र मायाशब्द उपचारमात्रमिति न
मायाशब्दप्रयोगमात्रात् ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धिरिति भावः । माये ति ।
ब्रह्मजीवयोर्निर्दोषत्वसदोपत्वनिर्वाहकत्वेनाभिमतयोर्भावाविद्ययोः को विशेष
इत्यर्थः । परे ति । मायावित्तेनाभिमतब्रह्मणोऽप्य परः जीवः, अविद्याभय
त्वेनाभिमतो जीवः स्यद्वयार्थः, ऐन्द्रजालिकव्यामोहयोस्तथैव दर्शनादिति भावः ।

नहेतुर्माया, स्वव्यामोहनहेतुरविद्येति चेत् ? किं परेपामदर्शनेपि तद्व्यामोहनम्, उत तद्दर्शने? न प्रथमः, असम्भवात्; न हि माया विनः परानपश्यन्तस्तन्मोहनमिच्छन्ति मोहयन्तिवा; मायाविशब्दस्य परव्यामोहनाभिसन्धिमतपुरुषविशेषवार्धित्वात् । अन्यथा मोहन हेतूनां मणिमन्त्रौषधीनामपि मायावित्त्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, तद्वि परदर्शनं ब्रह्मणः किं स्वभावतः, उताज्ञानेन, अथ तयैव मायया ? नाथः, निर्दोषदर्शनविषयतया परेषां सत्यत्वप्रसङ्गात्; ब्रह्मणि ज्ञातृत्वस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, ब्रह्म ज्ञानवादावतारात् । तथा [च] सति तेनैवाज्ञानेन सर्वसम्भवे तद्व्यतिरिक्तमायाभ्युपगमानुपपत्तिश्च । नच तृतीयः, परेषु दृष्टेषु तन्मोहनमात्रोपकरणत्वान्मायायाः परदर्शनहेतुत्वायोगात् । अथ ब्रह्मगतायाः मायायास्त्वयमतिशयो धर्मिग्राहकसिद्धः- यत्परदर्शन

अन्यत्र तथा वैषम्यसत्त्वेपि प्रकृते तन्निराकर्तुं विकल्पयति । किमि ति । किं ब्रह्म परान् दृष्ट्वा व्यामोहयति, उतादृष्ट्येत्यर्थः । नही ति । इच्छाया ज्ञानपूर्वकत्वनियमात्परव्यामोहनेच्छा परज्ञानपूर्वकैवेति भावः । परव्यामोहने श्रुत्वाभावेपि परव्यामोहकारित्वादेव मायाविस्व ब्रह्मणः, तथाच न पर ज्ञानावश्यम्भाव इत्यत्राह- मायावी ति । अन्यथे ति । नच व्यामोह हेतुत्वं मायावित्त्वम्, नच तन्मन्त्रादाविति वाच्यम्, मणिमन्त्राद्याभ्रयभूतलाकाशा देरपि मायाविस्थापनेरिति भावः । स्वाभाविकत्वे ति । उपाध्यन्तराप्रयुक्तत्वादिति भावः । ब्रह्माज्ञाने ति । अज्ञानस्य स्वाभ्रयं प्रत्येक मिथ्याभूतपरदर्शनहेतुत्वा दिति भावः । तथासती ति । ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धये हि मायाकल्पनम्, मायाकीकारेपि परदर्शनार्थमज्ञानस्यावश्यकत्वे निर्दोषत्वस्य भग्नत्वात्तत एव सर्वकार्योपपत्तेश्च न माया कल्पनीयेत्यर्थः । परेऽपि ति । ऐन्द्रजालिकादौ तथा दर्शनादिनि भावः । धर्मिग्राहके ति । श्रुत्या हि मायासिद्धिः, श्रुतिश्च " इन्द्रो मायामिः पुद्गलः " इत्यादिका मायया नानात्वदर्शनमाहेत्यर्थः ।

तद्यामोहनयोर्हेतुत्वमिति चेन्न; - मिथ्याभूतपरदर्शनहेतुत्वांशेन
तस्या एवाविद्यात्वस्यापि दुर्वारत्वात् ।

अथ मन्यसे- विपरीतदर्शनहेतुरविद्या, यथा- शुक्तिरजतादि
दर्शनहेतुः; माया तु न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतुः, मिथ्याभूतस्य
ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वेनैव बोधनात्; नहि शुक्तिरजतमिथ्या
त्वग्राहकस्याविद्यात्वम्, तथा सति बाधकज्ञानानां सर्वेषामप्यविद्या
मूलत्वप्रसङ्गात्; भवदभिमतसर्वज्ञस्यापि सर्वेषां जीवानां भ्रमस्वरूपं
विज्ञानतस्तत्तद्भ्रमविषयैस्तद् तत्तद्भ्रमग्रहणादविद्यावत्त्वप्रसङ्गात्;
नहि निर्बिषयज्ञानग्रहणं सम्भवति; नचेश्वरस्य भ्रमानभिज्ञता,
असर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्; आश्रितव्यामोहनिर्बहणार्थप्रवृत्तिशून्यत्वप्रस-
ङ्गाच्च; अतो मिथ्याभूतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेनैव बोधयन्ती
ब्रह्मणो माया नाविद्येति । तदप्यसारम् । किमिदं ब्रह्म स्वव्यति-
रिक्तं मिथ्याभूतं स्वभ्रमसिद्धतया मिथ्यात्वेन, उत परभ्रमसिद्ध-
तया, अथ भ्रमसिद्धत्वमजानदपि मिथ्यात्वमात्रं जानातीति ?
न प्रथमः, ब्रह्माज्ञानस्य दुस्त्यजत्वात् । न द्वितीयः, परेषामदर्शने
परभ्रमसिद्धत्वादर्थनात्; परदर्शने पुनरविद्यास्वीकारापाताच्च । परानपि

दुर्वारत्वा दिति । स्वव्यामोहहेतुत्वयोगादिति भावः । विपरीतेति । सत्य-
तया मिथ्यार्थप्रतिभासहेतुरविद्येत्यर्थः । तथासतीति । ततश्च तेषामपि
बाध्यत्वप्रसङ्गात् बाध्यबाधकव्यवस्था न श्नादिति भावः । भवदभिमतेति ।
यद्यपि व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावात् भ्रमत्वप्रसङ्गः, तथाप्यनिर्वचनीयविषयत्व-
मेव भ्रमत्वमिति स्वमतानुसारेणैदमुक्तम् । नह्येति । ईश्वरज्ञानस्य साक्षा-
त्काररूपत्वादित्यर्थः । किमिदं मिति । किं मन्त्रमसिद्धत्वादित् मिथ्येति जानाति,
उत परभ्रमसिद्धत्वादित् मिथ्येति, उत भ्रमसिद्धत्वमगृहीत्वा मिथ्यात्वमात्रं
जानातीत्यर्थः । परभ्रमसिद्धतयेति । मिथ्यात्वेनेत्यनुपपन्नं । पूर्ववाक्ये इहच
जानातीति शेषः । मिथ्यात्वेन परदर्शने नाविद्यास्वीकार इति शङ्को- परानपि

परमसिद्धतया ब्रह्म पश्यतीति चेन्न; परान्तरस्वीकरणेऽनवस्थानात् । तेषामेव परेषां भ्रमेण तत्सिद्धत्वदर्शनेऽपि तथाविधविशिष्टपरदर्शने स्वस्याविद्यापेक्षणात् । नहि बन्ध्यासुतभ्रमसिद्धो बन्ध्यासुत इति ज्ञाने बन्ध्यासुतस्यैव भ्रमः—नतु तद्विज्ञातुरिति वक्तुं शक्यम् । नच तृतीयः, भ्रमसिद्धत्वाज्ञाने मिथ्यात्वस्य दुर्ग्रहत्वात् । नक्षसत्त्वमात्रं मिथ्यात्वम्, अपितु स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादिकम् । परेषां मिथ्यात्वदर्शने च न ब्रह्मणः परव्यामोहनेच्छा सम्भवति; नहि प्रतिविम्बबन्ध्यासुतचित्रपुरुषादीनां व्यामोहनाय मायाविनोपि मायां प्रयुञ्जते; प्रयुञ्जाना वा कथं स्वयमनुमत्तास्म्युः । आहुश्च- “अचेतनेषु मायावी मायामोचक एव वा । उभावुन्मत्तपदव्यभिचिन्वाते मनीषिणाम्॥ ” इति । ततश्च ब्रह्मापि मिथ्यात्वेनावधारितपरव्यामोहनार्थं मायां प्रयुञ्जानमुन्मत्तपर्यायमिव स्यादिति तदेव ब्रह्माज्ञानम् ।

अथ स्यात् - यद्यपि परव्यामोहने परदर्शनमवश्यम्भावि, मिथ्याभूतपरदर्शनं च न दोषमन्मतरेण; तथापि नात्र ब्रह्मणः

ति । स्वस्वभ्रमसिद्धतयैव परेषां दर्शने नानवस्थेत्यत्राह— तेषामेवेति । भ्रमसिद्धत्वेति । स्वपरोदासीन्येन भ्रमसिद्धत्वमात्रं शायतामिति चेन्न;— एवमपि भ्रमस्य स्वकीयत्वे ब्रह्मणोऽशत्वप्रसंगः, परकीयत्वे च तदीयत्वेनाज्ञाने असर्वशत्वप्रसंगः, तदीयत्वेन ज्ञाने च प्रागुक्त एव दोषः । स्वात्यन्ताभावेति । आदिशब्देन प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं विवक्षितम् । परेषा मिति । एतेन स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं मिथ्यात्वमिति सूचितम् । नतु प्रतिविम्बचित्रादिषु व्यामोहनकार्याभावाच्च तदर्थं प्रवर्तन्ते, इह व्यामोहलक्षणकार्यसद्भावात्प्रवृत्तिस्स्यादिति चेन्न;— भेदमिथ्यात्वे ज्ञाते अनिर्वचनीयस्वप्रतियोगिकभेदाश्रयतया शयमानत्वेन परव्यामोहनार्थं प्रवृत्त्ययोगात् । मनीषिणा मिति । ज्ञातृशेषसम्बन्धे पृथी । मनीषिभिरुन्मत्ततया शोषेत्यर्थः । तथापीति । ब्रह्मणोऽनर्था

परदर्शनहेतोर्मायाख्यदोषस्याविद्यात्वम् , अपुरुषार्थापरमार्थदर्शन हेतुरविद्येति तल्लक्षणात् ; ब्रह्मणस्तु व्यामोहनीयान् परान् प्रकाशयन्त्यपि माया नापुरुषार्थतया प्रकाशयति, स्वप्नसिद्ध (भोगो) लीलोपकरणादिवत्पुरुषार्थतयैव प्रकाशयति, अतस्तस्या नाविद्यात्वमिति । तदपि न, पुरुषार्थहेतोर्दोषित्वाभावात् । दोषत्वे त्वपुरुषार्थतान्वयस्या वर्जनीयत्वात् । नह्यनिष्टं किञ्चिदनन्तर्भाव्य कचिदपि दोषत्ववर्णनम्, अन्यथा तत्तत्सामग्र्या तत्तत्कार्योत्पत्तौ सर्वेषां कारणानां दोषत्वमेव वा गुणत्वमेव वा स्यादिति गुणदोषविभागाभावप्रसङ्गात् ।

ननु किमिहेष्टानिष्टविगतेन? स्वाभाविकाकारो गुणः, औपाधिकाकारस्तु दोषस्त्यात्, यथा— द्विचन्द्रदर्शनदशायां चक्षुषस्तिमिरादि; नच द्विचन्द्रदर्शने कश्चिदपुरुषार्थस्पर्श इति चेत्? मैवम्, द्विचन्द्रदर्शनहेतोरपि पारम्पर्येणानिष्टमन्तर्भाव्यैव दोषत्ववर्णनात् । अन्यथा निधिदर्शनादिहेतोरञ्जनदेरप्यस्वाभाविकतया दोषत्वप्रसङ्गात् । यदि च द्विचन्द्रदर्शनहेतोर्दोषत्वमविद्यात्वं च न स्यात्, कथं तन्निरासाय प्रेक्षावन्तः प्रयस्यन्ते । नह्यस्पृष्टानिष्टगन्धं किञ्चि-

बहो दोष एवास्माकं परिजिहीर्वित इति भावः । नापुरुषार्थतयेति । शोकाय हेतुत्वादिति भावः । परदर्शनस्य भ्रान्तिरूपस्य शोकहेतुत्वं स्यादित्यत्राह— स्वप्नेति । अन्यथेति । अनिष्टहेतुर्दोषः— इष्टहेतुर्गुण इति गुणदोषविभागः, यदिचा निष्टमन्तर्भाव्यैव यत्किञ्चिद्धेतुत्वभागेण दोषत्व स्यात्, तदा हेतुमात्रं दोष एव स्यात् गुणः; यदि च गुणो ऽ वश्यं धान्यः तदा हेतुमात्रं गुण इति दोषो न स्यात्, गुणदोषयोः परस्परप्रतिकोटित्वात्; ततश्च गुणदोषविभागो न स्यादित्यर्थः । यद्यपुरुषार्थपर्यवसानं दोषत्वे आवश्यकम्, तर्हि साध्यात्तदेव दोषत्वप्रयोजकं स्यात्, न भ्रमहेतुत्वमपि, तथा च लीलारसहेतुतया ब्रह्मणो माया

द्विमृश्यकारिणां निरसनीयम् । माभूत्तर्हि माया ब्रह्मणो दोषः,
 पुरुषार्थैकपर्यवसायितया गुण एव न स्यादिति चेत् ? न,— सा
 किमुच्छेदनीया नवा? पूर्वत्रापि किं ब्रसेच्छया, अन्यतो वा? यदि
 ब्रसेच्छया, कथं पुरुषार्थैकपर्यवसायिता ? नक्षस्पृष्टानिष्टं निरस
 नीयमित्युक्तम् । नचान्यतस्तदुच्छेदः, ब्रह्ममायामोहितैरूपज्ञानश-
 र्क्तिभिः क्षेत्रज्ञैस्सर्वज्ञस्यापरिमितशक्तेर्ब्रह्मणोऽनन्तपुरुषार्थसाधिकायाः
 विश्वेन्द्रजालपिण्डिकाया अपहर्तुमशक्यत्वात् । नच स्वतः कदाचि
 न्मायोच्छेदिनीति वाच्यम् ;— अहेतुकविनाशेन क्षणभङ्गापातात् ;
 अविशेषादितः पूर्वमेव तदुच्छेदकप्रसङ्गाच्च । ततश्चानुच्छेदपक्षावि-
 शेपे नित्यैव माया ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी स्यात् । अस्तु मायायाः
 नित्यत्वम्, तथापि न ब्रह्माज्ञानप्रसङ्ग इतीष्टप्रसङ्गत्वमेवेति चेन्न;—
 ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी हि माया किं ब्रह्मवत्परमार्थभूता, उतापर
 मार्थभूता ? नाद्यः, अद्वैतपरतया युष्माभिरभ्युपेतैः श्रुतिशतैर्विरोध
 प्रसङ्गात् ; अपसिद्धान्ताच्च । अथपुनर्मாயामपि ब्रह्मस्वरूपेऽन्तर्भाव्य
 श्रुतिविरोधादिकं परिजिहीर्षसि ? तथाच सति ब्रह्मण एव माया
 शब्देनोपचारात्तस्य च स्वमात्रप्रकाशचिन्मात्रवपुषः परदर्शनहेतुत्वा
 भावात्परव्यामोहनादिकमेव न स्यात् । परदर्शनमपि ब्रह्मणः स्वभावा
 इति चेदिष्येत, हन्त जितं सगुणवादेन । नापि द्वितीयः, नित्याया
 स्तस्या मिथ्यात्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । नक्षबाधितमपि

गुण एवास्त्विति शङ्कते माभू दिति । ब्रह्ममायेति । सर्वज्ञसर्वशक्तिरोश्वरस्त्व,
 प्रयोजनपर्यवसायिन्या मायायाः परैरुच्छेदं न सहेतेति अन्यैस्तदुच्छेदोशक्य इत्य-
 र्थः । नित्यैव माया अपरमार्थभूता इति द्वितीयपक्षं दूषयति— नापि द्वितीय
 इति । बाधितापि माया बाधितानुवृत्तिवशाजित्यमनुवर्तते, अतो नित्या अपरमार्थ

मिथ्येति वक्तुं शक्यम्, बाधितापि द्विवन्द्रादिवुद्धिवन्नित्यमनुवर्तत इति चेन्न;—भवत्पक्षे बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्योक्तत्वात् । नित्यस्यापि मिथ्यात्वे कथं “अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते” इति पराशरादिवचनं निर्वक्ष्यसि, ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसङ्गं कथं परिहरिष्यसि । अवाधादिति चेन्न;—तत्रापि यत्किञ्चिद्बाधकस्य सुबचत्वात् । प्रमाणाप्रमाणविभागस्य त्वयैव शिथिलीकृतत्वात् ।

किंचेयं माया परमार्थत्वेन ब्रह्मणः प्रकाशते, उतापरमार्थत्वेन? पूर्वत्र सिद्धं ब्रह्माज्ञानम् । उत्तरत्र कथं तथा क्रीडितुमिच्छेत्? कथंच तन्मूलां मिथ्यात्वेनैव प्रतीयमानां क्रीडाप्रतिनिविशेत् । नहि क्रीडोपकरणानि तन्मूलां क्रीडां तदुभयप्रतिभासस्वरूपज्ञापरमार्थतया जानतां प्रेक्षावतां क्रीडारसो निष्पद्यते । बालोन्मत्तादयः कथं प्रति विवादिभिः क्रीडन्तीति चेन्न;—तेषां तदानीं प्रतिविवादेस्तत्प्रतिभासस्य च मिथ्यात्वग्रहणाभावात् । अस्त्विहापि बालादिवद्ब्रह्म, तथाच स्मरन्ति- “बालः क्रीडनकैरिव” “क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय” इत्यादि, इति चेन्न;—उन्मत्तवदीश्वरस्यानित्यसम्भणीयत्वप्रसङ्गात् ; स्वयं व्यामुञ्जतः परव्यामोहनसामर्थ्यासम्भवाच्च; मुमुक्षुभिरुपेक्ष्यत्वप्रसङ्गाच्च । बालकदृष्टान्तस्तर्हि कथमिति चेत् ? सर्वथा सादृश्यस्य दृष्टान्तानङ्गत्वात् । अन्यथा बालत्वादेरपि प्रसङ्गात् ।

भूता च, इति शङ्कते—बाधितापीति । निर्वक्ष्यसीति वहेतुम् । ब्रह्मणोपीति । शाननिवर्त्यत्वाभावापि मिथ्यात्वे ब्रह्मणोपि किं न स्यात्, अविशेषादिति भावः । अवाधादिति । प्रपञ्चवद्ब्रह्मणोऽनिपिद्धत्वादित्यर्थः । तत्रापि ति । सर्वज्ञमित्यादिवाक्यस्य सुबचत्वादित्यर्थः । प्रमाणतो निषिद्धं मिथ्या, अनिपिद्धं सत्यम्, ब्रह्म च न प्रपञ्चवत्प्रमाणतो निपिद्धमित्यत्राह—प्रमाणेति । उभयोर्नित्यत्वे उभयनिषेधत्वात् प्रागण्यमज्ञायाप्ये वा स्यात्, अविशेषादिति भावः ।

किंच यस्य जीवब्रह्मणोरद्वैतं तत्त्वम्, तस्य कथं जीवाज्ञाने ब्रह्मा
ज्ञानं न स्यात् । अथ यदि जीवो ब्रह्मणस्तत्त्वतो भिन्नः ततः कथं
भैक्ष्यज्ञानान्मोक्ष इत्यादिकं घटेत् । अतो यस्य मते माया सत्या,
मायाविनश्च भगवतो न अमः, व्यामोहनीयाश्च जीवाः परस्मा
दत्यन्तभिन्नाः सत्याश्च, परेणच यथावद्दृश्यन्ते, तस्यैव मायाविद्या
विभागेन ब्रह्माज्ञानं सुपरिहरम् ; ननु निर्विशेषैकचिन्मात्रवादिन इति ।

इति शतदूषण्यां मायाविद्याविभागवादभङ्गो

द्विचत्वारिंशो वादः ॥४२॥

—(*)—

ननु मायायाः ब्रह्मरूपाभावप्रतियोगित्वात्तन्निषेधः, ब्रह्मणश्चाभावप्रतियोगित्वाभावा
च्च ब्रह्मनिषेधः प्रमाणमिति चेन्न;—मायाया अपि ब्रह्माभावत्वावश्यम्भावात्, अविशेषा
त्, त्वयाप्यविद्याया ब्रह्माभावास्वीकारात् । नन्वस्माकं कल्पितसिद्धयधीना मायाया
अभावप्रतियोगित्वसिद्धिरिति चेत् ? किमतः, एवमप्यभावप्रतियोगित्वस्यानपा-
यात् । अकल्पिताभावप्रतियोगिनिषेधः प्रमाणमिति चेत् ? अकल्पितत्वं यदि
नित्यत्वम्, तन्मायाया अप्यस्ति; यदि सत्यत्वम्, तदा तद्यद्यमाधितत्वं तन्न
ब्रह्मणोपि, केनचिद्वाधादित्युक्तत्वात् ; ज्ञानानिवर्त्यत्वं मायाया अपि सिद्धमिति
विपरीतदर्शनहेतुरविद्येति पक्षाभिप्रायेणोक्तम् । अपुरुषार्थापरमार्थदर्शनहेतुरवि-
द्येत्यत्र तु मायाया अपारमार्थ्याज्ञानाद्ब्रह्मणोऽवर्ण्यत्वप्रसङ्ग इति ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमीपगतपरावरतत्त्वयाथाभ्येन

तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिताया

शतदूषणीव्याख्याया चण्डमार्कटाख्यायां

मायाविद्याविभागवादभङ्गो

द्विचत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४२॥

श्रीरस्तु ।

अथ त्रिचत्वारिंशो वाङ् :

—(४)—

अनन्यानां पुंसां मनवाधिक्रमाक्तिस्थितिजुषा-
मविद्याध्वंसो यच्चरणवारिवस्यापरिणतेः ।
तदेकं सत्संबित्सुखगवधिदूरीकृतगुणं
हताशेषावद्यं हयवदनमीडीमहि महः ॥

प्रतिष्ठितोयमर्थः प्रमाणपरतन्त्राणां- यदुक्त कर्मयोगज्ञानयोगपरि-
शोधितान्तःकरणस्य तत्तद्वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकोपसंहृतिनिषिद्ध-
परिहारनिष्ठस्य अनवरतबिहितध्यानार्चनादिक्रमपरिणतनिरतिशय-
प्रीतिरूपतापन्ननिदिध्यासनानिरुद्धसुहृद्द्विपत्संक्रमणीयपूर्वोत्तरपुण्य-
पापस्य, फलोन्मुखकर्मपर्यवसाननिर्मुक्तस्थूलसूक्ष्माचित्संसर्गस्य
तथाविधभजनाराधितपरमपुरुषप्रसादादेव सार्वभ्यापरपर्याया नि-
श्शेषाविद्यानिवृत्तिरिति । ये पुनरद्वैतविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञाननिवृत्ति-
रिति जल्पन्ति, तान्प्रति ब्रमः कथम्भूतमिदमद्वैतज्ञानगिति ? किं
ब्रह्मस्वरूपभूतात् ज्ञानाद्भिन्नम्, उताभिन्नम्, यद्वा भिन्नाभिन्नम्,
उतानुभयात्मकम्, उताशक्यवेदनकथम्भावं किञ्चिदिति । न
प्रथमः, तद्धि निर्विषयम्, सविषयं वा? पूर्वत्र ज्ञानत्वमेव हीयेत ।

वादार्थं समृद्धन्मङ्गलमाचरति- अनन्यानां मिति । अथ च स्वमतोप-
न्यासेन बादप्रतिपाद्यभूतमतान्तरनिरसनमप्यात्तिद्वयति । अद्वैतज्ञानस्याविद्या-
नियतकत्वानङ्गीकारे अनिमोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्कां निराकर्तुमुपेक्षातरीत्या स्वमत-
मुपन्यस्यति- प्रतिष्ठित इति । तद्धीति । नन्वाद्वैतज्ञानादेव ब्रह्माज्ञाननिवृत्ति-
रित्युक्तत्वाकथं निर्विषयत्वविकल्प इति चेत्, - पर्युदासलक्षणया द्वैतज्ञानादस्य
द्वैतज्ञानमिति विवक्षोपपत्तेः । पर्युदासो च नञिव्युक्तन्यायेन ज्ञानत्वेनाद्वैतज्ञान-
सदृशं ज्ञानान्तरमेव लक्ष्यते । यथोक्त वार्तिके- “ नञिव्युक्तमन्यथशब्दाधिकरणे

वृत्तिरूपं हि ज्ञानं सविषयमेवेति भवतामपि सिद्धान्तः । उत्तरत्रापि कस्तस्य विषयः? किं ब्रह्मस्वरूपम्, उत तदेवाविद्याशबलम्, यद्वा तद्व्यतिरिक्तं तस्य मिथ्यात्वं वा, अथवाऽन्यदेव किञ्चिदिति । नाद्यः, आत्मस्वरूपस्यैव ज्ञानस्य तस्यापि अमनिवर्तकत्वायोगात्; उभयोरपि यथावस्थितब्रह्मस्वरूपप्रकाशरूपत्वाविशेषात् । ननु स्वरूपप्रकाशोऽध्यासौपाधिकाधिष्ठानप्रकाशात्मकः, यथेदं रजत

तथास्यार्थगति " रिति । अत्र भाष्यम्— "नञ्ज्युक्तमिवयुक्तञ्च कार्यमभ्यस्मिन्तत्स-
द्वशे विशास्यते, तथा ह्यर्थो गम्यते— अज्ञातज्ञानमानयेत्युक्तं ब्राह्मणसदृशः क्षत्रिय
आनीयते, नासौ लोष्ठमानीय कृतीभवति " इति । निवर्तकज्ञानस्य ब्रह्मस्वरू-
पातिरिक्त्वाङ्गीकारे तस्य वृत्तिरूपत्वत्वाभाद्भूतेश्च सविषयत्वात् । निर्विषय-
त्वाङ्गीकारे यथसिद्धान्तोपीत्याह— वृत्तिरूपं हीति । उत्तरत्रेति । ननु पर्यु-
दासविवक्षायां कथं तदेवाविद्याशबलमित्यादिकोऽप्यन्तरादयः ? मैषम्, द्वैतशब्द
स्याविद्याकार्यपरत्वविवक्षायां द्वैतमात्रविषयत्वविवक्षायां वा द्वितीयपक्षोत्थानात् ।
द्वयोर्भावः— द्विता, द्वितैव द्वैतम्, द्वैतप्रकारकमवधारणं द्वैतज्ञानम्; अस्ति द्वयं
ब्रह्मव्यतिरिक्तं सत्यमेवेति ज्ञानं तदन्यज्ञानम्, सजातीयपर्युदासात्प्रपञ्चविषयक
मज्ञानमिति लभ्यते, ततश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तं सत्यमेवेति ज्ञानातिरिक्तं यत्प्रपञ्च
स्वरूपमात्रविषयकं ज्ञानम्, तत् तृतीयकोटिः, यच्च प्रपञ्चमिध्यात्वविषयकं
सा चतुर्थकोटिः, एतदर्थं विवक्षयैव पञ्चमकोट्युत्थिति । अन्यदिति । ब्रह्मगता
द्वितीयत्वादिकमित्यर्थः । गत्यन्तराभावादद्वैतज्ञानशब्दार्थत्वाभावेऽपि पञ्चमकोट्यु-
त्थितिः । यद्वा अद्वैतज्ञानमित्यत्र समासान्तर्गततायाज्जगत्सामान्यपरत्व
विवक्षया सविषयत्वाविषयत्वविवक्षयाः । तत एवोत्तरत्र तद्व्यतिरिक्तमित्यादि
कोट्युत्थितिः । ननु समानविषयत्वेऽप्यध्यासानुपयोग्यधिष्ठानज्ञानं निवर्तकम्,
अध्यासोपयोग्यधिष्ठानज्ञानं न निवर्तकम्, इदमिति ज्ञानस्य शुक्तिरिति ज्ञानस्य च
समानविषयत्वेऽपि तत एव निवर्तकत्वानिवर्तकत्वयोर्दशगादिति शङ्कते—ननु स्वरूपेति

मित्यत्र इदमर्थप्रकाशः, विषयप्रकाशस्त्वध्यासनिवर्तकः, यथेदमर्थ-
स्य शुक्तिरिति प्रकाशः, इति चेन्न; दत्तोत्तरत्वात् । नहीदमिति प्रका-
शस्य शुक्तिरिति प्रकाशस्य चात्यन्तसमानविषयता, इदमिति प्रका-
शस्य शुक्तिरजतसाधारणाकारविशिष्टगोचरत्वात् ; शुक्तिरिति प्रका-
शस्य रजतव्यावर्तकशुक्तित्वविशिष्टविषयत्वात् । अन्यथा तस्यापि
अमानिबर्तकत्वप्रसङ्गात् । नचात्राप्याकारभेदोधिको वृत्तिज्ञानेन
बोध्यत इति वाच्यम् ; तस्याकारस्य सत्यत्वे सगुणसिद्धान्तोत्तरी-
करणप्रसङ्गात् । मिथ्यात्वे आन्तिज्ञानत्वादेव सुतरामनिवर्तकत्व
प्रसङ्गात् । वसुन्धरान्ध्रबोधे मालामुजङ्गनिवृत्तिवदुपपद्यत इति
चेत्, तस्यैव भ्रमरूपत्वेन तद्देव स्वयं स्वविषयाबाधकत्वात् सर्वत्र
भ्रमनिवृत्त्यासिद्धिप्रसङ्गात् । बाधकान्तरगवेषणायामनवस्थानात् स्व-
परनिर्वाहकसमाधेरपि बाधकज्ञानविषयीभूतप्रपञ्चविरोधिमिथ्याकारा

दत्तोत्तरत्वा दिति । उभयोरपि यथावस्थिते त्यादिनेति
शेषः । दृष्टान्तेषु निवर्तकत्वानिवर्तकत्वयोर्विषयभेद एव प्रयोजक इत्याह-
नहीति । साधारणाकारेति-शुक्तयसाधारणत्वेनागृहीतधर्मो विवक्षितः, तेन
“इदन्त्वस्य तत्तद्व्यक्तिपर्यवसिततया न केवलान्वयित्व”मिति जिज्ञासानुपपत्तिवादो
क्तेन न विरोधः । ननु इदंशुक्तिज्ञानयोरप्यत्यन्तसमानविषयकत्वमेव, तत्र च
निवर्तकत्वानिवर्तकत्वे उक्तप्रयोजकाभ्यामेवेत्याशङ्क्याभ्यासोपयोगानुपयोगादेव
विषयवैलक्षण्याभावे न सम्भवत इत्याह- अन्यथेति । नमस्वरूपं विषय इत्यत्र
किं ब्रह्मस्वरूपमात्र विषयः, उतानन्दत्वादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपमिति विकल्पं हृदि
निपासायः पक्षो निरस्तः । इदानीं द्वितीयमाशङ्क्य निष्करोति- नयेति ।
न तस्यैवेति । वसुधारेन्मभ्रमस्थले वसुधारेन्मभ्रमस्य स्वविषयाबाधकत्वात्
सर्वभ्रमनिवृत्त्यभाववदधिकाकारविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य स्वविषयानाधकत्वात् यस्य च
भ्रमरूपत्वासर्वभ्रमानिवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । बाधकज्ञानविषयेति । अप्याह
सदप्रकाशातिरिक्तो ह्यभिज्ञानप्रकाशोऽध्यासनिवर्तकस्त्यात्, तस्माद्वितीयत्वस्याभि

ध्याससहस्वरूपप्रकाशातिरिक्तप्रकाशाभावेन तस्याकारस्य बाध्यत्वा-
 तिद्धेरेवेति परिहृतत्वात् । स्वस्यैव स्वविषयार्थान्नाधकत्वे व्या-
 घाताच्च । अस्तु तर्ह्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरिव स्वरूपतद्विषयज्ञानयोस्ता-
 ध्यभेद इति चेन्न;— दत्तोत्तरत्वात् । तत्रैतत्स्यात्, यथा देवदत्तगो-
 चरत्वाविशेषे ऽप्यसावित्यवगाहमानाभिज्ञा न देवदत्तभेदभ्रमं निवर्त-
 यति- सोयमिति प्रत्यभिज्ञानुद्धिस्तु तत्प्रतिक्षेपाय प्रगल्भते । तद्व-
 दत्रापि स्वरूपप्रकाशस्तोहमिति कल्पिताकारप्रकाशश्चेति चेन्न; दत्तो-
 रत्वात् । तत्राप्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोः प्रकाश्याकारभेदोऽस्ति । अन्यथा

काकारविशिष्टविषयतया प्रपञ्चनिवर्तकत्वेपि तदाकाराभ्याससहाधिष्ठानस्वरूप
 प्रकाशातिरिक्ततद्विबद्धाकारप्रकाशाभावेन तस्याकारस्य बाध्यत्वातिद्धेरित्यर्थः ।
 परिहृतत्वा दिति । परिहृतमायत्वावित्यर्थः । यथावस्थितेत्यत्रेति शेषः ।
 व्याघाताच्चेति । साक्षिणोविद्याभासकत्वाच्च तद्वाधकत्वमिति स्वयचनेन
 व्याघातादित्यर्थः । स्वरूपरूपप्रकाशस्य तदतिरिक्तप्रकाशस्य च प्रकाशभेदा-
 भावेपि देवदत्तविषयकाभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरतत्त्वभ्रमनिवर्तकत्वतदभाववदविद्यानिव-
 र्तकत्वतदभावानुपपद्येते, इति शङ्कते— अस्तु तर्हीति । दत्तोत्तरत्वा दिति ।
 पूर्ववदेव शेषः । अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरपि भिन्नविषयत्वमेवेति भावः । नन्व
 भिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्न विषयभेदः, स्वरूपमात्रविषयत्वात्, सोयं देवदत्त इति
 वाक्यस्यालण्डार्थस्यव्यवस्थापनेन तत्समानविषयप्रत्यभिज्ञाया अपि स्वरूपमात्रविष-
 यत्वावश्यभावात्, इत्यभिप्रायेण शङ्कते- तत्रैतत्स्या दिति । अस्मा दिति ।
 अत्र देवदत्तत्वं न विषयः, किन्त्वन्य एवेति विवक्षितम् । दत्तोत्तरत्वा दिति ।
 पूर्ववदेव शेषः । अलण्डार्थत्वञ्च निरस्तमेवेति भावः । गत्यन्तराभावात्
 पूर्वदूषितामेव प्रकाश्याकारभेदशङ्कां पुनरुत्थाप्य परिहरति— तत्रेति । प्रका-
 श्याकारभेदाभावेपि सविषयत्वतदभावाम्यां वृत्तित्वतद्भिन्नत्वाभ्यां च वैषम्यात्,
 ततएव निवर्तकत्वानिवर्तकत्वे उपपद्येते, नहि विषयभेदादेव निवर्तकत्वानिवर्त-
 कत्वे नियते, तथासति श्रैत्यप्रत्यक्षानुमित्योद्भाङ्खपीतभ्रमनिवर्तकत्व तदभावव्यव-

अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्भेदासिद्धिप्रसङ्गात् । कोवा भवन्तमन्तरेण स
इत्यादिकोल्लेखिनीप्रत्यभिज्ञामसावित्येतावन्मात्रोल्लेखिन्याभिज्ञया सह
धाराबाहिकवदत्यन्तसमानविषयामभिमन्येत । अत्रापि आकाराति
रेक्रान्द्युपगमे तु दत्तमुत्तरम् । प्रकाशातिरेकिविषयित्वतदभावाभ्यां
वैषम्यमिति चेत् ? किं ततः ? बाधकत्वाबाधकत्वे प्रत्यप्रयोजक
त्वात् । वृत्तिज्ञानस्य हि बाधकत्वं यथावस्थितब्रह्मस्वरूपप्रकाशात्म
कत्वेन, नतु वृत्तित्वाद्याकारेण, तथासति विरोधिप्रकाशातिरिक्त
वृत्तित्वाद्याकारबाध्यत्वेन मुद्गरादिनिर्वर्त्यसत्यसर्पघटादेरिव प्रपञ्च
स्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । एतेनाविद्याशबलं तदेव विषय इति
दत्तोत्तरम्, साक्षिप्रत्यक्षवदेव भ्रमोपकारकत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा
साक्षिप्रत्यक्षस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वप्रसङ्गेन प्रपञ्च [प्रति] निर्भासस्या
प्यनुदयप्रसङ्गात् । साक्षिप्रत्यक्षमपि हि अविद्याप्रकाशात्मकं स्व-

स्थानुपपत्तेरिति दृक्कृते- प्रकाशेति । श्वेत्यप्रत्यक्षस्यापि विरोधिप्रत्यक्ष-
कृतेनैव निवर्तकत्वम्, नतु प्रत्यक्षत्वमात्रेण, अतिप्रसङ्गादिति परिहरति
कित्तत इति । वृत्तित्वादीत्यादिशब्देन, एविषयत्वं गृह्यते । तथासतीति ।
प्रकाशपदं वृत्तिपदञ्च भावप्रधानम् । आदिशब्देन एविषय गृह्यते । विरोधि
विषयप्रकाशात्तिरिक्तो वृत्तित्वाद्याकारो यस्य तद्वाप्यत्वेनेत्यर्थः । विरोधि
साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकत्वमाह्वीकारादिति भावः ।
एतेनेति । भ्रान्तित्वादभ्यासब्रह्माभिधानस्वरूपप्रकाशःतिरिक्तप्रकाशाभावात्स्वस्य
स्वविषयार्थबाधकत्वे व्याधाताद्येत्यर्थः । “एतेन” त्येतदेव विवृणोति- साक्षीति ।
नतु कथमुपकारकत्वप्रसङ्गः, नहि साक्षिप्रत्यक्षस्याविद्याविषयत्वादेव भ्रमोपकार
कत्वम्, किन्तु अविद्यायास्तात्पर्यधीनसिद्धिकत्वात्, प्रपञ्चभ्रमस्य च तदु-
पादानत्वात्, निवर्तकत्वाभिमतवृत्तेर्भाविद्यास्वरूपसाधकत्वाभावादिति चेन्न;—
भ्रमोपकाररूपेण भ्रमनिवर्तकत्वरूप विशिष्टत्वात् ! अन्यथेति । अवि

प्रकाशञ्च । ब्रह्मव्यतिरिक्तमात्रगोचरत्वपक्षे स्वयं तद्भूतरूपत्वा-
च्छ्रद्धाधकरूपत्वसम्भावनापि नास्ति । नहि शुक्तिकलधौतधीरेव
फलधौतधियमवधुनोति । तन्मिथ्यात्वविषयपक्षस्तु तदा शोभते,
यद्यधिष्ठानयाथात्म्यग्रहणमन्तरेणापि तन्मिथ्यात्वं सुग्रहं स्यात् ।
याथात्म्यग्रहरूपता च दूषितैव । किञ्च, इदं निवर्तकज्ञानं स्वविषयं
ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वं किं मिथ्यात्वेन गृह्णाति उत सत्यत्वेन,
उतानिर्द्धारितविशेषात्मनेति । आद्ये- व्याघातः, मिथ्यात्वस्य च मिथ्या-
त्वग्रहणे प्रपञ्चस्य सत्यत्वेन प्रकाशप्रसङ्गात् ; स्वभावगतपितृमरण
मिथ्यात्वेन पितृसत्यतावत्, सम्यग्रजतमिथ्यात्वमिथ्यात्वेन रजतसत्य-
तावच्च । ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वोपाधिकोर्डीकारवशात् प्रपञ्चस्य तन्मिथ्या-
त्वस्य च मिथ्यात्वमेकहेलया लभ्यते, यथा भवतां प्रपञ्चस्य तत्स-

द्याविषयवृत्तेरविद्यानिवर्तकत्वे । तद्भूतरूपत्वा दिति । भ्रममात्ररूपत्वात्,
अधिष्ठानाविषयत्वादित्यर्थः । अधिष्ठानविषयकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वादधिष्ठाना
विषयकस्यास्य निवर्तकत्वसम्भावनापि नास्तीति भावः । नहीति । शुक्ति-
रजतज्ञानस्याधिष्ठानविषयस्याप्यारोप्यविषयत्वेनानिवर्तकत्वदर्शनादारोप्यमात्रविषय
स्यानिवर्तकत्व कैमुत्यसिद्धमिति भावः । तन्मिथ्यात्वेति । नन्वाधिष्ठान
याथात्म्यग्रहणाभावे प्यारोपितमिथ्यात्वं सुग्रहमेव, तद्वज्रतं मिध्येत्यातोपदेशा
दिव " नेह नानास्ती " ति वाक्यात्प्रपञ्चमिथ्यात्वग्रहसम्भवादिति चेन्न;—
मिथ्यात्वसाक्षात्कारस्याधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं विना असिद्धेः । शब्दज्ञानस्य
च परोक्षतया ऽविद्यानिवर्तकत्वासिद्धेः । याथात्म्येति । याथात्म्यस्य
स्वरूपत्वे ऽभ्यासानुपपत्तेस्तदतिरिक्तत्वे वाच्ये तस्य सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्दूषणमेवे-
त्यर्थः । व्याघात इति । मिथ्यात्वं हि प्रतिपक्षोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वम् ;
ततश्च मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन प्रतीतौ प्रपञ्चस्य सत्य-
त्वेनैव प्रतीतिप्रसङ्गो न मिथ्यात्वेनेति व्याघात इत्यर्थः । स्वप्नेति । अन्यथा
ख्यात्यनुसारेणायं दृष्टान्तः । सर्वसाधारण दृष्टान्तमाह— सम्यगिति ।

सत्यत्वस्य च सत्यत्वमिति चेन्न;— विरोधाविरोधाभ्यां वैयर्थ्यात् ।

नहि रजतमिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि रजतमपि मिथ्याभूतं दृष्टम् । नच
शुक्तिरजतमिथ्यात्वे तन्मिथ्यात्वं मिथ्याभूतं दृष्टम् ।

तदयं संग्रहः—मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं वाधितं भवेत् ।

सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥

ननु, वन्ध्यासुततन्मरणयोरिव द्वयोरपि मिथ्यात्वमुपपद्यत इति
चेन्न; निराश्रयतया तत्र धर्मिमिथ्यात्वोपपत्तेः । नहि तत्रापि वन्ध्या
सुतमिथ्यात्वं वा तन्मरणमिथ्यात्वं वा मिथ्याभूतं दृष्टम् । द्वितीये
तु- ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य सत्यत्वेन प्रकाशनात् स
द्वितीयत्वभ्रान्तिस्वादयोः दुस्तरः ।

विरोधमुपपादयति— नहीति । शुक्तिरजतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेऽपि शुक्ति-
रजतं मिथ्यैव दृष्टमिति कथं विरोध इत्याशङ्क्य, शुक्तिरजतमिथ्यात्वस्य मिथ्या-
त्वे न मानमस्ति— प्रयुत सत्यत्वेनैव प्रतीतेस्तत्त्वमेवेत्यभिप्रायेणाह— तच्च
शुक्तीति । ननु देवदत्तमरणमिथ्यात्वे तदा तत्प्रागभावाविधौ तस्य सत्यत्वं
दृश्यते, तथा वन्ध्यासुतमरणमिथ्यात्वे तत्प्रागभावाभावेऽपि तन्मिथ्यात्वं दृश्यते,
तद्वदिहापि सम्यग्रजतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेन सम्यग्रजतसत्यत्वेऽपि शुक्तिरजत
मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेऽपि शुक्तिरजतस्य मिथ्यात्वमुपपद्यत इति शङ्कते- ननु
वन्ध्येति । किं वन्ध्यासुतप्रतीतिरसद्विषया, उत मिथ्याविषया? इति विकल्प
मभिप्रेत्याद्ये दोषमाह—नेति । निराश्रयत्वम्—अमदाश्रयत्वम्, मिथ्यात्वम्—असत्यत्वम् ।
द्वितीये दोषमाह—नहीति । नहि वन्ध्यासुतो मिथ्या, तस्याप्रसिद्धत्वेनारोपासम्भवात्;
किन्तु सुतस्य वन्ध्याजन्यत्वं सुतत्वे वन्ध्याप्रतियोगिकत्वं वा मिथ्येति वक्तव्यम्;
तथा मरणे तादृशारोपविषयप्रतियोगिकत्वं मिथ्येति वक्तव्यम् ; तच्च मिथ्यात्वं
सत्यमेवेत्यर्थः । मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे दोषमाह— सद्वितीयत्वेति । मिथ्यात्वस्य
मिथ्यात्वे दोषमाह— भ्रान्तिस्त्वेति । आदिगन्धेन प्रपञ्चस्य निवृत्तावपि मिथ्या-
त्वस्यानिवृत्तेः सर्वभ्रमनिवृत्त्यसिद्धिप्रसङ्गो विवक्षितः । मिथ्यास्य सत्यत्वेनैव

ब्रह्मव्यतिरेके तु दत्तमुत्तरम् । तृतीयेऽप्यसम्भवः, ब्रह्म
व्यतिरिक्तत्वग्रहणे प्रयोजकज्ञानवतो मिथ्यात्वेनैव ग्रहण
प्रसङ्गात् ; प्रयोजकज्ञानाभावे प्रपञ्चमिथ्यात्वस्याप्यग्रहण
प्रसङ्गात् । ब्रह्मव्यतिरेकेणाग्रहणे गृह्यमाणस्य मिथ्यात्वस्य
ब्रह्मणश्चागृह्यमाणव्यतिरेकयोश्शुक्तिरजतयोरिवैक्येन ग्रहणप्रसङ्गात् ।
ततश्च सत्यत्वेन प्रकाशाप्रसक्तेर्न साधारणाकारग्रहणसम्भवः । अन्यस्य
कस्य चिद्विषयत्वमपि परमार्थापरमार्थविकल्पेन दत्तैरेव दूषणैर्दूषितम्,
परमार्थत्वे ब्रह्मव्यतिरेके द्वैतप्रसङ्गात्, तदव्यतिरेकेऽन्यत्वस्यैवासिद्धि
प्रसङ्गात् । अपरमार्थत्वे अविद्यातत्कार्यकोट्यन्तर्भावेन बाध्याकार
तया प्रागुक्तदोषापातात् । बहिर्भावे तद्बाधकगवेषणप्रसङ्गात् ।
किञ्च ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत् बाधकं ज्ञानं सत्यमसत्यं वा? असत्यत्वे
त्विदमपि बाध्याकारकोटौ घटमानं कथमिव तद्बाधकं स्यात् ।

गृह्णाति, तच्च मिथ्यात्वं सत्यमेव, अतो न भ्रान्तिस्त्वम्, नच सद्वितीयत्वम्, तस्य
ब्रह्मस्वरूपत्वात् ; इत्याद्येक्य परिहरति- ब्रह्मव्यतिरेके इति । मिथ्यात्वं ब्रह्म
व्यतिरिक्तत्वेन गृह्यते नवेति विकल्पमभिप्रेत्याद्ये दोषमाह- ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेति ।
तत्रापि ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकत्वग्रहणमस्ति नयेति विकल्पमभि
प्रेत्याद्ये दोषमाह- प्रयोजकेति । ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वावच्छेदेन मिथ्यात्वज्ञाने हि मि-
थ्यात्वं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति ज्ञानवतो मिथ्यात्वं मिथ्येति ज्ञानमवर्जनीयमेव ।
द्वितीये दोषमाह- प्रयोजकेति । ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्येति ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वावच्छेदेन
मिथ्यात्वस्याग्रहणे प्रातिस्विकरूपेणापि गृहीतुमशक्यत्वात् कुन्तनप्रपञ्चमिथ्यात्व
ग्रहणं न स्यादिति भावः । द्वितीये दोषमाह- ब्रह्मव्यतिरेकेणेति । साधारणेति ।
सत्यत्वेन ग्रहणादनिर्धारितविशेषात्मनेत्येतन्नोपपद्यते इति भावः । असत्यत्व इति ।
ज्ञानस्य बाधस्य बाधकत्वं नोपपद्यते, तथा सति मिथ्यारजतस्यैव तद्बाधकत्व
प्रसङ्गादित्यर्थः । बाध्यत्वमेवाकारः, स एव कोटिः, तत्र सम्बद्धम् । ननु ब्रह्म
ज्ञानत्वेनैव बाधकत्वम्, ब्रह्मभिन्नत्वेन बाध्यत्वम्, तदुभय ब्रह्मज्ञानेऽस्तीति
तद्बाध्य बाधकं च, रजते तद्बाधकताप्रयोजकं न किञ्चिदस्तीति न शुक्तिरजत बा-

आकारभेदादापिरोष इति चेन्न ;— बाधकाकारभेदस्यापि बाध्यत्वा
भ्युपगमात् । अन्यथा तस्य सत्यत्वप्रसङ्गात् । तत्राप्याकारभेदा
भ्युपगमेऽनङ्गत्वात् । प्रमाणस्थापके [ने] प्रमाणविशेषस्थापकाकार
विशेषस्यापि स्थाप्यत्ववदापिरोष इति चेन्न ;— स्थापकाकारविशेष
स्थितेऽस्याप्यसामान्याभित्युपयुक्तत्वात् । बाधकाकारविशेषबाध्य-
त्वस्य विश्ववाप्यसिद्धिपर्यवसितत्वात् । किंचेतन्निवर्तकं ज्ञानमद्वैत
श्रवणादिगात्रसमुद्भवमिदानीन्तनमेव ज्ञानम् , एष्यद्वा किमपि ?
पूर्वत्र भवन्मतश्राविणां तत्क्षणादेव प्रपञ्चविलयप्रसङ्गः । यद्वात्मैक्या
द्विश्वेषामेव । बाधितानुवृत्तिस्तु दूषितैव । उत्तरत्रापि तर्हि पूर्वाविशिष्ट
विषयमपि निवर्तकम् , उत विशिष्टविषयम् ? अविशिष्टविषयस्वेतु

धकमित्यभिप्रायेण शङ्कते- आकारेति । बाधकतावच्छेदकत्वेनाभिमतस्याप्याकार-
स्य ब्रह्ममित्येन बाध्यत्वानुक्तिरनतत्त्ववत् बाधकतावच्छेदकत्वमपीति परिहरति-
नेति । ननु बाधकतावच्छेदकताप्रयोजकं तत्त्वज्ञानत्वमिति तद्बाधकतावच्छेदकमेव,
शक्तिरनतत्त्वम् ॥ बाधकतावच्छेदकम् , तत्प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्य,
तत्त्वज्ञानत्वमपि बाध्यत्वादेव न बाधकतावच्छेदकताप्रयोजकं स्यात् ,
शक्तिरनतत्त्वम् , अवच्छेदकताप्रयोजकताप्रयोजकत्वयोरप्याकारभेदाधीनत्वा-
भ्युपगमे तस्याप्याकारभेदस्य मिथ्यात्वादेव सम्प्रतिपक्षवदप्रयोजकत्वा
पादने तत्रापि प्रयोजकान्तरान्वेषणपरम्परायामनवस्थेत्याह- तत्रापिेति ।
बाधकाकारस्य बाध्यत्वेपि बाधकतावच्छेदकत्वमुपपद्यते, साधकाकारस्य साध्यत्वेपि
साधकतावच्छेदकत्ववत्, यथार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्यादिना प्रमाणमात्रसाधको यः प्रमाण
विशेषः तस्य योयमसाधारणाकारः तस्य मानाधीना भवसिद्धिरिति न्यायेन माना
धीनसिद्धिकत्वेपि मानसाधनतावच्छेदकत्ववत्, इति शङ्कते- प्रमाणस्थापक इति ।
सामान्यतः प्रमाणमात्रसाधके प्रमाणविशेषे योयमसाधारणाकारः स सामान्येन
प्रमाणसिद्ध्यनुगुण एव, तदाकारविशेषाभावे तदवच्छिन्नप्रमाणाभावेन तत्साध्य-
स्याप्यसिद्धेः ; बाधकतावच्छेदकविशेषाकारस्य बाध्यत्वे तु तदवच्छिन्नस्यासिद्ध्या
तत्साध्यविश्ववाधो न सिद्ध्यदिति परिहरति- नेति । विश्वेषामेवेति । विलयप्रसङ्ग

पूर्वस्यापि निवर्तकत्वप्रसंगः । तस्य तदभावे उत्तरस्यापि तन्न स्यात् ।
 विशिष्टविषयत्वन्तु न सम्भवत्येव । ब्रह्मणि प्रकाशिष्यमाणपरमार्थो
 कारणान्तरानभ्युपगमात् । अपरमार्थकारान्तरप्रकाशस्य प्रोक्तन्यायेन
 दूषितत्वात् । प्रपञ्चमिथ्यात्वव्यवसायस्य च भवन्मत्तश्रद्धाजहाना
 मिदानीमपि सिद्धत्वात् । परोक्षरूपमिदानीन्तनज्ञानमपरोक्षम
 बाधकं न भवति, अपरोक्षन्तु भविष्यज्ज्ञानं बाधनायालमिति चेन्नः-
 परोक्षापरोक्षशब्दाभ्यामविशदविशदत्वविवक्षायामनतिरिक्तविषयत-
 यैव तथाविधभेदासिद्धेः । करणभेदाधीनभेदस्य चार्किचित्करत्वात् ।
 नचास्य करणभेदः, भविष्यतोऽपि विशदज्ञानस्य भवद्विर्वाक्यज-
 न्यत्वाभ्युपगमात् । एतेन वेदान्तनैरर्थक्यमपि फलितम्, यतः
 कुतश्चिदनुमानादेरप्यद्वैतज्ञानसम्पादनोपपत्तेस्तदतिरिक्तस्य कस्यचिद-
 शास्य वेदान्तेपि भवद्वि-प्रतिपादनानभ्युपगमात् । सत्यस्य प्रामाण्य

इति शेषः । प्रागुक्तन्यायेनेति । भ्रान्तित्वादिनेत्यर्थः । अद्वितीयत्वस्य ब्रह्म
 स्वरूपाभिन्नतया तज्जगन्नात्मपञ्चमिथ्यात्वज्ञानं भिन्नविषयमेव, अतस्तद्विषयमेव
 भविष्यज्ज्ञानं निवर्तकत्वमस्त्वित्याशेक्य निराकरोति- प्रपञ्चेति । अनतिरिक्त-
 विषयतयैवेति । न्यूनविषयत्वाधिकविषयत्वाम्यामेव लोके विशदत्वाविशदत्व
 व्यवहारादित्यर्थः । ननु परोक्षापरोक्षयोः कारणाधीनवैलक्षण्यमिन्द्रियकरणकत्व
 तादितरकरणकत्वरूपमस्त्येव, तदेव परोक्षापरोक्षशब्दाभ्यां विवक्ष्यते, तत्राह—
 करणभेदेति । शाब्दज्ञानानुमित्योः करणभेदाधीनभेदे सत्यपि निवर्तकत्वाददर्शना
 दिति भावः । ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां इन्द्रियकरणस्य निवर्तकत्वं नेतरस्येत्यत्राह-
 नचास्येति । एवं ब्रह्मस्वरूपभूताज्ज्ञानाद्भिन्नं ज्ञानं निवर्तकमिति कल्पो विकल्प
 दूषितः । इदानीं तत्रेव दूषणान्तरमाह एतेनेति । एष्यादिदानीन्तनज्ञानयोर्विषय
 भेदाभावे निवर्तकत्वानिवर्तकत्ववैषम्याभावापादनेनानिवर्तकज्ञानभूतानुमितिसमान
 विषयस्य वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्याप्यनिवर्तकतया वेदान्तानां नैरर्थक्यं फलित
 मित्यर्थः । ननु शाब्दानुमित्योः प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां वैषम्यानिवर्तकत्वा
 निवर्तकत्वे स्त इत्यत्राह- सत्यस्येति । ननु यद्यप्यद्वैतविज्ञानमनुमानादेरपि

स्योभयत्रानभ्युपगमात्, व्यावहारिकस्य तु तस्योभयत्र सम्मतत्वात्, उपासनादिपरवेदान्तभागस्य तत्तत्फलविशेषपर्यन्ततया बन्धकत्वेन बन्धनिवृत्तिं प्रति प्रतिकूलत्वाभिधानात् । अतो यदा प्रपञ्चमिध्यात्वानुमानादिकं न विश्वबाधकं तदा वेदान्तवाक्यान्वयि न तद्वाधकानि स्युः, तद्विशिष्टज्ञानजनकत्वात् ; यदि तानि बाधकानि स्युः, तदा तद्विशिष्टादनुमानादेरपि तद्वाधः स्यादिति निरर्थकस्तत्त्वावेदको वेदान्तभागः । एवञ्च वेदान्तमन्तरेणापि यथावस्थितप्रज्ञस्वरूपज्ञानसम्पादनोपपत्तेः शारीरकापशूद्राधिकरणानारम्भप्रसङ्गश्च । ननु भेदवासनाविक्षिप्तचेतसां बुभुत्सोद्बोधने शास्त्रोपयोग इति चेन्न; सांख्यसौगतसमयेपि तत्त्वविचारमारममाणैः पुरुषैस्तापत्रया

सुसम्पादं, तथापि ब्रह्मोपासनतत्फलविज्ञानस्यानुमानादिभिर्बुद्धिस्तत्त्वात् तत्प्रतिपादनद्वारा उपासनानुष्ठानार्थतया वेदान्तोऽर्थज्ञानेनेत्याशङ्क्य अद्वैतोपासनपरवेदान्तवाक्यानामद्वैतज्ञानस्योक्त्यायेन निवर्तकत्वासिद्ध्या नैष्कर्म्यस्य सिद्धत्वात् सगुणोपासनपरवेदान्तवाक्यानां तत्फलसिद्ध्या सार्थकत्वेपि प्रपञ्चनिवृत्त्यर्थतयार्थवत्त्वासम्भवाद्देवान्तवाक्यं व्यर्थमेनेत्यभिप्रायेणाह— उपासनेति । प्रत्यक्षादिभिर्भेदस्यैव निश्चयेन कोट्यन्तरानुपरिचितेश्च सन्देहासम्भवात्तन्मूलतत्त्वबुभुत्सा नोपपद्यते, तद्विरुद्धाभेदप्रतिपादकशास्त्रद्वन्द्वेनेत्यति द्वैताद्वैतसन्देहाद्बुभुत्सोत्पद्यत इति बुभुत्सोत्पादकत्वाच्च शास्त्रवैयर्थ्यमिति शङ्कते— नन्विति । सादृश्या हि ज्ञातृत्वकर्तृत्वादेर्बुद्धिधर्मत्वमङ्गीकुर्वन्त आत्मनो निर्गुणत्वमाहुः, सीगताः प्रपञ्चस्यासत्यत्वमाहुः, अतस्त्वन्मतश्राविणां प्रत्यक्षादावग्रामान्यशङ्कया निर्गुणत्वसगुणत्वप्रपञ्चसत्यत्वासत्यत्वसन्देहाद्बुभुत्सोत्पत्तिसम्भवाच्च बुभुत्सोत्पादकत्वेन वेदान्तानां सार्थक्यमित्याह— नेति । भेदवासनाविक्षिप्तचेतसामपि तत्त्वविचारमारममाणैः पुरुषैस्तत्त्वबुभुत्सोत्पत्तेरिति योजना । यद्वा— सांख्यसौगतसमयेपि आत्मनिर्गुणत्वप्रपञ्चासत्यत्वबुभुत्सया हि विचारमारमन्ते, अतस्तत्र येनैव हेतुना बुभुत्सोत्पादरतेनैव हेतुना प्रकृतेऽपि बुभुत्सोत्पत्तिसम्भवात् किं

मिहसानां भेदवासनाविक्षिप्तचेतसामपि तत्त्वबुभुक्षोत्पत्तेः । नच प्रति
पचुभेदेन शास्त्रमनुमानं च सप्रयोजनमिति वाच्यम्, सर्वात्मना साधक
बाधकप्रमाणसम्भावनवैदेशिके विषये शास्त्रार्थतत्त्वस्य मीमांसि
तत्वात् । अतस्तत्रभवतां महत्तरेषु मतगह्वरेषु महावाक्य
श्रवणमपि बालव्यामोहनमात्रमित्यापद्यते । अतो न निवर्तकज्ञानं
ब्रह्मणो भिन्नम् । नापि द्वितीयः, ब्रह्मस्वरूपस्य विश्वनिवर्त
कत्वे तस्यानादित्वेन प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्गेन प्रपञ्चप्रतिभासस्या
प्यनुदयप्रसङ्गात् । एकस्यैव दण्डादेर्घटादिकारणत्वतन्नाश
कत्ववदुपपद्यत इति चेत् यौगपद्ये विरोधात् ,

वेदान्तेनेत्याह— नेति । बुभुक्षोत्पत्तेरित्यनन्तरमङ्गीकारादिति शेषः । तत्त्वधि
धारमारम्भादयः तत्त्वबुभुक्षोत्पत्तेरङ्गीकारादित्यन्वयः । वादिकाक्काद्वा स्वयमेव
स्वदुक्तकर्तानुसन्धानाद्वा बुभुक्षोत्पत्तेर्वेदान्तनैरर्थक्यमिति सात्पर्यम् । एवं वेदान्तानां
नैरर्थक्यात् त्याहशां तच्छ्रवणं तत्प्रतिबचनञ्च बालव्यामोहनमित्युपालभते— अत
इति । तत्रभवता मित्युपालम्भोक्तिः । महावाक्यम्— जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादकं
तत्त्वमस्यादिवक्तव्यम् । नापि द्वितीय इत्यादि । ननु ब्रह्मस्वरूपस्येति वाक्ये
प्रपञ्चाध्यासाभावे नियतकस्यानादित्व हेतुतयोक्तम्, एकस्यैवेत्यत्र कारण
स्यापि निवर्तकत्वसम्भव उपपाद्यः, तत्कथं युज्यते? पूर्वं कारणत्वस्य निवर्तकत्व
विरोधित्वानुपन्यासात् ; नच एकस्यैव यथा कारणत्वनाशकत्वे एवमेकस्यैव
ब्रह्मस्वरूपस्याध्यासरूपरूपनिवर्तकत्वतत्सहिष्णुत्वे अप्युपपद्यते इत्येवम्परोऽयं ग्रन्थः,
ननु ब्रह्मण एवाध्यासकारणत्वतान्त्रित्वत्वसम्भवोपपादनपरं इति वाच्यम्,— तत्प
रिहारग्रन्थस्य यौगपद्ये विरोधादित्यादेः ब्रह्मण एव जनकत्वनाशकत्वानुपपत्ति
विषयत्वात्, नहि दण्ड इति वाक्ये दण्डवैयर्थ्योक्तिपुरस्तरं ब्रह्मण अध्यास
कारणत्वतान्निवर्तकत्वात्सम्भवोपपादनप्रतीतिश्च, अत्रापि त्यादिशङ्काग्रन्थे दण्डवदेव
कारणत्वनिवर्तकत्वोपपादनविरोधाच्च; अतः कथमेते ग्रन्था उपपद्येरन्निति चेत् ?

क्रमे तु सहकार्यवश्यम्भावात् । नहि दण्डो घटकारणतामग्री
मध्यमध्यासीन एव घटं नाशयति, अपितु सिद्धे घटे
अभिघातरूपसंयोगादिकमपेक्ष्य । अत्रापि तर्हि ब्रह्म स्वरूपे-
णाध्यासानुगुणम्, अध्यासमेव तु निवर्त्य सहकारित्वेनापेक्ष्य
तन्निवर्तकम्, निवर्तनशक्तस्यापि निवर्त्यासिद्धौ निवृत्तिजनकत्वा
योगात् ; इति चेन्न;— तथाप्यनादेरध्यासस्य चिरतरा-

उच्यते, ब्रह्मस्वरूपस्ये त्यादिकाव्ये निवर्तकस्य निवर्त्यस्वरूपासिद्ध्युत्पत्तस्य
चानादित्वात् कदापि प्रपञ्चाध्यासो न स्यादित्येवाभिप्रेतम् । एकस्यै वे
त्यादिशब्दावाक्ये दण्डादेरिव ब्रह्मण एवाध्यासकारणत्वनिवर्तकत्वे अप्युपपद्येते,
किं वक्तव्यं निवर्तकस्य तत्स्वरूपसिद्ध्युत्पत्तमुपपद्यत इत्यपेक्षयाभिप्रेतम् ।
अस्मिन् वाक्ये निवर्तकस्यापि कैमुत्यन्यायेनाध्यासस्वरूपसिद्ध्युत्पत्तौपपादनार्थं
ब्रह्मण एवाध्यासकारणत्वतनिवर्तकत्वबोद्धत्वात्तदनुसारेण सर्वोत्तरग्रन्थ उप-
पद्यत इति । यदा— एकस्यैवेति वाक्ये दण्डो यथा घटमुत्पाद्य नाशयति, एवं
ब्रह्माप्यध्यासमुत्पाद्य निवर्तपटु, निवर्तनशक्तत्वेन निवृत्तिवद्भूत्पादनशक्तत्वेन
तदुत्पत्तेरपि सम्भवात्, अतः कथं प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्ग इत्यभिप्रेतम् ।
कचित् कोशे प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्गा दि-यनन्तरं प्रपञ्चप्रतिभासस्याप्य-
नुदयप्रसङ्गादिति वाक्य इत्यते, तत्र पूर्ववाक्येनादित्वमध्यासाभावे हेतुतया
विधिक्षितं नतूत्तरत्र, तत्र प्रपञ्चप्रतिभासस्याप्यनुदयप्रसङ्गादित्यत्र तत इति विशेषः ।
ब्रह्मस्वरूपस्य विश्वनिवर्तकत्वे ततः प्रपञ्चप्रतिभासस्याप्यनुदयप्रसङ्गादित्यन्वयः ।
निवर्तकस्य कारणत्वासम्भवे वा विधिक्षितः । उत्तरग्रन्थाभ्य द्वितीयबहे-चनुसारेणः । क्रम
इति । कार्यविलम्बस्य कारणविलम्बप्रयोज्यत्वादिति भावः । तथापीति । कार्याध्यासे
उक्तपरिहारसम्भवेपीत्यर्थः । अनादे रित्यादि । अविद्याध्यासस्येत्यर्थः । पूर्वे
पुरविद्यासत्त्वे तदानीमेव तान्निष्ठ्यावश्यकतया नैतावत्कालमनुवृत्तिरूपपद्यते,
तथा तत्पूर्वकालेपि निवृत्त्यावश्यकतया तदानीमपि नाविद्याध्याससम्भवः, एवं
तत्पूर्वकालेपि स्वया निवृत्तिर्याच्येति अविद्याध्यासाधिकरणत्वयोग्यक्षणस्य कस्या
प्यलाभात् कदाप्यविद्याध्यासो न स्यात्, तदभावे तन्मूलः कार्याध्यासोपि न

नुवृत्तिभङ्गप्रसङ्गात् । एवं पूर्वपूर्वक्षणानुवृत्तिभङ्गे कदाचिदपि
 नाध्यासासिद्धिः । किञ्च परिशुद्धं ब्रह्मस्वरूपमध्यासानुगुणम् , अशु-
 द्धन्तु तन्निवर्तकमिति महदिदमुपपादनम् । अस्तु तर्हि साम-
 ग्र्यभावादितः पूर्वमनुत्पन्नं सामग्रीसम्पत्तिदशायामुत्पत्त्यमाना-
 न्तःकरणवृत्तिविशेषमेव सहकारित्वेनापेक्ष्य ब्रह्मैव निवर्तकम्; तन्न,
 प्राप्ताप्राप्तविवेकेनान्तःकरणवृत्तेरेव निवर्तकत्वप्रसङ्गात् । तथा च
 सति ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वपक्षव्याघातः । अत एव न तृतीयः,
 अपसिद्धान्ताच्च । किञ्च— सत्य सत्यत्वे भेदांशेन ब्रह्मणस्त-
 द्वितीयत्वप्रसङ्गः । मिथ्यात्वे त्वभेदांशेन ब्रह्मणोपि मिथ्यात्व-
 प्रसङ्गः । नित्यत्वानित्यत्वविकल्पेनापि दूषणमूढम् । चतुर्थस्तूभय-
 प्रतिक्षेपरूपो निर्बचनीयोक्तदूषणनयेनोभयसिद्धयन्तिरेकात् दूषणेनैव
 दूषितः । पञ्चमस्तु परिशिष्यते । तथाभूतं किं तज्ज्ञानं
 यथाकथंचिदपि प्रतीतिपदवीं नावतरति, अथावतरति ? पूर्वतः किं
 साधनदूषणप्रयासेन ? उत्तरतः कथंचिदपि उक्तकोटिबहिर्भावासिद्धेः
 न पृथग्दूषणीयमवशिष्टमिति । किञ्च— निवर्तकज्ञानं निवर्तिष्यते
 नवा ? पूर्वतः तन्निवृत्तेरेवागन्तुकत्वादब्रह्मस्वरूपातिरिक्ताविद्यास्थिति-
 प्रसङ्गः । उत्तरतः ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तनिवर्तकज्ञानसद्भावेनैवा-
 विद्यास्थितिरनिवार्या । अतो यदविद्याया निवर्तकत्वेन सम्मतं

हेयादित्यर्थः । एवमविद्याध्यासानुपपत्त्या कार्याध्यासानुपपत्तिरुक्ता । इदानीं
 कार्याध्यासासम्भवे हेत्वन्तरमाह—किञ्चेति । शुद्धम्— आरोग्याविषयकम् ।
 अशुद्धम्— आरोग्यविषयकम् । अध्यासमेव ■ निवर्त्य सहकारित्वेनापेक्षेत्य-
 त्त्राप्यासरूपैव सहकारित्वोक्तेः तस्मिन् स्वस्यैव तद्रूपरूपत्वादशुद्धस्यैव निवर्त-
 कत्वमित्युक्तं भवति, एतत्प्रतीकोटितया ब्रह्म स्वरूपेणाध्यासानुगुणमित्यत्रारोग्या-
 विषयकत्वलक्षणशुद्धिरेवाभिप्रेता स्यात्, ततश्चारोग्याविषयमध्यासानुगुणमारोग्य-
 विषयं तन्निवर्तकमिति व्याहृतमित्यर्थः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति । एनेन

तदेव स्यात्मना स्वनिवृत्त्यावा तामेव स्थापयतीति विपरीता
पत्तिरिति । निवर्तकज्ञानप्रध्वंसोपि निवर्तिष्यत इति चेत् ? तर्हि
तत्तन्निवर्तकनिवृत्त्यनुवृत्तिप्रसङ्गेन ब्रह्मणो यावदात्मभाविन्यविद्या
नुवृत्तिस्स्यादिति वैपरीत्यस्थैर्यापत्तिः । इत्यलं हिताहितविपर्यस्तचेतसां
शोच्यानां निग्रहणेति ।

. इति शतदूषण्यां निवर्तकानुपपत्तिः

त्रिचत्वारिंशो वादः ॥४३॥

—————(*)—————

वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं नियतेकमित्ययमपि पक्षो निरस्तो वेदितव्यः । प्राप्ता
प्राप्तविवेकेन वृत्तेरेव निवर्तकत्वप्रसङ्गात् । किञ्च यथाक्षयमित्यादिभिरापात
प्रतीत्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बकल्पनायामपि न निवृत्तौ प्रतिबिम्बकल्पनम्, तत्र
तादृशस्यापि प्रमाणस्यादर्शनात् । नच तत्परिणामित्वादेव तत्र प्रतिबिम्ब
कल्पना, जलपरिणामभूतायां करकायां प्रतिबिम्बादर्शनात् ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदेयतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलक्षेण

महाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदामेन विराचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुतार्यायां

निवर्तकानुपपत्तिभङ्गो नाम

त्रिचत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४३॥

श्रीरस्तु ।

अथ चतुश्चत्वारिंशो घादः ।

—(*)—

सत्त्वानीव विरुद्धजातिजनुषा सिद्धानि सिद्धाश्रमे
 वैरं यत्र मिथस्त्यजन्ति विधयस्सर्वैर्निषेधैस्सह ।
 तं रक्षेशयमंगसंगिकमलालक्ष्येश्वरप्रक्रियं
 शान्तावधमनन्तमङ्गलगुणं देवं प्रपद्येमहि ॥

येयं ब्रह्मणः श्रवणमनननिदिध्यासनादिक्रमपरिणतविशदा
 द्वैतवाक्यार्थविज्ञानहेतुका निश्शेषाविद्यानिवृत्तिरुच्यते, सा किं
 मध्यासरूपा, नवा? पूर्वत्र कथं निश्शेषाविद्यानिवृत्तिः, अध्यास
 रूपायां तस्यां सत्यां तन्मूलाविद्याया अपि विद्यमानत्वात्, उपादान
 मन्तरेणोपादेयस्थित्ययोगात् । आत्मोपादाना सास्त्विति चेन्न; आत्मनः
 परिणामित्वप्रसंगात् । सत्योपादानायाश्च सत्यत्वेन सद्वितीयत्वप्रसंगात् ।
 नच दोषमन्तरेणाध्यासो भवतामपीष्टः, तथा सत्यविद्याकरूपनस्यैव
 निर्मूलत्वप्रसंगात् । यदि सा ब्रह्मवदविद्यावच्च उपादानरहिता, तदा

अध्यासरूपेति । अध्यासो— रूपं यस्यास्साध्यासरूपा, भिद्येति यावत् ।
 कथं मिति । अविद्यातत्कार्ययोस्सत्त्वादित्यर्थः, अपिना कार्यविद्यमानत्वस्य समु-
 च्यतात् । सत्योपादानायाश्चेति । उपादानोपादेययोस्तुल्यसत्ताकत्वस्य तेनैवा
 क्लीकारादिति भावः । नचेति । दोषनिवृत्तावध्यासनिवृत्तेर्दर्शनाद्यावदध्यासं
 दोषानुवृत्तिरारभेयेति भावः । निर्मूलत्वप्रसङ्गादिति । नच दोषत्वेन तद-
 फल्पनेऽनुपादानत्वेन तत्कल्पनमस्त्विति वाच्यम्, अविद्यानिवृत्तिवदेव प्रपञ्च
 स्यात्सोपादानत्वसम्भवादिति भावः । यदीति । निरुपादानत्वे अनादित्वा
 दविद्यया सह स्थितिर्वाच्या, साचानुपपत्तेत्यर्थः । नच निरुपादानत्वेपि नाना
 दित्वम्, ब्रह्मज्ञानरूपवृत्तिसापेक्षत्वादिनि वाच्यम्,— कार्यत्वे अविद्योपादानत्व
 नियमात् । नन्वविद्यानिवृत्तिरविद्योपादानैव, न ब्रह्मोपादाना, नापि निरुपादाना;
 नच निश्शेषाविद्यानिवृत्त्यसम्भवः, अविद्यानिवृत्तेरपि निवृत्तेः; इति शङ्कते—

कथं तथा सहाविद्या तिष्ठेत् । स्थिता वा किमिति पश्चान्नायतिष्ठते ।
निवृत्तिरपि ब्रह्मन्यतिरिक्तत्वेकप्रयोजकप्रयुक्तमिध्यात्ववशान्निवृत्ति-
प्यत इति निश्चेषाविद्यानिवृत्तिरिति चेन्न; निवृत्तिनिवृत्ती तन्मि-
थ्यात्वे च निवर्त्योन्मज्जनतत्सत्यत्वयोः प्रसंगात् । प्रागभावनिवृत्ति
रूपस्य घटस्य निवृत्तावपि प्रागभावानुन्मज्जनवत्, जागरदशायां
स्वाप्नान्धकारनिवृत्तिरूपस्य स्वाप्नप्रदीपस्य निवृत्तावपि स्वप्ना
न्धकारमिध्यात्ववच्चानुन्मज्जनमिध्यात्वयोस्सिद्धिरिति चेन्न; घट
तत्प्रागभावनिवृत्त्यात्मकस्य मध्यंसस्य स्वाप्नवेजस्तमोबाधकस्य
जागरस्य च विद्यमानत्वेन तद्द्वयानुन्मज्जनमिध्यात्वयोरुपपत्तेः ।
अत्र त्वविद्यातन्निवृत्त्योर्द्वयोरपि प्रत्यनीकमन्यन्न परिशिष्यते ।
अस्ति ब्रह्मस्वरूपमिति चेन्न; तस्य तदुभयप्रत्यनीकस्य तस्या
ज्ञादित्वात्तयोः प्रागप्यारोपभावप्रसङ्गात् । तथाच सति भेद

निवृत्तिरपीति । निवृत्तिनिवृत्तेरपि कार्यत्वेनाविबोपादानत्वावश्यभावात् अवि-
द्यारिधितिरवर्जनीयैवेत्यभिप्रायेणाह-नेति । दूषणान्तरमाह- निवृत्तीति । तन्मि-
थ्यात्वे इति । निवृत्तेर्मिथ्यात्वे प्रतियोगिन एव प्रतिपक्षोपाधौ कैकालिकनिवेध
रूपतया मोक्षकालेपि तत्सत्त्वेन प्रतियोगिरूपनिवर्त्यस्य सत्यत्वं स्यादित्यर्थः ।
यद्वा-घटे विद्यमान एव घटो नष्ट इति भ्रमे सति तत्र प्रतिभासिकनिवृत्तिप्रतियो-
गिनस्तत्पदवदानीदविद्यानिवृत्तेर्मिथ्यात्वे निवर्त्यसत्यत्वं स्यादित्यर्थः । निवृत्त्यपे-
क्षयात्कृष्टसत्ताकत्वमापाद्यमिति न व्यावहारिकसत्यत्वसिद्धेरिष्टापादनां घटादिनिवृत्तिः
पक्षसमेति बोध्यम् । स्वाप्नान्धकारनिवृत्तिरूपस्येति । इदं भावान्तराभाव
मतेन प्रदीपपरं तन्निवृत्ताभावपरं वा । प्रदीपस्य निवृत्तावपीति । निवृत्तिपदं
तत्प्रयोज्यमिध्यात्वपरम् । स्वाप्नवेजस्तमोबाधकस्येति । बाधकपदं विरोधि
परम् । जागरपदं तत्कालीनाभावपरम्, भावान्तराभावमतेन जागरस्यैव
तदभावत्वविवक्षया तत्परमेव वा । स्वाप्नतमःप्रतियोगिकायास्वाप्ननिवृत्तेर्मिथ्या
त्वेपि न तमसस्त्यत्वसिद्धिः, जागरकालीनाभावप्रतियोगित्वेन तेजसो मिथ्यात्व

प्रतिभासादेर्निर्मूलत्वे सर्वप्रमाणविरोधो मोक्षशास्त्रानारम्भश्च, पूर्वं तदविरोधित्वे पश्चादपि तद्वैरासम्भवात् । कैवल्येन रूपेण पश्चाद्विरोध इति चेत्,— कैवल्यस्य स्वरूपमात्रत्वे दत्तोत्तरत्वात् । स्वरूपातिरिक्तत्वे सत्यत्वे साद्वितीयत्वप्रसङ्गात्, तन्मिथ्यात्वे तत् एवाविद्यास्थित्यवश्यम्भावात् । एतेन प्रयोजकं यदुक्तम्, तदपि दत्तोत्तरम् । अतएव न द्वितीयः, अनध्यासरूपाया निवृत्तेस्वरूपान्तर्भावादियिकरूपदुस्स्थत्वात् । अन्तर्भावे ब्रह्मणो ऽनादित्वेनाविद्याया नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गात् । यद्यपि घटादेः स्वरूपमेव तत्प्रागभावनिवृत्तिरिति वक्तुं शक्यम्, तथापि स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपघटादेरिव स्वाज्ञाननिवृत्तिरूपब्रह्मणोपि तदनन्तरत्वावश्यम्भावे कदाचित्कत्वा दयो दोषास्तमुन्मियेयुः । ननु पूर्वसिद्धभूतलस्वरूपमेव पश्चिम सिद्धघटादिनिवृत्तिरित्यभावापलापवादिभिरभ्युपगम्यत इति चेत् ?

सिद्ध्या तन्मिथ्यात्वसिद्धये प्रतियोगिनः प्रतिपक्षोपाधौ निषेधरूपत्वस्य, तत्रैक कालिकत्वस्य वाऽनपेक्षणात् । तमसो मिथ्यात्वञ्च तेजोवजागरकालीनाभाव प्रतियोगित्वादेवेत्यर्थः । अन्य इति । प्रतियोगिन इति शेषः । तस्य तदुभय प्रत्यनीकत्वेपि अद्वैतसाक्षात्कारात्प्राङ् न तद्विरोधित्वमिति शङ्कामनूय परिहरति- पूर्वं मिति । नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गा इति । अविद्यास्वरूपस्यैव कदाप्यसम्भवादिति तात्पर्यम् । ननु कथं ब्रह्मणोऽविद्यानिवृत्तित्वम् ? तथासति घटस्यापि घटनिवृत्तित्वप्रसङ्गात्, अतो ब्रह्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति पक्षस्यानुत्थितिरिति चेत् किं तद्दूषणगवेणेत्येत्याशङ्क्य, कथञ्चित्तदुत्थान समर्थयन् दूषणान्तरमायाह- यद्यपीत्यादिना । अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावरूपत्वाभावेपि ज्ञानप्रागभावप्रतिपादनयोग्या ज्ञानशब्दबोध्यत्वमात्रेण भावरूपाज्ञानस्य ब्रह्मरूपज्ञानप्रागभावत्वाङ्गीकारेणवा नन्निवृत्तिरूपत्वं ब्रह्मणो घटदृष्टान्तेन उपपाद्यत इति ध्येयम् । यस्तु तस्तु अन्यस्यासम्भवात् ब्रह्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति वक्तव्यमिति विवक्षितम् ।

ननु कथं तदनन्तरत्वस्यावश्यकत्वम्? तन्निवृत्तेस्तत्साध्यत्वमियमात्, साध्य-
त्वस्य चानन्तर्यनिवृत्तत्वादिति चेत्? प्रागभावस्येव क्षेमसाधारणसाध्यत्वस्य
प्रवृत्त्यङ्गस्य सम्भवात्; इति चेन्न;— यस्मिन् सत्युत्तरक्षणे यस्य सत्त्वं यदभावे
यदभावस्तत्तत्साध्यमित्यादिना हि क्षेमसाधारणं साध्यत्वं निरुच्यते, तच्च
प्रागभावाद्दी सम्भवत्येव, मङ्गले सति विघ्नप्रागभावः, तदभावे तदभाव इति
सत्त्वात्; नच प्रकृते तथा सम्भवः, अविद्याभावे ब्रह्माभावासिद्धेः । ननु तत्सा-
ध्यत्वाभावेऽपि तन्निवृत्तित्वमस्तीति चेन्न;— तथाऽदर्शनात् । किञ्च तदानन्तर्या-
भावे तत्समानकालीनतया ब्रह्मणस्तद्विरोधित्वाभावेन तन्निवृत्तित्वमनुपपन्नमेव ।
आदिपदेनाविद्योपादानकत्वादिकं विवक्षितम् । अपिच- एवं ब्रह्मणोऽविद्यानिवृत्ति-
रूपत्वाभ्युपगमे ज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्याया न स्यात्, ब्रह्मणस्तत्तत्तत्त्वेन ज्ञान
साधत्वात्सम्भवात्, ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वस्यैव ज्ञाननिवर्त्यस्वरूपत्वात् ।

अत्राह नवीनः— येन विना यत्तिष्ठत्येव यस्मिन् सति च न तिष्ठति,
तत्तन्निवर्त्यम्, अविद्यानिवृत्तिर्ज्ञानेन साध्येत्युपचर्यते, इति । उदसत्, एवं पारि-
भाषिकनिवर्त्यत्वनिर्वचनेऽपि तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यस्यानुद्धारात् । अविद्याया ज्ञाननिवर्त्यत्व-
सिद्धयर्थत्वात् वैयर्थ्यमिति चेत्? न तावत् तदविद्यास्वरूपमेव, अनादित्वेना
साध्यत्वात् । नापि तदतिरिक्तम्, सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेः मिथ्यात्वे तस्यानि-
वर्त्यत्वे तदर्थे तदुपादानाविद्यास्थित्यवश्यम्भावात्, निवर्त्यत्वे च तस्यापि
निवर्त्यत्वादनवस्थितनिवर्त्यत्वपरम्परासिद्धये तत्त्वज्ञानस्याविनाशितया तदुपादाना
ज्ञानस्यावस्थितिप्रसङ्गात् । किञ्चाविद्यायाः ब्रह्मरूपनिवृत्तिप्रतियोगित्वस्य सिद्धत्वात्
ब्रह्मणो ज्ञानोत्तरकालीनत्वसिद्धये ज्ञानार्थप्रवृत्तिरित्युपपन्नम्, तच्च न सम्भवति,
ज्ञानोत्तरकालीनत्वस्यापुरुषार्थत्वात् । किञ्च तिष्ठत्येवेत्येवकारेणाविद्याभावो व्यावर्त-
नीयः, नच कथं व्यावर्तनीयः? ब्रह्मस्वरूपस्य तस्यानादित्वात् । ननु तद्व्यावृत्तितद-
भाव एव, अतोऽविद्याभावस्य व्यावृत्तिरविद्यैवेति कथमविद्याभावस्य न व्यावर्त्यते
ति चेन्न;— अविद्याया मानाभावेन ब्रह्माभावत्वासिद्धेः । तदभावप्रतियोगिनस्त-
त्प्रतियोगिकाभावत्वमियमादविद्यावास्तवाभावरूपब्रह्मप्रतियोगिकाभावन्यं साध्यम्;
नचायं निषमोसिद्धः, घटत्वस्य घटान्योन्याभावाभावत्वेऽपि घटान्योन्याभावस्य
घटत्वाभावत्वासिद्धेरिति वाच्यम्,— घटान्योन्याभावे घटत्वं नास्तीति व्यवहारस्य
घटान्योन्याभावविषयतया घटान्योन्याभावस्य घटत्वाभावरूपत्वादिति चेन्न;—

अप्रयोजकत्वेन व्याप्त्यसिद्धेः । ध्वंसप्रतियोगी न ध्वंसात्यन्ताभाव इत्यपि नियम-
दर्शनेन ब्रह्मरूपध्वंसप्रतियोग्यविद्यायास्तदभावत्वामिद्वेष्टम् । नचाविद्याया ब्रह्म-
प्रागभावत्वं शङ्कनीयम्, मानाभावात् । ध्वंसप्रतियोगिनस्तत्प्रागभावत्वानियमो
ऽस्तीति चेन्न;— अप्रयोजकत्वेन व्याप्त्यमिद्वेष्टः । प्रतियोगिसमानकालीनत्वाच्च न
प्रागभावत्वम् । ब्रह्मणस्त्वेदा सत्त्वेन कदाचिदपि ब्रह्म नास्तीत्यवधितन्यवहारा-
सिद्धेः न ब्रह्मप्रतियोगिकसंसर्गाभावसम्भवः । नच विद्यमानत्वाभावो व्यावर्त्यः,
तद्विद्यमानत्वाभावापेक्षया तदभावस्यैव लघुत्वेन तस्यैव लक्षणानुपवेशात् । स्वा-
धिकरणक्षणोत्तरयावद्यत्प्रागभावकालसम्बन्धि यदिति येन विना यत्तिष्ठत्येवेत्यस्यार्थं
इति विवक्षितमिति चेन्न;— एवमपि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्तक वृत्तिरवच्छेदकैवेति
मते असम्भव एव, ब्रह्मणः प्रागभावाप्रतियोगित्वात् । किञ्चैवमविद्यायास्तर्क-
प्रागभावाप्रतियोगिनिवर्त्यत्वापत्तिः, आविद्यायाः यावद्व्यादिप्रागभावकालवृत्ति-
त्वात्, घटादिसमानकालीनब्रह्मरूपभावप्रतियोगितया यस्मिन् सति यन्न तिष्ठ-
तीत्येतन्नास्त्येव, घटादौ सत्यप्यविद्यमानत्वादिति चेन्न;— यस्मिन् सति न तिष्ठती-
त्यनेन यदुत्तरकालीनध्वंसप्रतियोगीति विवक्षितत्वात् । ननु यदुत्तरकाले विद्य-
मानत्वाभाव एव विवक्षितः, नच यदुत्तरकाले ऽ विद्याया विद्यमानत्वाभाव
इति चेन्न;— विद्यमानत्वाभावस्य व्यावहारिकस्याविद्याकाले प्रतियोगिना साक-
विरोधेनासम्भवात् ; तदुत्तरकाले चोपादानविरहादसम्भवात् । सद्योपशमादि-
श्रुतिबलाच्च विद्यमानत्वाभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वान्तस्य च यदुत्तरकाले सत्त्वास्तद-
विद्याया घटादिनिवृत्तित्वं स्यादित्य । किञ्च— गौशदशायां परोक्षवृत्त्यभावात् अ-
विद्याया अप्यभावात् येन विना यत्तिष्ठत्येवेत्यसिद्धम् । ननु येन विनेत्यत्र प्राग-
भावो विवक्षित इति चेन्न;— एवमपि घटस्य मुद्रादिनिवर्त्यत्वाभावापत्तेः,
मुद्रप्रागभावाकाले घटावस्थाननियमाभावात् घटप्रागभावकाले घटस्यासत्त्वात् ।
नन येन विना यत् स्थोत्वस्तुत्तरकाले तिष्ठत्येवेति विवक्षितमिति वाच्यम्, तथा
मन्यविद्याया उत्पत्त्यभावेन निवर्त्यत्वाभावप्रसङ्गात् । नच येन विना यत् स्वाधि-
करणोत्तरक्षणे तिष्ठत्येवेति विवक्षितमिति वाच्यम्, एवमपि घटरूपप्रागभावस्य
घटस्पर्शानुपलब्ध्यापत्तेः । किञ्च— यस्मिन् सति यन्न तिष्ठतीत्यस्य यदधिकरण-
क्षणोत्तरक्षणवर्तमानप्रतियोगीति ह्यर्थः । स च प्रकृते न सम्भवति, अस्ति

निवृत्तिकाल एवाऽऽविद्यकस्य कृत्स्नस्यापि निवृत्त्या ज्ञानाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्या
भावात् । नन्वविद्यानिवृत्तिसाध्यत्वादाविद्यकनिवृत्तेः कालस्य नाविद्यया सह
निवृत्तिः, किन्वनन्तरमेवेति ज्ञानस्य द्वितीयक्षणोत्त्येवेति चेन्न;— अविद्यातत्कार्य
निवृत्त्योर्ब्रह्मस्वरूपतया कार्यकारणभावासिद्धेः । घटकीभूतोत्तरक्षणस्योत्तरक्षणा
भावेन तस्य निवर्त्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च । ननु यस्मिन् सति यन्न तिष्ठतीत्यनेन उत्तर
कालो न विवक्षितः, येन तदभावाद्दोषस्त्यात्, किन्तु यद्यत्तत्ताम्रागभावकालयो
रविद्यमानाभावप्रतियोगीति विवक्षितमिति चेन्न;— ज्ञानतत्प्रागभावकालयोर्ब्रह्मणो
विद्यमानत्वेनापिद्यापास्तकालाविद्यमानाभावप्रतियोगित्वाभावेन तन्निवर्त्यत्वास-
म्भवात् ।

यदप्याह— यस्मिन् सति यस्य अग्रिमश्रमे सत्त्वं यद्यतिरेके चाभाव
स्तत्तत्साध्यम्, आत्मस्वरूपाविद्यानिवृत्तेश्च ज्ञाने सति सत्त्वं तद्व्यतिरेके चाभावः,
तत्प्रतियोग्याविद्याया एव तदभावरूपत्वात्तस्या ज्ञानात्पूर्वं कल्पिताया विद्यमाने
स्यात्; नच यद्यतिरेके असत्त्वमिति कार्यमन्वाभाव उच्यते, तत्राविद्या
निवृत्तेः नास्ति, तस्यास्तदात्मरूपत्वादिति धार्यम्; — यस्य सत्त्वाभावः
इत्यस्माद्यस्याभाव इत्यस्यैव लघुत्वात् । तस्मान्नित्यसिद्धतत्यात्मस्वरूपैव भुक्ति-
र्ज्ञानसाध्यमिति । अत्र प्रमः;— अविद्याया ब्रह्माभावेन मानाभावः । नच
तदभावप्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगिकाभावत्वनियमः, अप्रयोजकत्वेन द्वाप्यसिद्धेः ।
नच घटस्य घटालम्बाभावाभावेन कथं सिद्धयेदिति धार्यम्; — घटवति
भूतले इह घटाभावो नास्तीति व्यवहारस्यातिरिक्ताभाववियवेत्वे गौरवात्,
घटविषयत्वमिष्यते, ब्रह्मणस्तदा नर्धन सत्त्वेन इहेदानीं ब्रह्मे नास्तीत्यप्येत
व्यवहारासिद्धेः न ब्रह्मप्रतियोगिकाभावत्वसम्भवः । किंच यदभावे यदभावः
इत्यत्र किमभावमार्जं विवक्षितम्, उत प्रतियोगिनिरोध्यभावः ? नात्र,
प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः परस्परसाध्यत्वापत्तेः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतत्प्रतियोगि
काभावस्य केवलान्वयित्वात् । किञ्चैवं मोक्षमाधनत्वस्य केवलान्वयित्वापत्तिः ।
न द्वितीयः, ब्रह्मस्वरूपाया निवृत्तेरजिज्ञासुप्रतियोगिनिरोधित्वाभावात् ।
ननु निरोध्यभावो विवक्षितः; नच पूर्वोक्तदोषः, कैरन्यविशिष्टस्य निवृत्ति-
त्यात्, तस्य च निरोधित्वादिति चेन्न;— तथा सति क्षेमसाधारणकथनो

किमनेने, अस्माभिः तत्रापि घटसंसर्गप्रत्यनीकतारूपस्य पराभि-
मतघटाभावाविनाभूतभावान्तरात्मककालविशेषसंसर्गतन्मूलपरिणामा-
देः प्रत्यक्षसिद्धस्य भूतलावस्थाविशेषस्य यथायथं घटाभावत्वा-
भ्युपगमात्तस्य घटसंसर्गोचरभावित्वेन पूर्वसिद्धत्वासिद्धिः ।
नन्वभाववादिनोपि कार्यप्रागभावस्य कारणाश्रयत्वात्कारणेपि कार्य

*पादनवैपर्य्यात्कैवल्यविशिष्टब्रह्मस्वरूपस्य साध्यत्वं हि कैवल्यस्य साध्यत्वे पर्य-
वस्यति, तस्य च साध्यत्वं घटादिवदेवोपपद्यत इति । किंच कैवल्यस्य
स्वरूपान्तर्भावबहिर्भावयोरुक्तदोषाः प्रादुष्युः ।

किंचैवमविद्या ब्रह्मणा सह भिन्नसत्ताकत्वेन विरोधाभावादद्वैतसाक्षा-
त्कारात्प्रागिवानन्तरमपि स्यादेवेत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । किंच- दुःखानुत्पादस्य
दुःखाविरोधित्वाभ्रमे न हि कश्चित्प्रायश्चित्तादौ प्रवर्तते, तत्तद्विद्यादिसहचरितयोः
प्रतियोग्यनुयोगिनोरेविद्याब्रह्मणोरविरोधित्वे शायमाने कथं कश्चिदपि ब्रह्मस्वरूपा
विद्यानिवृत्त्यर्थं श्रवणादौ प्रवर्तते । किंच- ब्रह्मणस्सिद्धत्वेन इच्छाया असिद्ध-
चोचरत्वनियतायास्तत्रासम्भवात् न तदर्थं श्रवणादौ प्रवृत्तिसम्भवः । उत्तर-
कालदुःखप्रागभावसम्बन्धस्यासिद्धत्वात्तदर्थं प्रायश्चित्तादौ युज्यत एव प्रवृत्तिः ।
नच प्रकृतेपि ब्रह्मण उत्तरकालीनसम्बन्ध एव साध्यः, तत्त्वज्ञानाभावेपि
ब्रह्मणो नित्यतया उत्तरकालसम्बन्धस्याक्षेपः । प्रायश्चित्ताकरणे चोत्तरकाल-
दुःखस्यैवोत्पत्त्या दुःखप्रागभावो न स्यादेवेति युज्यत एव तदर्थिनः प्राय-
श्चित्ते प्रवृत्तिः । किंच तत्त्वज्ञाने उत्पन्ने आविद्याया अविद्यमानत्वेन त-
त्कार्यकालस्याप्यविद्यमानत्वेन कथं तत्कालसम्बन्धस्य साध्यता । ननु कथं
दुःखप्रागभावोत्तरकालसम्बन्धस्यासिद्धता । प्रतियोगिनोरेव सम्बन्धत्वात्,
तयोश्च प्रतियोगिनोस्सिद्धत्वादिति चेन्न; - स्वस्य दुःखप्रागभावोत्तरकालसम्ब-
न्धस्यासिद्धतया तदर्थिनः प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिसम्भवात् ।

घटसंसर्गप्रत्यनीकतारूपस्येति । प्रत्यनीकता, रूपं- धर्मो, यस्य तत्
प्रत्यनीकतारूपम्, तच्च कालविशेषसंसर्गादेर्विशेषणम् । घटाभावाविनाभूते
इति । घटाभावाधिकरणत्वेन पराभिमतदेशनिष्ठेत्यर्थः । परिणामादेरित्यादिपदेन
चदानीन्तनब्रह्म्यान्तरवशोपादिक गृह्यते । तन्भावस्याविशेषस्य समानाधिकरण

प्रागभावस्य सम्बन्धोभ्युपगतः, सम्बन्धिनः प्रागभावस्य निवृत्तौ च तत्सम्बन्धनिवृत्तिरास्थेया, सा च सम्बन्धनिवृत्तिः कारणस्वरूपानतिरेकिणीष्टा च, कार्यन्तु दृश्यमानं स्वप्रागभावस्यैव निवृत्तिः, एवं कार्यकारणयोस्सम्बन्धोपि स्वप्रागभावानिवृत्तिरेवेति परिशेषात् पूर्वसिद्धकारणस्वरूपमेव कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्धनिवृत्तिरिति ; तदप्यसत्, कार्यतत्प्रागभावयोः कारणेन सह स्वरूपातिरिक्तरास्बन्धगनभ्युपगच्छतां पुरतो नेदं बोधम् । अभ्युपगच्छतामपि कार्यसम्बन्धप्रागभावः कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्ध एवेति तस्य तन्निवृत्तित्वं युक्तम् । कार्यमेव वा स्वप्रागभावतत्सम्बन्धयोरप्यभावो भवतु, विरोधाविशेषात् । यथैक एव मध्यंस्तः कार्यतत्प्रागभावयोः प्रतिपक्ष इत्यादि स्वयमूहम् । ननु भवतामप्यविधानिवृत्तिः पूर्वसिद्धजीवस्वरूपाविर्भाव एव, “स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत” इति श्रुत्यनुसारात्, तद्वद्भक्षस्वरूपाविर्भाव एवास्माकमविधानिवृत्तिरस्त्विति चेत्तः — संसारदशायामनाविर्भूतानेकाकारगोचरस्याविर्भावशब्दार्थस्य धर्मभूतज्ञानविकासविशेषस्य पूर्वं कर्मणा प्रतिषद्धस्य पश्चात्तत्तिवृत्तौ स्वरूपानुबन्धित्वादनित्वर्तनीयस्यास्माभिरभ्युपगमात् । भवतस्तु निराकारे ब्रह्मणि नित्याविर्भूतज्ञति[व्यक्ति]मात्रस्वरूपे नापूर्वः कश्चिदाविर्भावः । ननु ब्रह्माकारविवर्तान्तःकरणवृत्त्युपलक्षितस्वरूपेणापूर्वेण ब्रह्म स्वाज्ञाननिवृत्तिः, कारणविनाशाच्चोपलक्षकान्तःकरणवृत्तिनाशे

विशेषणम् । नेदं बोध मिति । प्रागभावासम्बन्धस्य प्रागभावाभिमतया प्रागभावनिवृत्तिरूपस्य कार्यस्यैव स्वप्रागभावसम्बन्धनिवृत्तिरूपत्वादित्यर्थः । अभ्युपगच्छता मिति । कार्यसम्बन्धप्रागभाव एव कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्ध इति योजना । तस्य — कार्यसम्बन्धस्य । तन्निवृत्तित्वम् — कार्यप्रागभावसम्बन्धनिवृत्तित्वम् । स्वरूपानुबन्धित्वादनित्वर्तनीयस्येति ।

तदुपलक्षणाभावेन न सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गादकाश इति चेत् ? तदप्यतिमन्दम्, उपलक्षणस्वरूपस्यैव निष्कर्षवशान्निवृत्तिरूपत्वप्रसङ्गेनाध्यासरूपविकल्पानुप्रवेशात्, तस्य च दूषितत्वात् । उक्ता नां च विकल्पोत्तराणां तथाविधान्तःकरणवृत्तिनाशे तन्मूलोपलक्षण नाशे च तुल्यप्रसरत्वात् । बहिर्भावे तु सद्वितीयत्वापत्तेः । समुच्चये विरोधात् । आकारगेदकल्पनेऽनवस्थानात् । आकारैक्ये भेदा भेदयोरैक्यप्रज्ञात् । किञ्च बहिर्भावे च सा किमनाविरुतादिमती ? पूर्वत्र नित्यमविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः । उत्तरत्र कारणाभावात् कार्या

कर्मनिबन्धनत्वाभावोऽनियतनीयत्वं च “स्वेन रूपेण” त्यनेन विवक्षितमिति भावः । तदुपलक्षणाभावेनेति । उपलक्षककाकाधीनोत्क्रमणत्ववदध्यागुपलभकवृत्त्यधीनः कश्चिद्वर्गविशेषः उपलक्षणशब्देन विवक्षितः । अत एवाह—तन्मूलोपलक्षणविनाशेचेति । बहिर्भाव इति । ननु भावाद्वैताङ्गीकारादभावेन सद्वितीयत्वं न दोषायेति चेन्न; अद्वितीयभूतेस्सङ्कोचप्रसङ्गात् । तदङ्गीकारे च मानान्तरभत्यन्तराविरुद्धविषयत्वमेव युक्तम् । नन्यन्तर्भावान्न बहिर्भावप्रयुक्तो दोषः, बहिर्भावाच्चान्तर्भावप्रयुक्तो दोष इति शङ्कामग्नौ परिहरति-समुच्चय इति । अन्तर्भावबहिर्भावयोः सत्त्वे उभयप्रयुक्तदोषस्स्यात्, नन्वन्यतरेण इतरप्रयुक्तदोषनिरास इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु स्वरूपेणैकैकर्यान्तर्भावबहिर्भावयोः कल्पने विरोधः, ननु किञ्चिदाकारविशिष्टरूपेण तत्कल्पने, इत्याशङ्क्य, किं केन चिदाकारेणान्तर्भावः आकारान्तरेण बहिर्भाव इत्यन्तर्भावबहिर्भावप्रयोजकाकारभेद इष्यते, उतैक एवाकार उभयप्रयोजक इति विकल्पमभिप्रेत्याद्यं दूषयति—आकारभेदेति । तयोरप्याकारयोरन्तर्भावबहिर्भावान्यतराङ्गीकारे तत्तत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्गेन समुच्चयस्यैवाङ्गीकर्तव्यत्वात्, तत्र च विरोधपरिहाराय तत्राप्याकारभेदो वाच्यः, तत्रापि तथैक्यनवस्येत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—आकारैक्य इति । अन्तर्भावबहिर्भावपदाम्ब्यामभेदभेदौ विवक्षितौ । तयोर्भेद एकेनाकारेण विरुद्धयोस्सामानाधिकरण्योपपादनासम्भवात्तयोरैक्यं स्यादिति भावः । किञ्चेति । सा-अविद्यानिवृत्तिः । नित्यमिति । कदा

भावः, नहि मिथ्याभूतमविद्यादिकं सत्यभूतायास्तस्याः कारणं
सम्भवति, असत्यात् सत्योत्पत्तेरन्यत्र दूषणात् । नच सत्यं
ब्रह्मैव तत्कारणमस्त्विति वाच्यम्;— तदनादित्वप्रसङ्गेन प्रा-
गुक्तोपद्रवात् । नहि विगलितशबलभावं ब्रह्मैव तत्कारणम्,
शबलभावविगलनस्यैव कारणान्वेषणेनात्माश्रयप्रसङ्गात् । नन्यविद्या
निवृत्तिर्न सती ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात् ; नापि सदसदात्मिका, व्या-
घातादिदोषशतोन्मेषात् ; नच सदसद्विलक्षणा, सदसद्विलक्षण
निवृत्त्यात्मकत्वव्याघातात् ; अतः परिशेषादसती वा, तामपि
क्रांतिं परित्यज्य पञ्चमप्रकारो वा? भावाभावयोरेव हि सदसदादि
प्रकारा निवृत्तयः । सदसद्विलक्षणश्चाज्ञानम्, तन्निवृत्तिश्च प्रमाण
सिद्धेति सदसदनिर्वचनीयाज्ञानानुसारेण यक्षानुरूपो बलिरिति न्या-
यात् सदसदादिसर्वप्रकारविलक्षणा तन्निवृत्तिः कल्प्यत इति किं

प्यविद्यातत्कार्ययोरुपलम्भो न स्यादित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मव्यतिरिक्तायाः पार
मार्थिकाया जन्माया निवृत्तेरभ्युपगमेपि भिन्नसत्ताकायाः अविद्यायास्तथा सह
विरोधाभावात्क्रियुत्पत्तावप्यविद्या तिष्ठत्येवेति अनिमोक्षप्रसङ्गः । व्याघातादी-
ति । व्याघातपदेन सत्त्वासत्त्वयोस्त्वरूपतो विरोधो दर्शितः । आदिपदेनाद्वैतश्रुति
विरोधादयो विवक्षिताः । नचेति । मोक्षदद्याया यावत्प्रपञ्चनिवृत्तेर्वक्तव्य
तथा निवृत्तेर्मिथ्यात्वे स्वप्रतियोगित्वं वक्तव्यम्, तच्च व्याहृतमित्यर्थः ।
ननु सत्त्वमात्त्व मिथ्यात्वं वा स्यात्, कथं पञ्चमप्रकारत्वमित्यत्राह—
भावाभावयो रिति । सदसतो रित्यर्थः । आदिपदेन मिथ्यात्वं विवक्षितम् ।
सतो घटादेस्सद्रूपा मिथ्यारूपा च, निरुपाख्यस्य निरुपाख्येत्यर्थः । ननु कथं
सद्विलक्षणाया असद्विलक्षणायाश्च निवृत्तेस्तदसद्विलक्षणत्वम्, व्याघातादिति
चेन्न;— सदसद्विलक्षणत्वेपि मिथ्यावैलक्षण्यसम्भवात् । ननु दृष्टानुसारेण सत्त्व
मनिर्वचनीयत्वं वा स्यात्, यदिच तथा नेष्यते, तर्हि निवृत्तिरसत्यैव स्या
दित्यत्राह— तन्निवृत्तिरिति । सदादिरूपत्वस्यासम्भवात् ख्यातिनाशान्मां प्रामा

नोपपन्नमिति चेत् ? अहो परापादनीयमात्मनः परिषादमात्मनै
 वाविष्कृत्य वैदग्ध्यमभिनयसि । तथाहि- कोटित्रयस्य भवतैव
 दूषितत्वात् अल्पशेषं कृतं शत्रुकार्यम् । यत्त्वसतीवेत्युक्तम् ,
 तत्र भावान्तराभावनयेन भावान्तरविवक्षायां सद्वितीयत्वप्रसङ्गः ।
 अतिरिक्ताभावविवक्षायांच सद्वितीयत्वं तेनैव भावेन तत्प्रतियो
 गिना च सत्यत्वेव दुस्त्यजम् । अभाववादिनां सत्यस्यैवाभाव
 प्रतियोगित्वात् । निरुपाख्यविवक्षायांच तस्याद्दशशशृङ्गादिवद
 कादाचित्कत्वप्रसङ्गः । ततश्च पूर्ववत् सर्वदैवाविद्यानिवृत्ति
 रनिवार्येत्यसंसारः । तस्यास्संसारस्य चाविरोधे अनिमोक्षः ।
 परमार्थतत्सर्वदा संसाराभावात् तत एव परमार्थमोक्षाभावश्चेति
 नानिष्टप्रसङ्गायिमाविति चेत्— व्यावहारिकबन्धमोक्षव्यवस्था
 भङ्गस्यैव प्रसज्यमानत्वात् । तामपि व्यवस्थां परित्यजतः
 लौकिकवैदिकसर्वग्यवहारविलोपप्रसङ्गः । किंच अविद्यानिवृत्ते
 रसत्त्वे नित्यमविद्यासद्भावप्रसङ्गः । नमु घटप्रध्वंसस्यासद्रूप
 त्वेपि घटादेः कादाचित्कत्ववदविद्याप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वेऽप्यविद्याका
 दाचित्कत्वमुपपद्यत इति चेत्— घटप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वाभावात् ।
 स ह्यभावात्मकोऽपि तत्कालीनतया प्रमाणतस्तिष्ठः । अन्यथा
 घटनित्यत्वस्यापि दुर्निवारत्वात् । असद्रूपमेव घटप्रध्वंसमभ्यु
 पेत्य दूषणं ब्रूया इति चेत्— शमलं भक्षय क्षापितोसि गुरु-

णिकार्यविरुद्धणानिर्वचनीयवत् तद्विलक्षणतन्निवृत्त्यङ्गीकारो युक्त इत्यर्थः । किम
 सतीत्यनेन भावस्यत्वम् , उत निरुपाख्यत्वमिति विकल्पगमिमेत्य आद्यं
 दूषयति- तत्रेत्यादिना अभावप्रतियोगित्वा दित्यन्तेन । सद्वितीयत्वप्रसङ्ग
 इति । मिथ्यात्वस्य पूर्वोक्तन्यायेनासम्भवादिति भावः । तेनैवेति । पूर्वोक्त
 न्याय एव विवक्षितः । तत्प्रतियोगिने त्यत्र हेतुमाह- अभाववादिना
 मिति । ध्वंसस्य निरुपाख्यत्वमभ्युपगच्छतां तदभ्युपगच्छताकस्यैव तत्प्रतियो

णेत्यादिवदशक्यत्वात् । शक्यत्वाभ्युपगमे वा त्वयैव दूषणमनु-
मतमिति किमस्माकं तत्समर्थनेन । पञ्चमीं कोटिमाटीकमान-
स्यापि ते न काचिद्वृत्तिः । साहि माध्यमिकगोष्ठीमध्ये भव-
न्तमध्यारोप्यानिर्वचनीयाग्रहविशिष्टं च सद्वितीयं ब्रह्म विलुपन्ती-
ग्रह्यन्तवादवारबाणमवधूयान्तर्गतं प्रकाशयेत् । ते ह्येवमाहुः—
“ न सत्तासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं
तत्त्वं माध्यमिका विदुः॥ ” इति । नचैकदेशवैषम्याद्विशेषः, पञ्चम-
कोटिपरिग्रहस्य भिक्षुपादप्रसरणन्यायेन समस्तभवत्सिद्धान्तावस्कन्दात् ।
व्यवस्थाहेतूनामपि व्यावहारिकत्वेनाव्यवस्थितस्वस्यैव व्यवस्थित-
त्वात् । नच यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायस्यात्रावकाशः, आनु-
रूप्यस्याविरोधित्वरूपत्वे सदसदनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तेरप्यनिर्वचनीय-
रूपत्वप्रसङ्गात् । विरोधिरूपत्वे त्वनिर्वचनीयत्वप्रत्यनीकत्वस्य

गित्वादित्यर्थः । अशक्यत्वा इति । अभ्युपगमस्येति शेषः । दूषणमनुमत-
मिति । अभ्युपगममापादयता त्वया तथा स्वरूपानङ्गीकाराद्दूषणमनुमत-
मेवेत्यर्थः । यद्वा निवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वतदतिरिक्तस्वपारमार्थिकत्वपञ्चमप्रकारत्वादन्यतर-
पक्षमेव समर्थयता त्वया अविद्यानिवृत्तेरसत्त्वे दूषणमनुमतमेवेत्यर्थः । अवि-
शिष्टमिति क्रियाविशेषणम् । अविशेषेणेत्यर्थः । अन्तर्गतमिति । त्वत्त्वा-
न्तान्तर्गतं त्वद्गुरुपक्षपक्षपातमित्यर्थः । यद्वा कञ्चुकपिहितं शौद्रत्वमित्यर्थः ।
नचेति । किञ्चित्ताम्यमात्रात्तन्मतप्रवेशावादानेऽतिप्रसङ्ग इति भावः ।
व्यवस्थाहेतूनामिति । प्रातिभासिकव्यावृत्तव्यावहारिकव्यवस्थासिद्धये हि
व्यावहारिकसत्यत्वमिष्यते, तदङ्गीकारेपि व्यवस्थाया असिद्धेर्न प्रपञ्चस्यापि न्याय-
हारिकत्वमेष्टव्यम्, तन्निवृत्तिवदेव पञ्चमप्रकारत्वसम्भवादित्यर्थः । आनु-
रूप्यस्येति । अविरोधित्वम्— सजातीयत्वम् । विरोधिरूपत्व इति ।
विजातीयत्वरूपत्व इत्यर्थः । निवृत्तेस्तदसदनिर्वचनीयाविद्याकल्पनं यत्तानुकूल्यं
विजातीयत्व एव सिद्ध्यति, सजातीयत्वे यावन्निश्चयावस्तुनिवृत्त्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

किञ्च निवृत्तेः प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वाभावे तद्विरोधाभावादनिर्मीक्षप्रसङ्गः । नच निवृत्तित्वेनैव प्रतियोगिना साकं विरोधः, घटे विद्यमान एव प्रातिभासिक रूपायास्तन्निवृत्तेर्दर्शनात् । नच भिन्नसत्ताकत्वाभाव एव विरोधप्रयोजकः, लाघवेन तुल्यसत्ताकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । किञ्चास्या निवृत्तेरभ्यस्तत्वे पञ्चम प्रकारत्वभङ्गः, अनभ्यस्तत्वे प्रकाशाभावप्रसङ्गः, स्वतस्संविद्रूपत्वविरहात्तदभ्यस्तत्वविरहाच्च ; संविदतिरिक्तस्य दृग्दृश्यसम्बन्धनिराकरणेन संविदभ्यासादेव हि प्रकाशं ब्रूये । यदि चात्रान्यसम्बन्ध इष्यते, किं परार्थं घटादिना ।

अत्र पञ्चमप्रकारमुपपादयन् यदाह नवीनः— अविद्यानिवृत्तिर्नात्मा, अभावत्वात्, किन्तु पञ्चमप्रकारा, सा च न पुरुषार्थः, साद्वैतक्षणत्वादसुखत्वाच्च; किञ्च आत्मैव परमानन्दः पुरुषार्थः; नचैवमविद्यानिवृत्तेरप्रार्थ्यत्वात्तदुपायज्ञानप्रयासो व्यर्थः, पुरुषार्थप्रतिबन्धकनिवृत्तित्वेन तस्याः काम्यमानत्वात् ; नन्वविद्या किं प्रतिबन्धाति ! नतावन्मोक्षस्वरूपम्, तस्यात्मस्वरूपतया सदानपायात् ; नापि तज्ज्ञानम्, तत् एवेति चेन्न ;— आनन्दात्मस्वरूपो हि मोक्षः, अनर्थश्च दुःखात्मा तत्प्रतिकूलः, अविद्या च तद्वेत्तुः, एवञ्च आनन्दात्मकब्रह्मविपरीतानर्थदर्शनेन नित्यात्मभूतोपि मोक्षोऽसत्कल्पो नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यो बभूव, ततश्चाकृतार्थता, निवृत्ते चाज्ञाने निरस्तनिखिलानर्थपरमानन्द आत्मा ऽऽप्यत इवेत्यविद्यानिवृत्तिरपुरुषार्थोपि काम्यत इति । तत्र किमिदमाप्यत इवेति? किमपारमार्थ्यं विषक्षितम्, उत सादृश्यम्? नाद्यः, ब्रह्मणो नित्यात्तत्वात् । पूर्वमनपातत्ये सति इदानीमात्तत्वं नास्तीति चेत् ? तर्हीदानीमाप्यत इति बुद्ध्युत्पत्तये निवृत्तिः काम्यत इत्यायातम् । तत्र सा किं ब्रह्मस्वरूपमेव, उत वृत्तिः? नाद्यः, तस्य नित्यसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, अविद्यायां निवृत्तायां कारणाभावेन वृत्त्युत्पत्तेरयोगात् । न द्वितीयः, आसत्त्वादेव । तस्मात्पुरुषार्थसाधनत्वरहिताया निवृत्तेस्त्वतः पुरुषार्थत्वाभावे काम्यत्वमेव न स्यादिति भवणादी न कश्चित्प्रवर्तेत । यदुक्तमनर्थदर्शनेन नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यो बभूवेति; तत्स्वयचनव्याहृतम्, अविद्याधीनतिरोधानेन हि कर्तृत्वाद्यभ्यासरूपा नर्थसम्बन्ध ब्रूये, नास्तीति व्यवहारयोग्यज्ञाणेन च तिरोधानम् ।

निर्वचनीयत्वेन सदसत्त्वसमुच्चयकोटिवहिर्भाषायोगात् । तस्याश्च
दूषितत्वात् । यदाच भवदभिमता सदसद्विलक्षणकोटिरपि निशित
तर्कशूलकोटिमारोपिता तदा कैव कथा निर्विशेषपरब्रह्माधिष्ठानानिर्वच
नीयभावरूपाज्ञानविक्षेपात्मकन्यतिरिक्तजडरूपाहमर्थाहङ्कारवृत्तिविशे
षरूपमिदयास्वरूपतरत्वमस्यादिवाक्यलक्षणप्रभवब्रह्मात्मैक्यविज्ञानकृ-
तसदसदनिर्वचनीयविश्वनिवृत्तिरूपाया गन्धर्वनगरगोपुराधिकरूढगग-
नारविन्दमकरन्दपानमदभरमन्धरवन्ध्यासुतशुभकरतलकलितत्तरवि-
षाणकोदण्डकोटियटितकमठरोमशिञ्जनीनिर्यतानिर्यदेन्द्रजालिकशर
शलाकाकृतभविष्यद्देवदत्तपुत्रशिरश्छेदसौदराया दुरभिलपकारक
ज्ञापकायाः पञ्चम्याः कोटेरित्यलमपरिणतभणितिपरिहसनेनेति ॥

इति शतदूषण्यां निवृत्त्यनुपपत्तिः

चतुश्चत्वारिंशो वादः ॥४४॥

अत्रायमस्मदाचार्याणां संग्रहः—

" निवृत्तेष्वेतदन्वयत्वमनिर्मोक्षः प्रसज्यते ।

निवृत्तेर्यदि सत्यत्वमनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥

सत्ताभेदादिरोधो न प्रतियोग्यनुयोगिनोः ।

मिथ्याकार्यं विना ऽविद्या न तिष्ठेत कदान्न न ॥

यक्षानुरूपशलिना सत्तासाम्यं न विद्यते ।

गौरवान्निजसत्ताया विरहो न प्रयोजकः ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरापरतत्त्वयाधात्म्येन

तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

निवृत्त्यनुपपत्तिमद्भो नाम

चतुश्चत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४४॥

भीरस्तु ।

अथ पञ्चचत्वारिंशो वादः ।

—(*)—

यन्नामानि परोरजांसि गृणतां यादृच्छिकैर्हेतुभिः
दुर्लघोऽप्युपयाति गोप्पदतुलां संसारवारानिधिः ।
दूरे नित्यमसीमभूमकतया वाचां यदाचक्षते
सद्वन्देमहि सर्वशब्दविषयं त्रय्यन्तवेद्यं महः ॥

स्वाहाभिधानमपनीय पराद्गुणानैकसज्जनाम कथकैर्यदकारि मूर्खैः ।

तन्नामवर्गपरिरक्षणलब्धवर्णं सङ्कीर्तयामि सततं कविवादिर्हिदम् ॥

समस्तवचसां लक्ष्यमपि मुख्यं समर्थयन् ।

चित्रं ब्रह्म चिर जीयाच्छ्रीनिवासगुरुर्महान् ॥

यन्नामानां ति । परोरजांसीत्यस्य रजसो दूरे विद्यमानानीत्यर्थः ।

“ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ” इति बहुलग्रहणात्समासः । परश्शतमित्यत्र बहुल
ग्रहणात्समास इति कैयटोक्तेः । पर इति च व्यत्ययेनासिप्रत्ययः । परस्ता
दित्यर्थः । “ यत्र सप्तर्षीन् पर एवमाहुः ” इत्यत्र भाष्ये व्यत्ययेन परशब्दा
दसिप्रत्यय इति भट्टभास्करेणैवाभिधानात् । अपञ्च शब्दोऽन्वय वैदूर्यवचनम् ।
“ परो दिवा पर एने ” त्यत्र भाष्ये परशब्दोऽयमन्तोदात्तसकारान्तोऽन्वयं वैदूर्य
माचष्ट ” इति भट्टभास्करेणैवाभिधानात् । वारां निधिरित्यत्र दिवस्पतिः याद
सां पतिरित्यादाविष बहुलग्रहणात् षष्ठ्या अलुक् । अत्र पूर्वपक्षे सामान्येन
वृत्तिविषयत्वम्, मुख्यवृत्तिविषयत्वं बोध्यसमानसत्ताकमुख्यवृत्तिविषयत्वं वा
निराक्रियते । तत्र प्रथमयोजनायां— उपक्रमे वृत्तिशब्दनिर्देशः, द्वितीयतृतीय
हेत्वोत्साधारण्यम्, शाखावदुपलक्षणत्वोक्तिः, मौन मन्त्रजप इत्युक्तिः, इत्यादि
निबन्धनम् । द्वितीययोजनायां तु “ नहि निमित्तमन्तरेणे ” त्यत्र निमित्तपद
स्वारस्यं, अनुमाने वाच्यत्वप्रतिज्ञास्वारस्यम्, प्रत्यनुमाने अवाच्यमिति निर्देश
स्वारस्यम्, अतो न वाच्यमित्युपसहारस्वारस्यम् । इत्यादि निबन्धनम्, तृतीय

यदूचिरे- निर्धूतनिखिलकल्पनाजाले स्वप्रकाशचिन्मात्रे ब्रह्मणि
न कस्यचिच्छब्दस्य वृत्तिस्तम्भवति । नहि निमित्तमन्तरेण
शब्दाः प्रवर्तेरन्, नचावेद्ये वेदकानामवकाशः । नच सर्वेषां
मात्मसाक्षिकं प्रकाशमाने प्रकाशकापेक्षा । नचैवमुपदेशनैरर्थ
व्ययम्, स्वतएव प्रकाशमानेपि स्वरूपे कल्पितोपप्लवप्रशमन

योजनायां तु सिद्धसाधनोद्भावनं निबन्धनम् । तत्तद्योजनाश्वरसवाक्यानामितर
योजनायां निर्वाहं तत्तद्वाक्यव्याख्यानावसरे वक्ष्यामः । वृत्तिविषयत्वादेवप
हिते अस्तीकारात्स्वरूपे ताद्विषेधार्थं स्वरूपमनुवदति- निर्धूते ति । अत्र
विशेषणत्रयं हेतुगर्भम् । अत्र निर्धूतनिखिलकल्पनाजाल इत्याद्यो हेतुः । वृत्ति-
निषेधपक्षे शक्तिनिषेधपक्षे च निखिलकल्पनाशून्य इत्यर्थः । कल्पनापदं कश्चित
परम् । अविद्याविवर्तस्याविद्योपहितगतत्वेन स्वरूपे निमित्ताभावात् तत्र वृत्ति-
रिति वा शक्तिरिति वा तात्पर्यम् । बोध्यसमानसत्ताकशक्तिनिषेधपक्षे च मिथ्या
भूतकल्पनाजाल इत्यर्थः । अहिंसा पक्षे स्वरूपे निमित्तमस्त्येव, तथा च
स्वरूपे निमित्तसत्तेपि तस्य बोध्यसमानसत्ताकत्वाभावात् बोध्यसमानसत्ता-
कशक्तिरिति तात्पर्यम् । स्वप्रकाश इत्यग्यो हेतुः । स्वप्रकाशपदेन
सजातीयानपेक्षप्रकाशत्वं गृह्यते, मात्रत्वा सजातीयापेक्षप्रकाशात्वाभावरूप
हेत्वन्तरं गृह्यते । इमे चाभ्युच्चययुक्ती । शाखाचन्द्रन्यायेन लक्षणया
शक्त्यैव वा शब्दादेव स्वरूपोपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वात् उपक्रमे निषेधमात्रे ता-
त्पर्यम्, नतु प्रकारान्तरेण बोधनेपि, तेन हेत्वोरुत्थानसम्भवः । सिद्धान्तिना
वैयर्थ्यं आपादिते प्रकारान्तरेण तद्वोधनं विना तत्परिहारासम्भवात् तदप्युत्तर-
प्राप्तीक्रियते । आद्यहेतुमुपपादयति- नही ति । प्रवृत्तिनिमित्तलक्ष्यताप्यष्टेदक
सादृश्यानि विना शब्दस्य वृत्तिरेव न सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा- प्रवृत्तिनिमित्ता
भावात् शक्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा- बोध्यसमानसत्ताकनिमित्ताभावात् तादृश
शक्तिरसम्भव इत्यर्थः । मात्रत्वा विवक्षितां युक्तिं विवृणोति- नचावेद्य इति ।
स्वप्रकाशपदोक्तं हेतुं विवृणोति । नच सर्वेषां मिति । कल्पिते ति । प्रशमनपदं

मात्रार्थतया प्रतिपन्नार्थप्रतिष्ठापनार्थप्रत्यभिज्ञापकतया बोधपदेशसा
फलयात् । अतएव वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रवृत्तिरपि व्याख्याता ।
यद्यप्यविद्योपाधिकोपरागप्रक्षमनपरेषु वाक्येषु सद्ब्रह्मात्मज्ञानादि
शब्दैर्ब्रह्म निर्दिश्यते, तथाप्युपलक्षणभूतैस्तैश्चन्द्रमस इव शास्त्रया
न ब्रह्मणस्संस्पर्शः ।

बाधपरम् । उपदेशेन प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव बोध्यते, नतु ब्रह्मेत्यर्थः । प्रत्यभि
ज्ञापकतया वेति । स्वतः प्रकाशमानस्य पुनर्बोधनात् स्वरूपात्मकाभेदविषयत्वा
च्च प्रत्यभिज्ञात्वोक्तिः । प्रत्यभिज्ञां विना स्वरूपप्रकाशमात्रात् नाविद्यानिवृत्ति
रिति भूयः । नचैवं प्रत्यभिशार्थं वृत्त्यङ्गीकारप्रसङ्गः, पूर्वाप्रतिपन्नवाक्यार्थं कचि
ज्ञातमानयेत्यादौ पदानां पदार्थे वृत्तिदर्शनात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्व एव पदार्थस्य
वृत्त्या बोधननियमः, नतु वाक्यार्थस्य पूर्वं प्रतिपत्तावपि, अतो ब्रह्मणो वाक्यार्थस्य
स्वप्रकाशतया प्रतिपत्तत्वात् तद्विषयप्रत्यभिज्ञायाश्च वक्ष्यमाणनीत्या शास्त्राच्चन्द्र
न्यायेनापि सम्भवान्न वृत्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षिणोभिमानात् । यद्यपीति । धर्मिनिर्देशा
भावे तत्र निषेधासम्भवेन उपरागप्रक्षमनमेव न सम्भवतीति भावः । तथापीति ।
यथा शास्त्रा संयोगादिकं विनैव केनचित्सम्बन्धविशेषेण चन्द्रं ज्ञापयति तथा
शब्दोपि वृत्त्या विनैव ब्रह्म अन्येन केनचित्सम्बन्धेन ज्ञापयतीत्यर्थः । संस्पर्श
शब्दो वृत्तिविषयत्वपरः । यद्वा शक्त्या विना शास्त्रापहवलक्षणया ज्ञापयतीत्यर्थः ।
सम्भवति हि काचिच्छास्त्रापदेन चन्द्रलक्षणा । संस्पर्शशब्दः शक्तिविषयत्वपरः ।
व्यावहारिकं शक्यत्वमङ्गीकृत्य पारमार्थिकशक्यत्वनियेषपक्षे शक्त्या बोधनमस्त्येव,
तथाप्यन्येषामिह बोध्यसमानसत्ताकशक्तिमच्छन्देन निर्देशो वाच्य इत्याशङ्कितु
र्भावं । शक्त्या विनापि बोधदर्शनेन बोधभावे शक्तेरप्रयोजकत्वे विशिष्टाया
स्तुतरामप्रयोजकत्वमिति परिहाराभिप्रायः । उपलक्षणशब्दः अन्यत्रैव शक्यसमान
सत्ताकशक्त्यभावादौपचारिकः । संस्पर्शशब्दो बोध्यसमानसत्ताकशक्तिपरः ।
यद्यपि ब्रह्मादिशब्दैस्स्वरूपं शक्त्या निर्दिश्यते, तथापि न पारमार्थिकशक्त्या
निर्देशः कार्यः, अन्यथापि प्रतीतिसम्भवादित्यर्थः । ननु त्वया ब्रह्मशब्देन ब्रह्म
निर्दिश्य तदवाच्यमिति प्रतिज्ञातव्यम्, ततश्च त्वयैव शब्देन ब्रह्मणो बोधनात्

अत एव न ब्रह्मादिशब्दनिर्देशेन स्ववचनविरोधः ।
 नच नागकीर्तनविधीनां विरोधः, सगुणब्रह्मविषयत्वा
 चेष्टाम् । अतएव हि परस्मिन् ब्रह्मणि 'मौनमन्त्रजप' इत्या
 चार्याः । अन्यथा कथमसम्प्रज्ञातोपि समाधिस्त्वात् । नच
 विचित्रनामरूपभाक्त्वश्रुतिविरोधः, तस्यास्तत्कार्योपहितविषयत्वस्य
 युष्माभिरप्यङ्गीकारात् । नच शब्दतत्त्वमेव ब्रह्मेति स्वप्रका-
 शात्वे स्ववाच्यतया शब्दवाच्यता, शब्दब्रह्मणोपि ब्रह्मविवर्त
 माश्रत्वात् । अतएव स्मरन्ति— "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं
 ब्रह्माधिगच्छती"ति । आह च साम्बः "शब्दार्थरदविषर्ते ..

स्ववचनविरोध इति शङ्कापि उक्तयुक्तयैव निरस्तेत्याह— अत एवेति । वृत्त्यभावे
 वा शक्त्यभावे वा बोध्यसमानसत्ताकशक्त्यभावे वा नामत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह
 नच नामेति । मौनं मन्त्रजप इति । श्रुतिनियेषपक्षे स्पष्ट एवार्थः । शक्ति
 नियेषपक्षे सौदर्शनादिमन्त्ररूपदानां सुदर्शनादायिव शक्त्या बोधनाभावात् त
 द्विपक्षे मन्त्रजपो मौनप्राप्य इत्यर्थः । यद्वा अन्यत्रैव मन्त्ररूपदानां ब्रह्मणि श-
 क्त्यभावात्तद्विषये मौनमेव कर्तव्यम्, न मन्त्रजप इत्यर्थः । बोध्यसमानसत्ताक
 शक्तिनियेषपक्षे तादृशशक्त्यभावान्मौनप्राप्य इति वा तत एव मौनमेव कार्यमिति
 वार्थः । नच विचित्रेति । वृत्त्यभावशक्त्यभावो बोध्यसमानसत्ताकशक्त्यभावो
 वा विरोधहेतुः । ननु शब्दस्य ब्रह्माभेदस्त्वयाङ्गीक्रियत एव, ब्रह्मणस्त्वप्रकाश
 तया तदभिन्नशब्दस्यापि स्वप्रकाशत्वं वक्तव्यम्, शब्दप्रकाशत्वमेव च शब्द
 वाच्यत्वमिति शब्दस्य शब्दवाच्यतया तदभिन्नब्रह्मणोपि शब्दवाच्यत्वमवर्जनीय
 मेवेत्यत्राह— नचेति । यद्यपि शब्दशक्तिविषयत्वमेव शब्दवाच्यत्वं ननु प्रकाशत्व
 मात्रमिति अभेदे सत्यापि न शब्दवाच्यत्वविधिः, तथापि अभेदे
 सत्येपहीयं चिन्ता, स एव नास्ति, किन्तु ब्रह्माभिधानकतया
 तत्तादात्म्यमात्रमित्याह— शब्दब्रह्मण इति । अतएवेति । यतो
 भेदः, अत एव 'शब्दब्रह्म परं ब्रह्मे'ति भेदेन स्मरन्तीत्यर्थः । शब्देति ।

मानपरमज्योतीरुचो गोपते " रिति । नच ब्रह्म शब्दवाच्यं वस्तुत्वात् घटवदित्यनुमानोदयः, काल्पनिकवाच्यत्वेन सिद्धसाधनात् । तदतिरिक्तस्य तु दृष्टान्तेष्वस्मन्मतेनासिद्धेः । घटादिषु च वस्तुत्वानभ्युपगमेन साधनविकलत्वाच्च । नच प्रकाशमानत्वाद्विमात्रं वस्तुत्वमिति विवक्षितमिति वाच्यम् ;— तथापि प्रकाशमानैश्शुक्तिरजताभिश्शशयिषाणादिभिश्चानैकान्त्यात् । नहि तेषां पारमार्थिकं वाच्यत्वं घोषीष्टम्, स्वयमसत्तः परमार्थ

" शब्दार्थत्वविवर्तमानपरमज्योतीरुचो गोपतेरुद्धीयोभ्युदितः पुरोरुणतया यस्य प्रयीमण्डले । भास्वद्वर्णपद्ममेरिततनुस्तत्तत्स्वराश्वैर्विद्याद्विद्यारस्यन्दनमुन्नयिष्व नमस्तस्मै परब्रह्मणे॥ " इति साम्यकृतसूर्यस्तोत्रस्याय प्रथमः श्लोकः । शब्दरूपेणार्थरूपेण च विवर्तमानमित्यर्थः । नचेति । वृत्तिनिषेधपक्षेपि वाच्यत्वं साधनशक्ता विरुध्यते, सामान्यं विना विशेषासिद्धेः, तस्यापि तत् एव सिद्धेः । काल्पनिकेति । वाच्यत्वमङ्गीकृत्य बोध्यसमानसत्ताकशक्तिनिषेधपक्षे सिद्धसाधनमेवावृत्तिनिषेधपक्षे शक्तिनिषेधपक्षे च ब्रह्म शब्दवाच्यमिति केषां चित्प्रतीत्या प्रातिभासिकवाच्यत्वं ब्रह्मण्यभ्युपगम्य प्रौढया सिद्धसाधनोद्गायनमिति मन्तव्यम् । पारमार्थिकमेव शक्यत्वं साध्यत इत्यत्राह- तदतिरिक्तस्येति । घटादिष्विति । व्यावहारिकसत्त्वन्तु स्वरूपासिद्धमिति भावः । नचेति । आदिपदेन सत्त्वं सामान्यं विवक्षितम् । तथापीति । सत्त्वसामान्यस्यापि शुक्तिरजतादादेव व्यभिचार इति भावः । नहीति । पारमार्थिकपदं हेतुगर्भम्, ननु सत्त्वान्तरव्याप्यत्वं, सिद्धान्ते सत्त्वमेदाभावात् । एवञ्च वाच्यत्वस्य सिद्धान्ते पारमार्थिकत्वाच्छुक्तिरजतादौ तज्ज्ञेष्टम्, तथाच सिद्धान्ते शुक्तिरजतादौ व्यभिचार इति भावः । यद्वा पारमार्थिकवाच्यत्वसाधन एवेदं व्यभिचारोद्गायनम् । प्रपञ्चपारमार्थिकत्वं यदतामपि भवतां शुक्तिरजतपारमार्थिकत्वं नेष्टमित्यर्थः । अथ च पक्षे मतद्वयेपि व्यभिचार एव । घोषीष्टमिति । युष्माभिरपि नाभ्युपगम्यत इत्यर्थः । स्वयमसत्त इति । सिद्धान्तिन प्रति व्यभिचारोद्गायने भयद्विन्दुक्तिरजतादेः प्रातिभासिकत्वानभ्युपगमात् तेषामसत्त्वमेनेष्टव्यम्, जतः कथमसत्तः

धर्मानाधारत्वात् । किंच यदि वाच्यत्वं वाच्यम् , ततस्तस्यापि वाच्यत्वान्तरमेवं तस्यापीत्यनवस्था । यदि पुनरवाच्यं तेनैवानैकान्त्यं दुष्परिहरम् । ब्रह्म न शब्दवाच्यं निर्विशेषत्वादिति, प्रत्यनुमानेन च । आगमे च परिषन्धिनि कथमनुमानगन्धः । तथाहि— “ यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह । ” “ न शब्दगोचरो यस्य योगिष्येयं परं पद ” मित्यादिश्रुतिस्मृति शतैर्वापस्तुष्ट एव । नच सागान्यपरत्वम् , ब्रह्मस्वरूपोपदेश परतयैव प्रवृत्तेः । नच कतिपयशब्दनिषेधपरतया सङ्कोचः, तथा सति सर्ववस्तुसाधारण्येनातिशयासिद्धेः । अतङ्कोचे चास्मदुक्तविषयव्यवस्थायामासद्भावात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य भगवान् पराशरः— “ प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामाश्रमयोचरम् । वचसा मात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ” इति । अतो न ब्रह्म कस्य चिदपि शब्दवाच्यमिति ।

सदाधारत्वमित्यर्थः । पारमार्थिकवाच्यत्वव्यभिचारोद्भावने मतद्वयेपि व्यभिचारोपपादनमेव । किञ्चेत्यादि । अत्रवस्थाभयाद्वाच्यत्वे वाच्यत्वासम्भवादानेकान्त्यमित्यर्थः । न शब्दवाच्यमिति । व्यावहारिकवाच्यत्वाङ्गीकारिणोपि तरयमिष्यताञ्च शब्दवाच्यत्वमिति प्रत्यनुमानमुपपद्यते । घटो व्यतिरेक इति दृष्टान्तः । इतिशब्दः प्रकारार्थः । एवविधानुमानान्तराणि स्वप्रकाशत्वाविशत्वमन्यतावच्छेदकधर्मवदन्यत्वादितिज्ञानि विवक्षितानि । आगमवाच्यमाह— आगमेचेति । आगमादेरपि वृत्तिनिषेधशक्तिनिषेधः पारमार्थिकशक्तिनिषेधो वार्थतया विवक्षितः । आसामर्थवादत्वमाशङ्क्य विविशेषत्वाभावाच्चायंवादत्वमित्याह—नचेति । तत्स्वरूपपरता च सिद्धान्तिनाप्यङ्गीक्रियत एवेति भावः । नच कतिपयेति । कतिपयशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणोङ्गीकृत्य निषेधस्य कतिपयशब्दवाच्यत्वविषयतया सङ्कोचो न युक्त इत्यर्थः । नन्वसङ्कोचेन निषेधे निर्देशोनुपपन्न इत्यत्राह— असङ्कोचेन चेति । असङ्कोचस्यैव कर्तव्यत्वे सिद्धे निषेधस्य वृत्तिविषयत्वं शक्तिविषयत्वं

अत्रोच्यते,— यदुक्तं सगन्तविशेषरहिने ब्रह्माणि निमित्ताभावेन न शब्दप्रवृत्तिरिति; नत्र सविशेषत्वोपपादनादेव हेतुरसिद्धः । यथा च निमित्तं निमित्तान्तरमन्तरेण शब्दवाच्यं भवति तथा स्वरूप मपीति निरूप्यतां त्वया । येषां शब्दानां यत्र यन्निमित्तद्वारेण

पारमार्थिकशक्तिविषयत्वं वा ब्राह्मम्, तथाच शास्त्रान्द्रन्यायेन लक्षणया व्यावहारिकगन्तव्यैव वा स्वरूपोपरिहिततन्मभावात् न कश्चिद्विरोध इति भावः । अत्रेवं विकल्पेनान्यतरपक्षपरोखण्डो ग्रन्थ इति व्याख्यातम् । अथवा खण्डयो वा तत्तत्पक्षपरो ग्रन्थः । तथाहि— वृत्तिमात्रनिषेधक आह निर्धूतेति । शक्ति निरासवाद्याह- नहीति । वृत्तिमामान्यनिषेधवाद्याह- नचावेश इत्यारभ्य स्ववचन विरोध इत्येतदन्तम् । नच नामेति वादये मतद्वयसाधारणम् । अतएवही त्यादिवाक्यं अन्यथे त्यादिवाक्यञ्च वृत्तिनिषेधकस्य । नच विचित्रे त्यादि वाक्यन्तु साधारणम् । वाच्यत्याभाववादिन एकदेशी पारमार्थिकवाच्यत्वादिनिषेध वाद्याह— सिद्धसाधनादिति । साधनैकस्थोद्भावनम्, किञ्चेत्यादिकं सर्वं साधारणम् ।

तदेवं बहुधा निश्चयं पूर्णपक्षमनुवदति—यदुक्तमिति । अत्र निश्चयान्तिना पारमार्थिकशक्तिरेव साध्यते । प्रवृत्तिनिमित्ताभावभावेऽपि न दोष इत्याह- यथेति । निर्विकल्पकस्य शब्दे तज्जनकत्वस्य च स्वयार्गकागतप्रवृत्तिनिमित्तं शिनापि शक्त्य क्रीकारे न किञ्चिद्वाधकमिति भावः । युक्तमैतदित्याह- येषा मिति । येषां शब्दानां निमित्तद्वारेण प्रवृत्तः तेषां तदभावे निवृत्तिरित्युक्तमन्तरेण, सर्वत्र करयन्नि निमित्तस्य गत्वात् । अत उक्तम्— यन्निमित्तंति । एव नति निमित्ते प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत्र उक्तम् यत्रेति । अत्र निमित्तद्राग प्रवर्तमानशब्दानामेव हि निमित्ता भावे निवृत्तिः, ननु निर्निमित्तकशब्दानामपि, अतो ब्रह्माणि निर्निमित्तकशब्द प्रवृत्तौ न विरोध इत्येतायादिदोषजीव्यम् । शान्तानवृत्तिप्रयात्रकनिमित्तनिवृत्ति शिषाग यत्र त्यादिना क्रियत इति मन्तव्यम् । नान्यत्र व्याहतमिव प्रतिभाति । यत्र यन्निमित्तपुरस्कारेण प्रवृत्तिस्तत्र तदभावसम्भवात्, इति चेत्तः— यत्रेति ।

प्रवृत्तिः तेषामेव हि तत्र तदभावे निवृत्तिः । अन्यादृशस्तु
शब्दो ब्रह्मणि न दृश्यत इति चेत् ? किं कुर्मः, सङ्केत्यतां व्यय
द्वाराय तथाऽपि दृश्यतेऽपि । यच्च- अदेधे वेदकानां नावकाशः,

यद्भर्मावच्छिन्न इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अत एव घटत्वनिमित्तपुर
स्कारेण द्रव्ये प्रवर्तमानो घटशब्दः, पटरूपद्रव्ये तदभावातिवर्तते ।
घटत्वस्याद्रव्यत्वात्तत्र तदभावोऽपि न ततो नियतते । ननु यद्भर्मावच्छिन्न
इत्यस्य यदि यद्भर्मवत इत्यर्थः, तदा प्रमेयत्वमिति घटे घटत्वनिमित्तद्वारा प्रवर्त
मानस्य घटशब्दस्य प्रमेयत्ववत्येव घटत्वे निमित्तमन्येऽपि प्रवृत्तेर्यभिचारः, किंच
नानार्थेषु सैम्भगादिषंदेषु लक्षणत्वादिरूपनिमित्ताभावेऽपि तुरगादिषु प्रवृत्तेर्यभि
चारः; यदि धर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वं विषयते, तदा द्रव्यत्वस्य वाच्यता
नवच्छेदकत्वाद्भ्यासपक्षिः, इति चेन्न,— यद्भर्मवति प्रवृत्तिर्यभिमित्तद्वारेव
तद्भर्मावच्छिन्ने तदभाव इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । सच धर्मो द्रव्यत्वादिरेव ।
ननु प्रमेयत्वादिः । नानार्थेषु तु तुरगादन्वत्वे सति द्रव्यत्वादि । तथा च य—
च्छब्दवाच्यतां यद्भर्मसामानाधिकरण्यावच्छिन्नयादृशनिमित्तव्याप्यताकं तद्भर्मवति
तादृशनिमित्तनिवृत्तौ तच्छब्दवाच्यत्वनिवृत्तिः । भवति हि व्यापकनिवृत्त्या विशेषे
षणवति विविधनिवृत्तौ विशेष्यनिवृत्तिः । अतो द्रव्यत्वे सति घटपदशक्तिविषय
त्वस्य घटत्वव्याप्यतया पटरूपद्रव्याभिमित्तनिवृत्तौ घटपदशक्तिनिवर्तते । ननु
ब्रह्मादिशब्दास्तन्निमित्तका एव, “ बृहति बृह्यती ” त्याद्यनुशासनात् । निर्नि-
मित्तकस्तु शब्दो ब्रह्मणि नास्त्येवेति शङ्कते— अन्यादृशस्त्विति । संकेत्यता
मिति । तथार्थायध.— निर्निमित्तकः । नच संकेतस्य विषयोपरिधितपूर्वकत्वा
त्तस्याश्च शब्दान्तराधीनत्वेनानवस्थेति वाच्यम्;— तेन तद्व्योपस्थितेर्लक्षणाङ्गी-
कारेण तत्रैव सङ्केते वाचकाभावात् । वस्तुतस्तु उपहितशङ्केनैव पदेन तदन्त
र्गतस्वरूपस्याप्युपरिधितौ तत्र सङ्केतसम्भवत्वेव । नच उपहितशङ्केन पदेन ल-
क्षणाया स्वरूपव्यवहारसम्भवाच्च सङ्केत इति वाच्यम्;— निमित्तवद्देव मुख्यार्थ
सम्बन्धादेरयमावेन लक्षणाया अगम्यत्वात् । एव गत्यन्तराभावाभिप्रायेणैव किं
कुर्मिः श्रुतम् । अतः स्वरूपे वेन केनचित् यस्य कस्याप्यनुशिष्टस्य संकेतसम्भवेन

नच स्वयम्प्रकाशे प्रकाशकापेक्षेति, तच्च स्वप्रकाशस्यापि ज्ञाना
न्तरवेद्यत्वस्थापनादेव परिहृतम्, यच्चोपदेशानां वेदान्तानां च
कल्पितोपप्लवप्रक्षमनमात्रार्थत्वमुक्तम्, तदपि तदा शोभते,
यदि स्वरूपमनिर्देश्योपरागादशमयितुं शक्येरन् । अन्यथा ब्रह्मणो
निर्विशेषत्वमपि नोक्तं स्यात् । ननु किं ब्रह्मणो निर्देशेन, विशेषा
एव प्रतीयमाना मिथ्यात्वेन ज्ञाप्यन्ते, ब्रह्म तु स्वप्रकाशं तिष्ठ
त्येवेति चेत् ? तदपि न, “ निर्गुणं निरञ्जन ” मित्यादीनां
ब्रह्मणो विशेषणतयैव प्रयोगात् । प्रकाशमानमात्रनिषेधे च
ब्रह्मणोपि निषेधप्रसङ्गात् । यदि ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति विशेष्येत,
तदापि सिद्धस्तन्निर्देशः । प्रतिभोगितयंति तु विशेषः । यच्चोप
देशादेः प्रत्यभिज्ञापकत्वमिति; ततः किमायातमवाच्यत्वस्य ?

तद्वाच्यत्वमयजंभीयमेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्थापना दिति । अवे
द्यत्वमङ्गे ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्य स्थापनादेव “ अवेद्ये वेदकानां नापकाश ” इत्ये
तत्परिहृतम् । एवं प्रति स्वसत्तयैव प्रकाशमानत्वेपि पुनरान्तरं प्रति तदीय
ज्ञानेनैव प्रकाशमानतया ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्थापनादेव, “ नच स्वप्रकाशे प्रका-
शापेक्षे ” त्येतच्च निरस्तमित्यर्थः । अपीति— प्राधान्येन स्थाप्यमानत्वं सूच्यते ।
ननु ब्रह्मज्ञानाभावे कथमविद्यानिवृत्तिः ? ब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षसाधनतया श्रुत
त्वादित्यत्राह— ब्रह्मस्ति वि । विशेषमिथ्यात्वज्ञानसहकृतेन स्वरूपप्रकाशेन
निवृत्तिरिति भावः । विशेषणतयेति । ततश्च ब्रह्मणो विशेष्यत्वमवजंभीयमिति
भावः । किञ्च, किं प्रकाशमानमात्रस्य निषेधः, उत ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ? नाद्य
इत्याह— प्रकाशमानमात्रेति । द्वितीये दोषमाह— यदीति । प्रतियोगितयेति वि ।
अतस्तन्निर्देशाभावे तदतिरिक्त्यप्रतीत्यसम्भवात्, तन्निर्देश आवश्यक इति भावः ।
विशेष इति । पूर्वं ब्रह्म निर्दिश्य प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधने सम्भवत्यपि निर्गुणमित्यादौ ब्रह्म
निर्देशो दृश्यत इत्युक्तम्, इदानीं त्वया ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वबोधना
ङ्गीकारे ब्रह्मनिर्देशाभावे प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधनमेव न सम्भवतीति पूर्वोक्तयुक्ते
विशेषस्तिद्वयतीत्यर्थः । ततः किमायातमिति । प्रत्यभिज्ञापकत्वेपि वाच्यत्वं

पूर्वप्रतिपक्षेपि शब्दप्रवृत्तिमात्रस्मानभ्युपगमात् । यत्तु शाखा
चन्द्रन्यायेन सद्व्यादिशब्दैरुपलक्षणभूतैर्न व्रजणस्संस्पर्श इति,
तदप्यसत् । उपलक्ष्योपलक्षणयोरपि बोध्यबोधकभावलक्षणसंस्पर्शस्य
सर्वत्र दुस्त्यजत्वात् । तावतैव च शब्दवेद्यत्वसिद्धेः ।
लक्षणामात्रेण तु तत्र न तु वाच्यत्वमिति चेत् ? किमतः तावतापि
शब्दवेद्यत्वस्य स्थितत्वात् । मुख्यार्थसम्बन्धादेश्च लक्षणानिमि-
त्तस्य लाक्षणिकशब्देनाप्यपेक्षणीयत्वाच्च । एतावन्मात्रं शब्द-
वेद्यत्वमिष्यत इति चेत् ? किमन्यत्तेष्वप्येते ? न तावन्निमित्ताभावादे

निर्वाधमेवेत्यर्थः । तदेव विशृणोति- पूर्व्वेति । पूर्व्वप्रतिपक्षिर्हि विधिपिरोधिनी
ननु शक्तिपिरोधिनीति भावः । गूढाभिसन्धिराह- तदप्यसत् इति । अभिसन्धि-
मजानानशङ्कते- लक्षणामात्रमिति । नहि वयं शब्दबोध्यत्वं निषेधामः,
किन्तु वाच्यत्वमात्रम्, ततश्च शाखापद्धत्या लक्षणया वा बोधेपि न दोष इत्यर्थः ।
अभिसन्धिमुद्घाटयन्नेव पूर्व्वोक्तपरिहारं स्मारयति- किमत इति । ननु शाखा
बोधकत्वपक्षे कथं शब्दवेद्यम्, व्यक्त्या बोधनाभावात् ? कथं किञ्चिद्बोधन-
मात्रेण शब्दवेद्यत्वे घटशब्देन गुणित्वेनानुमीयमानस्याऽऽकाशस्य घटशब्द-
वेद्यत्वप्रसङ्गादिति चेत् ? शाखावद्बोधकस्यापि तत्तात्पर्यकतया वृत्तिमत्पदगु-
णत्वात् । ननु घटशब्देनाप्यमाकाशमनुमिनोतिविति तात्पर्येण यदि घटशब्दः
प्रयुज्यते तदा तस्यापि वृत्तिमत्पदगुणित्वतया आकाशस्यापि तेनानुमीयमानस्य
तद्वेद्यत्वप्रसङ्ग इति चेन्न,— घटपदेनानुमीयमानस्य घटपदनमभिव्याहृतपदा-
न्तरार्थान्वययोग्यताविरहात् । शब्दवदुपलक्षितस्य व्रजणः पदान्तरार्थान्वयसत्त्वात्
येनैव विशेषेण तद्योग्यता तेनैव शब्दवेद्यत्वादिदेः । दूषणान्तरमाह- मुख्यार्थेति ।
ननु उपहितेनानुपहितस्य स्वाभाविकभेदरूपस्तन्मन्धोऽस्तीति चेन्न,— तथासति
वाच्यत्वस्यैवापत्त्या लक्षणया असम्भवात् । आदिपदेन लक्ष्यतावच्छेदकं
गृह्यते । लाक्षणिकेनैव तदुपलक्षकस्याभ्युपलक्षणम् । तावतापि शब्दवेद्यत्वस्य
स्थितत्वादित्यत्र शङ्कते- एतावन्मात्रमिति । उपलक्षकेण वा बोधनमिष्यत
इत्यर्थः । अभिसन्धिमुद्घाटयति- किमिति । शक्त्याबोधनं कुतो नेष्यत इत्यर्थः ।

त्वात् स्ववचनविरोधो दुःपरिहारः । यत्तु नामक्रीतनामधानां
सगुणब्रह्मविषयतेति; तच्चायत्तात्यम्, यदि तदतिरिक्तं ब्रह्म नाभि
सन्दध्याः । यश्चासौ 'मौनं मन्त्रजप' इति व्याहृतोपदेशः,
सोपि मौनप्रशंसापरश्चेदुपपद्यते, नतु मन्त्रजपं विहितं प्रतिषेद्धं
धमते । नचाधिकारिविशेषणविषयव्यवस्था, समाधिनिष्ठमधि
कृत्यैव तद्विधानात् । असम्प्रज्ञातसमाधिरपि न शब्दवाच्यता
विरोधी, आप्तु केवलं तदातनशब्दानुसन्धानपरिषन्धीति समाधि
शास्त्रविदः । यत्तु विचित्रनामरूपभाक्त्वश्रुतिस्तत्कार्योपहितविषय
स्येति, तदस्माभिरपीष्यत एव, तथापि तच्चदुपहितब्रह्मण्यपि तच्च
नामपर्मवसानाविवक्षा दुर्वारा । अन्यथा "बहुस्या" मिति

वृत्तवेद्यं न भवतीति प्रतिशाने प्रतिज्ञास्थब्रह्मपदनिषेधवोर्विरोध इत्यर्थः ।
यच्चि ति । यदि सगुणब्रह्मातिरिक्तं किञ्चिर्निर्गुणं ब्रह्म ब्रह्माः, तदा नाम
क्रीतनविधेरसगुणब्रह्मविषयत्वमवाच्यत्वविधेर्निर्गुणविषयत्वमिति शब्दो
नप्य तदस्ति, परमार्थतो निर्गुणस्यैव ब्रह्मणो मिथ्याभूतगुणाभयानाङ्गीकारा
दित्यर्थः । नाभिसन्दध्या इति पाठे सगुणपदव्यावर्तनीय निर्गुणं ब्रह्म यदि
नाभिसन्दध्याः, किन्तु वस्तुतस्तस्यैव ब्रह्म तादृशमेव च नामविषय इत्यभि
सन्दध्याः, तदारम्भतत्प्रवेशात्तदुक्तं सम्प्रयोगेत्वर्थः । विषयव्यवस्थे ति ।
जपविधेः मौनं मन्त्रजप इत्यस्य चेति शेषः । मौनं मन्त्रजप इत्यस्य
समाधिनिष्ठमुपधुविषयत्वात्स्वरूपे जपनिषेधविषयत्वं जपविधेः काम्यविषयत्वा
त्सगुणविषयत्वमित्यर्थः । समाधी ति । "यः पुनरेतं क्षिमात्रेण ओमित्य
नेनेवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये सम्पजो यथा पादोदरस्त्वच्चा
विनिर्मुच्यते एव ह वै पाप्माभिर्निर्मुक्तस्तं सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकः" "ओ-
मित्यात्मानं युञ्जीत" इत्यादिभिस्समाधिनिष्ठमधिकृत्यैव मन्त्रविधानादित्यर्थः ।
तत्तदुपहिते ति । उपधेयविशेषभूतब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । विचक्षे ति ।
नामरूपभावत्वश्रुतेरिति शेषः । दुर्वारे ति । ततश्च तदतिरिक्तब्रह्मणोसिद्धे
रेवावाच्यत्वं दुरुपपादमिति भावः । अन्यथे ति । ब्रह्मणस्तत्कार्यवाचिशब्दे,

कस्यचिदस्माभिः प्रकाशमानत्वानभ्युपगमात् । असद्व्यवहारप्रसङ्ग
स्यान्यत्र निस्तीर्णत्वात् । यत्तु वाच्यत्वधर्मेणानैकान्त्यमुक्तम् ;
तदप्यसत् , तस्यापि वाच्यत्वशब्देन वाच्यत्वात् । अन्यथा
वाच्यत्वमिति वक्तुमशक्यत्वात् । नचानवस्था, घटादिगत
वाच्यत्वस्य वाच्यत्वगतवाच्यत्वस्य च वाच्यत्वशब्दवाच्यसामान्य
रूपेणैकतया तदतिरिक्तगवेषणाभावात् । प्रतिवस्तुनियतशब्द
व्यापारभेदेऽपि दोषाभावात् । स्वपरनिर्वाहकसमाधिं च स्वप्रकाश
वादादौ परिगृहीतं किमत्र विस्मरसि ? यत्तु निर्दिशेत्त्यादिति
प्रत्यनुमानम् ; तत्र केषांचित् स्वरूपासिद्धिः । सिद्धाणामपि
स्वयम्प्रकाशत्वादीनां स्ववचनविरोधादिभिर्निरासः । ब्रह्मेति धर्मि
निर्देशात्तत्पर्यवसितसाध्यहेतुनिर्देशाच्च । अन्यथा आश्रयासिद्धय
नन्वयस्वरूपासिद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । मुख्यवृत्तिनिषेधस्ताध्यते,
लक्षणया तु धर्मिस्वरूपादिनिर्देश इति चेन्न; ब्रह्म न लक्ष्यं निर्दि
शेत्त्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् ।

शशविपाणादिभिरेकान्त्यं परिहरति— असद्व्यवहारेति । सत्रापि प्रकाश
मानशशविपाणसम्बन्धानां सत्यत्वमेवेति भावः । नचानवस्थेति । घटादौ
प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्वाच्यत्वभेदः, ततश्च घटादिगतवाच्यत्वे वाच्यत्वगतवाच्यत्वे
च वाच्यत्वमेकमिति तेन रूपेणानुगतीकृतेषु वाच्यत्वशब्दवाच्यत्वमेकमेव, ततश्च
घटादिवाच्यत्वगतमेव स्वस्मिन्नपि वाच्यत्वमिति नानवस्थेत्यर्थः । वाच्यत्व
शब्दवाच्यत्वशब्दवाच्यसामान्यं वाच्यत्वत्वन्, यदिच प्रवृत्तिनिवृत्ताभेदेऽप्या-
श्रयभेदाद्वाच्यत्वभेदः तदानीमपि प्रामाणिकत्वानानवस्था दोषायेत्याह— प्रति
वस्तिविति । नन्वेवमप्यात्माश्रय इत्यत्राह- स्वपरेति । अन्यथेति । आश्रया
सिद्धिः आश्रयाज्ञानात्, अनन्वयः साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादनाभावः पर्वतो धूम
वत्त्वादीतवत्, स्वरूपासिद्धिहेतोः पक्षे अज्ञानात् । असाधारण्यं परिहरति—

सर्वस्य च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य येन केनापि शब्देन
 लक्ष्यत्वसिद्धेर्न सपक्षत्वप्रसङ्गः । मामूच्छ्रयत्वमपीति चेत् ?
 तर्हि धर्मिनिर्देशादित्यागे कथमनुमानकथा । “ यतो
 वाचो निवर्तन्त ” इत्यादिकं तु न ब्रह्मणश्शब्दवाच्यतां
 बाधते, तस्य शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मगुणानन्त्यं प्रतिपाद्य
 तथाविधापरिच्छेद्यत्वनिबन्धनवाङ्निवृत्तिप्रतिपादनपरत्वात् । ‘आन-
 न्दं ब्रह्मणो विद्वा’निति व्यतिरेकनिर्देशेन च गुणविषयत्वं व्यक्तम् ।
 अन्यथा वाच्यत्वमात्रनिषेधे त्वत्रत्ययच्छब्दादेस्तनुद्रघोषत्वप्रसङ्गः ।
 एवंच यत्र गुणप्रकर्षप्रसङ्गमन्तरेणैव शब्दवाच्यत्वं निषिद्धं तत्रा-
 प्ययमेव शास्त्रार्थोऽनुगमयितव्यः । नचैवंविधा वाचोनिवृत्तिर्वस्त्व-
 न्तरेषु विद्यते, येन कतिपयशब्दमात्रागोचरत्वे अतिशयासिद्धिं
 शङ्केथाः । या पुनस्तवासंक्रोचेन विषयव्यवस्थाभिमतः, साप्याशा
 मात्रसिद्धा, लक्षणावृत्तेर्वृत्ताणि काल्पनिकवाच्यत्वस्य वा दुस्त्यज-
 र्त्वात् । अन्यथा स्ववचनविरोधादेः प्रतिपादितत्वात् ।

अवाच्यमिति वाच्यं चेत् ब्रह्मवाच्यत्वमृच्छति ।

अवाच्यमित्यवाच्यं चेत् ब्रह्मवाच्यत्वमृच्छति ॥

यत्तु- “ प्रत्यस्तमितभेद ” मित्यादि; तदपि परिशुद्धात्म स्वरूपोपदेशपरमिति प्रकरणानुसारेण व्याख्यातं भाष्ये । भवतु वा तस्य परब्रह्मविषयत्वम्, तथापि न सर्वशब्दवाच्यत्वनिषेधशङ्का, स्ववचनविरोधादेरत्रापि दुर्निरासत्वात् । येन महर्षिणैवमुक्तम्- “ शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्दयते । मैत्रेय भगवच्छब्द स्सर्गकारणकारणे॥ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्यपचारतः ॥ एवमेव महाशब्दो मैत्रेय भगवा निति । परमब्रह्मभूतस्य वामुदेवस्य नान्यगः ॥ ” इति, स कथं ब्रह्मणश्शब्दवाच्यत्वं प्रतिक्षिपेत् । नच त्वदुक्ता एव श्रुतिस्मृतयः, “ बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म ” “ तस्यो दिति नाम ” “ तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं ” “ तस्योपनिषद हरित्यध्यात्मं ” “ सर्वाधारं धाम विष्णुसंज्ञ ” मित्यादिश्रुतिशक्ते स्तत्तच्छब्दानां ब्रह्मणश्च नामनामिभाषेनैव व्यपदेशात् । “ ओ मिति ब्रह्मे ” त्यादिना प्रणववाच्यत्वम् । स्मरन्ति च “ नतास्म स सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती ” “ वचसां वाच्यमुत्तमम् ” इति । आह च स्वयमेव— “ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ” “ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती ” त्यादि ।

अतस्सर्वश्रुत्याद्यविरोधाय स्ववचनविरोधादिपरिहाराय मुमुक्षुषा देवब्रह्मनामवर्गसंरक्षणायापरिच्छेदमाहात्म्यादिनिबन्धनैव ब्रह्मणि वाचोनिवृत्तिश्च श्रुतिस्मृतिगिर्विवाक्षितेति न ब्रह्मणि शब्दवाच्यत्व मात्रं प्रतिक्षेप्तुं शक्यमिति ।

इति शतदूषण्यां शब्दावेद्यत्वनिरासः

पञ्चचत्वारिंशोवाद् ॥४५॥

मित्यपि द्रष्टव्यम् । शुद्ध इति । नन्विदं स्मृतिरूपहितविषयैव; नच शुद्धपदवि-
रोधः, भविसामनङ्गीकुर्वता भवता हेयगुणरहित्यपरत्वस्य वाच्यतया तस्यैव

मयाप्यङ्गीकारे दोषामायादिति चेन्न;— अविद्यामङ्गीकुर्वता त्वया शुद्धपदस्य तदनुपहितपरत्वस्यैव वाच्यत्वात्, इति भावः ।

अत्रायमस्मदाचार्याणां निष्कर्षः—

“ ब्रह्मण्यशब्दवाच्ये स्याद्वचसां वाच्यमुत्तमम् ।

इत्यादिमानविद्वेषो वाच्यतोपहितस्य चेत् ॥

स्वरूपस्यापि वाच्यत्वं तदन्तर्भावतो भवेत् ।

उपधानेन शून्यस्यावाच्यत्वे व्याहृतिर्भवेत् ॥

वाच्यत्वं ब्रह्मणो वाच्येनुपधाने न लक्षणा ।

समानसत्यवाच्यत्वाभावे तौल्यं घटादिना ॥

निमित्तोपहिते शब्दस्वरूपं चेन्न गोचरः ।

यतो वाचो निवर्तन्ते श्रुतिस्तु गुणगोचरा ॥

स्वरूपगोचरत्वेऽपि कथं शक्तिर्निवार्यते ।

अप्राप्येति निषेधे तु कथं मृष्येत लक्षणा ॥

निर्देश्यवृत्तिमात्रस्य निषेधव्याहृतिस्ततः ।

शक्त्यनिषेधश्चेत्तर्हि लक्षणा वा निषिध्यताम् ॥

लक्षणाया निषेधे हि वाच्यत्वश्रुत्यनुग्रहः ।

तात्पर्यमपरिच्छेदे धृतेः प्रकरणान्ततः ॥

भनसा समाम्नानाभिवृत्तिर्दुर्व्या गिरः ।

इष्यते हि मनोवृत्तिः परैरपि परात्मनि ॥ ” इति ।

अयमर्थः—ब्रह्मण्यशब्दवाच्यत्वाभावे “ वचसा वाच्यमुत्तमम् ” मित्यादिविरोधः ।

उपहितस्य वाच्यत्वे न विरोध इति चेत् ? किं तर्ज्यवाच्यम् ? अनुपहितमिति

चेत् ? किं तदनुपहितम् ? किं स्वरूपमेव, उपोपधानशून्यं स्वरूपम्, किं वा

उपधानाभावः ? आद्ये— उपहितस्य वाच्यत्वे स्वरूपस्यापि तत्प्रवेशेन वाच्यत्व

मनिवार्यमेव । द्वितीयेऽपि किमुपहितस्वरूपमेवोपधानशून्यं विवक्षितम्, किं वा

ततोऽन्यत् ? आद्ये व्याघातः । यदि चोपहितस्याप्युपधानस्यापारमार्थिकतया

पारमार्थिकोपधानशून्यत्वात् व्याघातः, एवमपि तदृशं ब्रह्म वाच्यमेवेति कथं

मवाच्यता । द्वितीयमसिद्धमनङ्गीकृतं च । एतेन तृतीयमपि निरस्तम् । ब्रह्मणो

वाच्यत्वाविरोधाच्च । यदि चोपहितान्तर्भावेन स्वरूपस्य वाच्यत्वेऽपि घटादिवद्भक्ति

समानसत्ताकवाच्यत्वाभावमात्रेणावाच्यत्वसिद्धिं मन्यसे, तर्ह्यवाच्यमिव ब्रह्मा लक्ष्यमपि स्यात् । लक्षणावैयर्थ्यं च । यदि च प्रवृत्तिनिमित्तोपहितप्रतीतेः शक्त्यधीनत्वेऽपि स्वरूपमात्रप्रतीतेः शक्त्यधीनत्वाभावात् । स्वरूपमवाच्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तस्य मिथ्यात्वेन तदिपयकप्रतीतेरविवेशानिवर्तकत्वाभावात्, शब्दजन्य स्वरूपमात्रधिपयकापरोक्षवृत्तये स्वरूपलक्षणेति व्रथे; तर्हि घटाद्यविशेषः । नहि घटत्वाद्युपहिता शक्तिस्तदनुपहितं बोधयति । नच वाच्यत्वे ब्रह्मणो 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतिविरोधः; तस्या गुणापरिच्छेदतात्पर्यकत्वात् । स्वरूपा नन्दविषयत्वेऽपि बाह्यमात्रनिवृत्तिप्रतीत्या कथं शक्तिनिवृत्तिः । ननु "अप्राप्य निवर्तन्ते" इति शक्तिरूपसम्बन्धाभावाद्वाह्निवृत्तिः प्रतीयत इति चेन्न;— वृत्तिमात्रस्य शब्दार्थसम्बन्धतया लक्षणाया अपि निषेधप्रसङ्गात् । यत इति निर्दिश्य वृत्तिमात्रनिषेधे व्याघाताच्छक्तिर्निषिद्धयत इति चेन्न;— विपरीतस्य सुमत्तत्वात् । तथासति हि "वचसां वाच्यमुत्तम" मित्याद्यनुग्रहश्च । किञ्चैवं सङ्कोचे प्रकरणानुसारात् मानुषादीनां प्राज्ञापक्षपर्यन्तानामभिधानन्दानां ब्रह्मानन्दस्य परिच्छेदाभावात् शब्दो न मानुषाद्यानन्दानिव प्राप्नोति-प्रकरणेण सम्यग्यते, न तथा शोधनसमर्थः, अतो निवर्तत इत्येव श्रुत्यर्थ एष्टव्यः । किञ्च मनोवृत्तिनिषेधासम्भवेन तन्निषेधस्य उक्ताधंपरत्वे वाच्ये बाह्निषेधस्यापि तत्परत्वमेव युक्तमिति ।

अभ्येदु- न ब्रह्म सर्वशब्दावाच्यम्, अवाच्यशब्देनाभिधानात् ; नच तेनापि लक्ष्यते, अवाच्यरूपमुख्यार्थस्याभावात् ; भावे वा ब्रह्म वाच्यमेव अवाच्यपदवाच्यरूपमुख्यार्थसम्बन्धीति स्यात् । मुख्यार्थहेतुस्य ब्रह्मलक्षकत्वे घटशब्देऽपि घटलक्षकत्वात् । एवं निर्विशेषं स्वप्रकाशं परमार्थं तदित्यादिभिर्ब्रह्मोच्यते चेत् वाच्यत्वसिद्धिः । नच तैलेश्यते, निर्विशेषस्यप्रकाशादिरूपमुख्यार्थस्यान्यस्याभावात् । एवं लक्ष्यशब्देनोच्यते चेत् वाच्यत्वसिद्धिः । लक्ष्यते चेत् लक्ष्यत्वहानिः, ब्रह्माशब्दलक्ष्यस्याग्राह्यत्ववच्छेदस्यलक्ष्यत्वात् । ननु निर्विशेषादिशब्दानां विशेषणमात्रादिविशिष्ट वाच्यम्, तच्च न ब्रह्म, तस्य विशेषणमात्राद्युपलक्षितत्वादिति चेत् ? तर्हि विशेषणमात्रोपलक्षितशब्दवाच्यत्वम् । ननु विशेषणमात्रोपलक्षितत्वादिकं तदिदं वा निर्विशेषादिपदवाच्यम्, तच्च न ब्रह्म, किन्तु तदाभवत्यकिभूत

विशेष्यं वा, एयञ्च मुख्यार्थत्वसिद्धिः, ब्रह्मणो निर्विशेषादिशब्दवाच्यत्वेऽपि निर्विशेषत्वाद्यहानिश्चेति चेत्,— व्यक्तिशब्दार्थो जातिस्तूपधानमिति मते जातिविशिष्टा व्यक्तिशब्दार्थ इति 'मते च यत्र विशेष्ये निर्विशेषत्वादिकं तस्य तत्पदवाच्यत्वायोगात् । 'जातिशब्दार्थ' इति मते तु घटादियक्तेरपि घटादिशब्दावाच्यत्वेन ब्रह्मणस्ततो विशेषार्थो जातिवाचिभिश्च शब्दैर्ब्रह्म जात्याधारव्यक्तिसम्बन्धितयेव लक्ष्यत इति चक्षुष्यत्वेन मुख्यार्थाभावादिवोपतादवस्थात् ; ' सत्त्वं ज्ञानमनन्त ' मित्यादौ ब्रह्मणस्तत्पदादिधर्माश्रयतयैव लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यघटादिवत्सखण्डत्वापाताच्च । निर्गुणस्वप्रकाशादेरब्रह्मत्वं यद्यद्ब्रह्म तयेष्यते तत्तदब्रह्मेति साधु समर्थितो ब्रह्मवादः । नन्ववाच्यादिशब्दास्समासकृपाः, लक्ष्यादिशब्दास्तु यौगिकाः, उभयेषामपि वाक्यतुल्यत्वाच्च वाचकतेति चेत्,— समासे पदार्थसमर्गस्य यौगिके प्रकृतिप्रत्ययार्थसमर्गस्य चानभिधेयत्वेऽपि पदार्थस्य प्रत्ययार्थस्य च वाच्यत्वेन तदर्थस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वापरिहारात् । यदिच ब्रह्म न पदार्थः, किन्तु पदार्थसमर्गरूपम्, तर्हि सखण्डं स्यात् । यदि त्यवाच्यत्वमित्यादि न पदार्थद्वयाधिकस्वार्थसमर्गपरम्, किन्तु ब्रह्ममात्रलक्षकम्, तर्हि न तेनाव्याच्यत्वासिद्धिः । तस्मान्निर्विशेषादिशब्दवाच्यत्वं दुर्धारम् । ' यतो वाचो निवर्तन्ते ' ' अशब्दमस्पर्श ' इत्यादिश्रुतिस्तु अद्भुतत्वाच्चभिप्राया । ' नहीदगिति विशेष ' ' न वाच्यं नच इत्येते ' ' पश्यन्तोपि न पश्यन्ति ' इत्यादिश्रुतौ तद्दर्शनात् । पराभिगते अर्थे अशब्दमित्यादि शब्दवाच्यत्वस्यापि निषेधेन तदसिद्धेः । ' यतो वाच ' इत्यत्रापि 'मनसा सह' इति श्रुतौ मनोवृत्तेरिव अन्तःकरणवृत्तिव्याप्ये ब्रह्मणि वाग्वृत्तेरपि निषेधायोगाच्च । आनन्दाद्यनेकशब्दमुख्यार्थत्वाय ' निवर्तन्त ' इत्येकस्यैवामुख्यार्थत्वस्य न्याय्यत्वाच्च । ' अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म ' ' यस्मादुच्यते परं ब्रह्म ' ' वचसां वाच्यमुत्तमम् ' इत्यादिश्रुतेश्च । वेदान्ततात्पर्यविषयो ब्रह्म वाच्यम्, यस्तुत्वाल्लक्ष्यत्वाच्चीरवत् ; परमार्थसदादिपदं कस्यचिद्वाचकं, पक्षत्वात्, घटादिपदवत् ; सत्यज्ञानादिवाक्यं वाच्यार्थतात्पर्यवत्, वाच्यत्वात्, ' अभिज्ञेनादिवाक्यवत् ; इत्यनुगानेश्च विरोधाच्च । विपक्षे लक्ष्यत्व न स्यात्, तथाहि साधुशक्तशब्दो न भुत एवार्थान्तरधीहेतुः, तत्रागृहीतशक्तित्वात् ।

किन्तु स्ववाच्यार्थे अनुपपत्तिदर्शने सति तस्याग्रे स्वार्थसम्बन्धित्वेनावगतस्याव
बोधकः, गङ्गादिशब्दादौ तथा दर्शनात् । अन्यथातिप्रसंगाच्च । तथाच
ब्रह्मणोपि लक्ष्यत्वे वाच्यार्थसंसर्गितया श्रेयस्वादौपनिषदस्य चाशान्देनाश्रेयस्वात्,
स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धौ च शब्दवैयर्थ्यात्, अवाच्ये लक्षकस्यैतस्य वक्तव्य
त्वात्, तत्रापि स्वार्थसम्बन्धित्वेन श्रेयत्वेनानवस्थेति कथमवाच्ये लक्षणाः
नच वाचकस्यापि गृहीतसङ्केतस्यैव बोधकत्वात्, सम्बन्धग्रहणस्य च सम्बन्धि
ज्ञानार्थिनत्वात्, तदर्थस्य च ब्रह्मणश्शब्दैकमेयत्वात्, तवाप्यनवस्थेति 'वा-
च्यम्';— यौगिकशब्दानां वाक्यतुल्यत्वेनानपेक्षणात् । ननु प्रवृत्तिनिमित्ता
भावात्कथं वाच्यत्वम् ? नच गुणक्रियाज्ञात्यन्यतमदात्मन्यस्ति; नच पटादा
विवारोपितनिमित्तमस्तीति शङ्कनीयम्, आरोपिते श्रुतितात्पर्यायोगेन तात्पर्य
विषयस्य वाच्यतायोगादिति चेन्न;— सत्यादिशब्दानां लक्षकत्वे सिद्धे निमि-
त्ताभायः तस्मिन् सिद्धे च लक्षकत्वमित्यन्योन्याभवात् । स्वरूपमात्रप्रशोभर
त्वेन लक्षकत्वमित्यस्याखण्डार्थत्वभङ्ग एव निरस्तत्वात् । निर्विशेषवाक्यस्य
स्वरूपमात्रपरत्वे विशेषाविरोधात्, तस्य निर्विशेषत्वविशिष्टपरत्वे ॥ निमित्तस्य
सत्त्वेन निर्विशेषशब्दवाच्यतापातात्, अभावनिमित्तकशब्दवाच्यत्वे प्रामाणि-
कत्वाविशेषेण भावनिमित्तकशब्दवाच्यत्वस्यापि दुरपह्नवत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणि
सर्वेषां वेदान्तानां लक्षणेत्येतदशुक्तमिति ।

अत्र नवीनः— तात्पर्येण सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न तद्वाक्यस्थपद
वाक्यम्, तद्वाक्यार्थत्वात्, सम्मतवत्; 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' 'औपनिष-
दम्' इत्यादिश्रुत्या च वाक्यार्थत्वासिद्धिः । नचान्विताभिधानवादे नियोगादौ
व्यभिचारः, अन्ययविशेषस्य तद्विशिष्टस्य वा वाक्यार्थस्य तत्पदाश्रयत्वात् ।
नहि तात्पर्यविशेषपुरुषविशेषान्वितो नियोगस्तेन तदन्यतो वा केनचित्प्रतीयते !
अप्रतीतेः पदान्तरवैयर्थ्याच्च । नच प्रमेयो घट इत्यत्र प्रमेयपटाभेदस्य वाक्यार्थस्य
प्रमेयपदाभिधेयत्वात् व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमेयत्वस्यैकस्यासम्भवेन
तारादिशब्दवदनेकार्थत्वस्यैव वक्तव्यतया पदार्थवाक्यार्थयोरेकपदानाभिधेयत्वात् ।
एवं सम्बन्धादापेक्षितो दुर्वच इति दण्डरसम्बन्धीतिवाक्यार्थे न व्यभिचारः ।

नच विशिष्टधीनियामकत्वं सम्बन्धत्वम्, वैशिष्ट्यस्यैव सम्बन्धत्वेनान्योन्याश्रयात् । नापि विशेषणधीजन्यज्ञानासाधारणविषयत्वं सम्बन्धत्वम्, असाधारणत्वं यदि तदजन्यज्ञानाविषयत्वं तदा असम्भवः, स्वरूपसम्बन्धाव्याप्तिश्च; विषयत्वस्याप्यननुगतत्वात् । तद्वाक्यस्थपदशक्यतावच्छेदकधर्मवदन्यत्वादिति वा हेतुः । शक्तिविषयस्थस्य च निषेधान्न साध्याविशेषः । नचासिद्धिः, वक्ष्यमाणन्यायात् । नचाप्रयोजकत्वम्, सत्यज्ञानानन्दात्मनि ब्रह्मणि सत्यादिपदस्यैकैकस्य शक्तावेकपदेनैव तादृगुपस्थितेः पदान्तरवैयर्थ्यस्य च प्रसङ्गात् । नच सिद्धान्ते ब्रह्मणस्सन्मात्रत्वात् सतश्च सत्पदात्प्रतीतेरनुपस्थितांशः कोपि नास्तीति वाच्यम्, सतो ज्ञानानन्दाद्यभेदसंशयविरोधिप्रतीतेरेवापादनात् । नचैकस्मात्पदात्सादृश्यम्, तेन च तत्र ज्ञायमानेपि दोषादेव संशय इति वाच्यम्;— ज्ञानादिपदसामानाधिकरण्यप्रतिसन्धानं विना तत्संशयनिवृत्त्यदर्शनेन तत्प्रतीतेर्याक्यकृत्यात् । किञ्च सर्वपदानां तत्र शक्तौ सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायता पक्षिश्च । प्रवृत्तिनिमित्तभेदे च तद्विशिष्टस्य धर्ममात्रस्य वा शक्यतापातात् नागमाभिमतब्रह्मणश्शक्यत्वम् । सत्यादिपदमपि न ब्रह्मवाचकम्; तत्प्रतिपादकवाक्यैकदेशपदत्वात्, यद्यदर्थवाक्यैकदेशपदं न तत्तद्वाचकम् । घटानयनादिसंसर्गप्रतिपादकघटमानयेतिवाक्यस्थघटादिपदवत् । वाक्यार्थस्य तदेकदेशपदार्थत्वे सहश्रुतनिश्चिपदानां परस्परान्वितस्वार्थबोधकता व्युत्पत्तिश्चिद्धा वाध्येत । नच लक्ष्यत्वे ऽप्ययं दोषः प्राशस्त्यस्यैव एकस्यान्येकपदलक्ष्यत्वसम्भवात् । नच लक्ष्यस्यापि शक्यत्वरन्ध्रितया पूर्वमवगमनीयत्वात् ब्रह्मणोऽपूर्यता शक्तिः, मानान्तरं विनापि विचारेण शक्येन मत्तत्वादिविशिष्टेन लक्ष्यस्य विशेष्यस्य तादात्म्यसम्बन्धाद्यगमात् । किञ्चाभिहिता-वयवादिनां अन्विताभिधानादिनां वा वाक्यार्थमात्रं लक्ष्यमेव च वक्तव्यम्, अन्यथा तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः । नच शक्त्यैव पदार्थज्ञानद्वारा वाक्यार्थप्रमा, अपर्यवसानालभ्यस्य शक्तिजन्यज्ञानविषयस्य शक्यत्वनियमात् । नहि जातिपदार्थवादिनां व्यक्तिरेव पदार्थसंसर्गो पर्यवसानात्म्यः, येन शक्तिजन्यज्ञाननियमत्वेपि वाच्यत्वं न स्यात् । अन्यथा एकपदादपि संसर्गविशेषो भायात् । आकाङ्क्षावेषाभावात्प्रसङ्गाच्च । विनिगमकाभावेन पर्यायतापक्षेभ्यः । नच विनापि वृत्त्या पदानामाकाङ्क्षादिमदिसौख्यसंसर्गरोपकत्वमस्तीति वाच्यम्;— प्रतिपादनतामर्थ्यस्य हि आकाङ्क्षादिसदकार्य

पेक्षणम् , सायर्थ्यञ्च शब्दस्यार्थे वृत्तिरेव । तथाच वाक्यार्थज्ञानं
 लक्षणाजन्यम् , शक्त्यजन्यत्वे सति शब्दजन्यत्वात् , सम्मतवत् ।
 अन्यथा वाक्यार्थे शब्दद्वयं न स्यात् । नच लाक्षणिकत्वे पदानां
 संसर्गानुभावकत्वं न स्यात् ; संसर्गस्यैव सर्वपदैर्लक्ष्यत्वात् , तस्य च पूर्वमननु-
 भूतत्वात् । लाक्षणिकगङ्गापदस्याप्यन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतया पदान्तरवदनुभव-
 जनकत्वाच्च । पदस्यानुभावकत्वे ऽन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वमेव तन्त्रम् , ननु
 शक्तत्वम् , अशक्तादपि तदुपस्थितिदशायां ततोऽनुभवदर्शनात् । समभिध्या-
 द्भूतपदानां सम्भूयकारित्वव्युत्पत्तिविरोधान्च । विभक्तेरस्वप्रकृत्या सह स्वार्था-
 न्वयबोधकत्वानुभवाच्च । नच वाक्ये शक्त्यभावात् कथं तेन संसर्गो लक्षणीयः,
 शक्यसम्बन्धाभावादिति वाच्यम्,— पदसमूहो हि वाक्यम् , समूहैकधर्माव-
 च्छिन्नपदान्येव, तानि च शक्तानीति तत्संसर्गस्यार्थसम्बन्धेन । लाक्षणिक-
 पदार्थसंसर्गोऽपि परम्परया शक्यसम्बन्धेन, अन्यथा अर्थवादपदसमुदाये
 लक्षणा न स्यात् । वाक्यार्थप्रतीत्युद्देशेन वाक्यप्रयोगानुपपत्तिलक्षणा-
 बीजम् । नन्वेवमपि वाक्यार्थस्य शक्यसम्बन्धित्वेनानवगमात् कथं तत्र
 लक्षणेति चेन्न,— स्मृत्यर्थे हि पूर्वमनुभवापेक्षा, नहि वाक्यार्थस्य स्मृतिरपेक्षिता ?
 नन्वेवमेकस्मिन् प्रयोगे पदेषु वृत्तिद्वयं विरुद्धमिति चेन्न,— एकस्य ज्ञानस्य वृत्ति-
 द्वयान्वयत्वात् । गङ्गाया यादांति धोपक्षेत्यत्र तात्पर्यज्ञाने युगपदन्वयबोधस्य
 परैरभ्युपेयत्वाच्च । ननु संसर्गविशेष एव वाक्येन लक्षणीयः, संसर्गो च विशेषः
 पदार्थ एवेत्यलङ्कारलक्षणा स्यात् , सा चानुपपन्ना, शक्यलक्ष्यसाधारणरूपाभा-
 वात् , इति चेन्न,— तीरत्वावच्छिन्ने तीरे इव पदार्थविशेषावच्छिन्ने संसर्गे
 ऽलङ्कारलक्षणापपत्तेः । एकधर्मावच्छेदेन पदार्थद्वयोपस्थितौ तत्रालङ्कारलक्षणा । अतो
 वाक्यार्थस्य ब्रह्मणो लक्ष्यत्वमविरुद्धम् । किञ्च— विशिष्टब्रह्मशक्तैः केवल-
 धर्मशक्तैर्वा पदैर्निर्गुणब्रह्मप्रमितिसिद्धौ न तत्रापि शक्तिः कल्प्या, अन्यतन्त्रे
 तदयोगात् । मुख्यार्थत्वाय शक्तिकल्पनाया गङ्गापदस्यापि तीरे शक्तिः प्रस-
 ज्येत । ततश्च ब्रह्मपदं बुद्धिविशिष्टवाचकम् , बुद्धिधोपचयः, स चात्र सर्वा-
 त्मत्वयोग्यता, नत्यवयवोपचयः, नापि गुणाधिक्यम्, गुणाधिक्यमात्रस्य सर्वत्र

मुलभत्वात् ; सर्वगुणवैशिष्ट्यस्य तदर्शत्वे सर्वात्मत्वस्याप्यन्तर्भावात् आव-
 द्यकत्वात् स्वरूपोपचयरूपत्वाच्च तदेव ब्रह्मशब्दार्थः । आत्मशब्दार्थोपि
 व्याप्तिरूपसातत्यविशिष्टः । एवं सत्यादिशब्दार्थोपि बाधयोग्यत्वादिविशिष्टः ।
 अतस्तत्त्वज्ञानाद्यात्मकब्रह्मणि ब्रह्मादिपदानां लक्षणैव । यत्तु लक्ष्यमवाच्य
 मित्यादिपदवाच्यत्वाद्ब्रह्मणो न सर्वपदलक्ष्यत्वमिति ; तन्न, तत्र प्रमाणाभावात् ।
 किं सर्वशब्दलक्ष्यत्वमुपपादायितुं तस्य तत्पदवाच्यत्वम्, उत लक्ष्यादिपद-
 प्रवृत्तिनिमित्तस्य ब्रह्मणि सत्त्वेन, त्वदुक्तानवस्थापरिहायया ? नायः, लक्ष्यादि-
 पदवाच्यत्वे तदयोगात् । ननु ब्रह्मणो लक्ष्यादिपदवाच्यत्वाभावे कथं
 ब्रह्म सर्वपदलक्ष्यमिति प्रतिपादनीयमिति चेत् ? का तर्हि प्रतिपादनेन उपपत्तिः ?
 न तावत् तेन विना योग्यताशभावः, प्रत्युत तस्मिन् सत्येव न योग्यता, नापि
 लक्ष्यादिपदवाच्याप्रसिद्ध्या तल्लक्षणा उपपत्तिः, तत्तत्पदलक्ष्यतारादेः लक्ष्य-
 पदार्थत्वात् । ननु लक्ष्यपदेनापि तस्य लक्ष्यत्वे कथं वाक्यार्थप्रतीतिः ?
 लक्ष्यपदवाच्यसम्बन्धत्वेन हि ज्ञाते लक्ष्यपदस्य लक्षणा, तद्वक्तृत्वं च सिद्धान्ते
 लाक्षणिकपदेनैव वक्तव्यमिति तत्तल्लक्ष्यज्ञानार्थं तत्तद्ब्रह्मलक्षणिकपदापेक्षया अनय-
 स्थानादिति चेत् ? तर्हि स एव दोषः । सच निरसिष्यते । नापि द्वितीयः,
 तत्तद्वैशिष्ट्यस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वेपि तदधिष्ठानस्य विशेष्यस्य तदभावात् ।
 विशेष्यस्य सर्वस्मादपि विशिष्टादन्यत्वात्तल्लक्ष्यते । अतएव यद्यद्ब्रह्मत्वेनोपेतं
 तद्ब्रह्मेति परोक्तं निरस्तम्, विशेष्यस्य निर्द्वैतकस्यैव ब्रह्मत्वात् । नन्यानन्दादि-
 पदलक्ष्यस्य तद्वाच्याद्विशिष्टादन्यत्वे आनन्दत्वादिकं न स्यादिति चेन्न ;— दण्डि-
 देवदत्तादन्यत्वेपि विशेष्यदेवदत्ते देवदत्तस्वरूपस्यैव विशेष्यानन्देपि तत्स्वरूपा-
 नभावात् । सत्यादिपदलक्ष्ये वाच्यान्यस्वरूपे मत्यादिपदवाच्यत्वं नाम कश्चि-
 र्द्वैतः, तद्विशिष्टमवाच्यशब्दार्थ इति तस्यापि विशिष्टवाचकत्वमेव । तथाच वाच्य-
 पदमपि लक्षणैव वाच्यार्थं ब्रह्मोपस्थापयति । अन्यथा यावद्वाच्यान्यत्वप्रतिपादका-
 वाच्यपदस्य योग्यताया अभावात् । अतएवावाच्यपदलक्ष्यत्वे अवाच्य न भवेदिति
 निरस्तम्, अवाच्यस्वरूप एव व्यावहारिकावाच्यत्वस्य कल्पिततया अवाच्यपदलक्ष्य-
 स्यापि तस्य तत्स्वरूपानभावात् । वस्तुतस्त्ववाच्यमिति वाक्यमेव, न च लक्षणया

ब्रह्मान्यत्रप्रतिपादयति । ननु स्वरूपमात्रमेव दृश्यादिपदशब्दं भवत्विति चेत् ? शक्तेः परमतेऽपि विशिष्टविषयत्वात् । नापि त्वदुक्तानवस्था, विचारादिना तस्य वाच्यसम्बन्धिधत्वेन निर्णीतत्वात् । लक्ष्यतावच्छेदकं च नात्रापेक्षितम्, लक्ष्य स्वरूपस्य स्यतो व्यावृत्तत्वादेकत्वाच्च । ननु लक्ष्यस्य लक्षकशब्दैरेव परं प्रतिपादनेनवस्येति युक्तापत्तिरिति चेन्न;— ब्रह्मण उक्तविषया निर्धर्मत्वं सत्यशाना आत्मत्वं तस्मिन् सत्यादिपदव्युत्पत्तिप्रकारमानन्दादिस्वरूपस्यैवानन्दादिपदलक्ष्यस्य भवगच्छतः आनन्द एव ब्रह्मेत्युपदेशादेव योग्यतानुसारेण धर्मिणोरेषाभेदावगम सम्भवात् । विशेषणभेदप्रयुक्तमेव भेदं विशिष्टयोरवगच्छतः सदभेदप्रतीतेस्वरूपविषयत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्ताभावादपि न ब्रह्मणि पदानां शक्तिः, पारमार्थिक जातिगुणक्रियादेरसम्भवात् । तदसम्भवेऽपि लक्षणां विनापि दृश्यत्वाद्यनुमानैर्निषेध चाक्यैश्च निरूपयितुं शक्यत इति न त्वदुक्तान्योन्याश्रयः । कल्पितगुणक्रियावैशिष्ट्ये च वेदान्ततात्पर्यायोगात् । ननु वेदान्ततात्पर्यगोचरत्वविशिष्टब्रह्मणस्तत्प्रतिपादकवाक्यस्थपदाशक्यत्वसिद्धायपि न विशेष्यब्रह्मणस्तत्सिद्धिरिति चेन्न;— अनुमितिर्हि पक्षतावच्छेदकपक्षाश्रयस्यैव शक्यान्यत्वं विषयीकरोति, सर्वत्रापि नाश्रयस्य पक्षताश्रयवैशिष्ट्यस्यैवानुमितिविषयत्वात् । नन्वेवमपि वेदान्ततात्पर्यगोचर इति पदाद्विशेष्यस्यानुपस्थितेः कथं तत्पक्षक्रानुमितिरेति चेन्न;— निर्धर्मके ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्यं विदुषः वेदान्ततात्पर्यगोचर इति पदादृच्छणया तस्यैवोपस्थितेर्वक्तव्यत्वात् । अन्यथा योग्यतासम्भवात् । अन्यथा त्वर्द्यायानुमानमपि नास्मदभिमतब्रह्मणो वाच्यस्य विषयीकुर्यात् । ब्रह्मादिपदं विशिष्टस्य धर्ममात्रस्य वा वाचकम्, पदत्वात्सम्प्रतिपन्नत्वं, इति यानुमानमस्तु । एवं “ यतो वाचो निघर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” इति भूतरपि शब्दस्य प्राप्तिं वारयन्ती तस्य शक्तिं ब्रह्मणि निषेधति, शब्दस्वायेन शक्तेरेव प्रसित्वात् । लक्षणा तु शक्यसम्बन्धरूपा परस्परस्यैव शब्दसम्बन्ध इति अमुख्यप्राप्तिरेवेति तन्निषेधयोगात् । लक्षणाविषये “ सर्वे वेदा यत्तदमामनन्ति ” इत्यादिभूतिविरोधान्च । मनसा सहेति च मनसः करणत्वमेव निषिध्यते, स्वरूपेण निषेधायोगात् श्रुतमात्रस्य मनोज्ञत्वात् । ‘मनसै वानुद्गृह्यम्’ इति भूतिविरोधान्च । केवलमनोभूतत्वं वा

निषिध्यते । नन्वमेयगुणत्वं 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेरर्थ इति चेत्? अमेयत्वं यदि गुणस्य मानागोचरत्वं तदा निर्गुणमेव ब्रह्मेति वाच्यत्वनिषेधः प्रवृत्ति निमित्ताभावात् । अथ संख्याशून्यत्वम् ; तन्न, "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेती" इति वाक्यशेषेण ब्रह्मस्वरूपभूतानन्दस्यैव ज्ञानात् भयनिवृत्तिश्रवणेन गुणान्तरेर्विना ऽनुपपत्त्यभावेन लक्षणायोगात् । मुक्तिसाधनज्ञानाविषयस्य श्रुति प्रतिपाद्यत्वायोगाच्च । प्रत्युत वाक्योपक्रमे अनन्तगुणं प्रक्रम्यानन्दज्ञानान्मोक्ष इत्युक्ते देवदत्तो वामेन चक्षुषा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन दर्शननिषेधवत् गुणान्तराणां मपुरुषार्थत्वमेव प्रतिपादितं भवेत् । ततश्च ब्रह्मणोपि हेयगुणवत्त्वमिति साधु समर्थितस्तन्त्रसमयः । न चानन्दमित्यत्रापि गुणान्तरलक्षणा, सिद्धान्तेपि तच्छब्दे लक्षणाभ्युपगमादिति वाच्यम्;— आत्ममात्रज्ञानस्यैव सर्वत्र श्रुतौ मुक्तिसाधनत्वा वगमात्, त्वदुक्तलक्षणायोगात् । अस्मन्मतसिद्धलक्षणायास्तथैव श्रुत्याभ्युपेयत्वात् । किंचास्मन्मतसिद्धलक्षणा श्रुतितुल्यैव, प्रसिद्धार्थानपायात् । यथा रेवतीवाक्ये एतच्छब्दस्य प्रकृतानिष्टधर्मलक्षणायामपि श्रुतितुल्यता । न वाच्यमिति त्वदुदाहृत श्रुतौ साक्षाद्वाच्यत्वनिषेधाच्च । यत्तु अनया श्रुत्या अद्भुतत्वं प्रतिपाद्यत इति; तन्न,— तस्य पदार्थवाक्यार्थयोरन्यतरत्वाभावात् । नापि तत्र लक्षणा, तत्र न तावदन्वयानुपपत्तयाद्भुतत्वलक्षणा, वाच इत्यस्य तेनाप्यन्वयायोगात् । नापि यतोद्भूता वाचो भवन्तीत्यर्थः, भवन्त्यश्रवणात् । सृष्टेरतीतत्वाच्च । नापि तात्पर्यानुपपत्त्या सर्वपदलक्षणा, अद्भुतत्वस्य तस्मिन् प्रकरणे उपक्रमानवगतस्य तात्पर्यगोचरत्वायोगात् । सर्वपदलक्षणायाश्च तत्त्वाभावात् । तस्य सम्बन्धित्वेना प्रतितीक्ष्ण । वाक्यशेषपर्यालोचनया तस्याप्यपुरुषार्थत्वेन श्रुत्या अप्रतिपाद्यत्वाच्च । 'अथ करमातुच्यते ब्रह्म' इत्यादि तु ब्रह्मसन्देहात्पर्यविषयत्वाभिप्रायम्, गङ्गा पदेन क्षीरमुच्यत इति प्रयोगात् ।

तस्मादखण्डवाक्यार्थे सत्यज्ञानमुखात्मनि ।

न कस्यापि पदस्यास्ति शक्तिरित्यात्मनि स्थितिरिति ॥

अत्रोच्यते—तात्पर्येण सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्यश्रवणार्थत्वपक्षे स्य रूपस्यैव वाक्यप्रतिपाद्यत्वात् व्यर्थे तात्पर्यविषयविशेषणम् । सत्यादिवाक्यमिति

पाचत्वविशेषणं च व्यर्थम् । तदप्रतिपाद्य व्यावृत्तयेतद्विशेषणमिति चेत् ? तदप्रतिपाद्यं किं घटादि, उत व्रजः ? नाद्यः, व्रजपदादेव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः । द्वितीयेऽपि किं तदभिज्ञं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थपेक्षया, उत भिन्नम् ? नाद्यः, व्यावृत्तयसिद्धेः, अव्यावर्तनीयत्वाच्च । द्वितीयेत्वसिद्धमेव । उपहितं व्रज सत्यज्ञानादिवाक्यार्थपेक्षया भिन्नमेवेति चेत् ? किं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थोऽपि केनचित् उपहितः, उत अनुपहितः ? नाद्यः, उपहितस्य वाच्यत्वस्य त्वदिष्टत्वात् । उपहितस्यावाच्यत्वाधने स्वरूपस्यावाच्यत्वासिद्धिश्च । न द्वितीयः, तस्य स्वरूपमात्रतया उपहितस्य ततो भेदासिद्धेः । किंनिदुपाध्युपहितं उपाध्यन्तरोपहितापेक्षया भिद्यते ननु स्वरूपापेक्षयापि, तथा रति घटाकाशस्यानाकाशत्वापत्तेः । किंचैवमौनाधिकभेदे सत्यपि स्वाभाधिकाभेदस्यानपायात् विशेष्यशक्तेरनपायाद्वाधः । किंच तात्पर्यविषयपदेनापि स्वरूपं लक्ष्यम्, अन्यथा योग्यताविरहात् । व्रजपदेनैव च तत्सम्भवति । तस्माद्वयमेव विशेषणम् । किंच उपहितभिन्नत्वानुपहितस्य तात्पर्यविषयादिपदेन लक्षणीयतया स्वयौच्यमानस्य पक्षतयाभिमतस्यासिद्धेराश्रयासिद्धिः । वाक्यार्थत्वं च किं विवक्षितम् ? किं पदार्थसर्गस्वम्, उत वाक्यजन्यप्रतीतिविषयत्वम्, वाक्यजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वं वा ? नाद्यः स्वरूपासिद्धेः । न द्वितीयः, पदार्थे व्यभिचारात् । न तृतीयः, स्वरूपासिद्धेः । सत्यादिवाक्याभिप्राकारकस्वरूपमालविषयप्रतीतिस्त्वयाङ्गीकारात् । पदार्थे व्यभिचाराच्च । नच तदन्वयेन विशेषणम्, पदजन्यप्रतीतिविषयान्वत्त्वविषयात्मसिद्धेः, पदानामेव वाक्यार्थगोचरत्वात् । पदशक्तिविषयभिन्नविषयायां साध्याविशेषात् ।

नच स्वविषयत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताभयपदमात्रपरित्यक्तमिति पादकवाक्यकत्वादिति हेतुः, वाक्यार्थप्रतीतौ हि तत्पदार्थान्वयानुसक्तत्वं तत्तत्पदजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम्, — अधिकरणे अधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वस्य प्रकृतिप्रत्ययपदान्तररूपसकलप्रतिपाद्यत्वात्, नीलमुत्पलमित्यत्र पदद्वयस्यापि विशेष्यत्वान्तिवनेन विशेष्ये व्यभिचाराच्च । शंयोगिदण्डवान् देवदत्त इत्यत्र व्यभिचाराच्च । घटान्धवान् घटः नित्यवदाकाशं प्रपञ्चो मिथ्येतादौ व्यभिचाराच्च । ननु स्वप्रकारकत्वाविशेष्यकज्ञाननिष्ठात्मनि १४

पाद्यत्वविशेषणं च व्यर्थम् । तदप्रतिपाद्य व्यावृत्तयेतद्विशेषणमिति चेत् ? तद-
 प्रतिपाद्यं किं घटादि, उत ब्रह्म ? नाद्यः, ब्रह्मपदादेव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः । द्वितीये
 पि किं तदाभिन्नं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापेक्षया, उत भिन्नम् ? नाद्यः, व्यावृत्तय-
 सिद्धेः, अव्यावृत्तनीयत्वाच्च । द्वितीयेत्वसिद्धमेव । उपहितं ब्रह्म सत्यज्ञानादि-
 वाक्यार्थापेक्षया भिन्नमेवेति चेत् ? किं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापि केनचित् उप-
 हितः, उत अनुपहितः ? नाद्यः, उपहितस्य वाच्यत्वस्य त्वदिष्टत्वात् । उपहित-
 स्पावाच्यत्वसाधने स्वल्पावाच्यत्वासिद्धिश्च । न द्वितीयः, तस्य स्वरूपमात्रतया
 उपहितस्य ततो भेदासिद्धेः । किञ्चिदुपाध्युपहितं उपाध्यन्तरोपहितापेक्षया भिद्यते
 ननु स्वरूपपेक्षयापि, तथा सति घटाकाशस्यानाकाशत्वापत्तेः । किंचैवमौपा-
 धिकभेदे सत्यापि स्वाभाविकाभेदस्यानपायात् विशेष्यशक्तेरनपायाद्वाधः । किंच
 तात्पर्यविषयपदेनापि स्वरूपं लक्ष्यम्, अन्वया योग्यताविरहात् । ब्रह्मपदेनैव
 च तत्तत्त्वभवति । तस्माद्व्यभिचारिणो विशेषणम् । किंच उपहितभिन्नस्यानुपहितस्य ता-
 त्पर्यविषयादिपदेन लक्षणीयतया स्वयोज्यमानस्य पक्षतयाभिमतस्यासिद्धेराभ्या-
 सिद्धिः । वाक्यार्थत्वं च किं विवक्षितम् ? किं पदार्थसमर्पणम्, उत वाक्य-
 जन्यप्रतीतिविषयम्, वाक्यजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वं वा ? नाद्यः स्वरूपासिद्धेः ।
 न द्वितीयः, पदार्थे व्यभिचारात् । न तृतीयः, स्वरूपासिद्धेः । सत्यादिवाक्यानिष्प्र-
 कारकस्वरूपमात्रविषयप्रतीतिस्त्वयाङ्गीकारात् । पदार्थे व्यभिचाराच्च । नच
 तदन्यत्वेन विशेषणम्, पदजन्यप्रतीतिविषयान्वयविवक्षायामत्यसिद्धेः, पदानामेव
 पदार्थबोधोपहेतुत्वात् । पदशक्तिविषयभिन्नविषयायां साध्याविशेषात् ।

नच स्वविषयत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयपदमात्रमहितस्वप्रति-
 पादकवाक्यकत्वादिति हेतुः, वाक्यार्थप्रतीतौ हि तत्पदार्थान्वयानुभवत्वं तस्य
 स्पदजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् ;— अधिकरणे अधिकरणत्वमित्यत्राधिकरण-
 त्वस्य प्रकृतिप्रत्ययपदान्तररूपसकलप्रतिपाद्यत्वात्, नीलमुत्पलमित्यत्र पदद्वय-
 स्यापि विशेष्यवाचित्वेन विशेष्ये व्यभिचाराच्च । सयोगिदण्डवान् देव-
 दत्त इत्यत्र व्यभिचाराच्च । घटान्ववान् घटः नित्यवदकार्यं प्रपञ्चो-
 मित्येतादौ व्यभिचाराच्च । ननु स्वप्रकारकत्वाविशेष्यकज्ञाननिष्ठत्वमपि स्व

विषयत्वावच्छिन्नकार्यताविशेषणमिति चेन्न;— सत्यज्ञानादिवाक्यजन्यप्रतीतौ ब्रह्मणो विशेष्यतया स्वरूपासिद्धेः । नच वाक्यस्याखण्डार्थत्वात् तन्नन्यप्रतीतौ ब्रह्म न प्रकारो विशेष्यं वेति वाच्यम् ;— तथासति प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यस्यापि तथात्वेन चन्द्रादिपदार्थे व्यभिचारात् । नच तत्रापि स्वरूपमात्रस्य वाक्यार्थत्वाच्चन्द्रत्वादिविशिष्टस्य शक्यत्वेपि स्वरूपस्याशक्यत्वात् न व्यभिचार इति वाच्यम् ;— तथापि शब्दवदाकाशमिति लक्षणवाक्यार्थे आकाशे व्यभिचारात् ; आकाशस्वरूपमात्रस्याकाशपदशक्यत्वात् । नच पदजन्यस्मृत्यविषयत्वे सति वाक्यजन्यप्रतीतिविषयत्वं विवक्षितम् ; विशिष्टस्यार्थत्वेपि स्वरूपस्यापि तदन्तर्भावेन हेतुसिद्धेः, साध्याविशेषात्, विशेष्यवैयर्थ्याच्च ।

तद्वाक्यरथपदशक्यतावच्छेदकधर्मवदन्यत्वादित्यपि न हेतुः, शक्यतावच्छेदकधर्माश्रयान्यत्वविवक्षायां यत्किञ्चिद्व्यभिचारात्वात् व्यभिचारात् । शक्यप्रतियोगिकायश्चेदविवक्षायां सुन्दरं मुखमित्यादौ बिम्बात्मना मुखभेदस्य प्रतिबिम्बात्मनि तस्मिन्नेव सत्त्वाद्व्यभिचारः । धर्मिसमानसत्ताकान्यत्वविवक्षायां स्वरूपासिद्धिः । अतएवाभेदविरोधन्यत्वविवक्षापि निरस्ता । व्यावहारिकान्यत्वविवक्षायामपि संयोगवति वृक्षादौ तद्वेदस्य त्वयाङ्गीकारात् वृक्षत्वाश्रयवाच्येदसत्त्वाद्वृक्षे व्यभिचारः । ननु वाच्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य विवक्षितम्, वृक्षे च न तादृशान्योन्याभावाः, अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन विरोधादिति चेन्न;— ब्रह्मणोपि प्रकृतिनिमित्ताश्रयत्वेनासिद्धेः । यावद्विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्य त्वयानङ्गीकाराच्च । प्रकृतिनिमित्ते व्यभिचाराच्च । शक्यतावच्छेदकधर्मावशिष्टाभ्यत्यविवक्षायां व्यर्थविशेषणत्वम्, विशिष्टान्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । आकाशे व्यभिचारश्च, आकाशपदशक्यत्वात् । आकाशपदस्य स्वरूपमात्रशक्तत्वाच्च पदपदकानुमानेपि बाधः । अनुपहितत्वविवक्षायामपि उपहितार्थस्य भेदासिद्धेरपि एव । अनुपधानशक्त्यबाधने स्वरूपस्य वाच्यत्वं निर्वाधमेव । तत्प्रतिपादकत्वञ्च यदि तद्विषयप्रतीतिजनकत्वम्, तदा व्यभिचारः । यदि पदजन्यस्मृत्यविषयतत्प्रतीतिजनकत्वम्, तदा स्वरूपासिद्धिः । यदि तत्सात्त्विकत्वम्, तदानीमपि व्यभिचारः । प्राधान्येन तत्सात्त्विकत्वविवक्षायामपि

यदि प्राधान्यं विबोध्यत्वं तदा व्यभिचार एव । यदि पदार्थप्रतीत्यविषयत्वं तदा स्वरूपासिद्धिः । अप्रयोजकत्वं न । नच सत्यज्ञानानन्दात्मनि ब्रह्मणि सत्यादिपदस्य एकैकस्य शक्तौ एकैकपददेनैव तादृगुपस्थितेः पदान्तरवैयर्थ्यस्य प्रसङ्गः, एकैकस्मात्तादृगुपस्थितेर्गिष्ठत्वात् । तवापि सत्यज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्मणः सम्प्राप्त्वात् मतम् सत्यदेन प्रतीतेरेकस्मात् पदात्तादृगुपस्थितेरावश्यं कथात् । यदुक्तं— सतो ज्ञानानन्दाद्यभेदसंशयविरोधिप्रतीतेरेवापादनादिति; किं तत्रापादकम् ? सत्याद्यादिप्रकारत्रयाविशिष्टार्थस्य सत्याद्येकैकपदशक्त्यत्यम्, उत वस्तुतस्तादृशस्वरूपस्य ? नाशः— आसिद्धेः, तस्य स्वया वाक्यार्थत्वानद्गोकाराच्च । न द्वितीयः, तत्प्रकाराविशिष्टस्वरूपप्रतीतेस्तादृशसंशयविरोधित्वाभावात् । यस्तु तस्तादृशस्वरूपशक्तादस्तु तस्तादृशविषयमेव ज्ञानमुत्पाद्यते । स्वरूपमात्रप्रतीतेस्तसंशयविरोधित्वे धर्मिज्ञानाभावे संशयासिद्धेः तस्मिन् सति तद्विरोधादेवासिद्धेः संशयमात्रोच्छेदप्रसङ्गः । ननु वाक्यार्थभूतसत्यज्ञानानन्दात्मकब्रह्मणि अवधारणरूपा प्रतीतिर्या वाक्यलक्षणया धन्यते सा शक्तिजन्या चेदेकैकस्मात्पदात्तादृशप्रतीतेरुपपत्तेः पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादित्यापाद्यत इति चेन्न,— यथा तव एकस्मात् सदानन्दज्ञानात्मकस्वरूपप्रतीतावपि तद्विषयावधारणस्याजननात् तादृशावधारणं लक्षणया वाक्यकृत्यम्, तथा समापि शक्तपदसमुदायादेव तादृशावधारणोत्पत्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । किंच सत्यदाह्वयणोत्पत्तितांशः कोपि नास्तीति स्वयोक्तृत्वात् बाधो दुर्धारः ।

नच स्वगोचरसंशयविरोधिज्ञानजनकतद्वाक्यस्यपदशक्तिविषयो नेति साध्यम्, अर्थान्तरत्वात् । शक्यत्वापि शक्तेस्त्यगोचरसंशयविरोधिज्ञानजनकत्वाभावेन साध्यपर्यवसानात् । कश्चायं स्वगोचरसंशयः ? यदि स्वधर्मिकसंशयः, तदा सत्यज्ञानानन्दात्मकवाक्यार्थधर्मिकसंशयविरोधिज्ञानजनकशक्त्यविषयत्वेपि सत्यस्य ज्ञानाद्यभेदसंशयविरोधिज्ञानजनकशक्तिविषयत्वसम्भवेनार्थान्तरत्वम् । स्वकोटिकसंशयस्त्वप्रसिद्धः । तद्वाक्यजन्यज्ञाननिवर्तनीयसंशयविषयविषयायामप्रसिद्धिः सत्यादिवाक्यजन्यज्ञाननिवर्तनीयसंशयविरोधिज्ञानजनकतद्वाक्यस्यपदशक्तिविषयाप्रसिद्धेः । वाक्यार्थमात्रस्य लक्ष्यत्वपक्षे सर्वत्राप्यप्रसिद्धेश्च । पदार्थेपि तद्वाक्यजन्यज्ञाननिवर्तनीयसंशयविरोधिज्ञानजनकशक्त्यसम्भवात्, पदार्थस्मृतेस्तसंशयविरोधित्वात् वाक्यार्थज्ञानस्य लक्षणाजन्यत्वात् ।

यदुक्तं विशिष्टस्य शक्यत्वे नागमाभिमतब्रह्मणश्शक्यत्वमिति । तत्र, आ-
गमाभिमतब्रह्मणोऽपि विशिष्टान्तर्भावेन शक्यत्वात् । आगमाभिमतं ब्रह्मस्वरूप-
मेव, न त्वन्यत् ।

यच्च द्वितीयानुमानस्याप्रयोजकत्वनिराकरणार्थमुक्तम्—वाक्यार्थस्य पदा-
र्थत्वे सम्भूयकारित्वव्युत्पत्तिर्हानिरिति, तत्र; पदार्थसाधारणस्य वाक्यजन्यज्ञान-
विषयत्वमात्रस्य सम्भूयकारित्वाविरोधित्वात् पदार्थप्रतिपन्नसर्गबोधाय तदुपपत्तेः ।
वाक्यजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वस्यापि दण्डी देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादिपदवाच्ये
सत्त्वेन तदविरोधित्वात् । पदेभ्यो ऽप्रत्याप्यत्वे सति वाक्यप्रत्ययस्य वाक्यार्थ-
पदेन विवक्षाया तु इष्टापत्तिः, तादृशस्य ससर्गस्यास्माभिर्वाच्यत्वानङ्गीकारात् ।
ब्रह्मणः पदेभ्यो ऽप्रत्याप्यत्वाभावेन वाक्यार्थत्वविरोधाच्च ।

यदप्युक्तं— वाक्यार्थमात्रं लक्ष्यमेवेति । तत्र, कल्पकाभावात् ।
आकाङ्क्षागुपेतव्युत्पन्नपदसमुदायादेव वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्तौ गौरवेण वृत्तेरकल्पनात्

यदुक्तं प्रतिपादनसमर्थस्य आकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षणम्, सामर्थ्यं च
शब्दस्यार्थे वृत्तिरेवेति । किं तत् सामर्थ्यम् ? किं कारणत्वम्, उक्तान्यत् ?
नायः, तत्र वृत्तिपदं सङ्केत्य कारणत्वसमर्थने अस्मदिष्टत्वात् । न द्वितीयः, कारण-
स्वरथेय सहकार्यपेक्षाप्रयोजकत्वेन तस्य तदप्रयोजकत्वात् । नच तदेवाका-
ङ्क्षादिसहकारिर्विशेषापेक्षाप्रयोजकमिति आच्यम्, मानागमत्वात् । पदे तादृश
सामर्थ्यसत्त्वेन पदार्थस्मृतौ आकाङ्क्षाद्यपेक्षाप्रसङ्गात् । पदे तदसत्त्वे च वाक्येऽपि
वृत्तिरसिद्धाधिविपिता पदादप्यपहृतेति महादिदं कौशलम् ।

किंचास्तु यत्किञ्चित् सामर्थ्यम्, अस्तु च वृत्तिरेव सत् । तथापि तादृश
सामर्थ्यवत एवार्थप्रतिपादने आकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षणं कुत्र दृष्टम् ? येन
तददृष्टान्तेन वाक्यार्थसर्गोऽपि सामर्थ्यात्मकवृत्तिः कल्प्येत ? न तावत्पदे,
पदार्थस्मृतिदशायामसिद्धेः । नापि वाक्यार्थानुभवदशायाम्, वाक्यार्थे अ-
न्यापि वृत्तेरसिद्धेः । अथ मतम्— पदानि हि वाक्यार्थज्ञानं जनयन्ति पदा-
र्थान्ते शक्त्यैव जनयन्ति, तथाच तत्र वृत्तिरूपमामर्थ्यवत एव तत्प्रतिपादने
आकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षणं पदानां पदार्थानुभावे दृष्टमिति; तदपि मन्दम्,

श्रुतिद्वयविरोधात्, पूर्वोक्तोपस्थितिभेदेन परिहारानुपपत्तेश्च ; तीरत्याव-
स्थिते तोर इव पदार्थविशेषावस्थिते संगमे ऽग्रहहृदया, तथैव पदार्था अन्य-
यन्तेदकतया भासन्त इत्युक्तिविरोधान्च ।

यच्च लक्षणाजन्यत्वे अनुमानमुक्तम्, तत्र हेतुरसिद्धः, वाक्यार्थज्ञानस्य
शक्तिजन्यत्वात् । नचैवमन्यवस्य शक्यत्वप्रसङ्गः, शक्यत्वेपि दोषाभावात् ।
नचैकपदादपि संसर्गबोधापत्तिः, अन्यवक्ष्यतिरेकाभ्यां तद्वाक्यस्थपदशक्तिसमुदाय-
स्यैवान्वयधीहेतुत्वकल्पनात् । नचान्येपि व्युत्पत्तिग्रहापेक्षाप्रसङ्गः, पदार्थ-
व्युत्पत्तिग्रहमात्रेण शक्तिसमुदायाद्वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्तौ गतमे तदनपेक्षणात् ।

किञ्च किमिदं शक्यत्वम् ? किं शक्तिजन्यज्ञानविषयत्वमात्रम्, उत स-
म्बन्धविशेषः ? आद्ये आपाद्यापादकयोरभेदप्रसङ्गः । न द्वितीयः, कल्पका
भावात् । नच शक्तिजन्यप्रतीतिविषयत्वमेव कल्पकम्, अप्रयोजकत्वात् ।
अथ शक्तेर्ज्ञानस्य च समानविषयत्वेन कार्यकारणभावः, तदा लक्षणायामपि
तथा स्यात् । नचेष्टापत्तिः, शक्यार्थसम्बन्धरूपलक्षणायाः क्वचिदतीतादिरूपतया
व्यभिचारात् । एवञ्च तज्ज्ञानस्य कारणत्वे वाच्ये तस्य संसर्गाज्ञानुभवे व्यभिचा-
रात् । संसर्गस्यापूर्वत्वात्तदर्थं लक्षणाज्ञानं समानविषयस्मृतौ हेतुरिति कल्पने
शक्तावपि तयात्वापत्तेः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसवासेमधिगतपरावरतत्त्वयाशास्त्रेण

तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

अशब्दवेद्यत्वभङ्गो नाम

पञ्चचत्वारिंशत्स्कन्धः ॥४५॥

निष्पन्नब्रह्मस्वरूपशुद्धयर्थं तस्य निष्प्रपञ्चताकरणनियोगविषयता
माहुः) तेषां तथाविधनिशेगचिन्निवाक्यसम्भवात् सपरिकरनियोगा
सिद्धेश्च निर्मूलः प्रलापः) तथाहि— न तावत्तिष्प्रपञ्चं ब्रह्म कुर्या
दिति विधिदोषमधीगहे । नन फलकरणदर्शनादिभिः कल्प्यते ।
नच स्मृत्यानुसारेण तथाविधश्रुतिरनुमीयते । नच नित्यानुमेया
श्रुतिरुपपद्यते । नच तदनुमितिलिङ्गतया निष्प्रपञ्चताकरणाचारः
केनचित् कचिदपि दृष्टपूर्वः । नच निष्प्रमाणकोपि विधिरस्तीति
बाह्मात्रेणापि सिद्धयति । ननु किमनेन कदर्थनेन ? नागात्वं
दर्शननिन्दावचनैर्नानात्वनिषेधवचनैर्निर्गुणादिश्रुतिभिर्मायोपादानत्वा
न्यथानुपपत्त्यादिगिश्चानुगृहीतो “ न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येति ” त्वेय
मादिको विधिरुपलक्षणपरस्सन् द्रष्टृदृश्यादिसगस्तभेदशून्यं दृशि
मात्रं ब्रह्म कुर्यादिति नियुञ्जानः प्रकृतार्थं परिपूर्णं प्रमाणम्, नित्य
सिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण साध्यस्वगम्यविरुद्धमिति
चेत्— अनुमाहकत्वेनाभिमतानां सर्वेषां प्रत्येकं विस्तरतो दूषणात् ।
विधिस्वरूपमपि न पश्यामः, कोऽत्र ब्रह्मवाचकशब्दः, कश्च
तस्य निष्प्रपञ्चताकरणवाचीति ? दृष्टि- गति- श्रुत्यादयश्शब्दाः
संविद्रूपब्रह्मवाचकाः, द्रष्टृगन्तृप्रभृतिदर्शननिषेधो निष्प्रपञ्चताकरण
वाचीति चेत् ? किं व्युत्पत्तिसिद्धोऽयमर्थः, उत तदनुपपत्त्या लक्षणादि

माये ह्यपयोग्येष्ट्या, शुद्धञ्च ब्रह्म स्वयमेव प्रयोजनमिति न तत्र तदपेक्षेति
भावः । तस्येति । ब्रह्मणः । नियोगविषयत्वं निष्प्रपञ्चीकरणद्वारा विवक्षितम् ।
एव दूषितमिमं सपरिकरनियोगतत्त्वमाण्यासिद्ध्यापि दूषयति नचेति । “तरति
ब्रह्महत्या योश्चमेधेन यजत” इति अर्थवादे फलकरणदर्शनाद्विधिः कल्प्यते, न
तथेह दर्शनमित्यर्थः । स्मृत्यभिरदृष्टा नित्यानुमेया श्रुतिरनुमीयता इत्यत्राह—
नचेति । तदनुपपत्त्येति । वाग्यार्थानुपपत्त्येव ।

वशादङ्गाक्रयत, किंवा भवत्सैद्धान्तिकसङ्केतादिति ? न-प्रथमः,
 दृष्टिमतिश्रुत्यादिशब्दानां तावद्ब्रह्मशब्दपर्यायत्वाभावात् । तत्त-
 स्करणायत्तनुद्धिविशेषा एव तैरभिधीयन्ते । अन्यथा पुनरुक्ति-
 स्स्यात् । द्रष्टृप्रभृतिदर्शननिषेधोपि तत्तज्ज्ञाननिवृत्तिमेव वदति,
 नतु तत्तन्निवृत्तिम् । नापि द्वितीयः, अनुपपत्तेरदर्शनात् । उचि-
 तार्थान्तरादर्शनमेवानुपपत्तिरिति चेन्न;— तथाप्यनुचितार्थान्तरक-
 रणनाशोपात्तौ दृश्यते च अर्थान्तरमुचितम् । तथाहि “यदा दृष्टेरति-
 रिक्तं द्रष्टारं न पश्ये ” इत्यतिरिक्तपदाध्याहारेण योजना तदा
 द्रष्टुः पुरुषस्यापि स्वयंज्योतिषः स्वधर्मभूतदृष्टिमत्यादिशब्दाभि-
 लष्यज्ञानसाक्षात्त्वेन तदतिरिक्तत्वनिषेधोपपत्तेः न कस्यचिदपि
 मिथ्यात्वसिद्धिः; अनध्याहारे तु दृष्टे द्रष्टेति जीवात्मा निर्दिश्यते,
 ओदनपाकं पचतीतिवत्कर्तृत्वमात्रविवक्षया द्रष्टृदिशब्दः; तत्त-
 स्करणायत्तज्ञानकर्तारं जीवात्मानं नोपासीथाः— अपितु तदन्त-
 र्यामिणं, करणनिरपेक्षस्थाभाविकनिरतिशयज्ञानादिगुणगणं अशेष-
 दोषवैदेशिकं परमात्मानमुपास्वेत्पुक्तमभवति । नच जीवस्मापि
 विशेषणतश्चा उपास्यत्वाभ्युपगमात्तद्दर्शननिषेधानुपपत्तिरिति वाच्यम्;
 करणप्रभृतिलङ्घिस्याभाविकविकासशालिपरिशुद्धस्वरूपजीवविशिष्ट-
 स्य परमात्मन उपास्यत्वात् । एवमर्थान्तराण्यपि कर्तृत्वाभिमानत्वा-

---

लक्षितेति । ज्ञानस्याविधेयत्वेन तन्निषेधस्यापि विध्य-
 नर्हत्यादित्यर्थः । तथापीति । दर्शनवाचिपदानन्वयप्रसङ्गेन सम्भू-
 तकारित्वव्युत्पत्तिविरोधादयमप्यर्थो ऽनुमित इति भावः । तदति-
 रिक्तत्वेति । इदमस्मात्तातिरिच्यत इत्यादायविधेये ऽन्तिरेकव्यवहारादति-
 रिक्तपद विशेषणमिति भावः । कर्तृत्वाभिमानः— स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानः ।

गादिरूपाणि प्रत्यक्षाद्यविरुद्धानि समुचितानि कल्पयितुं शक्यानि ।
अतो नानुपपत्तिलेशः । नापि तृतीयः, अतिप्रसङ्गात् । पर
सिद्धान्तसिद्धसङ्केतवशादपि भवत्पक्षस्य कात्म्येन भङ्गप्रसङ्गात् ।
एवं विधिवाक्यासम्भवो दर्शितः ।

अथ सपरिक्करनियोगासिद्धिं श्रूमः । तथाहि— नियोगवाक्यार्थ
वादिना नियोगो नियोज्यः तद्विशेषणं विषयः करणमितिकर्तव्यता
प्रयोक्ता च वक्तव्याः । तत्रासौ नियोगस्तावत्सामान्यतो विशेषतोपि
प्रमाणादर्शनादेव निरस्तः । कश्चात्र नियोज्यः ? न तावद्वक्ष्य
स्वन्मते तस्याज्ञत्वात् अनियोज्यत्वात् । अस्मन्मते तु सर्वज्ञत्वादेव
नियोक्तव्यत्वाभावात् । अतएव नाप्यविद्यः । नाप्यहङ्कारादिकम् ,
तत्प्रतिफलितचैतन्यादिकं वा, तेषामपि विमृश्यकारिणां स्वोच्छेद
करणे नियोज्यत्वमशक्यत्वात् । अविमृश्यकरणे तु न शास्त्रयोग्यता ।
नच निर्विशेषानुभूतिस्थितये निरूपको बालो वा काश्चित् स्वोच्छेद-
मनुमन्यते । अतएव तेषामधिकारित्वप्रयोजनत्वाद्यवस्थान्तरमपि
भङ्गम् । नच शास्त्रं बायूदकादिवद्विषयाननुत्पाद्यैव प्रवर्तयति ,
अशास्त्रत्वप्रसङ्गात् । ततोपि नियोगस्य मूलोच्छेदः । किं तावन्नि
योज्यविशेषणम् ? ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभव इति चेत् ? तत् किं
निमित्ततया स्थित्वा नियोज्यं विशिनष्टि, उत फलतया ? नाद्यः,
जीवनपुत्रजन्मादिवत्तस्यासिद्धत्वात् , सिद्धत्वे वा किं नियोगेन ?
तत एव तत्फलसिद्धेः । अथ श्रवणजन्यः परोक्षानुभवस्तिष्ठति

आदिशब्देन द्रष्टार नपश्येरिति परमात्मनि करणायत्तज्ञाननिषेध इत्यादिकं
सङ्गृहीतम् ; सामान्यत इति । “ फलमत उपपत्ते ” इति सामान्यतो
ऽपूर्वं निरस्तम् , निष्प्रपञ्च ब्रह्म कुर्यादिति वाक्यं नाधीमह इति पूर्वोक्तरथं
नियोगो विशिष्यापि निरस्त इत्यर्थः । अतएवेति । “ त्वन्मत ” इत्यु
क्तपरामर्शः । विशिष्टेति ज्ञानं निवक्षितम् । परोक्षानुभव इति । तथाना

विशेषणमिति चेत्;- श्रवणेन तथाविधानुभवजननस्यैव निष्प्रपञ्चीकरणरूपत्वात् । नहि ततो ऽतिरिक्तं किञ्चिदत्र पुरुषव्यापारविषयं पश्यामः । साक्षात्कारज्ञानं तद्विषय इति चेत्;- साक्षात्कारस्य नियोगसाध्यत्वान्मुपगमान् ततः पूर्वं तदसिद्धेः । तस्मिद्धौ वा किं नियोगेनेत्युक्तम् । अथ यदि नित्यब्रह्मस्वरूपमकाश एव निमित्तमिदमुच्येत, न तर्हि तत्कस्यचिद्विशेषणम्, अनन्यनिष्ठत्वात् । तस्यच निमित्तत्वे तन्नित्यत्वेन जीवननिमित्तमिदोत्रवन्नित्यं विषयानुष्ठानमसक्तः । नापि द्वितीयः, तथापि हि चायात्म्यानुभवदशकद्वयज्यो ना, अज्ञज्यो वा, स्वरूपभूतानुभव एव वा ? आद्ये नियोगात्पूर्वं सिद्धस्य कथं नियोगकत्वं ? द्वितीये त्वसम्भवे, नहि निष्प्रपञ्चतायां सिद्धायां अज्ञाणि तज्ज्ञं वा ज्ञानं सम्भवति । सम्भवे वा कथं निष्प्रपञ्चता? तृतीये तु कथं नित्यसिद्धस्य कत्वं ? स यदि साध्यः, तदा स्वर्गादिवदनित्यस्यात् । प्रपञ्चनिवृत्तिरूपेण साध्यत्वमिति चेत् ? नञ्जन्यरूपेणान्यसाध्यस्यात् । अतः प्रपञ्चनिवृत्तिरेव साध्ये लुप्तं भवति । ततश्च हेतुसाध्ययोरैक्यमसक्तः । कश्चात्र नियोग

परोपपत्तिर्नैवाविशान्वित्तेन नियोगवैकल्पमिति भावः । तथाविधेति । तस्य च विषयत्वात् नियोगविशेषणत्वमिति भावः । साक्षात्कारस्येति । उल्लिख्यमानिद्वयक्रियावृत्तयश्च उत्पादनम्, तदेवात्र जननम्, तथा च साक्षात्कारो नियोगात्वात् स्यादित्यर्थः । आद्य इति । अत्रोपपत्तिरपि निष्प्रपञ्चीकरणजननमवस्थावत्त्वादप्यनियोगस्य न कत्त्वमिति भावः । नच अतस्तत्त्वसाध्यानुभवस्य निष्प्रपञ्चाकरणवत्त्वादप्युपपत्तिरिति वाच्यं, साध्यादप्युपपत्तिरिति भावः । प्रपञ्चनिवृत्तिरपि तद्विषयक्रियावृत्तयश्च निष्प्रपञ्चीकरणवत्त्वादेवैक्यमिति भावः । प्रपञ्चेति । तथा च निवृत्तेः साध्यात्

विषयः! किं ब्रह्मैव, उत निष्प्रपञ्चब्रह्म, अथ प्रपञ्चनिवृत्तिरेव ? न
प्रथमः, तस्य नित्यत्वेनाभावात्वात्, अभावार्थत्वाच्च । अत एव
नद्वितीयः, नहि निष्प्रपञ्चमपि ब्रह्म भावार्थः । तथापि तस्य सा-
ध्यार्थं सम्भवतीति चेत् ! किं ततः! नहि स्वर्गादिकं साध्यमित्येता
यता विधिविषयो भवति । अतोत्रापि केवलं फलत्वमात्रं सम्भाव्येत,
तत्रच प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैव साध्यत्वमिति कथं ब्रह्मस्वरू-
पस्य विधिनिषयत्वम् । अतएव न तृतीयः, तस्याः फलत्वाच्च ।
नहि प्रपञ्चनिवृत्त्यतिरिक्तो मोक्षो नाम भवन्मते । किमर्थेन तम्
नियोगःसाध्यते ? नहि नियोगसाध्यं तदतिरिक्तं किञ्चित् ।
कथञ्च सर्वप्रपञ्चनिवृत्तौ नियोगस्वरूपलाभः ? तस्याश्च नियोग
विषयत्वे तया नियोगस्तेन च सेति परस्पराश्रयणं च । उक्तव्या-
येन प्रपञ्चनिवृत्तेः करणत्वमपि निरस्तम्, विषयकरणयोरतीव भेदा
भावात् । स चायं नियोगः किं स्वयमेव प्रपञ्चं निवर्तयति, उत
तत्त्वज्ञानमुप्याय ? पूर्वत्र किं मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य ज्ञानवाध्यत्वं
परित्यज्य नियोगवाध्यत्वमङ्गीकरोषि ? तथासति प्रायश्चित्तनिवर्त्य

जन्मपापध्वंसयदनन्तत्वाप्ता नित्यत्वमिति भावः । असाध्यत्वात् । असाध्यत्वा-
दित्यर्थः । अभावार्थत्वा दिति । भावार्थाधिकरणविरोधान्न विषयत्वमित्यर्थः ।
अभ्युपेत्य च ब्रह्मणः साध्यत्वमिदमुक्तम्, यस्तु तत्तदेवासिद्धमित्याह- तत्रचेति ।
निष्प्रपञ्चत्वविशिष्टब्रह्मणीत्यर्थः । अतएवेति । असाध्यत्वादेवेत्यर्थः । पारमा-
धिकतया तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वा इति भावः । विषयेति । फलत्वच्छेदद्वारा
कार्यावच्छेदकत्वं विषयत्वम्, ज्ञानतया नियोगाख्यकार्यनिरूपककृतेविषयनिर-
ूप्यत्वात्, नियोगकरणत्वन्तु नियोगोद्देशप्रवृत्तकृतित्व्याप्यत्वमिति भेदः ।
स्वयमेवेति तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वं व्यवच्छिद्यते, ननु तत्त्वज्ञानम् । किं
तत्त्वज्ञानमनिवर्तकं नियोग एव निवर्तक इत्यभिमतम्, किं वा नियोगतत्त्व
ज्ञानाभ्यां बाध्यत इति विकल्पं हृदि निभायायमनस्य निराकरोति किमि

दुरितवन्मत्यता प्रपञ्चस्य । अन्यथा तत्त्वज्ञानेनैव बाध्यत्वे
नियोगकृत्यं न पश्यामः । उत्तरत्राप्याकांक्षादित्रयवता बाध्ये-
नैव तत्त्वज्ञानं जायत इति किं नियोगात् । तेनैव च तत्त्व
ज्ञानेन ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तवाघात्कथं सपरिकरनियोगोत्पत्तिश्च ?
परोक्षापरोक्षनिवर्तकज्ञानयोरविशेषोपपादनादिकमन्यत्र ग्राह्यम् ।

किञ्च प्रपञ्चनिवर्तकोऽयं नियोगो न तावद्ब्रह्मस्वरूपम्, निव-
र्तकस्य नित्यतया नित्यं प्रपञ्चाभावप्रसङ्गात् ; नित्यस्य विषया
नुष्ठानसाध्यत्वायोगाच्च । अतो ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्त एष्टव्यः ।
सच कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेन प्रयोक्तुरपि नष्टत्वान्निरा-
श्रयः कथमुत्पद्येत ? आश्रयस्थितौ वा कथं विषयलाभः ?
निराश्रयोत्पत्तावपि नियोगाख्यमिष्ट्यापदार्थस्थितौ कथं कृत्स्न
प्रपञ्चनिवृत्तिः ? सिद्धावपि किमन्यत्रियोगसाध्यं मोक्षाख्यं
फलमिति ।

किञ्च करणभूतायाः प्रपञ्चनिवृत्तेः का नामेति कर्तव्यता ?
न काचिदिति चेत्,— अनुपकृतस्य करणत्वायोगात् । यथाहुः—

“ नहि तत्करणं लोके षेदे वा किञ्चिदीदृशम् ।

इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ ” इति ।

त्यादिना । प्रत्याह अन्यथेति । केवलनियोगस्यानिवर्तकत्वकोटावित्यर्थः । तेनैवे-
ति । प्रथमं यावद्योत्तरज्ञानेनैवेत्यर्थः । ननु प्राथमिकज्ञानस्य परोक्षत्वम्, न ते-
प्रपञ्चनिवृत्तिः, किन्तु नियोगत्वाप्यापरोक्षज्ञानादेवेत्यत्राह परोक्षेति । परोक्षञ्च
परोक्षनिवर्तकज्ञानमिति द्वन्द्वः । अयिंशेवेति । स्वल्पप्रकाशानधिकविषय-
मदभ्युपगमिन् । अन्यथा आग्नित्वप्रमङ्गात्, तत्रैवानिवर्तकत्वमित्यर्थः । आ

अस्तु वा काचिद्भावरूपेति चेन्न;—सा हि सन्निपत्योपकारिका वा स्यात् , आरादुपकारिका वा? नायः,—कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरनिवर्तकस्य कस्यचिददर्शनात् । अद्वैतज्ञानं दृश्यत इति चेन्न;—तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपमोक्षसिद्धौ करणादिनिष्पाद्या सिद्धिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्यरूपा सिद्धेः । तत्सिद्धौ तदनुग्राहकांशानवस्थानमित्युभयतः पाशारज्जुः । अथाभावरूपानुग्राहकस्थितौ न विरोध इति मन्यसे ! तन्न; तस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यन्तर्गतत्वेन करणेति कर्तव्यताभेदासिद्धेः ।

तदेतदभिप्रेत्याह— “अभावरूपत्वे चाभावादेव न करणशरीरं निष्पादयति, नाप्यनुग्राहक” मिति । अभावात्—कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यन्तर्गतत्वेन करणात्पृथगभावाभावादित्यर्थः । केचित्तु अस्य भाष्यस्यैवमर्थमाहुः,—अभावत्वादेव न हेतुत्वमित्युच्यत इति, तत्र शब्दा । स्वारस्यार्थानौचित्यादिकं च द्रष्टव्यम् ।

तदेवं विधायकादर्शनात् सपरिकरनियोगानुपपत्तेश्च निष्प्रपञ्चब्रह्म विषयो विधिर्न सम्भवतीति सिद्धम् ।

इति शतदूषणां निष्प्रपञ्चीकरणनियोगभङ्गः

षट्चत्वारिंशोवाद् ॥

शब्देनापरोक्षत्वासम्भवो विवक्षितः । अनुग्राहकांशः— इतिकर्तव्यतासाध्यः करणोपकारः ।

इति श्रीवाञ्छुकुलकृतिलकभूतिनिवासाचार्यपादसंवासासमधिगतपरावरतत्त्वभाषाभ्येन

तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महान्तार्थापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीन्याख्यायां चण्डमारुतान्यायां

निष्प्रपञ्चीकरणनियोगभङ्गो नाम

षट्चत्वारिंशस्स्कन्धः ॥६४॥

रिति । तदेतत् सविकल्पकमपि प्रत्यक्षविभागतयोदाहरद्विर्भाष्यकारे
 निरस्तप्रायम् । तद्विस्तृणीमहे । तत्र तादृश्यादयो न निर्विकल्पकविष-
 यतया सिद्धाः, तथा सत्यमिलापसम्बन्धानर्हत्वप्रसंगान् । विकल्प-
 विषयतया सिद्धौ तु, य एते पक्षादिग्राहिणो विकल्पाः, किं तेषु
 पक्षीक्रियन्ते, उत तद्व्यतिरिक्ताः? इति । न प्रथमः, व्याधातात् ।
 विकल्पानां विसंवादित्वविकल्पस्य विसंवादे पुनस्तेषामपि संवादपर्य-
 वसानात् आश्रयाद्यसिद्धिप्रसंगात् । अविसंवादातिरिक्तायाश्च तस्मि-
 न्निरूपणात् । विसंवादेपि वा तस्मिन् सर्वत्र विशिष्टार्थसिद्धे-
 र्दुर्निवारत्वात् । नापि द्वितीयः, तैरेवानैकान्त्यात् । अविसंवादोपि

सत्ताकतत्समानसत्ताकत्वेनानिश्चिततरयावत्स्वविषयकत्वं पर्यवस्यति । यत्किञ्चि-
 त्स्वविषयान्यूनसत्ताकं च तत्तत्समानसत्ताकत्वेनानिश्चितचेति कर्मधारयः । तच्छ-
 ब्देन प्रकृतस्य यत्किञ्चित्स्वविषयपदस्यार्थः परामृश्यते । मिथ्याभूतसन्दर्भ-
 नोत्तरखण्डेन बहुमीहिः । नच शुक्तिरजतविकल्पे रजतान्यूनसत्ताकब्रह्मेतरशुक्लौ
 मिथ्यात्वासिद्धेः साध्यवैकल्यमिति वाच्यम् ;— इतरपदेन सामान्याभावस्थ विव-
 क्षितत्वात् । नचैवमपि स्वविषयीभूतशुक्तमन्यूनसत्ताकतत्समानसत्ताकत्वेनानिश्चित
 ब्रह्मेतरशुक्लौ मिथ्यात्वासिद्धेस्साध्यवैकल्यं शङ्क्यम्, स्वविषयीभूतरजतमन्यूनसत्ता-
 कब्रह्मशुक्लीतर रजतमादाय ग्राह्यसत्त्वात् । एतदर्थमेव यत्किञ्चित्स्वविषयेऽनुक्तम् ।
 तदेत दिति—॥३॥ स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्, तथाहि यः । प्रत्यय-
 स्त मृषा दृष्टस्त्वप्रादिप्रत्ययो यथा॥४॥’इति बौद्धोक्तमिदमनुमानमिति प्रत्यभिजा-
 नाति । तथासतीति । निर्विकल्पकस्य प्रवृत्तिनिमित्ताद्यविषयकत्वादिति भावः ।
 पक्षादी त्वादिसंवादेन साध्यानुमितिहेतुपरामर्शादयो गृह्यन्ते । व्यापातमेव विवृ-
 णोति । विकल्पानां मिति । विकल्पानां विसंवादित्वग्राहिण्या अनुमितेतित्यर्थः ।
 दोषान्तरमाह आश्रयादीति । आश्रयग्राहिविकल्पस्य मिथ्याविषयत्वे आश्रया-
 सिद्धिः । आदिशब्देन हेतुग्राहिविकल्पस्य विसंवादित्वे स्वरूपातिरिक्त्यादि-
 विवक्षितम् । सर्वत्रेति । ह्येवमिदं वाच्यमिति बहुश्रुत्या वासिद्धिप्रसङ्ग इति
 भावः । अविसंवादोपीति । विकल्पस्य मिथ्याविषयत्वात्तुमिते, प्राक् पञ्चादि

यः, स्वस्यापि संवादित्वग्रहणे तस्यानाधिकारात् । अधिकारे वा विकल्पत्वप्रसंगात् । तेन विकल्पवन्निर्विकल्पकस्यापि प्रामाण्यनिर्मुलना दप्रयत्नविजयिनो माध्यमिकाः ।

कश्चायं विसंवादः ? किं संवादिज्ञानान्तरराहित्यम्, आहो स्वित् अर्थक्रियास्थित्यभावः, बाधकज्ञानान्तरोदयो वा, यद्वा अनर्थभूतत्वम्, अथवा अनर्थविषयत्वम्, यद्वा अन्यस्यान्यात्मनोऽल्लेखः, अन्यद्वा किञ्चित् ? इति । न प्रथमः— कचिद्वाधात् ; कचिदिष्टप्रसङ्गात् ; अकिञ्चित्करत्वाच्च । संवादकाभावे कथमध्यवसाय इति चेत् ? यथा संवादकस्येति पश्य । परस्परसंवादादुभयाध्यवसाय इति चेन्न;— शुक्तिरजतबोधधाराबाह्यिकसन्ततौ तदासिद्धेः । अर्थक्रियाविरहव्यवसायविसंवादात्तत्र सर्वत्राप्रमात्वमिति चेत् ? एतेन द्वितीयः कल्पः परिजिघृक्षितः । सोऽपि न, सर्वाप्तार्थक्रियाणां विकल्पोपपत्त्यात् ।

क्षितम् । अनधिकारादिति । असामर्थ्यादित्यर्थः । निर्विकल्पकेनापिसंवादित्वग्रहे बाधमाह अधिकार इति । इष्टापत्तिशङ्कायामाह तेनेति । निर्विकल्पकप्रामाण्यग्राहिणोऽपि विकल्पत्वेन तद्विषयीभूतनिर्विकल्पकप्रामाण्यस्य मिथ्यात्वादित्यर्थः । तद्विषयनिर्विकल्पकस्यापि अप्रामाण्यात् सर्वद्वन्द्वता स्यादिति भावः । साध्ये मिथ्याविषयत्व विसंवाद इति तं विकल्पयति कश्चायमिति । अनर्थभूतत्वम्— अनर्थभूतत्वम्, अनर्थजत्वमिति यावत् । इष्टप्रसङ्गादिति । सिद्धसाधनादित्यर्थः । अकिञ्चित्करत्वादिति । संवादिज्ञानाभावेऽपि बाधाभावे यावार्थास्तैरिति भावः । अध्यवसायः— तत्प्रामाण्याध्यवसायः । ततश्च प्रामाण्यासिद्धेः तद्विषयो न परमार्थ इति भावः । शुक्तीति । बाधे सति परस्परसंवादेषु प्रामाण्यानन्वयवसायादित्यर्थः । अर्थक्रियेति । अर्थक्रियाविरहव्यवसायरूपो विसंवाद इत्यर्थः । एतेनेति । अर्थक्रियाविरहव्यवसायः— अर्थक्रियाविरहप्रमा, तथाच अर्थक्रियाविरहो विसंवाद इत्यत्र पर्यवसितमिति भावः । सर्वाप्तामिति । निरूप्येन तद्विषये प्रवृत्तौ अर्थक्रियादर्शनाद्विकल्पविषयस्यैवार्थक्रिया

नहि निर्विकल्पकेन कश्चित्प्रवर्तते। नच विकल्पतः प्रवृत्तस्यार्थक्रिया
न सम्भवति । मणिप्रभाविषयमणिविकल्पप्रवृत्तस्येव स्वलक्षणप्रसूत
निर्विकल्पकजनिततदारोपितार्थोल्लेखविकल्पप्रवृत्तस्यापि पारम्पर्यणार्थ
सम्बन्धात् निर्विकल्पकनिदान एव संवाद इति चेन्न; नियामका
भावात् । बाधितत्वमिति चेत् ? तत्तत्तृतीयः पक्षः स्वीकृतः ।
सोप्यसारः, असिद्धेः । अतएवानुमानात्तत्सिद्धिरिति चेन्न;-
अद्यापि तत्प्रामाण्यानिश्चयात् । अर्थजत्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न;-
साक्षादसिद्धेः । परम्परया स्वविशेषात् । अतएव न चतुर्थः ।
नच जात्यादिविशिष्टस्य जात्यादिविशेषणस्य वा दृष्टोपलम्भासिद्धस्या
बाधितस्याप्यनर्थत्वं निश्चिनुमः , यतस्तत्प्रमृतस्य विकल्पस्या
नर्थत्वम् ।

पक्षम् , ततश्चानुमाने प्राप्ति इति भावः । सूर्यासा मित्यनेन निर्विकल्पकस्या
प्रामाण्यप्रसङ्गो विवक्षितः । एतदुपपादयति -नहीति । बाधमुपपादयति—
नचेति । बाधकते- मणिप्रभेति । जनितान्तं विकल्पविशेषणम् । तदारो
पित- स्वलक्षणाध्वस्त , उल्लेखात्मको विकल्पः । निर्विकल्पकनिदान इति ।
स्वलक्षणनिषेधनिर्विकल्पकजन्यत्वादेव स्वलक्षणारोपितार्थोल्लेखित्यम् , ततश्च
विकल्पाविषयस्य स्वलक्षणारोपिततया स्वलक्षणरूपार्थसम्बन्धाद्विकल्पस्य पारम्पर्ये-
णार्थसम्बन्धित्वम् , तथाच निर्विकल्पकविषय एवार्थक्रियालक्षणसंवाद इति
सविकल्पकविषयोऽर्थक्रियाशून्य एवेत्यर्थः । निगूढाभिसन्धिराह असिद्धेरिति ।
अभिसन्धिमजानानथोदयति अतएवेति । एतदनुमानादेवेत्यर्थः । अभिसन्धि
मुद्घाटयति । अद्यापीति । अनुमितरपि विकल्पत्वेनाप्रामाण्याद्विकल्पस्य बाधि
तत्वं न सिद्धयतीत्यर्थः । यद्वा असिद्धेरिति । बाधस्यानुपलब्धिबाधितत्वादिति
त्यर्थः । इदानीं बाधानुपलम्भेऽपि कालान्तरीयबाधो नानुपलब्धिबाध्य इत्याह
अतएवानुमानादिति । अतएव नेति । साक्षात्परम्पराविकल्पयोरुक्तदूषणा
दित्यर्थः । दूषणान्तरमाह नचेति । अनर्थत्वम्-अपरमार्थत्वम् । प्रत्युत पारमार्थ्य

अतएव न पञ्चमः, अनुमानादिनिर्मूलनाच्च । पष्ठोपि
 स्वलक्षणाकारतयैव जात्यादिसिद्धेर्निस्तः । नचाशब्दात्माः
 शब्दात्मना विकल्पे भातीति वाच्यम् ; सर्वेषु विकल्पेषु शब्दा
 नुवेधाभावात् । यत्र च शब्दानुवेषः तत्रापि शब्दार्थात्मना
 प्रतिभाति, अशब्दात्मनैव पूर्वमेवाध्यवसायात् । नच गोरित्यत्र
 गकारौकारविसर्जनीयात्मफोयमिति मन्यते, अपितु गोशब्दप्रवृत्ति
 निमित्तभूतगोत्याश्रय इति । एकार्थानेकशब्देष्वनैकार्थैकशब्देषु
 च शब्दानामर्थानां च परस्परविरोधादेव नैकताद्यात्म्याध्यवसाय
 सम्भवः । नचात्र साम्यसन्निकर्षादिकमध्यासनिमित्तं पश्यामः ।
 नच चाक्षुषनीलादिप्रत्यये श्रावणनीलादिशब्दात्मनोहेतुः युक्तः ।
 नच विकल्पास्तसर्वे समानाः, मानसशब्दोन्द्रियव्यापारान्वयव्यति
 रेकानुविधानविरोधात् । नच गोशब्दात्मना खण्डशब्दात्मना
 च गोव्यक्तौ विकल्पितायां जातिव्यक्तिशब्दविभागनिमित्तं स-

मेव निश्चिनुम, अतो वाप इत्यर्थः । अत एवेति । अनर्थत्वानिक्षयादित्यर्थः ।
 अनुमानादीति । अनुमानादेरपि जात्यादिविषयत्वेन विसर्वादे एतदनुमानमप्य
 प्रमाण स्यादित्यर्थः । स्वलक्षणेति । परमार्थतयेत्यर्थः । अन्यस्यान्यात्मना भान
 मस्तीति शङ्कते । नचाशब्देति । शब्दात्मना प्रतिभानाभावं विवेकदर्शनानुप
 लब्धेन चोपपादयति अशब्दात्मनैवेत्यादिवाक्यद्वयेन । अपित्विति । इदमुप
 लक्षणम्, कचिद्रोशब्दवाच्य इत्यपि भासत इति भावः । शब्दार्थभेदग्रहस्या
 बन्धकत्वमाह एकार्थेत्यादिना । कारणभानाच्च न शब्दाध्याससम्भव इत्याह—
 नचेति । नच विकल्पा इति । एकेन्द्रियग्राह्यत्वात् आरोप उपपद्यत इति भावः ।
 नच निर्विकल्पके तदुपपद्यतः, मनसोपि तथा प्रसङ्गादिति भावः । नच गोशब्दा
 त्मनेति । जातिव्यक्तिवाचकत्वनिवन्धनत्वात्तद्विभागस्येति भावः । शब्दाध्यास
 पक्षे वाच्यवाचकभावग्रहो न समग्रग्रहः, समग्रग्रहाभावे विकल्पे शब्दानुवेषा
 भावेन तस्य शब्दानुवेषोपपत्तिरित्यात्, शब्दाध्यासरूपशब्दानुवेषे च पूर्वं शब्द

म्भवति । नच जातिशब्दो व्यक्ता नाध्यस्यत इति वाच्यम्;-
 गौरयमित्येव प्रतिभासात् । तथाच व्यक्तिशब्दस्यापि तुल्य
 न्यायतया नाध्यासः । अतस्तदस्थ एव शब्दस्त्वविषयमावे
 दयति वस्त्वन्तराच्च व्यवच्छिन्नंतीति न शब्दाध्याससम्भवः ।
 नापि सप्तमः,- बाधपर्यवसितस्य कस्यचिदन्यस्यानुपलम्भात्,
 अन्यादृशस्य साधनेपि विरोधानामावादिति ।

नच संस्कारप्रसूततामात्रेण विकल्पस्याप्रामाण्यम्, स्मृति
 प्रामाण्यवादिषु तस्य दुर्वचत्वात्, संस्कारमात्रासाधारणकारणस्य

सादात्म्यग्रहस्यैव उपयोगितया तस्यैव समयग्रहत्वात्, अतो जातिवाचित्वादि
 विभागो नास्तीति तात्पर्यम् । नचजातीति । जातिशब्दो जातिवाचक एव,
 तदितरश्च व्यक्तिशब्द इति विभाग इति भावः । गौरि इति । बाह्या प्रतीत्या
 त्वमा क्वचिच्छब्दाध्यास उच्यते तादृश्येवेव प्रतीतिरिति जातिशब्दस्याप्यध्यासे
 पुनरिति भावः । अस्तु तर्हि जातिशब्दस्याध्यासः, व्यक्तिशब्दस्य तु माभूत्,
 अतस्सिद्धो विभाग इत्यत्राह- तथाचेति । अतइति । तदशब्दाध्यासे प्रत्य-
 क्षादिविरोधादिः, अतशब्दस्तदस्थस्यन् विधवानन्तर्भूत एव स्मृत्पन्नमर्थे बाध
 यति, प्रत्यक्षादिष्वपि क्वचिद्वाच्यवाचकमावसम्बन्धेन विशेषणतया भासमानो
 वस्त्वन्तरादथवच्छिन्नंतीत्यर्थः । उपसंहरति- इति न शब्दाध्याससम्भव इति ।
 सप्तमोपि किं बाधपर्यवसितः, उत नेति विकल्प्याद्य दूषयति- बाधेति । ननु
 संस्कारप्रसूतयास्मृतेरप्रामाण्यदर्शनात्संस्कारजन्यत्वमप्रामाण्यप्रयोजकम्, अत-
 स्तादृशत्वाद्विकल्पस्याप्रामाण्यं चान्यमित्यत्राह- नच संस्कारेति । संस्कारजन्य
 त्वेव परेण स्वमतानुसारेणोक्तम् । अभ्युपगमेन परिहारः । न वयमयाथार्थ्यलक्षण
 मप्रामाण्यमापादयामः, परन्तु स्मृतित्वलक्षणाप्रामाण्यमित्यत्राह- संस्कारमात्रेति ।
 मात्रपदं प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय । असाधारणपदमसम्भववारणार्थम् ।

स्मृतित्वात् । स्मृत्यनुभवात्मकपक्षेऽप्यंशे स्मृतित्वलक्षणमप्रामाण्यं प्रस-
ज्येत, न पुनर्विसर्वादत्वलक्षणम् । विकल्पत्वादिति हेतुश्च विशिष्टप्रत्य-
यत्वमात्रम् । तद्विशेषो वा ? नाद्यः; निर्विकल्पकस्याप्यस्मन्मतेन यत्किं
चिद्विशिष्टप्रत्ययत्वेनाऽनैकान्त्यात्; तस्यापि पक्षीकारे तदतिरिक्तनिर्वि-
कल्पकस्याऽनुपपत्त्या सर्वप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, प्रथमा
क्षसंज्ञिपातजविशिष्टप्रत्ययदुपरितनविशिष्टप्रत्ययस्य कारणदोषादिविशेषा
भावात्; संसारसम्भेदादेश्चाऽदोषरूपात्त्वस्थापनात् । अतो विशिष्टप्रत्ययमा
त्राप्रामाण्यवादिना सर्वप्रत्यक्षनिर्मूलने, पारंशेषोपि शून्यतत्त्वमुपस्थापयेत्-न
पुनरद्वैतम् । किञ्च कल्पितत्वाद्वाविषयनिर्विकल्पकस्य त्वन्मतेन मिथ्याविषय-
त्वात् तद्वृष्टान्तेनाऽद्वैतविषयनिर्विकल्पकस्यापि मिथ्याविषयत्वमनुमेयमिति ।
किञ्च— विकल्पाविषयत्वं चेत् ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते ।

श्रोतव्यादिविधीनां स्यादश्रोतव्यत्वमेव ते ॥

अतो न निर्विशेषस्यापि ब्रह्मणो विकल्पाविषयत्वमपीति ।

इति शतदूषण्यां विकल्परप्रामाण्यभङ्गः सप्तचत्वारिंशो वादः ॥

स्मृत्यनुभवेति । स्मृत्यनुभवात्मकत्वाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । तद्विशेषः—विशिष्टप्रत्ययत्व-
व्याप्यः प्रथमाक्षसंज्ञिपातजप्रत्ययोत्तरविशिष्टप्रत्ययत्वादित्यर्थः । किमुभयसम्भति
पक्षो विकल्पः पक्षः? उत विशिष्टप्रत्ययमात्रम् ? आद्ये दोषमाह, निर्विकल्पक
स्यापीति । अनैकान्त्यात्—तद्विदग्धाऽनैकान्त्यात् । पक्षवसत्वे च वक्ष्यमाण
प्रत्यक्षोच्छेदो द्रष्टव्यः । द्वितीये दोषमाह तस्यापीति । उच्छेदः अप्रामाण्यम् ।
द्वितीये अमयोजकत्वमाह प्रथमाक्षेति । सर्वप्रत्यक्षेति । निर्विकल्पकाभिमतस्य
ब्रह्मप्रत्यक्षस्यापि विशिष्टप्रत्ययत्वात् प्रत्यक्षमात्रं निर्मूलमिति भावः । श्रोतव्यादीति ।
भ्रष्टादीनां विशिष्टप्रत्ययत्वेन विकल्पाविषये ब्रह्मण्यसम्भवात् भ्रष्टादिनिधीना
मप्रामाण्येनाऽनुपादयत्वं स्यादित्यर्थः । अत इति । अधोतव्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
ततो ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यादिति भावः ।

इति धीवापूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदेवतेन तत्परणपरिचरणपरागणेन तत्प्रसादसन्ध

महाचार्यावरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचित्वा

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

विकल्परप्रामाण्यभङ्गो नाम

सप्तचत्वारिंशः स्कन्धः ॥४७॥

भीकतु ।

अथाऽष्टावत्वारिंशो वाकः ।

गुणविभूतिविशेषविचित्रितं निगमसीमनि यत्समभीमहे ।

स्मृतिपुराणसत्तैरुपबृंहितं तदिदमस्तु सदा हृदयेषु नः ॥

यदुच्यते—निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैक्यं त्रय्यन्तसिद्धं स्मृतिपुराणादी
न्युपबृहयन्तीति ; तत्र तावत् तत्तत्प्रकरणादिपरामर्शेन भाष्यकारैरेव तेषां
यथावस्थितोऽर्थः प्रदर्शितः । सामान्यतः किञ्चिदुच्यते ।

यदा शब्दमात्रस्य निर्विशेषबोधनसामर्थ्यं नास्तीत्युपापीपदाम तदा कैव
कथा तद्विशेषाणाम् यदा च श्रुतिपरिषदशेषापि विशिष्टविषयेति निरणैष्ण,

उपनिषदुपबृहणप्रतीपप्रशमपटूरमृतसुते रसिष्ठाः ।

हयमुखद्वयस्रमाः पिबेम भवणपुरैः कविवादिसिद्धवाचः ॥

इवचानात्मीढासिः गुणविभूति स्मृतिमुखैः

सह क्रोशन्तीनां हयमुखमिदं ह्यारमणिशम् ।

भुतीनां मयूहानमुरजनमोदाय विहितान्

निरुन्धन् शैवादीन् स जयति भूषा भीतिभिर्गुरुः ॥

गुणविभूतीति । अनेनानुक्तविशेषैः सहावगतार्थव्यक्तीकरणमुपबृहणं स्व-
भूते उपपद्यते, परमते तु तद्वैभध्यमिति सूच्यते । तेन वादार्थः सङ्गृहीतो भवति ।
निगमसीमनि—वेदान्त इत्यर्थः । इह तत्सद्वाक्यानां प्रकरणादिपर्यालोचनया स-
विशेषपरत्वेऽप्यादनमुखेन निर्विशेषवस्तुपबृहणासम्भवानुपपादने हेतुमाह तत्र ताव
दिति । अनेन प्रकरणादिविशेषाद्य निर्विशेषोपबृहणकत्वमि सूच्यते ।
यदा निर्विशेषोपबृहणसामर्थ्ये हेतुमाह तत्र ताव दिति । “ भाष्य
कारैः प्रदर्शित ” इत्यनेन निर्विशेषे प्रकरणादिविशेषस्याविचार्यत्वं
मिहानुपपादने हेतुश्च सूच्यत । हेत्यन्तरं प्रतिजानीते सामान्यत इति । किमर्थं

चेत् ; मास्तु, असकृदनुसंहितैकश्रुतिवाक्यमात्रजन्मनि तत्प्रत्ययप्रवाहेऽपि
तस्य कर्तुं शक्यत्वात्, अतिप्रसङ्गश्च तदेति ।

नापि द्वितीयः—निर्विशेषपक्षे तदयोगात् । तथाहि—यन्निर्विशेषं
श्रुतिं तच्छ्रुत्यैव व्यक्तम् । तदतिरिक्तप्रकाशने तु सविशेषत्वावश्यम्भा-
वादुपवृक्षणोपवृक्षणीयवैधट्यम् । मिथ्याभूतःतिरिक्तकारणोपपत्तेऽपि कथं
तत्त्वावेदकस्यातत्त्वावेदकमुपवृक्षणं स्यात् ? अथ श्रुतौ कस्मैचिदप्रतिपक्षं
कस्मचित्प्रतिपक्षं प्रकाशस्वरूपमेवात्र व्यज्यत इति मन्यसे; तदपि न; श्रुति-
मत्पन्नस्यप्रसङ्गात् । तदाभिमुख्यजननाच्चदत्तत्वमिति चेत् ? तत्फल-
सिद्धौ किं तदाभिमुख्येन ? असिद्धौ वा कुतस्तत् ?

नापि तृतीयः—अनुपवृक्षणत्वप्रसङ्गादेव । अन्यथा परस्परमभि-

नार्थानां वेदभागानामेव परस्परपवृक्षणत्वप्रसङ्गात् ।

नापि चतुर्थः—अत्यन्तभिनार्थत्वस्याभिनार्थत्वेऽप्यन्यूनानतिरिक्त-

असकृदनुसंहितेति । तस्येति । आश्वासस्येत्यर्थः । न च प्रमाणात्तरसत्त्वाद्
एवाश्वासहेतुरिति वाच्यम् ; अनिश्चितप्रामाण्यत्वाविशेषे स्वसत्त्वादादप्याश्वाससम्भ-
वादिति भावः । अतिप्रसङ्गश्चेति । साक्षात्गमनार्थपरस्परसत्त्वादात्प्रामाण्यप्रसङ्ग-
इति भावः । किं निश्चयमानं व्यक्तीकरणम् उत सामान्यतः पूर्तपक्षस्य विशेष-
वाक्यनिश्चयः ? आद्यं दोषमाह यन्निर्विशेषमिति । द्वितीये तदतिरिक्तकार-
णं कस्य उत मिथ्या ? आद्यं आह तदतिरिक्तेति । द्वितीये मिथ्याभूतेति ।
अनेति । उपवृक्षण इत्यर्थः । श्रुतिप्रतीति न श्रुत्या प्रतिपक्षेऽपि विशेषमापनेन श्रुतौ
समर्थितार्थव्यक्तीकरणादिना वा भ्रुत्युपकारकत्वं एव उपवृक्षणत्वं स्यात्, न तु
ज्ञानाभ्येण कार्यप्रतिपक्षं बोधकत्वमालेनेति भावः । तदाभिमुख्यजननादिति च
मूलप्रतिपक्षौ प्रवर्तनेनेत्यर्थः । तत्फलेति फलमार्थवधारणम् । असिद्धाविति तत्-
त्वाभिमुख्यम् । उपवृक्षणावधारतस्यार्थस्य उपादेयत्वमुद्घा-
तितप्रतिपादकभूतो
तन्मूलप्रतिपक्षौ प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । अनुक्तवस्वन्तरमालवर्णनमिति तृतीयः
पक्षः, तद्व्याप्तं नापि मृताय इति नापि चतुर्थं इति । अस्त्युपवृक्षणत्वं यत्कि-

विषयत्वस्यातिरिक्तविषयत्वेऽपि सत्यमिध्यार्धत्वयोर्दूषितत्वात् न्यूनबोधनमवशिष्यते । न च तदाप्युपबृंहणता, उक्तांशस्य तुल्यतया नैरपेक्ष्यात् । अनुक्तांशोऽनुक्तेरेवोपबृहणत्वगन्धाभावादिति ।

क्रिञ्च-यथाधिकं श्रुतौ बोध्यते तत्सत्यत्वे सविशेषता, तन्मिध्यात्वे श्रुतिरतत्वावेदिका, पुंवाक्यं तु न तथेत्यापन्नम् ।

नच साभूदुपबृहणमिति वाच्यम्; यः रीरकाधिकरणेषु तत्र तत्र स्मृति संवादोदाहरणादिविरोधात् । अन्यथा चेदनुमाहकतर्कस्यापि प्रहाणप्रसङ्गात् । तत्प्रहाणे पुनः "आर्धं धर्मोपदेश" मित्यादिग्रहपिबचनविरोधः ।

अतः, तथाप्युपबृहणत्वेनाभिमतमत्यन्तं उपबृहणीयेन भिन्नार्थं अभिन्नार्थं वा? अभिन्नार्थत्वेऽपि अतिरिक्तविषयं न वा? अतिरिक्तविषयत्वेऽपि सत्यविषयं मिथ्याविषयं वा? अतिरिक्तविषयत्वाभावेऽपि अन्यूनान्तरिरिक्तविषयं न्यूनविषयं वा? तत्र पक्षान्तरेप्युपबृहणत्वस्य त्वया वक्तुं शक्यत्वात्परमः पक्षः परिशिष्यते; तत्राप्युपबृहणत्वं न सम्भवति तथाहि—किं स्मृत्यादिव्यतिपाद्यं अत्यर्थाशमुपबृहयति उत स्वाव्यतिपाद्यं अत्यर्थाशम्? नाद्यः-स्वोक्तांशो यथा भूत्वा प्रतिपाद्यते तथैव स्वेनापि प्रतिपाद्यमानो दृश्यते नःवाकारोवशेषेणेति तस्य त्वनैरपेक्ष्यात् । न द्वितीयः; तदंशस्य स्वाविषयत्वादित्यर्थः । यथाधिकमिति उपबृहणस्य न्यूनविषयत्वं । भूतेस्तदधिकविषयत्वादिति भावः । न च उपबृहणविषयोऽस्यो मिथ्या, तद्विषयस्तु सत्य इति; ब्रह्मोपबृहणत्वस्य तथासत्यनुपपत्तेः । उपबृहणविषयांगेनैव भूतेरतत्वादेदकत्वप्रसङ्गाच्च ।

इयता ग्रन्थेन पूर्वं परोक्ततथानुदितं निर्विशेषचिन्मात्रोपबृहकत्वं दर्शितम् । यदि कश्चिदुपबृहणं व्याप्यनपेक्षितामिति त्रयांस्तमपि प्रसङ्गाधिरा करोति न च साभूदिति । अन्यथा चेदिति अन्यथोच्यते चेत्, उपबृहणापेक्षा नास्तीति चेदित्यर्थः । अत्यनुमाहकतया प्रसिद्धयोस्तर्कोपबृहणयोरन्यतरस्य त्यागे तर्कोपि त्याग्यः स्यात् । ननु भवतामपि स्मृतं भातप्रतिपक्षांशस्योपबृहणम्, तदने

नचैवमस्मन्मते प्रसङ्गः, श्रुतिप्रतिपक्षस्यैव ब्रह्मणोऽनन्तगुणविभूते
रप्रतिपक्षनेकगुणविभूतिवैशिष्ट्यबोधनेन व्यक्तीकरणोपपत्तेः । नचाप्रति
पक्षस्यांशस्यावेदार्थत्वम्, [वि] प्रकीर्णानन्तशास्त्रे महति वेदवृक्षे यत्र
काचित्कोटेर तस्यापि लीनत्वात्, तस्य चारुण्यभागश्राविभिरयोगिभिराधि
गन्तुमशक्यत्वात्, तत्कृते च योगिभिरुपवृक्षणप्रणयनोपपत्तेः । कति

भयदुक्तग्यायेन वैयर्थ्यात्, न च भुव्यप्रतिपक्षाद्ये, तद्विषयत्वे श्रुतिमूलत्वाभावेना
प्रामाण्यप्रसङ्गात्; तस्माद्भवन्मतेषुपवृक्षणानुपपत्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य परिहरति
नचैवमिति । [वि] प्रकीर्णेति तथा चाधीयमानभुव्यर्थस्य भुव्यन्तरप्रतिपाद्यविशेषे
स्सह प्रतिपादनपुपवृक्षणमिति भावः । उपवृक्षणप्रणयनेति ।

अनु कथमत्र समासः? “ उभयमासौ कर्मणी ” इति द्वात्र यष्टी, अन्यथा कर्म
प्येवेति नियमाभावे “ कर्तृकर्मणो ” इति यष्टीप्रसङ्गे योगिभिरिति, कर्तरि तृती
यानुपपत्तेः, तस्याश्च षष्ठ्याः ‘ कर्माणवे ’ इति समासो निषिद्ध इति चेत्; उच्यते,
शेषयष्टीयम्, अतः समासोपपत्तिः । न च तृतीयानुपपत्तिः, ‘ उभयमासौ कर्मणी ’
त्यस्य नैवमर्थः, कर्तरि कर्मणि चोभयस्मिन् कारके विवक्षिते “ कर्तृकर्मणो ” इति
यष्टी कर्मण्येव न कर्तरिति; येनाव देयः स्यात्, यदि कर्तृकर्मोभयविवक्षा तदानेन
निषेधेन कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या भावम्, तस्याश्च समासो निषिद्धः, यदि तु न
विवक्षा तदा उभयप्राप्तापिनि नियमाभावात् “ कर्तृकर्मणो ” इति यष्टीप्राप्त्या
तृतीयानुपपत्तिरिति । अन्तुभयत्र कर्तरि कर्मणि च यष्टी यत् प्राप्तोति, प्रसज्यते,
भविष्यमर्हतीति यावत्, तत्र कर्ता यदि विवक्षितः तत्र यष्टी न भवति कर्मणि तु
विवक्षिते यष्टी भवतीति । इदमेव प्राप्तिग्रहणस्य प्रयोजनम्, अत एव “ अन्तर्दो ये
नादर्येन ” इति निर्देशः । अतः तु यद्यपि कर्तृकारकं विवक्षितं कर्मकारकमवि
वक्षितम्, तथापि कदाचिदुभयविवक्षायां स-यामुभयत्र यष्टी भविष्यमर्हतीति निवमोऽयं
वर्तते, तेन तृतीयोपपत्त्यते । कर्मकारकमविवक्षितमिति कृत्वा न तज्जनेन यष्टी
नापि समासनिषेधः । शेषार्थानु विवक्षित इति तदाभवा यष्टी । तस्याश्च समासो
भवति ।

णीयाविरोधाविरोधाभ्यां विशेषात् । अत्र एव हि स्मृतीरकस्मृत्यभिपरणे
 कपिआदिस्मृतेर्निरासः । उपबृक्षणीयाविरुद्धमन्वादिस्मृतिसन्निधौ ताद्विरु
 द्धकपिलादिस्मृतेरप्रमाणत्वात् तैरुपबृक्षगं नाप्युपबृक्षणीयबाध इति हि
 तत्रार्थः । तेन तामसराक्षससङ्कीर्णपुराणादिभिर्वेदोपबृक्षणं पुराणविवेक
 परिज्ञानशून्यनामविवेकितानिबन्धनामेति तन्नाद्रियामहे । उक्तं हि
 मात्स्ये—“ अरेःशिवस्व माहात्म्य ” मित्यारभ्य—

“ सात्त्विकेष्वथ कस्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥ ”

इत्यन्वम् । तदेतत्सर्वमर्थतो निर्वाचितं भाष्ये—“ उपबृक्षणं नाम विदित
 सकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वार्थानां बाक्यैः स्वावग
 तवेदबाक्यार्थव्यक्तीकरणम्, सकलशास्त्रानुगतस्य बाक्यार्थस्याल्पभागश्रव
 णदुरवगमत्वेन तेन विना निश्चयायोऽगादुपबृक्षणं हि कार्यमेवे ” ती ।

एषश्च सामान्यतो निर्बिणेशतया उपबृक्षणासम्भवेऽनुपबृक्षितेन
 वेदेनार्थनिश्चयायोऽगाद्वेदविप्लवक एव निर्बिणेशवादः । स्मरन्ति च—

“ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृक्षयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रवर्त्तयति ॥ ” इति ।

इति शतदूषण्यमुपबृक्षणवैषम्यवादः

॥ अष्टाप्तत्वारिजो वादः ॥

मिति ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाभाष्येन

तद्वक्तृवतेन तत्त्वचरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिततयां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमाहताख्याया

उपबृक्षणवैषम्य नाम

अष्टाप्तत्वारिज-रक्तन्धः ॥४८॥

भीरद्वा ।

॥ एकोनपञ्चाशो वादः ॥

ॐ

त्रिविधचिदचिदन्तर्यामितां प्राप्य तिष्ठन्

निखिलनिगमभिष्टैर्नित्यमैकमोपदेशैः ।

अमममन्त्रविद्यां यो वारयत्येकमक्तया

अपद्म शरणवाणी तत्पदे शाश्वती नः ॥

यदाहुः—“ तत्त्वमसि ” “ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी ” त्यागै
क्योपदेशान्मथानुपपत्त्या परिशुद्धे ब्रह्मण्येवाज्ञानं भेदभ्रमश्चावश्यं कस्य
नोभूत्, न वात्रैक्यं न प्रतीयते; नचाविबक्षितम्; सामानाधिकरण्यस्य

त्रिविधेति । अग्न्यभक्त्या ज्ञातैरेक्योपदेशादिशास्त्रैः शरीरात्मभावनिबन्ध
नैः शुद्धभावांगतानां स्वनिष्ठस्वभ्रमं स्वरूपैक्यभ्रमं च यो वारयति, तस्य जनार्दन-
स्य, पदे, नः, भगवतः फलप्रदानोत्तरमिवाद्यापि चरितार्थमन्यतामापादयन्ती
मम शरणवाणी भवदित्यर्थः । इह अन्तर्यामिब्राह्मणादि “ शुद्धभावा गतः ”
“ ऋणं प्रहृदमिदं मे ” इत्यादीनि विवक्षितानि । त्रिविधे त्यागेना अभ्यधोपप
त्तिवक्ता । भ्रमं वारयतीत्यनेनाभ्यधोपपत्तिवक्ता, तेन वादार्थसंग्रहः । यदाहु रिति।
ऐक्योपदेशो हि तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षार्थः । नचैतदेक्यस्यापारमार्थ्यं उपपद्यते,
अतः अतिसिद्धस्य जीवब्रह्मैक्यस्य पारमार्थ्यात् तदनुपपत्त्या भेदज्ञानस्य भ्रमत्व
परिशुद्धेऽपि ब्रह्मणि भूगोपपादकमज्ञानं त्रिविधतया उपदेशस्य सप्रयोजनत्वञ्च क-
ल्पनीयमित्यर्थः । भेदभ्रमनिवृत्तिरूपमोक्षोपदेशस्य सप्रयोजनत्वं चेत्यपि विवक्षि
तम् । “ अतो जीवपरयो ” इत्यादिना तस्याप्युपसहरिष्यमाणत्वात् । “ नपुंस
कमनपुंसकेने ” त्येक्योपात्त कल्पनीय मिति निर्देशः । भेदप्रतीतिरुक्तात् ऐक्यो
पदेशोऽन्यपरं ह्यप्यत्र नचात्रैक्य मिति सम्भाव्यमानान्यथाभिद्वेः प्रत्यक्षादप्रभात्य
मानदोषगन्धा भतिर्वनीषणीत्यभिप्रायेणाह सामानाधिकरण्यस्येति । ऐक्यादि

तन्निष्ठत्वात् विशिष्ट्यैक्यवादिनाप्यैक्यमाश्रयास्थितत्वात् ; नपेदमारो
पवृत्त्या सामानाधिकरण्यम्, तत्त्वोपदेशप्रकरणविरोधात्, न च सम्बन्धा
दिद्वारोपचारः, बाधकाभावात् ; यद्यप्यस्मन्मतेपि लक्षणा, तथापि
प्रधानभूतसामानाधिकरण्यप्रतिपाद्यस्य मुख्यस्यैक्यस्यापरित्यागात् ; तत्सं
रक्षणाय च स्वरूपोपलक्षणभूतनिमित्तमात्रप्रहाणादिकं न दोषाय भवति ।
न च भेदाभेदसमुच्चयः, व्याघातात् ; अत एव नोभयस्यागः,

आशयमपसिद्धान्तगाह विशिष्टैक्ये ति । आस्थितत्वादि ति । भुतितात्पर्यविषयतया
श्रीकारादित्यर्थः । “ समुद्रः कुण्डिकाविज्ञो ” “ वद्धांतफ ” भित्तिदादिव
रुत्तरार्थमारोपोसिधति सामानाधिकरण्यस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्य विविधोपस्थाभावात्
यमिवाह नपेदमिति । न च सम्बन्धे ति । आदिशब्देन मुख्यार्थानुपपत्तिर्विवाक्षिता ।
द्वारशब्दः प्रयोजकपरः । क्वचित्सम्बन्धसादृश्यद्वारेत्येव पाठः । बाधकाभावा
दिति । मुख्यार्थेन उपपत्त्यभावादित्यर्थः । ननु बाधकाभावात्तवापि लक्षणा न स्यात्,
यदि च विशिष्टाभेदबोधानुपपत्तिर्बाधिका; तर्ह्यस्माकमपि जीवब्रह्मसामानाधिकरण्या
नुपपत्त्येव लक्षणारित्वत्वाह यद्यपी ति । तथापी ति । वाक्यं हि पदाप्रधानम्,
अतस्तदर्थं एवानुरोधः, सामानाधिकरण्यवाक्यस्य च मुख्यविशेष्यैक्यं मुख्यतस्ता
त्पर्यविषयः— तदभावे त्वमुख्यार्थैक्यमिति सर्वसमतम्, अतस्तत्त्वगत्यादिवाक्ये
स्वदभिमतोपचाराश्रीकारे मुख्यार्थैक्यपरित्यागो दोषः, अस्मन्मते तु मुख्यैक्या
परित्यागात् लक्षणा दोषः । किञ्च निमित्तप्रहाणेन स्वरूपलक्षणा
मुख्यैक्यविषयमेवाश्रीक्रियते, तव तु न तदर्थम्, अतोपि स्वरूपलक्षणा न
दोषः ; प्रमुत्त मुख्यैक्यार्थत्वात् अनुकूलेत्यर्थः । भेदाभेदाश्रीकारात् न
भेदशान्त्य भूमिषु कल्प्यमिति कस्यांत्वोच्यं निरस्यति न च भेदे ति । भेद
प्रतीतेरभेदाभावो विषयः, ऐक्योपदेशस्य च भेदाभावो विषय, अतो भेदाभेदो
भयत्यागः ॥ दोष इत्यवाह अतएवे ति । अन्यतरनिर्देशस्यान्यतरविचिनान्तरीयक
त्वेन व्याघातादित्यर्थः । एव भेदाभेदयोः परस्परभावात्मकत्वपक्षे दोष उक्तः ।

तार्ष्ण्यविरोधस्योक्तत्वाच्च ; अन्यथा शून्यतैव पर्यवस्येत् । नचैष द्वि-
विधिः ; उपासनैकवाक्यत्वाभावात् ; तत्ताद्वयेषि तल्लिङ्गाभावाच्च ; अतो
जीवपरमोरैक्ये तद्वेदे च प्रतीयमाने द्विचन्द्रदर्शनमूलभूतदोषनदात्मभेद-
शून्यहेतुरविद्याभ्युपगन्तव्या ; तन्मूलभेदभ्रमोन्मूलनेन सप्रयोजन एवैकमोप-
देशः यथैकश्चन्द्र इति ; इति ।

अत्र ब्रूमः—यथैकमोपदेशोऽन्मथानुपपन्नः स्यात्तदैवं परिशुद्धे
ब्रह्मण्यज्ञानभेदभ्रमादयः कल्प्येरन्, स त्वन्यथाप्युपपन्नः अन्यैवोप-
पन्नश्च । तथा हि—शरीरात्मभावनिवन्धनं सामानाधिकरण्यं व्युत्पादित-
मप्यत्र । नचात्र द्वयोः स्वरूपैक्यं विवक्षितं शक्यम् । विरुद्धयोस्तदस-
म्भवात् । अन्यथा घृणादित्वैक्यमवाक्येपि भेदभ्रमहेतुदोषरूपगमसंज्ञात् ।

अदि भेदाभेदयोः भावाभावात्मकत्वाभावः, तदा रूपमाह तार्ष्ण्येति । भेदा-
भावापेक्षया लाघवादैक्य एव तार्ष्ण्यमिति भावः । उक्तत्वा इति । “ तथापि
प्रधानभूते ” त्यादिवाक्य इत्यर्थः । उभयत्यागे दोषागतरमाह अन्यथेति ।
तत्संज्ञाव इति । क्वचिदुपासनैकवाक्यमत्रेपि ऐहिकानुभिककलादिरूपनिष्ठाभावा-
दित्यर्थः । तद्वेद इत्यतः पूर्वं सिद्धे इति शेषः । जीवपरमोरैक्ये तात्मत इति
काचित्पाठः । सप्रयोजन एवैकमोपदेश इति । एवकारो भिन्नक्रमः । भेदभ्रमो-
न्मूलनेनैव सप्रयोजन इत्यन्वयः । क्वचित्प्रयोजनतथैकमोपदेश इति पाठः । तदा
नीमभ्युपगन्तव्य इत्यनुपपन्नः । यदीति । आदिशब्देन भ्रमोन्मूलनं विवक्षितम्,
अन्यथापीत्यभ्युपगम्यवादः । नावताप्यर्थापत्तिनिरासात् । तत्त्वार्थमाह अन्य-
थैवोपपन्न इति । वस्तुनस्त्विति शेषः । तथाहीति । शरीरात्मभावनिवन्धनं
सामानाधिकरण्यमित्यन्यथोपपादितत्वात् तथा निर्वाहे सम्भवति अत्यन्तविरुद्धार्थ-
योरैक्यं न विवक्षितं योग्यमिति ऐक्योपदेशः । शरीरात्मभावनोपपाद्यः, न तु परि-
शुद्धे ब्रह्मणि भ्रमादिरूपनेन । अन्यथेति । अविरुद्धगतिरुद्भावेपि विरुद्ध-

विरोधादेश्च समानत्वात् । न च लाक्षणिकसामानाधिकरण्येऽप्येकं परि-
त्यक्तम्, यथा कस्याचिद्वृत्त्या एकास्मिन्नेव वृत्तेरस्तीकृतत्वात् । अतः सा-
मानाधिकरण्यस्य सम्भवति गत्यन्तरे परिरुद्धब्रह्मणि तन्मूलविरुद्धाज्ञानादि-
परिकल्पनं निर्मूलम् । अज्ञानमूलभेदभ्रमवादे च उपदेश एव नोपपद्यत-
इति शिस्तमन्यत्र । नचानुपपन्नत्वरयोपपादकतया स्वयमनुपपन्नान्तरं क-
ल्प्यम्, नचाविद्यादेः स्वरूपमुपपत्तिमदिति दर्शितम् । यदि च दूरं गत्वा
दुर्घटत्वमेव भूषणमिति वदन्ति, तर्ह्येवमोपदेशमेवादौ दुर्घटमभिमन्मेषाः ।
अप्रामाण्यं तर्हि तस्य स्यादिति चेत् ; अस्मन्मतप्रतिपादितप्रकारेण

करणे । एवं शरीरात्मभावेनाम्यथामिद्विकृता, इदानीं पूर्वपक्षिणा दूषितमुपचार-
पक्षमुद्धरति न च लाक्षणिकेति । भागस्यागलक्षणया गौण्या वा वृत्त्या एक-
स्मिन्नेव वृत्त्यर्थाकारात् समानाधिकरणवाक्यप्रधानार्थस्यैक्यस्यापरित्यागादुपचारे-
न दोषादित्यर्थः । ननु भागस्यागलक्षणया स्वारसिकं मुख्यविशेषैक्यपरत्वं न
विद्वन्पतीत्युक्तमित्यत आह अत इति । अविरुद्धगत्यन्तरे यति विरुद्ध मुख्यविशेष-
स्यैक्यमपि स्वात्ममेव अन्यथा निमित्तमपि न त्यजेत् यूपदित्येवमपि भ्रमहेतु-
दोषश्च कल्प्येतेत्यर्थः । तन्मूलंति । सामानाधिकरण्यमूलमज्ञानादिपरिकल्पन-
मित्यर्थः । न केवलमविरुद्धगत्यन्तरसद्भावात् भेदभ्रमकल्पनरोपपाद-
कत्वाभावमानम्, प्रत्युत प्रतिकूलत्वञ्चेत्याह अज्ञानमूलंति । अविद्यास्वरू-
पस्यैवानुपपन्नत्वात् तैर्नैवमोपदेशोपपादनमितिदूषणान्तरमाह नचानुपपन्नस्येति ।
तदयं स्वेनानुपपन्नस्येति । स्वयमनुपपन्नस्येति “स्वयं केन” इति तृतीयासमानः ।
दर्शितमिति । स्वरूपानुपपत्तिर्निवृत्त्यनुपपत्तिर्ब्रह्मप्रकाशानुपपत्तिश्चित्यर्थः । एकयो-
पदेशमिति । अविद्यायामिव उपपादकत्वाभावेन दुर्घटत्वं उपदेशस्य भूषणमेवा-
स्मित्यर्थः । ननु भेदश्च मिथ्यात्वादेरनल्पने एवमोपदेशाप्रामाण्यं स्यादिति श-
ङ्कत अप्रामाण्यमिति । अस्मन्मतेति । यदि प्रामाण्यार्थमुपपादकापेक्षा, नक्षेत्

प्रामाण्यस्य सिद्धत्वात् । यदि वा माभूत्प्रामाण्यम्, यदज्ञानादियदिरुक्ते
ऽप्यन्ततः कलति तच्चेदादौ तदप्रामाण्यं सिद्धयति, किं दूरं भावसि !

किञ्च—भेदोपदेशान्यथानुपपत्त्या परमार्थभिन्नेऽप्यात्मन्यैक्यग्रम
मूलमज्ञानं किं न कल्प्यते ! ऐक्यश्रुतीनामत्रत्वावेदकत्वप्रसङ्गभयादिति
चेत् ; तर्हि भेदश्रुतीनां तत्प्रसङ्गभयात् भेदग्रममूलाज्ञानमपि न कल्प्यम् ।
न चैका श्रुतिरितरस्या दासी, येन तदर्थं तानुपद्रवेन । प्रत्यक्षादिसंवादाच्च
भेदश्रुतेरेव वलीयस्त्वम् । न च भेदस्वरूपं दुर्निरूपमिति तदप्रामाण्यस्वी
कारः, अभेदस्वरूपस्यापि तथाविधयुक्तिभिर्दुर्निरूपतया तत्प्रतिपादकानां
तत्स्वीकारप्रसङ्गात् ।

किञ्च त्वदुक्तमैवानुपपत्त्या नास्त्येव भेदभतीतिरिति किं न क-
ल्प्यते ! प्रत्यक्षादिविरोधादिति चेत् ;

बभिमतेन सुपदेन दरीरात्मभावेनैवोपपाद्यताम्, किं दुर्घटाविद्यादिनेत्यर्थः ।
यदि चेति । यद्वैत्यर्थः । यदि त्वि । भेदप्रतीतिमिथ्यात्वादिरुक्तेन उपदेशप्रामा-
माण्यरूपभेदस्यापि मिथ्यात्वेन प्रामाण्याभावलक्षणमप्रामाण्यं कलतीत्यर्थः ।
तदप्रामाण्यमिति । तस्य उपदेशस्य अप्रामाण्यम् । त्वदभिसन्धितरप्राप्तामाण्यस्य
सिद्धौ 'अत्र के जेम्सु विन्देत किमर्थं पर्वत मजे' इति न्यायात् दूरभावमनुचित
मित्यर्थः । किञ्चो त्वि । न च भेदज्ञानभेदव्यञ्जनस्य लोके अतिद्वत्वात् करण
मूलमज्ञानं कल्प्यत इति वाच्यम्, तव भुक्त्यैक्यन्याया अपि सार्वज्ञ्यादिभेदप्र-
तीतिः भूमत्वेनाज्ञानमूलत्वन्युत्तिजन्यस्यैक्यज्ञानस्य भ्रमतया तन्मूलाज्ञानस्य क-
ल्प्यत्वादिति भावः । ननु भेदभूतिनिषेधार्पकतया अभेदभूतिर्दुर्घटेत्यत्राह
न पैके त्वि । भुक्त्यैक्यस्य सार्वज्ञ्यादिभेदस्य च निषेधार्थमनुवादप्रसङ्गात् ॥
न्यायादिविद्वद्भेदश्च च निषेधाप्रसङ्गात् भेदभूतिनिषेधार्थानुवाद इति भावः ।
वलीयस्त्वमिति तत्त्वावेदकत्वाध्यवसाय इत्यर्थः । किञ्चो त्वि ऐक्योपदेशानुप

तर्हि निरवयवभेदश्रुतिविरोधे दृष्टिपातय । आन्तिसिद्धे भेदेऽप्यै
क्योपदेशा द्विचन्द्रादिविव घटत इति चेत् ; अज्ञानादिरहितेपि ब्रह्माणे
आन्तिसिद्धेवैवेन तदुपदेशोपि सम्भवत्येव ।

भिन्ने ब्रह्मण्यभिन्नत्वग्रहः किमर्थमुत्पाद्यत इति चेत् ; अभिन्ने
ब्रह्मणि भिन्नत्वग्रहः किमर्थमुत्पाद्यते ? अथोपासनेन फलविशेषार्थमिति
चेत् ! तुल्यम् । उपासनविध्यैकवाक्यत्वं दृष्टिलिप्तं धाम न दृश्यत इति
चेत्तुल्यम् । दूरानुकर्षाच्च न दृश्यत इति चेत् न किमत्रापि !

अपि च ब्रह्मणः शुद्धत्वान्यथानुपपत्त्यैव तस्य जीवैक्योपदेशो
नास्त्येवेति वा सन्नप्सन्त्यपर इति वा तत्त्वरोपि आन्तिमूळ इति वा कल्प
यितुं युक्तम् । नचाशुद्धिभिध्यात्वेनाविरोधः, उपदेशमिध्यात्वेन तदुपपा
दकाभावेऽप्यभिरोधप्रसङ्गान् ।

पूर्वो भेदप्रतीतिरूपभेद नास्तीत्युच्यताम्, कृत तस्य भ्रमत्वकल्पनेनेत्यर्थः ।
नर्हीति । यदि प्रत्यक्षादिविरोधान्न भेदप्रतीत्यपह्नवः शक्यः, तर्हि निर्दोषभेदश्रु
तिविरोधात् सन्नप्त्यकल्पनमावधुक्तीमत्यर्थः । भेदप्रतीतेः प्रामाण्यस्यागमादिष्वप्यो
पदेशमावधायत धर्मस्वरूपनिर्णय इति शङ्कते भ्रान्तिसिद्ध इति । अज्ञानादिति ।
ऐक्योपदेशस्य भेदज्ञानप्रामाण्यत्यागेनेव स्वप्रामाण्यत्वागेनापि सम्भवामाज्ञानादि
कल्पना, गौरवादित्यर्थः । प्रदेशान्तरे उपासनविधेः सत्त्वात्तदेकवाक्यतया दृष्टिविधि
रवयवत इति शङ्कते दूरेति । अतपि तथा किं न स्यादित्याह न किमिति । अविरोध
इति । शुद्धत्वस्येति शेषः । उपदेशेति । ऐक्योपदेशेत्यर्थः । उपपादकत्वेन
कल्पनादित्यादिषु दीर्घत्योक्तेरपि आदौ दीर्घत्वपरिहारस्य युक्तत्वादिति भावः ।

समासौ “ येनङ् नाति नां दिष्टी ” इति तत्परिज्ञानसापेक्षस्त
 दुपदेजः, तेनैव च तद्व्याप्तं कथ्यते इति चित्रम् ! तदेतच्छ्रीमद्गीता
 भाष्येऽपि स्पष्टमाह । तथा भाष्येऽप्येवमस्ति— “ नाप्येकमोपदेशान्वधानु
 पपत्तये ” इत्यादिषा ॥

इति शतदूषण्यां ऐक्योपदेशान्वधानुपपत्तिभङ्गः

एकोनपञ्चाशो वादः ॥

भीतैकमोपदेशान्वधानुपपत्तिं दूषयित्वा समासोपदेशानुपपत्तिं दूषयति
 यश्चास्तांति ॥

इति भीमाधूतकुलतिलक भीमिवासाचार्यपादसेवास्तमभिगतपरावरतरतयाधारध्वेग
 तदेकदेशेन तत्पञ्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादस्तम्भ
 महाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिताया
 शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्याया
 ऐक्योपदेशान्वधानुपपत्तिभङ्गो नाम
 एकोनपञ्चाशः स्कन्धः ॥४९॥

भीरश्च ।

॥ पञ्चाशो वादः ॥

—७१०६—

हताशेषक्लेशा निरयभिमज्ञानन्दधनिनो

भयं भूयास्मेति स्थिरमनषद्वर्त्मन्वधिकृताः ।

अनाघातद्वन्द्वो ह्यमुस्तपद्वन्द्वरुचयः

रददन्तां मे सन्तः श्रुतिजलधिमुष्टिन्धमधिमः ॥

साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिषि बद्धिर्मुमुक्षुत्वं तावदधिकारिविशेषणमित्यङ्गीकृतम् । सा च मुमुक्षा मोक्षो मे स्वादित्येवमाकारा । तथाविधा सा कस्वाधिकारिणो विशेषणमिति कथयन्तु कथयन्तु कलिप्रलयमीमांसकाः , किं नित्यमुक्तस्वभावस्य संविदात्मनः, उत तस्यैवाविद्यासाक्षित्वा मापन्नस्य, उत्तान्तःकरणप्रतिकलितचिदाभासस्य, तद्बुधिसमारोपिताक्रिया त्वस्य वा चैतन्यस्य, अन्तःकरणस्यैव वा, अथ यस्य कस्मचिदनभिलष्यस्य, न वा कस्मचित् इति ।

न प्रथमः, विरोधात्; तस्य नित्यमुक्तत्वादेव मोक्षेच्छादिरहात्; अन्यथा नित्यमपि तत्प्रसङ्गात् । मुक्तमप्यात्मानं बद्धमिवाभिमत्य मुमुक्षुतीति चेन्न; तस्य तथाविधाभिमानेऽप्यनधिकारात्, तत्सद्भावे वा नित्यमुक्तत्वव्याघातात् । आन्त्या वस्तुवृत्त्या च द्वयोरविरोध इति चेन्न;—

अज्ञं भयं भूयास्मेत्यधिकृता इत्यनेन एतादृशीच्छाधिकार इति लभ्यते, तेनाहमर्थविनाशपक्षे तदसम्भवः सूच्यते । तेन वादार्थसंग्रहः । कथयन्तिस्वति । “चापले-द्वे भवत इति वक्तव्य”मिति [चापले च] द्विवचनम् । त्वरा—चापलम् । अन्यथेति । इदानीमपि तस्य विलानित्यविशेषकाद्यसम्भवेन मुमुक्षायास्तदनपेक्षत्वात् कारणाभावादपि मुमुक्षाभावो न वक्तुं शक्यत इति भावः । तथाविधेति । अभिमानस्यैव सारत्वादिति भावः । इममभिधमिधमजानानो बद्धाभिमानस्येऽभिमानविद्वन्धस्यत्यागमुक्तत्वव्याघात उक्त इति आन्त्या द्वावने आन्त्येति ।

आन्तेरेय तद्विरोधितया तदनधिकारस्योच्चमानत्वात् । सापि भ्रान्तिसिद्धे
त्यविरोध इति चेन्न; दूरं गत्वापि तद्भ्रान्तेर्दुस्त्यगत्वात् ।

न द्वितीयः, भवत्यक्षे साक्षित्यानुपपत्तेः, आविद्यानुभयानुपपत्तेश्च
पृथगुपपादनात् । अस्तु वा साक्षित्वम्, तस्याप्यत्यन्तमन्यवस्थतयोदा
सीनस्वभावस्यानुकूलप्रतिकूलपक्षपातविरहात् संसारोद्वेगतन्मूलमोक्षेच्छा
तदायत्तश्रवणमननादिप्रयत्नासम्भवात्, न तत्रामधिकारः । सर्वसाक्षिण
श्च तस्य मुमुक्षायां युगपत्सर्वात्ममोक्षश्च प्रसजति । नचैतद्विज्ञानाजोवया
विभिरिष्यते । एकर्ण, ववादिनोपि शुक्रो मुक्तो वामदेवो मुक्त इत्यादि
प्रतिनियतमोक्षोपदेशः प्रतिनियतमोक्षेच्छाधीनः, साचेच्छा यदि साक्षि
णः, तदा शुक्रादिमोक्षदशायामेव सर्वमोक्षे संसारानुवृत्त्यसम्भवः । अथ
स्वप्नदृष्ट्येव साक्षितया कल्पितस्य कस्यचित् ! तर्हि मिथ्याभूतस्य
मोक्षो नामात्यन्तभवनिवृत्त्यात्मा स्वरूपानिवृत्तिपर्यवसित इति साधु मोक्षः

अभिसन्धिमुद्वाह्य परिहरन्ति भ्रान्ते रिति । सापीति । भ्रान्तेरपि मिथ्यात्वाद्वा
स्तवन्तिस्वमुक्त्या न विरोध इति भावः । दूरं गत्वेति । अनवस्थाभयेन क्वचिरस्य
त्यभूतभ्रान्तेर्दुस्त्यगत्वादिति भावः । उदासीनेति । औदासीन्यबोधाभ्यां साक्षा
वधमिति स्वदिष्टत्वादिति भावः । सर्वेति । सर्वपुरुषवशाचारणस्यापि यथानुभवरूपता
क्षिण इत्यर्थः । दृष्टापत्तिं परिहरति नचैतदिति । ननु यत्तत्त्वं ब्रह्मस्वरूपं क-
ल्पितसाक्षितामापन्नं तस्य मुमुक्षां न ब्रूमः, किन्तु अग्न्यस्य स्वरूपतः कल्पितस्य
साक्षिणः, तथा च न तन्मुक्त्या सर्वमोक्ष इत्याशङ्क्य निराकरोति सा चेत्यादिना।
साध्विति । आभयाभावान्मोक्षो न स्यादिति भावः । मोक्षेच्छाभयस्य क-
ल्पितसाक्षिणो नाशेपि मोक्षाभयतयान्यस्येवेत्यमागत्वाप्रोक्तदोष इति शङ्कते

समर्थितः । अथ स्वस्मिन् दिनष्टे अज्ञाने स्वसाक्षीभूतायाः संविदः सा क्षित्येव्यतिक्रान्ते स्वप्रकाशानन्दमात्ररूपा संविदवतिष्ठत इति तदर्थमयमपवर्गारम्भ इति चेत् ; प्रेक्षावत्प्रवृत्तेस्तथात्वासम्भवात् । तदाहुः—

“ गिरस्ताखिलदुःखोहमनन्तानन्दभाक् स्वराट् ।
 भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ॥
 अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्ययस्यति ।
 अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥
 मयि नष्टेपि मत्तोभ्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता ।
 इति तत्प्राप्तये यत्रः कस्यापि न भविष्यति ॥ ” इति ।

अत एव न तृतीयः—तस्यापि विदाभासस्यादेव विनाशावश्य-
 म्भावात् । प्रतिबिम्बस्य मोक्षेपि बिम्बात्मनावस्थानवदन्तःकरणप्रतिफ-
 लितरूपविनाशेपि मझात्मना स एव तिष्ठतीति चेन्न; प्रतिबिम्बस्य मि-
 थ्याभूतस्य सत्यबिम्बात्मनावस्थानसम्भवात् । बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदनिषे-
 धे स्वरूपमेकमेव भवतीति चेन्न;—सत्यमिथ्याभेदयोर्भेदनिषेधस्यैवासम्भ-
 वात् । सम्भवे वा सर्वसत्यत्वं सर्वशून्यत्वं अनैकान्तवादे वा प्रसज्येरन् ।

अथेति स्वसाक्षीति स्वकल्पकताधिकारसत्यविद् इत्यर्थः । अहमर्थेति, अहमर्थ-
 विनाशोक्तदोष उक्तमाश्लिषिनाशेपि तुल्य इत्यभिप्रायेण एतच्छ्लोकोपादानम् । कि-
 श्वेवं मुमुक्षाधिकारे न स्यात्, सगानकर्तृकेच्छाया एव मुमुक्षावात् ; न च मुमुधा-
 शब्देन इच्छाभावमत्र लक्ष्यत इति वाच्यम् ; “मुमुक्षुर्भे शरणमह” मित्यादि मुमुक्षा-
 धिकारबोधकभ्रुति (भृत्वादिबोधेनात्) दृष्टान्तमुत्वेन शङ्कते प्रतिबिम्बस्येति । दृष्टा-
 न्तासंमतिप्रस्थापिकरतिप्रतिबिम्बस्येति । ननु गदीयमेवेदमुग्धे दर्पणे दृश्यत इत्यादि
 प्रत्याभिप्रायात्तदभेदनिषेधेः भेदनिषेधात् प्रतिबिम्बस्यापि सत्यत्वं विमर्शभेदश्च मुख्यत-
 इति शङ्कते विमर्शेति दर्पणे मुग्ध नास्तीति बुद्ध्या बाधितस्य मुख्यस्य शक्तिरजताद्यनिषे-
 नेन मिथ्यात्वान्नभेदनिषेध एव न सम्भवति, प्रत्याभिप्रायस्तु मिथ्यार्थान्गुप्यगमपक्षे
 उपपद्यते, तदभ्युपगमरक्षे नु कर्तव्यमनवादात्तमुद्राया मग पादाधिति प्रत्याभिप्रा-

अस्तु वात्र भेदनिषेधः, तदा प्रतिफलितचिदाभासस्य ब्रह्मणश्च स्वरूपैः न्ये
ब्रह्मण एव सर्वोपरागप्रसङ्गात् प्रतिफलनादिक्लृप्तिरपि निरर्थिका । प्रति
फलनादिकं च दुरुपपादमिति स्थितमन्यत्र ।

न चतुर्थः—तस्य क्रियात्वेनैव प्रकाशमानस्य मोक्षेच्छातदर्थप्र
यत्नाद्याश्रयत्वस्य तदभ्रमस्य वा दूरनिरस्तत्वात् । अत एव वृत्तिमदन्तः
करणभेदाग्रहणात् तदभिगान इति निरस्तम् ।

न पञ्चमः—अपवर्गेऽन्तःकरणस्यापि स्वरूपोच्छेदाभ्युपगमात्
सुषुप्तिप्रलयादिषु स्वयमेव नश्वरतयाभ्युपगतस्य किं मोक्षार्थेन महता
प्रयासेन ! नचान्तःकरणाख्यस्य द्रव्यस्य ज्ञानेच्छादिसम्भवः । ज्ञातृ
त्वाध्यासश्च न सम्भवतीति सिद्धमन्यत्र ।

नापि षष्ठः, तस्यापि मिथ्यात्वेन विनाशावश्यम्भावात्, सत्यत्वे
ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावबाहिर्भावयोरनधिकारत्वसद्वितीयत्वादिप्रसङ्गात् नचानभि
लपनीयमोक्षाधिकारिस्वरूपमपरिशयैव स्वयमधिकरोतीति वाच्यम्; अविदि

यदुपपाद्या, मावोपपादीति भावः । अस्तुवेति । अस्तुवाग्यत्र मिथ्यार्थाभ्युपगमे
ष्यत्र तदनभ्युपगमाः, किन्तु विभ्वप्रतियोगिकभेदमासस्य मिथ्यात्व ततश्च प्रतिवि
म्बस्य विभ्वात्मनावस्थानमित्यर्थः । तदेति । ब्रह्मणो बन्धाश्रयत्वे अवयवप्रसङ्गपरि
हारार्थं हि जीवस्य तदाश्रयस्य प्रतिविम्बत्वकल्पनम्, प्रतिविम्बस्य विभ्वाभेदे तदप
रिहागतकल्पन व्यर्थमित्यर्थः । अतएवेति । क्रियात्वेन प्रकाशमानस्य तदाभ
यान्तःकरणाद्विदस्यैव गृहीतत्वादित्यर्थः । ननु उच्छेद एव पुदपार्ग इत्यत आह
सुषुप्तीति । द्रव्यस्येति । जडत्वमभिप्रेतम् । ननु जीवस्यैव किञ्चिन्मोक्षाधि
कारिस्वरूपमस्ति तच्च दुर्विशेषत्वादनभिलषणीयम्, जीवश्च तदज्ञात्वेन प्रवर्तत
इत्यत्राह नचेति । स्वयमिति । ब्रह्मकल्पितस्याधिकारिणः स्वगताधिकारि

ताधिकारिस्वरूपस्य कचिदप्यनधिकारात् । विदितत्वेपि इक्षुक्षीरसादि
यद् दुरभिलपत्वं तस्येति चेन्न ; अहमर्थातिरिक्तस्य कस्य चिन्मुमुक्षोः
स्वात्मसाक्षिकोपलम्भादर्शनात् । उक्तं हि—“ निरस्ताखिलदुःखोह ”
मित्यादिना ।

नापि तत्तत्तः—अधिकारितद्विशेषदर्शनप्रयासनैष्कल्यात्, तन्मूल
श्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, ज्ञान्धारणभङ्गप्रसङ्गाच्च । नारत्येव वस्तुतः
कश्चिदधिकारी, तथापि सन्निव भातीति । तस्य मुमुक्षा विशेषणमिति
चेत् ! कस्यासौ सन्निव भातीति वक्तव्यम् । न कस्यचिदिति चेत् !
तर्हि कथं सन्निव भातीति । ब्रह्मण इति चेन्न ;—तस्य परानुसन्धानादि
सामर्थ्यविरहस्ये, कत्वात् । तत्सद्भावेपि ग्रन्थेषु विवेचनमित्यनुसन्दध्यात्
स्वधमनुसन्धानाभावे च न प्रवृत्तिः । अधिकारतन्मूलप्रवृत्त्यादिभिर्नि
ष्टतथैव ब्रह्मणा तदनुसन्धानमिति चेत् ! किमतः ! नहि तावतापि स्वना-
शरूपेऽपवर्गे ब्रह्मण्यस्य तस्य मुमुक्षोषपादिता भवति । स्वनाशमचिदि
त्वेव स्वावस्थानाभिमानेन तस्य मुमुक्षापि जायत इत्येवं रूपोऽयं ब्रह्मण
स्समोह इति चेन्न ; एवं रूपस्य संमोहस्यापि शास्त्रतोवसाये स्वनाशवेद
नसिद्धौ पुनरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

ननु यदि स्वनाश एवापवर्ग इति तत्त्वम्, तदा तदपेक्षया
को विरोध इति चेन्न ;—मध्यमिकवदौपनिषदेः स्वनाशापत्तिर्गोक्ष

इत्यनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा कथमस्य पुरुषार्थस्युपपाद-
 िष्यासि ? दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपत्वादिति चेन्न;— “ रस-
 रञ्ज्यानन्दीभवती ” त्वादिश्रुतिशतशोपप्रसङ्गात् । अस्तु मा स्मनाद्याः
 पुरुषार्थः, तथापि तदर्थप्रवृत्तिरस्य न सम्भवति, ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण
 तत्कल्पितस्वरूपनिवृत्तेर्दुस्साधस्यात् । ब्रह्माज्ञानमपि तत्प्रवृत्तैव निवर्तते
 इति चेत् ! तर्ह्येकमोक्षे सर्वमोक्षप्रसङ्गात् ब्रह्मदृष्टेषु जीवेषु बद्धमुक्तव्यव-
 स्थाभङ्गः । तत एव च प्रतिनिधतमुमुक्षाद्यसम्भवः । स्वभावतः क-
 श्चिदेव मुमुक्षादिसंगोहः कदाचिद्ब्रह्माज्ञानं निवर्तयतीति चेत् ! तर्हि
 किमर्थमिदानीं भवाद्विः प्रत्येकमुमुक्षादिपूर्वकं शास्त्रमारभ्यते । न वयं
 वस्तुतश्चास्मात्प्रमाणहे, - किन्तु आस्मादारम्भात्तना ब्रह्मण एवायं संमोह
 इति चेन्न; ब्रह्मण एव शास्त्रारम्भात्तज्जन्यज्ञानादिपरिज्ञाने तावत्तैषापर्य-
 सिद्धौ पुनस्संसारानुवृत्त्यभावप्रसङ्गादिति दुर्वचस्ते शास्त्राधिकारी ।

ननु भवतोपि समानोद्यद् दोषः । ईश्वरस्य कारणावस्थस्य
 कार्वाणवस्थस्यावताराद्यवस्थस्य च नित्यमुक्तत्वादेव तस्य मुमुक्षाद्यस-
 म्भवात्, जीवस्यापि स्वतोपहतपाप्मत्वादित्वभावरवाभ्युपगमेन तस्यापि

शान्तिद्वयार्थप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । तत इति । एकमोक्षे सर्वेषां मोक्षसम्भवा-
 द्वाप्यस्य मुमुक्षादिकं स्वर्थमित्यर्थः । ननु बद्धमुक्तव्यवस्थाभङ्ग इष्ट एव, इदानीञ्च
 संसारोपलम्भः न स्यातीतः पूर्वमुक्तत्वाद्युपपन्नः, इतः परञ्च कल्पान्तरादिषु कल्पि-
 ता मुमुक्षा संसारनिवृत्तिपूर्वन्ता भविष्यति स्वभावात्, न त्विदानीं कल्पिता, अत-
 रस्योपपत्तेरित्यत्राह स्वभावस्य इति । ननु भुक्तवति परेण कल्पित भोजनं यथा
 प्रयोजनाभावात्पर्यनुयोज्यते तथारमाकं ब्रह्मणा कल्पितशास्त्रारम्भात्तज्जन्यज्ञानादि-
 कमिति शङ्कते तत्रैव मिति । शास्त्रारम्भादिकं सर्वं ब्रह्मणा कल्पितमिति परिज्ञाने
 तत एव सर्वमित्यात्वज्ञानात् उच्य एव मोक्षः स्यात्, नच कात्यायनपर्यायज्ञानस्य

तदसम्भवादिति चेन्न;—स्वत उष्णस्य बहेर्मणिमन्त्रादिवशात्प्रतिबन्ध
 यत् स्वतश्शुद्धियोगिनेषु जीवस्य कर्मवशात्संसारे तन्निवृत्त्यपेक्षापत्तेः ।
 नहि धर्मं तन्निवृत्तिर्नित्येति वदामः, येन नित्यमुक्तत्वादिकोशावकाशः ।
 नचात्मानं ज्ञप्तिमात्ररूपं, येनेच्छाप्रयत्नाद्यनुपपत्तिस्स्यात् । नच सर्वदा
 सर्वज्ञं, येन क्षुद्रपुरुषार्थाद्यभिलाषासम्भवे कर्मशास्त्रस्य निर्मूलता भवेत् ।
 अतो नित्यमुक्तग्रन्थात्मेकत्ववादे दुर्लभो मोक्षशास्त्राधिकारीति ॥

इति शतदूषण्यां परमतशास्त्राधिकारिभक्तः

पञ्चाशो वादः ॥

एतस्मात्कश्चिद्विशेषो मिथ्यात्वपक्षे युज्यत इत्यभिप्रायः । स्वत उष्णस्येति ।
 भानन्दारमकज्ञानविकासरूपा पाप्मनिवृत्तिश्शुद्धिः, सा चासाधारणकारणान्तरानिरेपे
 क्षात्वात् स्वाभाविकी, स्वतश्शुद्धियोगित्वञ्च सादृशशुद्धियोग्यता, सा च सर्वदा
 विद्यमानापि कर्मगतिकन्धात् शुद्धिरूपकलोपहितेत्यर्थः । परमते नित्यमुक्तत्वात्
 निर्विशेषत्वेन मुमुक्षाद्याभयत्यानुपपत्तेश्च हि दोष उक्तः । स्वमते तदभावमाह
 नहि धर्म इति । स्वतोपहतपाप्मत्वप्रयुक्तमोक्षानधिकारदाह्नायां परिहृतायां प्रस
 क्षात् स्वाभाविकव्यागच्छप्रयुक्ता कर्मानधिकारदाह्नां परिहरति । नच इति । परमते
 च सर्वेश्वराभेदात् कर्मशास्त्राधिकारोऽपि न स्यादिति फलितम् ॥

इति भीमाधूलकृतलोकभीमिवाचचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतरवयाधारम्येन

तदेकैकवतेन तन्त्राणपरितन्त्रगपरागणेन तत्प्रसादलभ्य

महाचार्योपरनागधेयेन रागानुजदसिने विरचिताया

शतदूषणीव्याख्याया चण्डमासताख्याया

शास्त्राधिकारिभक्तेः नाम

पञ्चाशस्तुतः ॥५०॥

भीरस्तु ।

एकपञ्चाशो वादः ।

~*~*~

अगुकूलतया सर्वं पश्यन्त्या मुक्तसंवेदः ।

आन्ध्यं निर्बिषयत्वेन वदतोऽर्थाभिरुन्महे ॥

“धीमन्ततिस्फुरति निर्बिषयोपरागे” ति सौगतोपदिष्टमेव स
न्ततिशब्दप्रहाणमात्रेण संगृह्यन्तः श्रुतिभिस्तावद्वाच्यतया स्याप्यन्ते ।
तथाहि-“ब्रह्मविदामोतिपरं” मित्युपक्रम्य “सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्र
ह्मणा विपश्चिते” ति ब्रह्मवेदनफलत्वेन विभूतिगुणविशिष्टब्रह्मानुभव एव

यशकटाक्षा यितम्वान्ति जीवान् ब्रह्मसधर्मणः ।

श्रीनिवासागुरौ तस्मिन्ननया भक्तिरस्तु नः ॥

मुक्तानिध परं ब्रह्म श्वेस्ताधनमितैर्गुणैः ।

भोदनमिषयमभ्यासां मम वेदाभ्युदयिकः ॥

ब्रह्मविदिति । अन्नाच्चर्यैरनुगृहीतम् । “ब्रह्मविदामोति पराम्” ति

ब्रह्मणे ब्रह्म तद्वेदन प्राप्तिः प्राप्यत्येति चण्डपञ्चकम्, एतद्विषयं “सत्यं ज्ञान
मि” त्यादिमन्त्रेण क्रियते इति धृतिरेवाह “तदेवाभ्युक्ते” ति । तदेव ब्रह्माभि
मुखीकृत्य ऋगेषाऽध्येतृभिरुक्तैत्यर्थः । “सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म” ति ब्रह्मशब्दो
विदुतः, “यो वेद निहित गुहायामि” ति विच्छब्दः, “परमेष्ठ्योमन् सोऽनुत”
इति प्राप्तिः । “सर्वान् कामानि” त्यादिना प्राप्यमिति । ब्रह्मानुभव एवेति ।
“सह ब्रह्मणे” त्यस्य सहशब्दस्य भोग्यसाहित्यपरत्वादिति भावः । तथाच भा-
ष्यम् । ब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वाननुत इत्यर्थः । दहरविद्यायां “तस्मिन्त्यद
न्तरतदन्वेष्टव्यमि” ति वत् गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्द इति । एतच्च प्रकाशित
मचार्यैः । “अस्य नाक्यस्य प्राप्यवाचिपरशब्दविवरणरूपत्वात् ‘सर्वान् का
मान् सह ब्रह्मणे’ ति भोग्यवाचिपदेनान्यवहितप्रयोगस्वारस्याच्च सहशब्दो भोग्य
साहित्यपर इति । उक्तमुक्तेः, “परस्य विपश्चितो ब्रह्मण” इति पूर्वभाष्येण

“ नोगशब्द ऐवमपरः, अन्यथा अन्यद् द्रव्यं हि तद्द्रव्यतां नैतीति प्रतिक्षेपात्
 पपत्तेः । ननु मिथ्यैतदित्युत्तरस्तान्द्वयः, अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीत्येतन्मिथ्ये
 त्वर्थ इति चेत्,—नैवम्, अन्यस्यान्यद्द्रव्यतानापत्तेः सत्यत्वात् इतरथा गड्डा
 जडयोस्तादात्म्यप्रसङ्गः । ‘कस्यजुस्त्वामनिष्ठाद्यं यश्चकर्म मतन्तवे’ इतिवत् इत्यत
 इत्यनेन पूर्वार्थोक्तार्थस्य परमतावबोधनात् । अन्ययेष्यत इति पदवैयर्थ्यात् ।
 किञ्च “ परमार्थस्तु भूषाक सक्षेपाच्छ्रूयतामि ” इति वक्ष्यमाणपक्षव्यतिरिक्तपक्षाणां
 निराकरणपरत्वाच्च प्रकरणस्य । एतच्छ्लोकपूर्वार्थोक्तैक्यसमर्थनपरत्वमुत्तरार्थस्य नो
 पपद्यते, ‘धर्माश्च त्वज्यते’ इत्यादिभिर्मिश्रैस्तत्तदर्थानां परमार्थस्य हि निरस्यते ।
 स्वतः प्रकृतार्थे स्वरस्य एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थे तावपि वक्ष्यमाणपरत्वाभाषणमप्य
 युक्तम् । अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीति यत् एतन्मिथ्येति हि तदानीमर्थः, तथा
 च सति यतश्चाशब्दस्वरस्यभङ्गः यतश्चाशब्दस्य हि हेतुपरत्व स्वरसतिद्वयम्, ननु पञ्च
 शब्दत्वं प्रकृतार्थेऽधीरमात्रपरत्वम् । अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीत्येतन्मिथ्येति यत्
 कृत ऐक्य परमार्थ इत्यन्वये इति शब्दद्वयाभ्याहारप्रसङ्गः, स चानभ्याहारेण नि
 र्वाहे सम्भवति नोपपद्यते । यद्युच्येत पूर्वं पृथक्भूतयोः परमात्मात्मनोरैक्यं पर
 मार्थ इतीष्यत इति चेत्, मिथ्येतत् अन्यद्द्रव्यं हि द्रव्यतां नैतीति यतः तस्मा
 त्पूर्वमपि परमात्मात्मनोर्भेदो नास्तीति; नैव पूर्वं भ्रान्त्या पृथक्भूतयोरित्यस्याभुत
 त्वेनाभ्याहारप्रसङ्गात् । स चानभ्याहारेण निर्वाहे सम्भवति नोपपद्यते । किञ्च
 तस्मात् पूर्वमपि भेदो नास्तीति अभुतवाचयान्तराभ्याहारेण वाच्यस्य पूरणीयत्वं
 स्यात्, तच्च तन्निरपेक्षनिर्वाहे सम्भवति नोपपद्यते । तस्मात् प्रागपि भेदो नास्ती
 ति वाक्य नाभ्याहृतस्य पूर्वे मिश्रयोः परमात्मात्मनोः पश्चादभेद इति पक्षनिराकर
 णमात्रपरत्वात् सन्धश्चेति चेत् ? किन्तेन प्रयोजनम् ? पूर्वमप्येक्यवतिर्धीरिति
 चेन्न;—पुं पृथक् भूतयोः परमादिकयायोगेऽभिहिते सति पश्चादपि भेदविदेः ।
 अतः स तर्कार्थे एवार्थः स्वीकार्यः ” इति ।

स्नातननेःयोगः परमार्थ इतीष्यते । मिथ्यैतदन्यद्रव्यं हि नैति तद्रव्यतां
 यतः ॥ ” इति । अत्र योग इति तादात्म्यमुच्यते । “ नैति तद्रव्यतां
 यत ” इति तादात्म्यस्योत्तरत्र निषेधात् । नचादिभरतमृगतत्ववत् तज्जा
 तीयतापथिः, तथापि साधर्म्यगात्रे पर्यवसानात् । वस्तुतश्च ब्रह्मणस्सर्व
 विनातीयतात् । नच तद्रूपस्यैव सतस्तद्रूपताप्रादुर्भाव इह विगक्षित
 इति वाच्यम्,—तथापि वाक्यस्यामुल्गार्भतात्पर्याविशेषात् । असौ परं
 साम्यश्रुत्याप्यनिरोधेन यथोक्त एवार्थः ।

ननु “ब्रह्म भवती” इति तज्जातीयतापथिरेव प्रतिपाद्यते, तथा च ब्रह्मपदममु
 स्वरूपंमेवेति कश्चिन्मतमवाकरोति नच्येति । अमृगस्यैव सतो मृगस्यप्रतिरादिभवे
 स्पष्टत्वात् आदिभरतोपादानम् । तथापीति । ननु ब्रह्मत्वं लभ्यत इति भावः ।
 तत्र हेतु माह वस्तुत इति । जगत्कारणत्वादिति सर्वविनातीयतया ब्रह्मण्यप्रवृत्ति
 निमित्तस्यान्यत्र क्वाप्यत्राभवादित्यर्थः । तथापीति । प्रादुर्भावस्य स्वरूपवद्भिर्भावात्
 भावयोरनुपपत्त्यात् सेऽनुपपन्न एव; किञ्च प्रादुर्भाषस्याप्यनादिसिद्धत्वात् साध्य
 तां; नच जीवश्च ब्रह्मरूपताप्रादुर्भावः पूर्वमसिद्ध इति वाच्यम्,—जीवपदेन स्वरू
 पविषयायागतिर्दे; विशेषणविशिष्टान्यतरविषयायांमुत्तरकात्तत्त्वसिद्धेः; एवमपि
 कश्चित्तत्त्वाप्येवकल्पनेऽपीत्यर्थः । वाक्यस्येति । ब्रह्मपदेन तत्तादुर्भावस्य ल
 ष्यत्वादित्यर्थः । साम्येति । “ निरक्षतः परम साम्यभूयेति ” “ मम साध
 र्म्यमागतो ” इत्यादि विषयितम् ।

ननु मोक्षदशायां विषयदर्शननिषेधान्मुक्तसविदशसर्वविषयत्वं नोपपद्यते,
 “ न मेत्य सशस्त्री ” त्युक्तमाग्युक्तविषयत्वमवगम्यते, दृष्ट्यतिरिक्तस्य द्रष्टुर्निर्दे

“ तत्प्रेमं फलं पश्येत् ; नदृष्टेर्दृष्टारं पश्येदि ” त्यादिकं तु भाष्य
एव मुख्यतां व्याख्यातम् । “ सर्वं ॥ पश्यः पश्यती ” त्यादिश्रुतद्वय
मुक्तस्य साक्षात्सर्वादां स्फुटतरमुपपादयन्ति । “ यथा न क्रियते ज्ञोत्सा
मलमक्षालनान्मणेः ” इत्यारभ्य—“ यथा हेयगुणध्वंसादयोपादयो
गुणाः । प्रकाशयन्ते न जन्मन्ते गिता एवात्मनो हि ते ॥ ” इति च
स्मर्यते । तथाच “ पश्चादुद्भूतयोषाश्चे ” त्यादि । सूत्रञ्च “ जग
द्व्यापारवर्जम् ” त्यादौ “ भोगमात्रसाम्बलिग्राह्येति । ” अतः श्रुति
स्मृतिसूत्रानुवर्तिनाभीश्वरपरमसाम्यपत्त्या सार्वज्ञ्यमेव मुक्तस्य स्फुटम् ।

किञ्च—स्यमप्राप्तौ कस्य रूपस्य ब्रह्मणः कदाचित्स्वेतरविषयत्वं क
दाविष्य निर्विषयत्वमिति (तत्रो) उभयमपि किं तत्त्वम्, उभयमप्यतत्त्वम्,
उतान्यतरत्त्वम्-अन्यतरदत्तत्वम् इति । न प्रथमः-विषयविषयमितस्तत्त्वमन्वादि
भेदस्य सारयत्नमशङ्कात् । न द्वितीयः-उभयस्वरूपमात्रनिषेधे व्याघातात्,
प्राप्तोपश्लेषेण निषेधो द्वयोरपि नित्यतामापादयेदिति पुनरपि व्याघातः ।
अथ कः । वच्छिन्नान्यतरनिषेधार्थोऽन्यतरानुबाध इति मन्यसे, तदा

तृतीयः पक्षः परिशिष्यते । सविषयत्वस्य कालानवच्छेदेन सात्त्विकत्वे
प्रागुक्तदोषाः प्रादुष्युः । निर्विषयत्वस्य नित्यत्वे संसाराभावप्रसङ्गात् न
परम्भविरोधोपदेशवैयर्थ्यशास्त्रानुद्धारापसिद्धान्तस्त्वचनविरोधवादानां च
कारादिदोषगतसाम्राज्यम् । यस्तुतो विषयाभावेऽपि सविषयता भातीति
संसारदित्तमुद्ग्रथान्न दोष इति चेन्न;—विषयाभावेऽपि सविषयत्वं तात्वि-
कमिति स्वभाभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा निर्विषयत्वमिति प्रसङ्गात् ।

तृतीयः पक्षः इति । सविषयत्वं निर्विषयत्वं च । त्वैकमिति पक्षस्य दूयितावास्तव्य-
तरावयवत्वाभिर्धारणाभावाच्च व्याकृत्यवृत्तिधर्मपुरस्कारेण निषेधस्येति भावः । यदि
कादाचित्सविषयत्वकादाचित्कनिर्विषयत्वयोर्मध्येकादाचित्कस्यैववयवत्वमतात्त्विकत्वं
तदपि कादानित्कत्वरूपविशेषणमात्रादिति मतम्, तदा दोषमाह । सविषय-
त्वस्येति । सविषयत्वस्यैवविशेषणमात्रात् कादाचित्कसविषयत्वस्य अतात्त्विकत्वे
निर्विषयत्वस्य नित्यत्वं इत्यनुपपत्तेश्च दक्ष्यमाणदूषणं रोष्यम् । निर्विषयत्वस्येति
पूर्ववत् कादाचित्कत्वरूपविशेषणविरहात् कादाचित्कनिर्विषयत्वस्यातात्त्विकत्वे
इदं दूषणम् । निर्विषयत्वरूपविशेषणमात्रात् तथापि तु सविषयत्वमित्यादिपक्षदोषः
रगतम्यः ।

अथा, कादाचित्सविषयत्व कदाचिन्निर्विषयत्वमित्येतदुभयगतत्वमित्य-
मेव तदुभयमपि न निविध्यते, किन्तु कादाचित्सविषयत्वमेव वा कादाचित्कनि-
र्विषयत्वमेव वा, तत्रान्यतरनिषेधे कर्तव्ये तदितरकादाचित्कत्वकीर्तनं निषेधस्य
नातिक्रान्तानुवादान्तर्गतम्, भवति हि कदाचिन्निर्विषयत्वमित्येतत्सविषयत्वस्य
कादाचित्कत्वानुवादान्तर्गतम्, कादाचित्कत्वस्य किञ्चित्कालव्यभिचारे सति
किञ्चित्कालात्तद्विषयत्वरूपत्वेन कदाचिन्निर्विषयत्वकीर्तनस्य सविषयत्वकादाचित्क-
त्वव्यवहारीभूतकिञ्चित्कालात्तद्विषयत्वकीर्तनरूपगत, एव कदाचिन्निर्विषयत्वे
निषेधे कदाचित्कत्वव्यवहारीभूतत्वव्यभिचारेण सङ्गते अथ कालेति । अपरमि-
द्वान्त अभ्युपगमविरोधः । स्वद्वयनविरोधः संसारमतिपादकत्वचनविरोधः ।
वाकान्तरिकारः प्रामाण्यभावात् । आदिशब्देन प्रमाणाभावात् स्वद्वयन

नहि शुक्तिकारजतादिसंविदां रजतविषयतांमपि बाधन्ते दापकाः । अत्रापि तस्यापि मिथ्यात्वमित्यतिसाहस्रम् । अस्त्येवं मिथ्यविषयगोचरत्वनक्षणं सविषयत्वं ब्रह्मगस्तात्त्विकं किं तच्छिन्नमिति चेन्न;—तन्नित्यत्वे नित्यसंसारप्रसङ्गात् । तदनित्यत्वे तात्त्विकत्वपरिमहायोगात् । नसन्नित्यमपि किञ्चित्पारमार्थिकं भवन्तो गन्वन्ते । स्वरूपानुप्रवेशात्तात्त्विकमिति न दोष इति चेन्न;—स्वरूपस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । तन्नित्यतया तदात्मना तन्नित्यत्वे पुनर्नित्यसंसारप्रसङ्गात् ।

किञ्चानादिकालं सविषयमाः संविदो निर्विषयता कुत आगता ? विषयग्रहणसामग्रीसन्तानात्मन्तोच्छेदादिति चेत्;—किं नित्यायास्सामग्र्यपेक्षयाः संविदन्तरसिद्ध्यर्थं सेति चेत् ? किं संविद्वैदमङ्गीकरोषि ?

शिखिरत्पादकमुल्लम् । बाधामावाप्य सविषयत्वं तात्त्विकत्वमस्याह नहीति । तात्त्विकसविषयताङ्गीकारे तस्य नित्यत्वावश्यभावेन नित्यसंसारप्रसङ्ग इत्याह नेति । तात्त्विकत्वे कथं नानिबन्धेति साह । नहीति । सत्यस्य ज्ञानानिवार्यत्वात्, अस्त्येन च सत्यनिवृत्तयोगात्, सत्त्वान्तरस्य चानङ्गीकारात् तदङ्गीकारे च तदनाद्यसंघारानिबृत्तिप्रसङ्गात्, तत्राद्यस्य चोक्तरीत्या सत्त्वान्तरादेव धार्यतया तस्यापि तथैव नवस्थाप्रसङ्गाल परमार्थस्याप्यनित्यत्वाङ्गीकारः परस्योपपद्यत इति भावः । अनित्यस्यापि ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वाङ्गीकारात् पारमार्थिकत्वमुच्यत इति शङ्कते । स्वरूपानुप्रवेशादिति । जिज्ञा ब्रह्मणो नित्यतया तदभिन्नस्य मिथ्याविषयत्वस्यापि नित्यतया नित्यसंसारप्रसङ्ग इत्याह सति । विषयग्रहणेति । विषयावगाहने विवक्षितम्, अन्यथा पूर्वमाक्योक्तदूषणपरिहारात्त्वानुपपत्तेः । ग्रहणशब्दसाधारण्यमात्रेण किं ग्रहणशब्देन सविद्विनिश्चिता उत विषयावगाहनेति विकल्पमभिप्रेत्याद्येऽपि विमर्शानिबद्धा संविदेव विवक्षिता उत संविदन्तरमिति विकल्पमाद्यदूषणमिति किं नित्याया इति । संविद्वैदमिति । भेदः—नानात्वम् । द्वितीयपक्षं शङ्कते

विषयावगाहनार्थं सेति चेत् ? किमिदमवगाहनं संवित्स्वरूपम्, उता
न्यत् ? पूर्वम् नैरपेक्ष्यमेव, उत्तरम्, किमसौ विषयिधर्मः, उत विषय
धर्मः, उत्तोभयधर्मः, यद्वा विषयस्वरूपमेव । आद्ये सविशेषत्वम् । मि-
थ्याधर्मप्रलपदूषणन्तु स्थलान्तरेऽनुबन्धेयम् । द्वितीये—तदुत्पत्तावपि
रूपाद्युत्पत्तावपि संविदस्तत्तन्बन्धानावेन तादवस्थमेव । तृतीयेपि—सवि
कारत्वमवर्जनीयमेव । चतुर्थे सम्बन्धासिद्धिः । विषयग्रहणसामग्र्या
विषयेत्यादनामिति हास्यत्वञ्च । सिद्धे हि विषये प्रकाशार्थं सा भ्रान्तौ
तु तदुत्पत्तिस्तदग्रह इति न भेद-इति चेन्न;—आत्मरूपातिवादप्रस-
ङ्गात् । प्राप्तमतामेव हि विषयानां ग्रहणार्थं प्रमाणरूपनं व्यावहारिक
मपि भवत्यरिगृहीतं, अन्यथा क्षणभङ्गनिराकरणस्याप्ययोगात्, अतस्सा

विषयेति । स्थलान्तरे मित्यादिभङ्गे । मुक्तिदशाया सविषयस्वरूपवृत्तेः द्रष्टव्य
वपत्तदांतरेकविषयेनाविधानिबुद्धिवादीकदूषणं चानुबन्धेयम् । विषयधर्म इति
पक्षेऽपि किं सविदः तद्धर्मनिरूपकत्वमस्ति उत न । भाष्ये पूर्ववत् सविशेषावाधिकमि
त्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । द्वितीय इति । तादवस्थ मिति । विषयधर्मात्म
कावगाहनोत्पत्तेः प्राग्बदवस्थत्वमनन्तरमपि तदवस्थत्वमेवेत्यर्थः । प्राग्विषयधर्माद्
पि निर्धेयत्वमेव स्यादित्याशयः । सविकारत्वं सविशेषत्वमत्यर्थः । चतुर्थं
इति । सविदि सन्निरूपकत्वस्य पूर्ववदभावादित्यर्थः । विषयग्रहणेति । साक्षा
त्कारात्मकविषयग्रहणसामग्र्या विषयस्यापि प्रबिष्टत्वेनात्माभवप्रसङ्गात् । सर्वथापि
ज्ञानसामग्र्या विषयानुत्पत्तेः, अतीतादीनां ज्ञानरूपत्वेऽप्यतीतादिविषयस्य पुनर-
प्राप्तिप्रसङ्गाच्च । इत्यस्यमित्यर्थः । यदि हि ज्ञानात्मानेव विषयसिद्धिरस्यात्,
तदानीं हि विषयग्रहणसामग्री विषयार्था न स्यात्, भ्रान्तौ तु विषयस्य प्रागव-
स्थात् सा प्रयासतादवस्थमविवक्षामिति वाक्येति । सिद्धे हीति । आत्मरूपाति ।
ज्ञानार्थयोरेवेदमित्यर्थः । सिद्धान्तविरोधमप्याह । प्रागिति । अन्ययेति ।
इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यक्ष कारणत्वादिन्द्रिययोगदशायां विषयस्य बाधोपा-
देव हि क्षणभङ्गनिराकरणमिति भावः । अत इति । सविदः स्वरूपेण प्रकाशः

ममीनिरपेक्षसंवित्स्वरूपप्रकाशवादिनस्ते न निर्दिष्टपदशा सिद्ध्यति ।
अस्तु तर्हि विषयविनशादेव निर्दिष्टतासिद्धिरिति चेन्न;—नष्टस्यापि
विषयत्वाविरोधात् । अन्यथा अतीताविविषयस्मृत्यनुमानादिभ्रमप्रसङ्गात् ।

संवित्स्वरूप प्रकाशः, प्रकाशो भासमानता । साममीनिरपेक्षस्य उपपादितत्वात्
साममीसत्तानोच्छेदानिर्दिष्टपदशोपपादनसम्भव इत्यर्थः । माभूत्साममीविरहासिद्धि
पददृष्टा, विषयभावात्तु रवादिति वाच्यासिद्धात्तेनवाञ्छते । अस्ति हि ।
निर्दिष्टपदता विषयानुल्लेखः । नष्टस्यापीति । ततश्च निर्दिष्टपदभावात्प्रकारश्च
प्रवृत्तेरिति भावः ।

एतेनेद निरस्तम्, यदाह नवीनः स्वतः शुक्लस्यापि पटश्च रक्तद्रव्योपरागे
रक्ताववत् स्वतो निर्दिष्टपदस्य प्रकाशरूपात्मनो विषयोपरागे सविषयाव तदपावे
रक्तद्रव्यापावे पटशौक्यवत् स्वाभाविकनिर्दिष्टपदप्रकाशस्वरूपस्यमेव, तथाच स्वरू
पज्ञानस्य स्वरूपसूत्रार्थमानप्रकाशकत्वान्मुक्तौ नानीतविषयोपलब्धः; अतएव च न
तस्य मुक्तौ विषयानुल्लेखेऽपि निःस्वभावत्वप्रसङ्गः, अर्थप्रकाशस्य उपलक्षण
त्वात्; स्वान्येवेमेवाभ्युपगन्तव्यत्वात्; अन्यथा त्वदभिमतेश्वरज्ञानस्य नित्यस्य
स्वविषयापावदृष्टायां निरस्तभावत्वप्रसङ्गात्; नञातीतमपि क्वद्विषयीकरोतीति
वाच्यम्, ईश्वरज्ञानस्यातीतार्थतत्त्वज्ञानभावेन तदविषयत्वात्; अतीतादेश्च तत्र
मते निःस्वरूपत्वेन स्वरूपद्वयात्मकस्या स्वरूपसम्बन्धस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्; त
स्यापि सस्वरूपत्वे प्रागभावत्वसाध्या प्रतियोगिन एककालत्वप्रसङ्गात्, ततश्च
तदानीमवश्ये वाच्ये निःस्वरूपत्वस्यावश्यकत्वात्; नञातीतादेरभाव एव न त्व
सत्त्वमिति वाच्यम्,—अनिर्वचनीयानङ्गीकारिणः असत्त्वनिषेधे सत्त्वापत्ते, ए
तेन कालविशेषे तस्याभावप्रतियोगित्वमेव न त्वसत्त्वमिति निरस्तम्, असत्त्वनि
षेधे सत्त्वापत्तेः, अभावप्रतियोगित्वस्याभावाविरहात्मकप्रतियोगित्वस्वरूपत्वेन प्रागभा
वादिनैककालत्वापत्तेश्च; तथा चेश्वरज्ञानमर्थसम्बन्धभावात् कथमर्थप्रकाशस्यात्
कथं तर्हि ईश्वरस्य रक्षादंश जगन्निर्माणं वा, भूतभाविभ्रांतसंज्ञानाभावादिता चेत्,
स्यात्मानमुपासकमश्व, यस्त्वमीश्वरेऽतीतायाकारामविद्यावृत्तज स्वीकुर्ये; नच
वाच्यमन्वयात् कथमतीतादिक विषयीकुर्यादिति वाच्यम् । अनिर्वचनीयवादि

आमोक्षाभिरन्यवविनाशाभावात् असत स-यत्वभावाच्च दुर्निरूपसूक्ष्मरूपेण पदार्थमा
सत्यातीतादिकालेऽपि विद्यमानतया कल्पितसम्भवेन सार्वज्ञ्याद्युपपत्तिरिति ।

अत यदुक्तम्—स्वतो निर्विषयस्यात्मनो विषयोपरागे सविषयत्वमिति ।
तत्र, उपाधिभेदभावाद्दि उपाधिगतो धर्मस्तत्संयोगिनः भावने नच सविषयत्वं
विषयगतम्, येन तदुपरागात् सविषयत्वं श्यात् । किं च को नाम सविषयत्वोप
पादको विषयोपरागः । न तावत्सम्भन्धनात्रम्, रक्तद्रव्यसमुद्भवस्य रक्तद्रव्यवि
षयतापत्तेः । नापि विषयविशयिभाव एव, आत्माधवप्रसङ्गात् ।

यद्योमीश्वरस्तत्त्वानस्य सर्वविषयस्यापि कार्योद्देशकाले तदविषयत्वं त्वयापि वक्त
व्यम्, अवता तेन सम्भन्धाभावादिति । तत्र, अतीतादिगतस्य ज्ञानविषयत्वस्य
हानीमत्तत्वेपि तत्काले साक्षात्तन्निर्दिष्टविषयीकरणस्य च नित्येश्वरज्ञाने पर्वदा
सत्त्वात् । अतीतादिविषयकाश्मदादिज्ञानेऽपि विषयकाले ज्ञाननिरूपितं विषयत्वं
ज्ञानदद्यात्वा च तन्निर्विषयत्वमिति न कश्चिदोषः ॥ नच विषयकाले एतज्ज्ञानं
विषयविशयतीतिप्रसङ्गः, तदानीं मेतज्ज्ञाननिरूपकस्यापत्तिरितिः इदानीं च ज्ञानोपस्थितेस्त
द्विषयत्वम् । तत्कालोप भूतमविषयज्ञानोपस्थितिर्विस्थासितं तेन विषयत्वं शक्यत एव
ज्ञातो घटो शास्त्रेते घट इति । नष्टस्य विषयत्वस्य भूतत्वमविषये प्रतीयते, धात्व
भंगतभूतत्वमविषयत्वयोरेव निष्ठातृदोर्भिधानात् । प्रतीतेरिदानीन्तनत्वादेव च इदा
नीमतीत प्रतीतिविषय इत्यादिप्रतीतिः ॥ कथमन्यथा ईश्वरस्य सार्वज्ञ्यं जगत्तिर्माण
त्वा, भूतभाविप्रतिबन्धानाभावात् ।

यद्युक्तमविद्यावृत्त्या विषयज्ञाननिर्वचनोपत्त्याच्च स्वमत एव तदुपपत्तिरिति ।
तत्र, अनिर्वचनीयस्य सूक्ष्मरूपस्य विद्यमानस्य विषयत्वेऽप्यविद्यामानस्य सूक्ष्मरू
परथाविषयतया सार्वज्ञ्ययोगात् । सूक्ष्मरूपस्यविद्यमानत्वे अविवक्षाकृत्या परिहार
वैधर्म्यम्, प्रकाशस्यैव तद्विषयत्वसम्भवात् ॥ किञ्चैवमनिर्वचनीयस्य सम्भन्धना
सत्ताप्यङ्गीकर्तुं शक्यत्वात् सूक्ष्मरूपान्तररूपनया परिहारवैधर्म्यम् । द्युक्तिसाक्षात्का
रात्तदज्ञानाकारपरजगतादेर्निरन्वयविनाशा नानाजीववादे तत्तत्त्वोक्तानां प्रत्यक्षाधा
रकोरेण तत्तत्तत्त्वज्ञानस्य तदज्ञानान्तःकरणादेर्निरन्वयविनाशो ईश्वरस्यास्मदादेर्मां त-

तद्विषयत्वे स्थितेऽपि तन्नाशान्न संसारादिप्रसङ्ग इति चेत्? किमसौ नाशो
ऽप्रकाशात्मा उत प्रच्यंसात्मा ? आद्ये तद्विषयत्वे स्थितेऽपि तन्नाशादिति
स्ववचनविरोधः । द्वितीये निवर्त्यसत्यत्वं निवृत्त्या सद्वितीयत्वमित्यादिदोष
प्रसङ्गः । निवृत्तान् निवृत्ततया विषयीकरोतीति न दोष इति चेत् ?
विषयीकरणं किं स्वरूपम्, उत तदतिरिक्तम्? स्वरूपपक्षे संसारदशाया

वज्ञानाभावरूपः । किञ्च मुक्तसंविदः संसारिसंविद्भिरीश्वरसंविदा चाभिन्नतया
सर्वविषयस्यमयजनीयम् । तस्या निर्विषयत्वे “ यस्मिंस्तु संसारिणि दुःखमस्ति
तदपि तन्निष्ठत्वेन ब्रह्मीभूतो मुक्तोऽवगच्छती ” इति स्ववचनविरोधाच्च ॥

यत्तु मोक्षे दुःखादितादात्म्याभावादेव तदस्फुरणं न तु स्फुरणविरहादिति ।
तत्र ; तादात्म्यं ह्यभिन्नसत् कस्यम्, तच्च दुःखदशायागमिष मुक्तदशायामप्य-
स्येव । किञ्च वृत्तेश्चैव तादात्म्यं तन्निरूपणाधीननिरूपणार्हवमित्युक्तम्, तदश्वेदं
ज्ञान एव तादात्म्यस्यमयः, अत एवेश्वरादितानागामसीतादिविषयत्वं चो-
पपद्यते ।

तद्विषयत्व इति । आदिपदेन निर्विषयत्वाभावो गृह्यते । मुक्तसंविदस्त्व-
यस्यैव सत्यप्यतीतविषयकत्वेन तदानीं विषयाभावादेव निर्विषयत्वपददेशोऽपि
घटत इति भावः । आद्ये इति । प्रकाशस्य नित्यतया तत्प्रकाशाभाववचनस्य
तद्विषयत्वाभावपर्यवस्य नादिति भावः । द्वितीय इति । मोक्षदशायामपि विद्यमा-
नस्य चैवस्याविद्यकत्वाभावेन सत्यत्वाच्चद्विरोधिनो निवर्त्यस्य समानसत्ताफलोरेव
विरोधात् सत्यत्वं निवृत्त्या सद्वितीयत्वं च प्रसज्यत इत्यर्थः । आदिपदेन निवृत्ते
ब्रह्मस्वरूपत्वे तदात्म्याभावेन अण्णादिष्वैवं च । भिन्नसत्ताफलेन ब्रह्मस्वरूपेणा-
विरोधित्वात् पूर्वमिवोत्तरकालमपि संसारप्रसङ्ग इत्यादिषु ग्राह्यम् । नष्टस्यापि
विषयत्वाविरोधादित्यत्र पुनश्चेति । निवृत्ता इति । अनिवृत्ततयाभेददर्शनमेव स
सारः अतो न संसारप्रसङ्गः, निवृत्ततया विषयीकरणमेव निर्विषयत्वमिति भावः ।
स्वरूपपक्ष इति । ततश्च संसारदशायामपि संसारभावनिर्विषयत्वयोः प्रसङ्ग इति

मपि नित्यं निवृत्ततया विषयीकारप्रसङ्गः, सर्वत्र स्वरूपस्य तदानीमपि विद्यमानत्वत् । अतिरिक्ताशे तर्कं सत्यम्, उतमिथ्या? सत्यत्वे सद्धिः तीयत्वादप्रसङ्गः । मिथ्यात्वे तु तस्यैव दृग्धीनसिद्धेः प्रकाशात्तत्कारणा-विद्यानुवृत्त्यावश्यम्भावाच्च पुनरपि संसारानुच्छेदः । तावन्मात्रं क्षम्यत इति चेन्न;—तस्य तस्य, ध्यानिनित्यत्वेन सत्यत्वप्रसङ्गे सद्धितीयत्वादि प्रसङ्गात्, तुल्यन्यायात् प्रपञ्चबाधादिमूर्त्तप्रलपानां निरोधप्रसङ्गात् । अतस्संविदि नित्ययां सामग्रीनिवृत्त्या विषयनिवृत्त्या वा निर्विषयत्वाया दनं त्वया वक्तुं न शक्यम् ।

ननु भयतामात्मस्वरूपस्य संघिद्रूपत्वेपि यथा निर्विषयत्वं तथा स्माकमपि स्यात् ! न स्यात्, अस्माकमात्मस्वरूपस्य प्रतीचः कदचि दपि वाक्यार्थगोचरत्वानभ्युपगमात् । भवतस्तद्विषयाया एव तद्विषयत्व निवृत्तेर्दुर्वच्यत्वात् । अस्तु तर्हि भवतां धर्मभूतज्ञानवत्कदाचित्स विषयताम्, कदाचिच्च निर्विषयत्वमिति चेन्न; अस्माभिः परमार्थाकारान्त रानन्त्यभ्युपगमात्, भवतां तु तदनभ्युपगमात्तदयोगात् । अतो नित्य संवित्स्वरूपप्रकाशगात्राधीनसिद्धीनां सर्वेषामपि पदार्थानां नित्यत्वमपि प्रसज्येत । तदधीनसिद्धित्वाभावे तु सिद्धिनिषेधे तुच्छत्वम् । तादधी न्यानिषेधे तु सत्यत्वम् । अतस्तन्मात्राधीनसिद्धयभ्युपगमे तद्वदेव तद धीनस्यापि नित्यतामवर्जनीयमेव । तथा च सति सर्वः प्रपञ्चस्तस्य इति

भावः । सद्धितीयत्वा दीति । आदिपदेन नित्यत्वं गृह्यते । मिथ्यात्वेति हि अविद्याविषयीकरणयोर्निवृत्तत्वेन विषयीकरणादिति भावः । तस्य—विषयीकर णम् । तस्याः—अविद्यायाः । आदिपदेनाविद्यावास्तवत्वे तन्मूलकप्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं ज्ञानानिबल्यमित्यादि विवक्षितम् । तुल्यन्याया दिनि । मिथ्यात्वेऽप्य विद्याविषयीकरणयोर्ज्ञानावधि तुल्यन्यायत्वं । प्रपञ्चबाधकत्वादोऽपि निरूप्येते-त्यर्थः । आदिपदेनशुक्लादिज्ञानात्रजत्वादिबाधो विवक्षितः । अस्माभि रिति । आकारान्तरम्—विषयीकरणम् । भवतांति हि । सत्कृपातिरिक्तस्य परमा ।

जितं यथार्थवादिभिः । तद्व्याप्तसंविन्नित्यत्यपरित्यगे साक्षात्सौगतत्वादे-
 प्रसक्तः । अतएव स्वापमदमूर्च्छादिषु निर्विषया संविदित्यपि भवद्विर्दुर्वच-
 भेव, निर्विषयनिराश्रयसंवित्रकाशस्तदानीमनुभूयत इति कस्यचिदपि
 सावधानत्वापि समस्तसंस्कारतिरस्कारकदेहविगमादिक्लेशभावेपि न प-
 रामर्शोऽस्ति । किं तु अहमपि न विनष्टः, विषया अपि स्थिताः, प्रका-
 श एव सुषुप्तयावौ निवृत्त इति सर्वे प्रत्यक्षमृशन्ति । “ नाहं खल्विह ”
 स्यादिश्रुतिरपि ज्ञाननिषेधपरैव, नजानामात्म्यत्रैव तात्पर्यात् । अस्माभिस्तु
 विषयप्रकाशलक्षणावस्थाविशेषरहितज्ञानद्रव्यमात्रसत्ता ‘ न विज्ञातुर्विज्ञा-
 तेर्विपरिलोपो विद्यत ’ इत्यादिश्रुतिबलादभ्युपेयते । नचास्ति तत्र प्रत्य-
 क्षविरोधः, विषयप्रकाशव्यतिरिक्तदशायां तस्याः स्वप्रकाशायोग्यत्वात्,
 ज्ञानान्तरस्य तु तदानीं सामग्र्यभावादेवानुदयात्, तावतापि तदात्तन-
 ज्ञाननिषेधश्रुतेश्चरितार्थत्वात् । अतस्त्यत्वक्षे ज्ञानस्य कदाचिदपि निर्विष-
 यदशा दुरुपपादा । युक्तौ तु सुतरामिति यथाश्रुति सार्वदयमेव तदा

स्यान्नुपगमात् स्वरूपमेव विषयीकरणमिति वक्ष्यम् तस्य च निवृत्तिरु-
 च्येत्यर्थः ।

ननु स्वाप्तादिषु प्राक्निर्विषयत्वा एव संविदो निर्विषयत्ववन्मुक्तौ निर्विष-
 यत् स्यादित्यत्राह । अतएवेति । न केवलं भवता दुर्वचस्त्वम्, निर्विषयनिरा-
 श्रयसंविदो मानाभावात् वाधाच्च तदानीमात्मनिदेहेत्येवाह निर्विषयेति ।

ननु “ नाहं खल्विह ” इति श्रुतौ “ सम्प्रत्ययमहमस्मी ” इति सुषुप्तौ य-
 विषयत्वस्य निषेधो दा भावेतिर्विषयेत्यत्राह नाहेति । विषयीकरणस्य ज्ञानस्वरूप-

स्वीकार्यम् । अन्यपरास्ताः श्रुतय इति चेत्—परब्रह्मोपासनप्रकरणात्
 ताफलप्रतिपादनपक्षत्वेन च सां.प.रिक्तफलित्वायोगात्, तत्र तत्रैव च
 निवृत्तसागस्तपुष्यपापत्वादिप्रतिपादनात्, विध्योक्षिते फले समर्थमाणे
 केवलार्थवादत्पक्षरत्नायोगात् । अन्यथा श्रुतदानाश्रुतकल्पनादिदोषास्तु
 श्रुतात् । अतस्सिद्धं न कथंविद्विषि मुषितदशायां सर्वविषयैर्मुख्यरक्षणमा-
 न्यं संविददशकृत्नीयमिति ॥

इति शतदूषणां मुक्तसंविद्धिर्विषयत्वभङ्गः

एकपञ्चाशो वादः ॥

पक्षस्यैव वाच्यतया रात्रिपक्षनिषिद्धिप्रमाणनिषेधस्य न ज्ञानमीत्यत्रैव पर्ववसानेन
 शाननिषेधपरत्वस्यैव त्वया वाच्यत्वादित्यर्थः ।

इति श्रीबाधूतकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादोक्तवासमीश्वरपरावरत्नसङ्गाध्यायेन

तदेकदेशेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यावरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्याया अष्टमावस्थाया

मुक्तसंविद्धिर्विषयत्वभङ्गो नाम

एकपञ्चाशद्विधः ॥५१॥

भीरस्तु ।

द्विपञ्चाशो वादः ।

सत्वानीव विरुद्धजतिजनुषां सिद्धानि सिद्धाश्रमे ।

वैरं यत्र मिथस्त्यजन्ति विषयस्सर्वे निषेधैस्सह ।

तद्ब्रह्मेश्वरमङ्गसन्निकमलालक्ष्येश्वरप्रक्रियं

शास्ताषट्पदमन्तमङ्गलगुणं ब्रह्म प्रपद्येमहि ।

निगुणश्रुतिभिः केचिद्वाच्यन्ते सगुणश्रुतिभिः ।

तासामभ्योन्यसौहार्दमाहुर्व्यतिचराश्रयाः ॥

अस्ति तावदुपनिषत्सु ब्रह्मण्येव सगुणवादो निर्गुणवादश्च । यथा—
 “यस्सर्वज्ञसर्वविद्” “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी
 शान्तबलक्रिया च,” “सत्यकामस्तत्पसङ्करूपः,” “ब्रह्मणा विपश्चिते”
 त्याद्याः परस्सहस्रास्सगुणश्रुतयः । एवं “निर्गुणं निरञ्जनं निष्कलं नि-
 ष्क्रियं शान्तं, अपहृतपाप्मा विजरः, यत्तद्रेष्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं
 तदपाणिपादं, अस्थूलमनण्वि” त्याद्याः निर्गुणश्रुतयः । आसामभ्योन्यवि-
 रोधस्तावदागततः प्रतीयते, न च सिद्धे वस्तुनि विकल्पसम्भवः । तत्र
 विरोधस्थिराकरणेन बाध्यबाधकभाव इति नीचाः, विषयव्यवस्थया सन्धि-
 रिति साधवः ।

ननु कथं विषयव्यवस्था ? सा ह्याश्रयभेदेन वा शीतोष्णवत्; देश-
 भेदेन वा, चित्रे नीलपीतादिवत्, कालभेदेन वा, पाकजपरमाणुगुणवत्;
 समुच्चयेन वा, प्रदेशवर्तिसंयोगतदभाववत्; प्रतिसम्बन्धिभेदेन वा,

तत्रेति । अत्र साधुनीचपदार्थां “नीचाः कलहमिच्छन्ति सन्धिमाच्छ-
 म्ति साधवः” इति न्यायो द्योत्यते । कालभेदेनेति । पटादिषु पाकजनील
 रक्तादीनां प्रदेशभेदेनापि व्यवस्थासम्भवात् परमाणुग्रहणम् । समुच्चयेनेति ।
 यथा संयोगस्य स्वाभावविरोधपरिहारः स्वावच्छेदेन कालभेदेन, प्रदेशान्तरे तु

पितृत्वपितृत्ववत् ; माहकभेदेन वा, रूपस्पर्शवत् ; गृहीतृभेदेन वा, जातिन्यवस्थितभोगादिवत् ; विधेयनिषेध्यभेदेन वा, ब्रह्महत्याग्रीपो-
मीयादिवत् ; अन्येन वा केनचित्, श्वेतपीतादिवोधनदिति ?
न तावदाद्यः—परमेव ब्रह्माधिकृत्य सगुणनिर्गुणश्रुत्योरुदयात् ;
न च जीवविषयाः काश्चित्, अन्यास्तु परविषया इति विवेकतुं शक्यं,
विशेषाभावात् ; न च सर्वज्ञत्यादिश्रुतीनां जीवविषयत्वं, प्रत्यक्षचिरो-
धात् ; संसारोच्छेदप्रसङ्गाच्च ; नचेदं यौगिकं सार्वज्ञ्यं, नित्यसर्वज्ञत्वो-
क्तेः ; नापि निर्गुणश्रुतीनां, तत एव ; उपलभ्यते हि बुद्धिसुखादिम-

देशभेदेन, एवमिहार्थं देशकालभेदाभ्यां विरोधपरिहार इत्यर्थः । गृहीतृभेदेने-
ति । “परित्रादकामुकशुनामकृत्या प्रमदातनौ । कुणपद्ममिनी भक्षयमिति तिलो-
विकल्पनाः” इत्युक्तरीत्या एकस्यामिदं प्रमदातनौ अनुपपन्नं हि जातीयभोक्तृभेदा-
द्भोग्यतावैकल्यं दृष्टं तद्वदिति भावः । आदिशब्देन परित्रादकामुकयोः गुणव्यव-
स्थितौ भोग्यत्वतदभावो गृह्यते । विधेयेति । यथा अग्रीपोमीयहिंसाविधेः “न
हिंसादि” इति हिंसानिषेधस्य च ब्रह्महत्याग्रीपोमीयाभ्यां व्यवस्था तद्वदित्यर्थः ।
अन्येनयेति । श्वेतपीतबोधनोपास्तवदिति विरोधः, एकस्यैव पुरुषस्य एकस्मि-
न्नेव विषये एकस्मिन्नेव काले श्वेतः पीत इति बोधादर्शनात्, एव च श्वेतः घटः
पीतो घटः इति समूहालम्बनस्य स्वेनापि विरोधप्रसङ्गे उक्तप्रकारेभ्योऽन्येनैव व्यव-
स्थोभ्यते, तत्र चान्यः प्रकारो घ-पटरूपविषयभेदः, तद्वदिहाप्युक्तप्रकारेभ्योऽन्यो-
यः कश्चित् प्रकारो व्यवस्थापकोऽस्त्वित्यर्थः ।

ननु विरोधादेकविषयत्वासम्भवादेव भिन्नविषयता कल्प्यते, तत एव तस्य
करणस्य ब्रह्मश्रुतिलङ्घनादिकमपि अन्यथा नीयत इत्यत्राह नचजीवेति । न केवलं
जीवपरोर्यामिति निर्धारणासम्भवः, द्विविधयोरपि भुक्त्योर्जीवपरत्वसम्भवि चेत्याह
नचेति । संसारेति । भोग्यसाधनतत्त्वज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः ।

ननु योगार्थनं सार्वज्ञ्यं श्रुतिप्रतिपाद्यम्, तस्य चेदानीमभावात् प्रत्यक्षवि-
रोधादीत्याशङ्क्या नचेदमिति । नापि निर्गुणेति । जीवविषयत्वमित्यनुपपन्नः ।
तत एवेति । मत्प्रज्ञाविरोधसंसारोच्छेदाभ्यामित्यर्थः । तदुपपादयति उपलभ्यते ही

सया जीवः; तदभावे च तस्य संसरणं निर्वीजम् ; न द्वितीयः—स हि सम्बन्धिदेशभेदो वा स्यात् स्वप्रदेशभेदो वा ! आद्ये रूपाद्यवच्छिन्न प्रदेशभेदेन सगुणत्वनिर्गुणत्वभेदव्यवस्थेति स्यात् ; तत्र तावदेकस्यैव पुंसः क्वचित्सर्वज्ञत्वं क्वचिदान्ध्यमिति स्यात् ; तच्च व्याहतम्, धर्मिभेदाभावात् । प्रदेशवर्तिगुणोत्पत्तिवदेवेति चेन्न—प्रदेशवर्तिनोपि ज्ञानस्य सर्वविषयीकरणे तद्धर्मिणः कास्म्येन सर्वज्ञत्वानप्ययात् ; यद्यपि प्रदेशान्तरे तस्य समवायो न स्ति, तथापि तत्र भ्रान्त्यादियोगित्वं क्वचित्केनापि सार्वज्ञ्येन विरुद्धमेव ; यथावत्प्रकाशमाने अव्यासाद्यसम्भवात् औपाधिकब्रह्मभेदाभेदवादनिराकरणेन चाप्यमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः ; प्रादेशिकगुणसमवायाभावकथनेन च न ब्रह्मणः कश्चिदतिशयः, सर्वद्रव्यसमत्वात् ; एतेनैव स्वप्रदेशभेदोपि निरस्तः, स औपाधिकस्तावन्निरस्त एव ;

स्यादिना । तदभावेति चेति । ज्ञातृत्वकर्तृत्वमोक्तत्वाभावात् संसरणं निर्वीजमिति शब्दः । सम्बन्धिदेशेति । सम्बन्धो यो देशस्तद्देशः, उपाधिभेद इति यावत् । उपाध्यवच्छिन्नेत्यादि । सम्बन्धिवत्त्वन्तरभेदमात्राद्व्यवस्थाया अप्येतावत् । भिन्नोपाध्यवच्छेदेन वृत्त्या भिन्नदेशत्वादेव व्यवस्था वक्तव्येति भावः । धर्मिभेदेति । औपाधिकप्रदेशभेदे सद्यपि यस्तुतो धर्मिण एकत्वादित्यर्थः । ननु स्वतो धर्म्यभेदे सद्यपि सयोगतदभाववदौपाधिकप्रदेशभेदेनैव व्यवस्थाविधत्वात् साह प्रदेशेति । कास्म्येनेति । कास्म्येन सार्वज्ञ्ये यत् कार्यं कृच्छेऽपि प्रदेशे भ्रमासम्भवरूप भवति तदेकदेशवर्तिनोपि सार्वज्ञ्येन भवतीत्यर्थः । अयमेवार्थो यद्यपि स्यादिना स्पष्टीकरणार्थमुच्यते यथावदिति । ज्ञानं स्वाभ्ये भूमिनिरोधि न तु स्वावच्छेदेन, गौरवादिति भावः । प्रादेशिकेति । कास्म्येन गुणनिषेधे क्वद्वितीयत्वसिद्धिरतिशयमस्ति, नैवमेकदेशानिषेधे तत्र गुणसामान्यनिषेधे हेयगुणस्यापि निषेधादतिशयोक्तव्यः, नचैकदेशे हेयगुणा न सन्ति इत्युक्त्या क—भिरतिशयविरुद्धेति ; हेयगुणाकरद्रव्यस्याप्येकदेशे तदभावावपत्तेः, यदावच्छेदेन दुःखितोऽपि जीवस्य प्रदेशान्तरे तदभावरक्षणमिदमर्थः । एतेनेति ।

स्वाभाविकोपि तुल्यन्यायतया निरस्त एव; न च स्वामाविकोशस्तत्र सम्भवति, निरवयवत्वश्रुतिविरोधात् ; निरवयवत्वमंशभेदेन सम्भवत्विति चेत् ? अंशनिरवयवत्वादंशिनोपि निरवयवत्ववचने सर्वस्याप्यवयविनो निरवयवत्वाविरोधेन सावयवत्वलक्षणनिषेध्यासिद्धौ निषेधासिद्धेः; समुदायेषु सांशतया तन्निश्चिरेति चेन्न; अत्रापि तत्सम्भवाच्च निषेधासिद्धेः; एकदेशस्य त्वेकदेशत्वनिषेध इति निरर्थोक्तिः; नापि तृतीयः,—प्रागुक्त

उपाधिगत एव भेद उपाधिसम्बन्धिनिर्धमिणि परम्परासम्बन्धेन भेदकार्यनिमित्तमिदमेकमतम्, उपाधिभेदेन धर्मिणि भेद उत्पद्यत इत्यपरं मतम्, तत्र पूर्वं प्रागुक्तं द्वितीयमधुनोच्यत इति भेदः । एवं भेदे तस्यैवाधिकभेदशब्दवाच्यत्वादुभयाः पूर्वपक्षनिरासेनैवायं पक्षो निरस्तः इत्युक्तम् ।

नन्वेकस्मिन्नेव सगुणत्वेनिर्गुणत्वयोरुपसंगमेदेन यथा व्यवस्थेयते एवं सावयवत्वनिरवयवत्वयोरुपसंगभेदेन व्यवस्थेयत इत्याशङ्कते निरवयवत्वमिति । सर्वस्येति । घटादेरपि निरवयवताशसम्भवे तदंशेन निरवयवत्वात् सावयवत्वानामप्यंशानां निरवयवतांशकत्वे निरवयवत्वप्रसङ्गे तदवयविनो घटादेस्तैरुपसंगैर्निरवयवतया तदवच्छेदेनापि सावयवत्वाशङ्कत्वात् घटादावपि सावयवत्वाप्रसिद्धेस्तांशेनैवायं योग इत्यर्थः ।

ननु प्रत्येकांशवच्छेदेन निरवयवत्वेऽपि घटादीनां निरवयवतासमुदायावच्छेदेनैव सावयवत्वात् निषेधप्रसिद्धिरिति शङ्कते । समुदायेष्विति अत्रापि त्विति । निरवयवत्वसावयवत्वव्यवस्थापकाशान्ध्यामेव ब्रह्मणः सावयवत्वादित्यर्थः ।

ननु समुदायस्य सावयवत्वेऽपि सावयवत्वनिषेधस्य तदेकदेशविषयत्वात् निरवयवत्वश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य, तस्य सावयवत्वसर्वद्रव्यसाधारणत्वात् तन्निषेधेन ब्रह्मणः कश्चिदपिशय इत्याह एकदेशस्येति । प्रागुक्तेति । आश्रयभेदेन व्यवस्थेति प्रथमकल्पे यथा कस्मिन् आश्रये गुणः कस्मिन् तदभाव इति विकल्पः,

विकल्पायोगात् ; पूर्वमत्यन्तनिर्गुणत्वे पश्चादपि कारणाभावेन गुणोत्प-
त्ययोगात् ; पश्चान्निर्गुणता हेतुतः सम्भवन्त्यपि सर्वविशेषमिध्यात्वाभावे
नात्यन्तायं स्यात्, वस्त्वन्तरसत्यत्वे तत्संयोगादिलक्षणस्यावर्जनीयत्वात्,
वस्त्वन्तराणां च मिध्यात्वमन्तरेणात्यन्तोच्छेदासम्भवात्, सत्कार्यवादस
मर्थनेन निरन्वयविनाशादिनिराकरणात् ; अत एव चतुर्थोपि निरस्तः,
प्रत्येकपक्षोक्तदोषस्य समुच्चये समुच्चयस्याप्यपरिहार्यत्वात् ; न हि ब्रह्मा
शस्य कदाचित्संसारणं कदाचिदपवर्गं इति भास्करयादृषप्रकाशमतादृशी
मः, दूषितश्चेतत् कालावच्छिन्नसार्वज्ञ्यदूषणादिना ; यथोक्तम् ।

“ सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिगुणकः केन सिद्धयति ।

नेश्वरस्यापि विज्ञेयः स्वतः सर्वगुणश्रुतेः ॥

सार्वज्ञ्यादिस्वतस्त्वे तु विवादो यदि कल्प्यते ।

सत्यत्वादौ विवादः किं न स्यान्निर्गुणवादिनाम् ॥ इति ;

एवमिहापि कस्मिन् काले गुणः कस्मिन् तदभाव इति विकल्पः कार्य इत्यर्थः ।
तदेवोपपादयति पूर्वं मिति । कारणाभावेनेति । द्रव्यान्तरस्य कारणत्वे पूर्वं तत्सं
योगप्रसङ्गः, तद्वत्तुगुणस्य कारणत्वेऽपि स एव दोषः । पूर्वस्वगतगुणानामुत्तरगुण
हेतुत्वशङ्का न कार्यत्वाभिप्रायेणा त्वन्तनिर्गुणत्व इत्युक्तम् । स्वस्यैव स्वगुणहेतुत्वे
पूर्वमेव गुणोत्पत्तेर्गुणत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत्यन्तायं कार्यत्वेनेत्यर्थः ।
वैस्त्वंन्तरेति । द्रव्यान्तरसत्यत्व विवक्षितम् । तस्य च मूर्तत्वे विभागः संयो
गादी त्यादिपदेन विवक्षितः । सत्कार्यवादेति । सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरयोगः
क्रियतेति समर्थनात् कार्यस्य सतो नाशोऽप्यवस्थान्तरमेव स्यात् । अतोवस्थान्तर
विशिष्टं द्रव्यं तिष्ठेदेवेत्यर्थः । प्रत्येकेति । यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वं निर्गुणप्रदेशस्यापि
द्रव्यान्तरतद्गुणादिना पश्चाद्गुणोत्पत्तिः सम्भवति ; न च प्रागापि तत्प्रदेशस्य
तत्समांगादिना सगुणत्वापत्तिः, प्राक् प्रदेशान्तरस्थितेनापि निर्गुणप्रदेशे पश्चात्पयो
गानुत्पादनसम्भवात् ; एव पूर्वं सगुणस्य पश्चान्निर्गुणतायामपि नोक्तदोषः, निर

न पञ्चमः—पितृव्यपितृत्वादिवत्सगुणनिर्गुणत्वयोः प्रतिसम्बन्धुपा
 धिक्त्वाभावात् ; नीलपीतादिवन्निरपेक्षत्वेनैवोपलभ्यात् ; न हि तत्त्वतो
 नीलमेव कश्चित् प्रति पीतम् ; पुरुषभेदेनोऽनुष्णश्च कृष्णवर्त्मा कदा-
 चिद्भवतीति चेन्न ; तत्रानुष्णत्वाभावात् , प्रतिबन्धकबलेन तु कश्चि
 दुष्णत्वं नोपलभते, तत्कार्यं च स्फोट्यादिकं तदा न जायते ; “शीतो
 भय हनुमतः ” “तत्रैव वहिः पद्मनेरितोपि न मां दहत्यत्र समन्ततो
 ऽहम् । पश्यामि पद्मास्तरणास्तृणानि शीतानि सर्वाणि दिशां मुखानि॥”
 इत्यादि कथमिति चेत् ? इत्थम्, तत्र हि प्रभावविशेषप्रतिबद्धतया वा
 हकत्वाभाव एव हि तात्पर्यम् ; यद्वा चान्द्रमसमहस इव देवताप्रभावो
 पनीतसलिलाद्यवयवनिवहसंवलनवशादनुद्भूतौष्ण्यस्य दहनस्योपलभ्यमान
 शीतिमारोपेण शीतव्यपदेशः ; नापि षष्ठः—ग्राह्यभेदस्य ग्राहकभेदा

न्यवयवनाशाभावेऽपि द्रव्यरम भ्रंशस्थोत्तरायस्यायाः प्रदेशान्तरे वृत्तिसम्भवात्
 गुणप्रदेशावच्छेदेनात्मन्तनैर्गुण्योपपत्तेः ; तथापि यत्प्रदेने द्रव्यवत्त्वं तत्प्रदेशे संवो
 गस्यावर्जनीयत्वात् सगुणप्रदेशत्वमेव स्यात्, तथा च प्रदेशभेदेन व्यवस्थाया
 अवोगः, अतः समुच्चयपक्षे निर्गुणप्रदेशे न कदापि द्रव्यसम्भव इति सगुणप्रदेश
 एव प्राप्या पश्चाद्वा द्रव्यस्य सत्त्वं वाच्यम्, तथाचोक्तदूषणद्वयमव्याहतमिति भावः।
 किं रूपादीनां धर्म्यनतिरेकपक्षे रूपोपपत्तौऽपि स्पर्शानुपलम्भार्थं रूपस्पर्शसंभेदो
 वाच्यः, तथा च रूपात्मकस्य धर्मिणस्तद्विज्ञत्वविरोधे प्रसक्ते ग्राहकभेदाद्यवस्यो-
 न्यते—चक्षुषा गृह्यमाणं रूपात्मकं त्वत्वा गृह्यमाणं तदनात्मकम्, किन्तु स्पर्श-
 त्मकमिति, तद्वदत्रापीत्यभिप्रायः ? किं वा रूपस्य विजातीयरूपान्तरेणेव स्पर्शेना
 प्यसामानाधिकरण्यात्मकविरोधे प्रसक्ते ग्राहकव्यवस्थया विरोधपरिहारे वाच्यः,
 तद्वदत्रापीत्यभिप्रायः ? इति विकल्प हृदि निधायाथं दूषयति ग्राह्यभेदस्येति ।

धीनत्वे रूपस्पर्शादिभेदविलयप्रसङ्गात् ; हिंसाऽहिंसावाक्ययोरेकस्मिन्नेव क्रतावन्वयेपि विरोधाभावप्रसङ्गाच्च ; न च भिन्नकरणमाह्यरूपस्पर्शयो रिव सगुणत्वनिर्गुणत्वयोरविरोधः, भावाभावरूपत्वात् ; रूपस्पर्शयोस्तु सहानवस्थानहेतोः कस्यचिदप्यदर्शनात् ; नापि सप्तमः—आनुकूल्यप्रा-
तिकूल्यादेः सप्रतिसन्धकत्वेन जातिव्यवस्थितभोगाद्युपपत्तेः, सगुण त्वनिर्गुणत्वयोस्तु तदभावेनानुपपत्तेः ; उपपत्तौ वा ब्रह्मणोऽव्यवस्थित स्वभावत्नप्रसङ्गात् ; नचाष्टमः—निर्गुणश्रुतीनां सर्वगुणनिषेधपरत्वेन वि-
धेयगुणविशेषपरिशेषासिद्धेः ; गुणविधिवशादेव निर्गुणश्रुतयः सङ्कोचम ईन्तीति चेत्त ; असंकुचितनिर्वाहे सति सङ्कोचानुपपत्तेः ; तथा सति सगुणश्रुतीनामप्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेन्न—अपच्छेदनयेन प्रमाणत्वेपि

रूपेति । ब्राह्मभेदादेव ब्राह्मकभेदस्य कल्पनीयतया ब्राह्मभेदाधीनत्वे अग्नयेऽग्न्याश्रयादिति भावः । नीलवीतशीतोष्णाद्यवान्तरभेदोऽप्यत्र विवक्षितः । हिंसेति । एकस्यैव ब्राह्मकभेदेन धर्माधर्मात्मकत्वसम्भवादिति भावः । द्वितीये दूषयति नन्वेति ।

ननु भावाभावयोरिव प्रसक्तविरोधयोः रूपस्पर्शयोः कथं तर्हि सामानाधिकरण्य मित्यत आह रूपस्पर्शयोश्चित्ति । कस्यचिदिति । भावाभावरूपत्वस्य चाभा वादित्यर्थः । आनुकूल्येत्याद । आदिशब्देनानुकूलप्रतिकूलानात्मकत्व एवमेत । द्वितीयादिशब्देन भोगाभायः । तदभावेन— सप्रतिसन्धकत्वाभावेनेत्यर्थः । अमुपगम्याप्याह उपपत्तौचेति । आनुकूल्यादिक प्रातिसन्धिकभेदेन व्यय-
शितमिति भावः । अव्यवस्थितेति पदच्छेदः ।

ननु प्रमाणत्वेऽपि यदि वाच्यत्वं तदा विपरिती बाधवाधकभावः कुतो न स्यात्, तथा च कथं निर्गुणत्वं तात्त्विकमित्यत आह अपच्छेदनयेनेति ।

वाध्यत्वोपपत्तेः ; पौर्वापर्यायोगेनापच्छेदनयावतार इति चेन्न ; अप-
 च्छेदनये प्रमाणपौर्वापर्यस्य निमित्तपौर्वापर्यमायाधीनत्वात् , अत्राप्यर्थतो
 विधिविषेधयोः पौर्वापर्यसिद्धेः । विधिर्हान्यानपेक्षतया पूर्वो भवति, निषे-
 धस्तु निषेध्यगसङ्गसाक्षात्तया परः । एवं सति हिंसाविधिविषेधव्ययोर-
 प्यपच्छेदनयावतार इति चेन्न ; तत्र विधिवाक्यस्यात्यन्ताप्रामाण्यप्रस-
 ङ्गात् ; अत्र तु सगुणवाक्यानां विद्यादिविषयाणामपि दृष्टिविशेषणोक्ति-
 न्यायेन तत्तत्फलभिलाषवन्मन्त्रमाणपुरुषविशेषाविषयोपासनविधिशेषतयापि
 प्रामाण्योपपत्तेः । अत उभयोः प्रामाण्येपि वाध्यवाधकभ्यवस्था । अत-
 एव तत्त्वतो निर्गुणत्वं च सिद्ध्यतीति न निर्गुणश्रुतीनां सङ्कोचे तुमुपल-
 भासहे । अत एव नवमोपि दत्तोत्तरः— अस्मत्सिद्धान्तनेतिमन्तरेणो-
 भयप्राप्ताप्यनिर्वहणासिद्धेः । उभयाप्राप्ताप्यस्य वैदिकैः सामान्यतस्तावद्
 नभ्युपगमात् ; उभयोरप्यान्यपर्यवधिनां निरीश्वरमीमांसकनिगमतत्त्ववद्

पौर्वापर्येति । न हि सगुणनिर्गुणवाक्ययोः पाठक्रमोऽस्तीति भावः । निमित्ते-
 ति । मातृपदेन पाठक्रमो न्याय्यते । निमित्तपौर्वापर्यस्याप्यसामान्यात् कथमप-
 च्छेदनयावतार इत्यत आह अत्रापीति । प्रमाणपौर्वापर्यमात्रं हि तन्मयावापेक्षि-
 तम्, तच्च निमित्तपौर्वापर्यादिषु प्रकारान्तरेणापीति भावः । तत्रेति । अपच्छेदे
 प्रयोगान्तरे प्रामाण्य सम्भवति । सगुणवाक्यानामपि वक्ष्यमाणरीत्या तदुभयस्या-
 नुत्पत्तिर्भवेत्यन्तं पदम् ।

ननु सगुणवाक्यानामप्यत्यन्ताप्रामाण्यं स्यात्, न च व्यावहारिकविषयतया
 प्रामाण्यम् । निमित्तपरिप्रेक्षितेन प्रयोजनाभावेन नात्यर्थाभावात्तत्राप्रामाण्यात्,
 शक्यत्वे तु तत्त्वभावेन मोक्षरहस्यमादिभ्यस्त आह अत्रान्विति । निर्गुणत्वस्य
 तावदेकत्वनिमित्तमेवेति अभिनिवेदावतः दृष्ट्वा परिहरति सभवेति । उक्त्याभि-
 निवेदावत एव कर्मविधिरुक्त्या आप्यपर्यवङ्गा परिहरति उभयोरिति । तत्र-

कानां सिद्धार्थतात्पर्यसंमर्थनादिभिरुन्मूलितत्वात् । अन्यतराप्रामाण्यपक्षे
 प्यन्ततोऽस्मन्नयमन्तरेण गत्यभावात् । न हि निर्गुणवाक्यमेव बाधितुं
 युक्तम्, तदुपदेशनैष्यत्यप्रसङ्गात् ; न च स्वरूपपराणां वाक्यानामु-
 पासनविधिशेषत्वेन यथाकथञ्चन नेयता शङ्क्या, त्रय्यन्तराद्धान्तापराधप्र-
 सङ्गात् ; अतः पारिशेष्यान्निर्गुणवाक्यैः सगुणवाक्यानामेव बाधः ; य-
 दपि सत्यज्ञानादिवाक्यं स्वरूपपरमपि सामानाधिकरण्यं पदसाधारण्यम्,

न्यतरदेवतास्तु प्रमाणम्, एवंचोभयोः प्रामाण्यनिर्वाहाय न त्वत्तिष्ठान्तानुसरणम्,
 तथाच निर्गुणवाक्यस्यैवाप्रामाण्यसम्भवान्न सगुणत्वाविरोध इत्यन्नाह अन्यतरे
 ति । तदुपदेशे ति । नचेष्टापत्तिः, “ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ” “ तमेव
 कं जानघात्मानं ” “ एकमेवानुब्रष्टव्यमि ” त्यादिना निर्गुणज्ञानान्मोक्षभवणात् ;
 न च सगुणवाक्यानामप्यप्रामाण्ये नैकत्वप्रसङ्गदोषः, तत्त फलाश्रयणेन दृष्टापादन-
 त्वात् । न च तदुपासनादपि फल भूयत इति वाच्यम्, तथासत्त्वारोपितेनापि
 उपासनोपपत्त्या गुणानां तात्त्विकत्वासिद्ध्या तेन निर्गुणवाक्यस्य बाधा—
 योगादिति भाषः ।

नवस्तुभयोः प्रामाण्यम्, तथापि निर्गुणवाक्यानां उपासनाविधिगोपतया
 प्रामाण्यं सगुणवाक्यानां तत्त्वपक्षेति विपरीतं कुतो नेष्यत इत्याद्येकं निराक-
 रति नचे ति । निर्गुणज्ञानस्य हि ब्रह्मैकवाप्तिः फलमिति राद्धान्तः, तत्फलश्रव-
 णात्, न च तत्त्वतो यद्विज्ञं तेनाभेदः सम्भवति, तथाच्चाभिन्नस्यैवाभेदः फलांगति-
 वाच्यम्, इदं च न भेदमिध्यात्वमन्तरेण, न च मिध्याभूतभेदोपपत्तेन पूर्वोक्तद्व-
 भेदायातिस्त्रयशानादन्येन भवति ; अतस्तद्वशफलेतुज्ञानं तत्त्वज्ञानमेव—म-
 त्त्वारोपितविषयमुपासनमिति निर्गुणवाक्यस्य उपासनविधिशेषतासम्भव इति
 भावः । ननु “ मयं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” त्यादिवाक्या-
 नामुपासनपरत्वाभावस्य सर्वतत्त्वप्रतिपक्षत्वात् सामानाधिकरण्यनिर्वाहाय तैर्गुणमिदं
 स्निग्धोपपत्त्याद पश्यीति । निर्विशेषपरमेव सर्वविशेषपरत्वेन यद्यपि सामानाधिक-

शरणयद्भिः भवद्भिस्तत्तत्पदवृत्तिर्निमित्तविशिष्टस्वरूपपरमित्युपपादितम् ,
 तथापि ज्ञानानन्दादिशब्दावगतं ब्रह्मस्वरूपं न ज्ञातृत्वानन्दित्वादिविशेष
 सहमित्युपपत्तीपद्यते ; न हि ज्ञानस्य ज्ञानमानन्दस्यानन्दो वा गुणपक्ष
 पातिभिरपि भवद्भिरभ्युपजिगमिष्यते; अतः शब्दादर्थश्च गुणनिषेधसिद्धिः।
 न च वाच्यं सुखमात्ररूपत्वे तद्वायापत्तेर्मोक्षस्य पुरुषार्थता न स्यात्,
 न हि सुखं स्यामिति कश्चिदिच्छति, अपि तु सुखी स्यामित्येव । अतः
 सुखसम्बन्धेन वैशिष्ट्यमवर्जनीयमिति सुखापरोक्षमात्रेण पुरुषार्थता—

रम्यवलाहुच्यते , अथापि सामानाधिकरण्यस्यान्यथोपपन्नत्वादर्थतो गुणनिषेधप्रती
 तेक्ष गुणनिषेधपरत्वमेव सत्यादिवाक्यस्य अन्यथासिद्धिश्चाखण्ड्यार्थसाधने द्रष्ट-
 व्येति भावः । शब्दा इति दृष्टान्तार्थम् । यदा शब्दतो गुणनिषेधकभ्रुतिभिर्वाच्य
 मुक्ताया अर्थतो गुणनिषेधकभ्रुत्वावि सार्वज्ञ्यादिगुणभूतेर्वाच्यमाह यद्यपीत्यादिना।
 वस्तुतोऽखण्ड्यार्थसाधोक्तरीत्या स्वरूपपरमेवेदम्, तदुक्तमप्येन विशिष्टपरत्वाभ्युपग
 मेऽपि ज्ञानानन्दादिगुणनिषेधसिद्धेः सर्वज्ञत्वादिवृत्तेर्वाच्यः सिद्ध इत्यर्थः । उक्तमुभ
 यथा गुणनिषेधमुपसम्हरति अतः शब्दा इति। आर्थनिषेधो हि तर्कमूलः, तस्मिन्
 तर्के यत्प्रतिपत्तितर्के निरस्तो भूतेरार्थनिषेधपरावमेवासिद्धमिति शङ्कां निराकरोति
 नप्येति । सुखमात्रेति । ब्रह्मणः सुखित्वे तदभेदे स्वस्यापि सुखापत्तेस्तद्भावा
 पत्तिः पुरुषार्थो भवति, सुखरूपत्वे तु ब्रह्माभेदेऽपि सुखानवाप्तेः
 पुरुषार्थो न स्यादित्यर्थः । वैशिष्ट्यं—विशिष्टत्वम्, सविशेषत्वमित्यर्थः ।
 सुखापरोक्षमात्रेणेति । आपरोक्ष्यम्—अपरोक्षम्, स्वाभिः पश्यम् । आत्म न सुखाप
 रोक्षमात्रेण सुखस्य पुरुषार्थतासिद्धौ सुखसम्बन्धः पुरुषार्थतायामप्रयोजकः, तथाच
 ब्रह्मणि तत्कल्पनममुक्तमित्यर्थः । नचैवमपि सुखापरोक्षसम्बन्धाभ्युपगमप्रसङ्गः
 सर्वज्ञ ज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वसमर्थनात्, ये प्रति सुखमपरोक्षं तं प्रति पुरुषार्थः,
 तथाभेदेऽप्याविरुद्धम्, निर्गुणभूतेल्लोकैः सहकृतगुणगुणभूत्य वाच्य इत्यभिप्रा

सिद्धौ सम्बन्धस्याप्रयोजकस्य कल्पनायोगात् ; द्रव्यत्वोपादानत्वादिभिः
 स्तगुणत्वमनुमीयत इति चेन्न ; द्रव्यशब्देन वस्तुत्वादिमात्रविवक्षायां
 मुख्यमुख्यविकल्पे न दोषात्, अन्ततस्तयोरपि परिहरणीयत्वात् ।
 एतेनोपादानत्वमपि निरस्तम् ; आत्मत्वमप्यात्मभेदानभ्युपगात् दृष्टान्त
 हीनम् ; तथात्मशब्देन आत्मत्वजातिचैतन्यादिगुणविशिष्टाकारविव-
 क्षायां असिद्धिः, ज्ञानत्वविवक्षायां अप्रयोजकत्वम्, विरोधो वा, एवम-
 न्यदपि दृश्यम् ; न च वाच्यं—अहं जानामीत्यादिप्रत्यक्षेणैव बुद्धि
 सुखादिवेशिष्ट एवात्मा प्रतीयत इति, तत्तद्भूतिविशेषविशिष्टस्यैवाह-
 ङ्कारस्य तथा प्रतीतिः ; अन्यथा स्थूलोऽहमित्यादिप्रत्यक्षेण स्थौल्यादि
 गुणवैशिष्ट्यस्यापि प्रसङ्गात् ; देहव्यतिरेकसाधनाच्चक्षिषेधे अहङ्कारव्य-
 तिरेकसाधनाच्छर्मानिवेधस्यापि सिद्धेः ; अतः प्रत्यक्षाद्यप्राप्तार्थप्रतिपादक

येन शङ्कते द्रव्यत्वे ति । आत्मत्व मिति । अभेदे दृष्टान्तत्वासम्भवात् ब्रह्मभिन्नो
 ज्ञीयो दृष्टान्तो वाच्यः, तादृशत्वं ज्ञानभ्युपगमाद्दृष्टान्तहीनमित्यर्थः । विरो-
 धोवे ति । ज्ञानत्वस्य गुणाभावव्याप्तेर्षट्ज्ञानादिषु दर्शनादिरुद्धो हेतुरित्यर्थः ।

ननु ईश्वरः सदावातसमन्तकस्वगुणः तत्प्रेक्षुत्वे यत्ति तत्र शकत्वात्,
 ब्रह्म स्वज्ञानवाध्यधर्मवत् विचार्यत्वादित्यादिकमाशङ्क्य निराकरोति एवमन्य-
 दपि ति । प्रेक्षावत्त्वे प्रमाणाभावात् प्रथमहेतोरसिद्धिः, सत्तानवधारणात्मकस्वरू-
 पज्ञानदेव विचारोपपातेः स्वरूपसत्तानिश्चयस्यैव विचारकत्वोपपत्तेश्च द्वितीयहेतो-
 रप्रयोजकतेति भावः । प्रत्यक्षविरोधाच्चिगुणश्रुतिदुर्बलेत्यभिप्रायवतः शङ्काधिराकरो
 ति न च वाच्य इति । तत्तद्भूतिः—बुद्धिसुखदुःखाद्यात्मभूतिः । अन्यथे ति ।
 एतादृशप्रतीतिवशात्तत्तिद्वावित्यर्थः । अहङ्कारव्यतिरेके ति । नचाहमर्थस्य द्वि-
 रूपत्वादात्मधर्म एवादङ्कारं प्रतीयत इति कुतो न स्यादिति वाच्यम्, “ काम सं-
 कस्यो विचिंकिस्ता भद्राश्रद्धाभूतिरपृतिर्द्विर्धोतिरेत्येतत्सर्वं मन एव ” ति श्रुत्यादङ्का-
 रधर्मव्यतिरेकि अभिप्रायात् । निर्गुणभूतेः प्राचक्ष्ये कारणान्तरं चक्षेयोपसंहरति
 अत इति । प्रत्यक्षाद्यप्राप्ते ति । सर्वदृष्टवादिक जगत्कारणत्वासाधितमिति

निर्गुणश्रुतिसामर्थ्यादेव निर्गुणे ब्रह्मणि सिद्धे, मायावच्छिन्नमिध्यागुण
विशिष्टेश्वरगोचराः सगुणश्रुतय इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं सगुणनिर्गुणश्रुतीनामाश्रयभेदादिना निर्वाहे
दूषणम्, तदस्माकमपीष्टमेव । यत्तु विधेयनिषेध्यभेदेन विषयव्यवस्थाया
मुक्तम्—‘असंकुचितनिर्वाहे सति सङ्कोचोनुपपन्न’ इति; तत्तदा शोभेत
यदि सगुणश्रुतिबाधमन्तरेणासंकुचितनिर्वाहः स्यात् । बाधात् सङ्कोच
एव न्याय्यः । सङ्कोचोपि काचित्कबाध एवेति चेत्; सत्यम्, न तु
सार्वत्रिकः, तत् एव तस्य संग्रहणीयता । अन्यथा उत्सर्गापवादनेय
एव निर्मूलः स्यात् ।

यच्चोक्तमपच्छेदनयेन प्रमाणस्थेपि बाध्यत्वमुपपद्यत इति । तदपि मीमांसा
मांसलितचेतसां जुगुप्सनीयम्, अनियताविरोधपौर्वापर्ये ह्यपच्छेदनयः,

न तत्र श्रुतेस्तात्पर्यम्, सगुणवादिनैव सगुणत्वे प्रत्यक्षाद्युपन्यासाच्च ॥ श्रुतेस्तत्र
तात्पर्यमिति भावः । अन्यथेति । सार्वत्रिकबाधस्य सङ्कोचादपि ग्राह्यत्वे हिंसा
निषेधकश्रुत्यसङ्कोचाय पश्चालम्भश्रुतेर्बाधः स्यादित्यर्थः ।

ननु सगुणवाक्यस्य सार्वत्रिकबाधेऽपि व्यावहारिकविषयतया सर्वत्र स्वयि-
ष्ये प्रामाण्य सम्भवति, सङ्कोचे तु निर्गुणवाक्यस्य यस्मात् सङ्कोचः तत्र न कथ-
ञ्चिदपि प्रामाण्यमिति बाधात् सङ्कोचाद्बाध एवात्र न्याय्यः, हिंसावाक्यस्य तु अ-
त्यन्तबाधे न कश्चिदपि प्रामाण्यम्, प्रातिभासिकस्य विधानायोग्यत्वात्, अहिंसा
वाक्यसङ्कोचे तु प्रामाण्यमिति बाधात् सङ्कोचस्तत्र न्याय्यः, इति चेत् ; उ-
च्यते, सगुणवाक्यानां बाधे तेषामुत्सर्गप्राप्त तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्यं हीयते,
निर्गुणवाक्यानां सङ्कोचे सर्वेषां सगुणनिर्गुणवाक्यानां तत्त्वावेदकत्वमेव सिध्यति,
तत्त्वावेदकत्वं यदि नौत्सर्गिकं तदा निर्गुणवाक्यानामपि तत्त्वावेदकता
न स्यात् ।

ननु निर्गुणवाक्यानां सङ्कोचे यस्मात् सङ्कोचः तत्त प्रामाण्यं न स्यादिति चेत् ; एवमपि सर्ववाक्यानां तत्त्वावेदकत्वसिद्धये तदपि सोढव्यमेव । किञ्च यदि तत्राप्राप्तामण्यं दोषः तर्हि निर्गुणवाक्यानां गुणविषये प्रामाण्याभावेऽपि दोषः स्यात् ।

ननु तद्वाक्यार्थतया प्रतीयमाने अप्रामाण्यं दोष इति चेन्न;—सङ्ख्यायुच्छेदप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्गुणवाक्ये निषेधप्रतियोगिपदसङ्कोचमालं सर्वेषां प्रामाण्य—सिद्धयुक्तम् ।

ननु सगुणवाक्यानां निषेधानुवादकत्वेन निषेधतात्पर्यात्तत्त्वावेदकत्वमस्तु ; आह च नवीनः “ एकवाक्यत्वस्याभ्यर्हितत्वात् सगुणवाक्यानां गुणानुवादकतया निर्गुणवाक्यैरेकवाक्यत्वमेव युक्तम् ; किञ्च परमते क्वचित्प्रमितग्रहानुवादेन किं तत्र सर्वश्रुत्यादिगुणा विधीयन्ते ? किंवाक्यैकहस्यनीन्यायेन गुणपदसर्वगुणविशिष्टं ब्रह्म वेदान्तैः प्रतीयते ? नाद्यः, उद्दिश्यानेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्, चित्राजयनयवत् ; तत्र हि “ चित्रा यजेत पशुकाम ” इत्यादिवाक्ये अग्नीषोमीयपशूद्देशेन गुणविधिमाशेष्य उद्दिश्य स्त्रीत्वचित्रत्वगुणद्वयविधौ वाक्यभेदात् नामधेयत्वं चित्रापदस्य समर्थितम्, नापि द्वितीयः, अर्थात् ब्रह्मपदार्थे वाक्यार्थप्रतिपत्तेरयोगेन सत्यादिवाक्येन तत्प्राप्तेर्वाच्यतया ब्रह्मपदेन तदनूय सार्वज्ञ्यादि विधानमप्येव स्यात्, न तु विशिष्टविधानम्, तथा च वाक्यभेदो दुर्वारः ; किञ्च प्रयोजनाभावात् श्रुतेर्गुणे तात्पर्यम्, निर्गुणज्ञानस्य तु मोक्षः फलम्, जगत्कारणत्वादाक्षित्वाच्च न सर्वश्रुत्यादिभुक्तेस्तत्र तात्पर्यमिति निषेधार्थत्वमेव युक्तम् । इति ; तत्र, तथा सति ब्रह्मणि सार्वज्ञ्यादीनां व्यावहारिकत्वस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् ।

ननु क्वचिद्विद्यमानस्यैव निषेधात् सार्वज्ञ्यादेश्चान्यत्रासम्भवात् ब्रह्मण्येव विद्यमानता वाच्येति चेन्न;—सर्वविषयकैकज्ञानाप्रसङ्गात्तपि तत्तद्वस्तुज्ञानानां प्रतिपत्तया तत्समुदायनिषेधोपपत्तेः । किञ्च “ अथात आदेशो नेति नेति ” इति निषेधेन सत्यादिवाक्यमनुवादतया एकवाक्यं स्यात्, तथा च शून्यवादावतारः । किञ्च अप्राप्तत्वाच्च ब्रह्मणि गुणानां नानुवादः, जगत्कारणत्वादिना कथञ्चित्सार्वज्ञ्यादिप्राप्तावपीतरेषामप्राप्तेषोपामपि स्वामाधिकत्वाद्यप्राप्तेश्च । अन्यथा अनुभूति

निर्विशेषेत्याद्यनुमानैस्त्वदुक्तवर्मवर्गिभाष्यखण्डनतर्कैश्च निर्गुणत्वस्यापि प्राततया तद्विधानमनुपपन्नम् । प्रत्युत निर्गुणत्वसाधकतर्काणां प्राचल्यस्य त्वदभिमतत्वात् सगुणत्वस्य न्यायाप्राप्तत्वात् तत्रैव तात्पर्यं युक्तम् । किञ्चाधिष्ठानत्वाक्षिते ब्रह्मणः सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वाक्षिते जगतो मिथ्यात्वे जीवब्रह्मणोरभेदे च श्रुतेस्तात्पर्या भाष्यप्रसङ्गः । एषञ्च यदुक्तं सर्वशक्यं जगत्कारणस्य शक्तिस्वरूपप्रतिपादनार्थं मिति तदपि न स्यात्, प्रपञ्चमिथ्यात्वेन ब्रह्मणो वित्तिरूपस्याक्षेपात् । न हि विचेर्महत्स्वरूपाद्यन्वत्वे ब्रह्मसिद्धिसम्भवः, तस्या अपि मिथ्यात्वात् ।

यच्चोक्तं प्रयोजनाभावात् श्रुतेर्गुणे तात्पर्यमिति । तत्र, ब्रह्मणः, कर्तृ-प्रदत्तौपायिकगुणप्रतिपादनेन ब्रह्मोपासने प्रवृत्त्यौत्कथ्यसिद्धेः । एवं प्राच्योत्कर्ष-त्वाच्च सार्धइयादेः तज्ज्ञाने प्रवृत्त्यौत्कथ्यसिद्धिः । सार्धशक्यादेरुपास्यत्वाच्च तत्प्रतिपादने सप्रयोजनमेव । “ तमेव विदित्वे ” ति व्यवच्छेदात् तस्योपास्यतेति चेत् ; सजातीयदेयतान्तरस्यैव निषेधात्, “ त ” मिति प्रकृतकारण वादिगुण विशिष्टस्यैव ब्रह्मणः परामर्शात्, “ तमेव विद्वानमृत ” इत्येवशब्देन प्रकृतप्रकाशपरामर्शाच्च ।

यदुक्तम् अत्रापि ‘पुरुष एवेदं सर्वं’ मिति प्रस्तुतसाक्षात्सत्यमेवशब्दार्थः, विराडादिप्रपञ्चसृष्टेः तदर्थमेवाभिधानात्, तच्च सार्धात्सत्यं जडप्रपञ्चस्य परमार्थत्वे चिद्रूपरमणे यस्तुतस्तदमापत्वायोगात् मिथ्याप्रपञ्चस्य अभिष्ठानब्रह्ममात्रतया परिशेषादेव भवति, अन्यथा प्रस्तुतपृथिव्यादिज्ञानस्यापि मुक्तिहेतुत्वाभिधाने, “ तमेव ” लेखकारविरोधादिति । तत्र, किं “ पुरुषएने ” ति अभिष्ठानस्य प्रयुक्तं सर्वतादात्म्यमेव प्रतिपाद्यते? किं वा सार्धात्स्योपपादकसर्वाभिष्ठानत्वसिद्धं सार्धमात्रस्वरूपम् ? आद्ये अतत्त्वावेदकत्वं स्यात्, तस्येन “ एवं विद्वा ” निति परामर्शादितत्त्वज्ञानान्मोक्षश्च । द्वितीये अनेन वाक्येन ब्रह्मस्वरूपे कस्यचिद्विशेषस्याप्राप्तिपक्षश्च “ एव ” मिति परापर्यायसम्भवः । स्वरूपमात्रपरामर्शश्च, ‘ त ’ मित्येव सिद्धः । अशक्यश्च प्रकारवाचिना एवशब्देन स्वरूप-परामर्शः ।

अन्यतरापच्छेदे बाधकाभावेन प्रामाण्यसिद्धेः, युगपदपच्छेदे विकल्पत उभयोः प्रामाण्यसम्भवात्, क्रमेणापच्छेद एव केवलं “ पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यती ” ति न्यायेन पूर्वबाधः । तथापि प्रयोगान्तरे प्रामाण्यं सिध्यत्येव, नियतविरोधपौर्वापर्ये तूपक्रमाधिकरणन्यायेन परानुत्पत्तिरेव । ततश्चेत्सर्गापवादन्यायस्यैव सगुणनिर्गुणश्रुत्यो विषयता, अतो विहितन्यातिरिक्तगुणविषयो निषेधः ।

यद्युक्तं सगुणवाक्यानां मिथ्याविषयाणामपि दृष्टिविधिवत् फलविशेषार्थोपासनार्थतया प्रामाण्यमिति । तदपि न, तत्रैव मोक्षाख्यस्य फलस्य बहुलमुपलब्धेः । पुण्यपापप्रहाणपूर्वकस्वाभाविकरूपाविर्भावरूप फलविशेषस्य सांसारिकत्वोक्तिः साहसिकेभ्य एव स्वदते । अस्तु तर्हि मिथ्यार्थविषयसगुणोपासनेनापि विधिवलान्मोक्ष इति चेन्न, तथा सति निर्गुणवाक्यानामेव मिथ्यार्थविषयत्वकल्पनं किं न स्यात् ? तत्त्ववेदनस्यैव मोक्षहेतुत्वमिति नियमनिष्कासनात् । तथा च तत्त्वोपदेशश्च

ननु माभूद्गुणश्रुतिरनुवादः, किन्तु विधिरेव, एव च निषेधस्य प्रसङ्गस्यैव साक्षात्तया गुणविधायकानामपि निषेधगुणप्रसङ्गन्यूनत्वेन निषेधतात्पर्यकतया निषेधैकवाक्यत्वेन तत्त्ववेदकत्वमिति चेन्न;—पञ्चालम्भवाक्यस्यापि प्रसङ्गकत्वप्रसङ्गात् । प्रसङ्गकान्तरसद्भावास्तु उभयतः । व्यर्थहिंसाया इवात्रापि हेयगुणानां प्रसक्तत्वात् । हेयगुणप्रसक्तिश्चात्मत्वादिसाधारणधर्मात् । शर्वद्वेषादीनामप्रसक्तत्वात् तत्प्रसक्त्यर्थे सगुणवाक्यमिति यदि, तदा अभीष्टोभयपञ्चालम्भस्याप्रसक्तत्वात् तत्प्रसक्त्यर्थे तद्वाक्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । सर्वशुक्लादिकं कारणत्वेन प्रसक्तमिति स्वयैवाभिहितम् । किं च यदि सार्वाकारादिकमप्रसक्तं तर्हि पञ्चालनादिति न्यायेनाप्रसङ्गमेव वरम् । किंचैव ‘नेति नेती’ ति निषेधार्थे सत्यादिवाक्यस्य प्रसङ्गकत्वेनैकवाक्यत्वं स्यात् । तस्मान्न निषेधैकवाक्यत्वसम्भवः ।

किन्तर्हि निर्गुणश्रुतेरत्यन्तबाध एवेत्यत इत्याकांक्षायामाह ततश्चेति ।

तत्रैवेति । मोक्षस्य सत्यज्ञानसंध्यत्वान्नारोपितविषयमुपासनमिति भावः ।

ननु तत्प्रकरणे अवगम्यं कल न मोक्ष इत्याह पुण्यपापेति । दोषान्तरमाह तथाचेति । तत्त्ववेदनस्यैव मोक्षहेतुत्वमिति नियमाभावादित्यर्थः ।

निष्प्रयोजनः स्यात्, अन्यथापि मोक्षसिद्धेः । अतो विषयव्यवस्थै-
वोभयप्रामाण्यासिद्धिः । अतो नवमस्य कल्पस्यानवतार एव ।

यत्पुनरुक्तं न ज्ञानस्य ज्ञानमानन्दस्यानन्दो वा जापटीतीत्यर्थतो
गुणनिषेधसिद्धिरिति । किं तत्र धर्मस्य धर्मान्तराभ्युपगमेनानवस्थादे
रभिप्रेतः ? उत्तैकजातीययोर्धर्मधर्मिभावो नोपपद्यत इति? यद्वा ज्ञानान-
न्वाद्यवान्तरजातीयस्य तत्तदवान्तरजातीयापत्त्वं न दृष्टमिति ? अथ
ज्ञानानन्दयोरज्ञानानन्दरूप एवाश्रयो दृष्ट इति? अथ वा ज्ञानानन्दरूप
स्यात्मनो ज्ञानानन्वादिकं शशादेरिव शृङ्गादिकमुपलम्भशेषितमिति ?
नाथः, अनुक्तोपालम्भरूपत्वात् । न हि वयं धर्मभूतचैतन्यादेश्चैतन्या-
न्तरादिकं ब्रूमः । धर्मस्य चोपलम्भादेव धर्मान्तराभ्युपगमे कथमन-
वस्था ! नापि द्वितीयः, धर्मधर्मिणोः सर्वत्र सत्ताविभिर्यथाकथञ्चिदेक
जातीयत्वादश्यम्भावात् । प्रभाप्रभावदादिषु विशेषतोपि सजातीययोर्धर्म

ननु कथं तत्त्वोपदेशस्य निष्प्रयोजनत्वन् ? मिथ्यार्थविषयोपलभनयत्तत्त्व
ज्ञानस्यापि मोक्षार्थत्वात्, सगुणविद्यानामनेकासाधुपदेशात्, अन्यथातत्त्वोपदेशा-
दपि मोक्षसिद्धौ मिथ्यात्वोपासनस्यापि उपदेशो निष्प्रयोजनः स्यादिति चेन्न;-
तत्त्वज्ञानादेव मोक्ष इति नियमानङ्गीकारे तत्त्वोपदेशात्तत्त्वोपदेशविभागो न स्यादि
त्यस्य तात्पर्यात् । अनवस्थादि रिति । धर्मे धर्ममङ्गीकृत्य तस्मिन् धर्मे धर्मव्यव-
हारसिद्धये धर्मिण एव स्वधर्मगतत्वाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयः, धर्मे धर्मव्यवहारस्य
स्वरूपविषयत्वाङ्गीकारे प्रथमधर्मस्याप्यभावपूतज्ञः इत्यादिरादिशब्देन विवक्षितः ।
अथ ज्ञानेति । ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वं ज्ञानाश्रयस्य ज्ञानान्वाभावदर्शनशोधितमि
त्यर्थः । धर्मस्य धर्मान्तराभ्युपगमेऽनवस्थामभ्युपगम्य परिहार उक्तः, इदानीन्तद
भ्युपगमेऽप्यनवस्था नास्तीत्याह धर्मस्यचेति । यद्यपि भूतलघटयोरपि सजातीय
धर्मधर्मिनामे निदृशनाय सम्भवात्, तथाप्यपूयविसदधर्मधर्मिभावः सजातीययो

धर्मिभावो दृष्टः । अवयवविवादे च परमाणुद्वयचणुकादिपञ्चाश्रयिषु पार्थिव
त्वादिविशेषसाजात्यगिष्टम् । नापि तृतीयः , अन्यत्रादृष्टेरन्यत्र निषेधक-
त्वाभावात् । अन्यघातिप्रसङ्गात् । तत्र दृष्टान्तेनानुमाने तु श्रुत्यादि
वलेन कालात्ययापदेशात् । नापि चतुर्थः, असिद्धेः । ननु किं ज्ञानतया
आनन्दतया च ज्ञातोपलभ्यत इति चेत् ; किं वा जडतया दुःखतया
चोपलभ्यते ? तदपि नास्तीति चेत् ? कस्तर्हि विरोधः ? सन्दिग्धस्व-
रूपत्वमिति चेन्न ; तावता विरोधहेतुत्वासिद्धेः । शास्त्रादिभिस्तु विशेष
निष्कर्षात् । पञ्चमस्तु प्रत्यक्षश्रुतिभ्यामेव प्रतिक्षिप्यत इति नानुप-
पत्तिं पश्यामः ।

यत्तुक्तं सुखापरोक्ष्यमात्रेण पुरुषार्थ(ता)सिद्धौ सम्बन्धस्याप्रयोजक-
स्य कल्पनमयुक्तमिति । तदपि निजहृदयविसंवादि जल्पितम् ।

नैति विशेषणेऽपि दूषणार्थं भवयविवाद इत्याहुक्तम् । अन्यथेति । शशशृङ्गा-
नुपलब्ध्या शश इव गन्धपि शृङ्गाभावनिश्चयपक्षज्ञादित्यर्थः ।

नन्वन्यत्र ज्ञानस्थानुपलब्धेः प्रत्यक्षसहकारितया वा स्वातन्त्र्येण वा
ऽस्मिन् ज्ञानाभावसाधकत्वं न विवक्षितम् , किन्त्वयं घट इत्यादिज्ञाने ज्ञानत्वस्य
ज्ञानाभावव्याप्तिग्रहोपबोधितयेत्यत्राह दृष्टान्तेनेति । श्रुत्या दीति । ईश्वरे “यः
सर्वश ” इत्यादिश्रुतिबाधः जीवे ‘एष हि ब्रह्मे’ इत्यादिश्रुत्या जानामीत्यादिप्रत्य-
क्षेण च बाध इत्यर्थः । विरोध इति । विरोधहेतुरित्यर्थः ।

ननु साधकबाधकाभावेन नित्यसशयाज्ञ कदापि ज्ञानस्थनिर्णयसम्भवः,
अतः कथं विरोधहेतुत्वासिद्धिरित्यत्राह शास्त्रादिभिर्मिति । ‘एष हि ब्रह्मा
भोता प्रोक्ता रसयिता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः,’ ‘आनन्दो ब्रह्म’ ‘आ-
नन्दं ब्रह्मणो विद्वा’ निति श्रुतिः । आदिशब्देन सुखमहमस्वाप्समिति परामर्श
हेतुभूतसौप्तिकमहर्भयानुभवः प्रत्यक्षस्वयम्पूकाशत्वानुकूलत्वादिविशिष्टविषयो
गृह्यते । प्रत्यक्षश्रुतिभ्यामिति । प्रत्यक्षेण श्रुत्या च ज्ञानानन्दत्वोपलम्भात्तदभाव

तथा हि । न हि परस्य सुखापरोक्षमात्रेण स्वयमपि लब्धपुरुषार्थो
 भवति, तथा सत्येकस्य सुखस्य दुःखस्य सर्वार्थत्वप्रसङ्गेन प्रत्यक्षानुमान
 शास्त्रादिसमस्तप्रमाणक्षोभप्रसङ्गात् । स्वरसतश्च परोपकारापकारयोरपि
 प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसङ्गात् । अतः स्वसम्बन्धितयैव सुखमपरोक्षतयार्थनीयं
 भवति । स्वरूपस्य तर्हि भवतां कथं सुखत्वमिति चेत् ; सच्चिदानन्द
 रूप आत्मेति वदता भवता नैवं चोदनीयम् । स हि सदात्मा सुखत्व
 विशिष्टाकारेण प्रकाशात्मतया सम्बध्यत इति निपुणं चिन्तय ।

स्वात्मभवात् तत्पूत्यक्षमविद्धमित्यर्थः । न हीति । यदि स्वसम्बन्धि वा स्वास
 म्बन्धि वा सुखं आपरोक्ष्यमात्रेण पुरुषार्थः तदा सुखमात्र किञ्चित्प्रत्यपरोक्षतः
 प्रकाशत इति सर्वान् प्रति पुरुषार्थः स्यात्, एवं दुःखमपि, न च यस्यापरोक्ष-
 विषयः तम्प्रति पुरुषार्थः, मुक्तस्य सुखप्रत्यक्षराहित्येनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गप्रति
 भावः । अनुमानेति । सुखविकारादिना सुखदुःखादिक परस्मिन्ननुमीयते ।
 शास्त्रेति । 'स्वर्गकामो यजेत' 'योपगुह्यते ते शतेन यातया' दित्यादि ।
 आदिपदेन पराभिमतार्थापत्त्यभावो विवक्षितः । स्वरसत इति । परोपकारेऽपि
 प्रवर्तन्ते परापकारादपि निवर्तन्ते साधव इत्याशङ्कावारणार्थमिदमुक्तम् । स्वप्रयो-
 जनोद्देशेन परोपकारे प्रवर्तन्ते स्वदुःखभयादेव परापकाराभिर्वर्तन्ते इति भावः ।
 परिहारसाम्याभिप्रायेण हि प्रतिबन्धमुद्भावनम्, न च प्रकृते तत्सम्भवति, सत्यत्व
 चिदानन्दत्वादिवर्धमशून्यस्वरूपमात्रवादिनस्तत्र तदवलम्बिपरिहारायोगादित्यभि-
 प्रायेणाह सच्चिदिति । स हीति । आकारः—स्वरूपम् । आत्मा सुखत्वविशि
 ष्टाकारेण प्रकाशात्मतया सम्बध्यते प्रकाशतया आत्मतया च सम्बध्यते, प्रका
 शत्वेन रूपेण सम्बन्धात् सुखस्य प्रकाशः प्रकाशत्वेन रूपेण सम्बन्ध्यात्मा सुखी,
 एतच्च स्वरूपसुखस्य स्वकीयत्वं स्वप्रकाशात्मनस्तस्यैव सुखमकाशत्वञ्च सिद्धमिति
 स्वसम्बन्धिसुखापरोक्षसिद्धेः स्वरूपसुखस्य पुरुषार्थतोपपत्त्यर्थः । सुखापरोक्षप्रति
 बन्धित्वमपि आत्मत्वेनैव, तेन सुखस्यैव प्रत्यपरोक्षत्वमिति भावः । सम्बन्धिभेदा
 भावेऽपि सम्बन्धितावच्छेदकभेदात्सम्बन्ध उपपद्यते, घटस्य स्वरूपमित्यादौ तथा

यत्तु सगुणत्वानुमाने दूषणमुक्तम्—न तेनान्माकं चेत्तसि चम-
त्कारः । जीवेश्वरयोः प्रत्यक्षागमाभ्यां सगुणत्वसिद्धेः । यत्तु अहञ्जाना
मीत्यादिप्रत्यक्षस्य वृत्तिविशेषविशिष्टादकारविषयत्वमुक्तम्, तत्तु अह
मर्थात्मत्वसमर्थनादौ परिहृतं द्रष्टव्यम् । अतो जीवस्य सर्वगुणशून्यत्व
वचनं प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरुद्धम् । ईश्वरस्य तु आगमैकसमधिगम्य-
स्यागमपिरुद्धम् ।

एतदुक्तं भवति—निर्गुणश्रुतिवदेव सगुणश्रुतयोपि तत्त्वविषयाः
प्रमाणभूताश्च, अत एव न तासां मिथो बाध्यबाधकभावः । उत्सर्गा
पवादनवाच्य विहितव्यतिरेकविषयोऽत्र निषेधः, अतो भिन्नविषयत्वात्
विरोधगन्धः । विरोधाभावाच्च न बाध्यबाधकभावः । तदभावाद्योभय
प्रामाण्यं यथार्थरूपं स्वतः प्रतीयमानमनपोदितमिति । उक्तं च श्रीवरद
गुरुभिस्तत्त्वसारे—

“ यद् ब्रह्मणो गुणशरीरविकारजन्म
कर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।
अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्ध
महन्ति तत्र विधयः प्रतिषेधबोध्याः ॥ ” इति ।

इति शतदूषण्यां सगुणनिर्गुणश्रुतिव्यवस्था
द्विपञ्चाशो वादः ॥

दर्शनादिति भावः । प्रत्यक्षा दीति । उपादानत्वादिहेतुकानुमानदूषण यद्यप्यनुपद
मेवाभ्युपगतम्, तथापि मुख्यविकासादिहेतुकानुमानस्य सम्भवात् सर्वप्रामाण्य
विरुद्धं मित्युक्तम् ।

इति श्रीवाल्मीकिरचितक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरावनेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिततायां
शतदूषणीज्वाल्याया चण्डमारुताख्याया
सगुणनिर्गुणश्रुतिविषयव्यवस्था नाम
द्विपञ्चाशः स्कन्धः ॥५२॥

श्रीरस्तु ।

॥ निपञ्चशिो वादः ॥

सद्गुणादिमुखैः पदैः श्रुतिषु यत्तत्त्वं समुद्घोषितं
स्यामित्येष चराचरं जगदिवं सृष्ट्वा प्रविश्यामवत् ।
तस्मै विस्मयनीयमङ्गलगुणस्येते सदा स्थायिने
सर्वावस्थसमस्तवस्तुषुषु धाम्ने परस्मै नमः ॥

अस्तु तर्हि ब्रह्मोपादानत्वन्यथानुपपत्त्या विश्वमिश्यात्व
सिद्धिः । तथा हि—

केवलनिमित्तेश्वरवादमतिक्रमेण (मुखेन) ब्रह्मण एवोपादानत्व
मपि “ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा ” इत्यादिभिः समर्थितम् ।

स्यामित्येषेति । ‘ बहु स्या ’ मिति शङ्कस्यैव, ननु बहु स्यादिति श
ङ्कस्य, इत्यर्थः । अनेनोपादानत्वमुक्तम् । अभवदिति । यथाशङ्कस्य बहुभव
दित्यर्थः । उपादानत्वेऽपि चेतनाचेतनगतदोषासृष्टत्वमाह विस्मयनीयेत्यादि ।
दोषाणां विशेषणगतत्वप्रदर्शनार्थमुपादानत्वोपादेयत्वसिद्धयर्थ इदमदादिपदानां पर-
मात्मपरत्वासिद्धयर्थ आह सर्वावस्थेति । केवलेति । ब्रह्म न जगदुपादानम्,
ईक्षापूर्वकसृष्टत्वात्, अचेतनाद्यजगद्विरूपत्वाच्चेति प्राप्ते-सिद्धान्तित ‘ प्रकृ-
तिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा ’ इति । प्रकृतिश्च उपादानकारणं च, ब्रह्माम्युप
गन्वव्यम्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा तावत् ‘ येनाश्रुतं भूतं भवती ’
त्यादिकाः सा चोपादानकारणत्व एव युज्यते, तज्ज्ञानेन सर्वस्य तत्कार्यस्य ज्ञानात् ;
दृष्टान्तोऽपि ‘ यथा सोम्यैकेन मृत्विष्येने ’ त्यादिरुपादानमोचर एवाभ्यासते ;
ए चोपादानत्व एव ब्रह्मणो युज्यते । किञ्च ‘ यतो वा इमानि ’ इति पञ्चमुपा
दान एव, ‘ जनिकर्तुः प्रकृति ’ इत्युपादानसहाविधानात्, तस्मात् ब्रह्मोपा
दानम् । ‘ सोऽकामयत बहु स्या ’ मिति बहुभवनकामनार्थाविधयोपदेशाच्च,
‘ तदात्मानं स्वयमकुरुते ’ इति आत्मन एव जगद्रूपेण कृतिश्रवणाच्चेति ।

ननु नात्र पञ्चम्योपादानत्वसिद्धिः, तस्यां अनेकार्थत्वात्, अपादानार्थत्वेऽपि 'ध्रुवमपायेऽपादान' मित्यपादानसंज्ञासिद्धेः, 'जनिकर्तुः प्रकृति' रित्यनेनापादानसंज्ञायामपि प्रकृतिप्रवृत्तस्य कारणमात्रार्थत्वेनोपादानत्वासिद्धेः; अन्यथा पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यत्रानुपपत्तेः, अत एव न्वासकृता 'ध्रुवपदानुवृत्त्या जनिकर्तृसम्भविनोऽपादानसंज्ञायां प्रत्यासत्त्योपादानस्यैव स्यात्, प्रकृतिप्रवृत्त्यात्तर्जितं भवति, तेन पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादि सिद्धयती, त्युक्तम्, अत एव 'यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदयं वा निषिरपामुपाधिस्तत्कार्यं जयति जनिकर्तुः प्रकृति' इति मुरारिणा कारणमात्रे प्रकृतिपदं प्रयुक्तम्, नापि 'सोऽकामयत बहु स्या' इति श्रुत्या तत्सिद्धिः, तस्याः 'यदेकमभ्यस्तमनस्तत्त्व' इति श्रुतिविद्वान्मतसत्त्वपदार्थमेरकानन्तरूपैः बहुभवनसकृत्परत्वात्; 'सच्च त्यच्चाभव' इति च सत्त्वादिगुणाभिध्यक्तिपरम्, सृष्ट्यनुप्रवेशानन्तरभावित्वात्, अन्यथोपादानस्य सङ्कल्पपूर्वकमुपादेयं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य पुनस्तद्भवनायोगेन वाक्यं अमुक्तार्थं स्यात्; एतेन 'तदैक्षत बहु स्या प्रजायेये' इत्येतदपि व्याख्यातम्; एतेनैव 'तदात्मानं स्वयमकुर्वते' इत्येतदपि व्याख्यातम् । "तदात्मानं सृजाम्यहम्" इति यदुपपत्तेः, न ह्यात्मानं प्रपञ्चाभनाकुर्वतेति श्रूयते; इति । उच्यते, जनिकर्तृसूत्रं प्रत्याचक्ष्णो भाध्यकार एव सूत्रस्येवमर्थः प्रत्याह । 'ध्रुवमपाये पादान' इति सूत्रेण एतद्विषयसिद्ध्या हीदं सूत्रं प्रत्याचक्ष्यौ । "अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्, कथम् ? गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायत इति अयकामन्ति तास्तेभ्यः" इत्यादि प्रत्याख्यानभाध्यम्; यदिहीदं हेतुगान्धार्यं स्यात्तदा पुत्रादौ 'ध्रुवमपाय' इति सूत्राप्रवृत्तेः सूत्रस्य तदर्थत्वान्न प्रत्याख्यानान्वकाशः । पुत्रात् प्रमोद इत्यत्र का गतिरिति चेत् ? प्रक्रियामङ्गीपदमङ्गार्थादिपूर्वो 'विमापा गुणे स्त्रिया' मित्यत्र विभाषेति योगविभागः । नन्वेव तत एव 'यतो ये' इत्यत्रापि पञ्चम्यस्त्विति चेन्न;—योगविभागस्योपेयत्वेन प्रत्यक्षसिद्धयपेक्षया दुर्बलत्वात् । तद्विषयत्वमपि प्रयोगान्यथानुपपत्तिकल्प्यम्, बाहुल्यविधिविषयत्ववत्, एह च 'जनिकर्तुः प्रकृति' इति प्रत्यक्षशास्त्रविद्यापादानविषयत्वोपपत्तेः नाभ्यथानुपपत्तिः । मुरारिप्रयोगात्प्रकृतिपदं कारणमात्रार्थमिति त्वयुक्तम्,

चन्द्रस्य समुद्रैकदेशपरिणामत्वेऽपि साधकाभावात् । यथाकथञ्चिद्रतोत्पत्त्यर्थककाव्य-
प्रयोगमात्मदर्थसिद्धौ ' कलशे निजदेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ' इति
श्रीहर्षप्रयोगोच्चक्रभ्रमदेतुत्वस्य गुणत्व दण्डस्य समवायिकारणत्वेऽपि स्यात् ।
यच्चोक्तम्, ' भ्रुवमपायेऽपादान ' मित्यपादानसङ्केति । तत्र, अपायेहेतुक्रियाः
प्रत्यक्षधित्वेन कारकस्यापादानसंज्ञाविधानात्, अत्र च तादृशक्रियाया अभवणा-
दपायाभावाच्च ।

न च शृङ्गाच्छरो जायत इत्यादावपि अपरिणतभागसत्त्वात्तस्यापायावधि
त्वादपादानत्वमहापि तद्वदेव सम्भवतीति वाच्यम्,—तद्वदेवैकदेशोपादानावशिष्टेः
विभोरासमोपायायोगाच्च । ' सोऽकामयत बहु स्या ' मित्यत्र यदि विग्रहद्वारा
बहुभवनं विवक्षितं तदा ब्रह्मशरीरतया धृतिशतसिद्धप्रकृतत्वदभिमतप्रपञ्चरूपविग्र-
हद्वारा बहुभवने कः प्रद्वेषः ? किंच ' बहु स्या ' मिति विग्रहसृष्टिसङ्कल्पाभि-
धाने अणुस्त्वितप्रपञ्चसृष्ट्यभिधानं सङ्कल्पितविग्रहस्य सृष्ट्यनभिधानं चायुक्तम् ।

“ सञ्च त्वत्त्वाभव ” इति न तत्त्वादिगुणाभिगच्छिपरामित्यप्युक्तम्
ब्रह्मणः सत्त्वादिगुणाश्रितेः । न च सृष्ट्यनुप्रवेशानन्तरं सद्भवनाभिधानानुपपत्तिः,
सृष्ट्यभिधानेन विवर्तितवासिद्धया तत्सिद्धयर्थं तत्त्वज्ञवनाभिधानात्, पूर्वकालत्वस्य
चाविवक्षितत्वात् । एतन् ' तरेक्षत बहु स्या ' मित्येतदपि व्याख्यातम् ॥

ननु तेजःप्रभृतिरूपेण स्याद्बहुभावो वाच्यः, तेजः प्रभृति चेतनभी
क्षणादिभ्रवणात् ; न च चेतन प्रत्युपादानत्वं ब्रह्मणः सम्भवतीति चेत्,—अत्र
हि योग्यतावशात् प्रथमतः ज.पदेन भूतात्मक तेजो गृह्यते, द्वितीयेन तदवच्छिन्न-
सुत्तरकार्यस्य निमित्तप्रपादानञ्च ब्रह्मोच्यते; उभयत्र भगवत्पर्यन्तमेव वा । ' त-
दात्मनो स्वयमकुर्वते ' त्वनापि विग्रहसृष्टिरत्यमनुपपन्नम्, तदित्यसतः
परामर्शात् ।

ननु ' सोऽकामयते ' त्युक्त आत्मा ' ततो नै सदजायते ' ति तच्छ-
ब्देन परामृश्यते, तदेव ' तदात्मान ' मित्यज्ञापीति चेत्,—तदिति ननुमकालि
ज्ञानुपपत्तेः । इदं सर्वमभिप्रेत्य धृजकारेण समर्थितमिति ।

तदेतदुपादानत्वं किं मृद्घटादिवत् स्वरूपतः? उत वाल्युवा^७दिवत् सूक्ष्म-
 चिदचिद्विशिष्टवेपेण? अथवा रज्जुसर्पादिवदविद्यावैचि^८ध्यनिबन्धनग्रान्त्ये
 वेति । न तावत् प्रथमः, निर्विकारत्वनिरवयवत्वश्रुति[कोप]क्षोभप्रस-
 ज्ञात् । नानाशभेदेन कालभेदेन वा विषयव्यवस्था, निरवयवत्वाकाल
 काल्यत्वादिस्वभावविरोधप्रसङ्गात् । न च सावयवत्वादिकमपि तथैव व्यव-
 स्थाप्यम्, तथापि तदात्मके ब्रह्मण्येव समस्तदोषप्रसङ्गस्य दुष्परिहर-
 त्वात् । न च ब्रह्मांशानां ब्रह्मणो ऽत्यन्तभेदं वा ब्रह्माध्यस्तत्वं वा
 स्वप्नेष्वङ्गीकरोमि । श्रुतिबलादेव ब्रह्मणि सर्वात्मके सावयवत्वनिरवयवत्व
 सदोपत्तिनिर्दोषत्वोपादानत्वादि सर्वमभ्युपगच्छाम इति चेन्न ; व्याघातो
 त्सादे पूर्वपक्षस्यापि व्यप्रतिषेध्यत्वात् । तथाचालं ब्रह्ममीमांसानिरूपण
 क्लेशेन । नापि द्वितीयः, विशिष्टस्योपादानत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशे-
 पणस्यैवोपादानत्वापत्तात् । यदि पुनर्विशिष्टमुपादानमित्यत्र विशेषणं
 विशेष्यं चेत्पुनश्चोपादानमिति विवक्षितम्, तदा विशेष्यस्यापि सविकार
 त्वप्रसङ्गो दुर्वारः । तथा च किं विशेषणवैशिष्ट्यवृद्धाग्रहेण ? किञ्च
 यदि चिदचिदीधरैः सम्भूय जगदास्त्वं कार्यमारभ्यते, तदा कार्याणां

अकालकाल्येति । 'कालकालो गुणी'ति श्रुत्याऽकालकाल्यत्वमर्थान्तर-
 सिद्धम् । तथेति । अवयवकालभेदाभ्यामित्यर्थः । सावयवत्वनिरवयवत्वव्यव-
 स्थापकावयवभेदस्यापि सङ्कोचभावेन श्रुत्या निषिद्धत्वादवयवभावेन व्यवस्था
 न सम्भवति, अन्त्युपेत्य' वृत्त इति भावेन तथापीत्युक्तम् । अंशानां ब्रह्मणो
 मिश्रत्वादभ्यस्तत्वाद्वा तद्वत्तदोपनि ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतिविरोध इत्यग्राह न चेति ।
 उपादानत्वादीत्यादिभेदेन उपादेयत्वग्रहः । किंचयैदीति । निवृत्तकरणानन्तर

सर्वेषां त्रिस्वभावत्वप्रसङ्गः, यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्त्रारब्धे पटे शुक्लकृष्ण
रक्तस्वभावत्वम्, सीसताम्रारब्धकार्यस्यैव वा तृतयोर्चीर्णस्वभावत्वप्रसङ्गः,
लाक्षारसावसिक्तकार्पासकुसुमरागवत् रुमाप्रक्षिप्तकाष्ठलावण्यवद्वा विश्व-
स्याप्यनभिभवनीयेधरस्वभावत्वापत्तिः । किञ्च विशिष्टस्योपादानत्वं
किं श्रोतं उत कल्पितम् ? न पूर्वं कारणवाक्यस्थसद्ब्रह्मात्मादि—
शब्दानां ब्रह्मस्वरूपमात्रे रूढत्वात् ; उक्तं च भवतां भाष्येपि—“ क्षरीरी
भूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मादिभिः शब्दैः ” रिक्ते । न च स्वरूपे
च विशिष्टे च शक्तिरित्यनेकार्थताकल्यतिः, कल्पकाभावात् ; कल्पनागौर
वोपहतत्वाच्च । एवं “ ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् ” “तदास्मान्
स्वयमकुरुत” “यद्वृतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः” इत्यादिभिरपि ब्रह्मस्व-
रूपस्यैवोपादानत्वं श्रूयते । नाप्युत्तरः, कल्पकाभावात् ; प्रयुत समस्त
भेदरहितस्यैकस्यैव कारणवाक्यवधारणात् तद्विशेषविशेषणकल्पनं वाक्य-
तात्पर्यविरुद्धं च । अत इदमिति निर्दिष्टकृत्यप्रपञ्चरूपेण ‘बहु स्या’ मि
ति स्वरूपस्यैव बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकोऽयं विश्वारम्भः । मृद्घटादिदृष्टा-
न्तानुसाराच्च स्वरूपस्यैवोपादानत्वं सिद्धमिति स्वरूपनिर्विकारश्रुतिविरोध
परिहारे तृतीयपक्षः पराशिष्यते । यथा चैकैव रज्जुः सर्पभूदळनांबुधारा
दिरूपेण भ्रमादनुवर्तते, यथा चैकस्मिन्नेव निरवयवे गगने युगपदनन्तं

भाविकार्याणां चिदचिदीश्वरसंघातारब्धत्वाच्चदभिप्रायेण सर्वेषां मित्युक्तम् ,
यथेति । केषांचित् चित्स्वभावत्वमेव केषांचित् अचित्स्वभावत्वमेव दृश्यत
इति भावः ।

ननु भाष्ये स्वरूपरूढिरुक्ता, न तु विशिष्टशक्तिर्निषिद्धा, अत उभयस्य
शक्तिवत्त्वमिति श्यादित्यत आह नचेति । कारणवाक्यस्थमदादिपदानां ब्रह्मस्वरूप
परत्वस्य भाष्येऽभिहितत्वात् न विशिष्टशक्तावपि किञ्चित्प्रयोजनमित्यपि हृदयम् ।

अगत्कारणाधिधराणि वाक्यानि कारणवाक्यशब्देन पूर्वं विधक्षितानि,
अथ सिद्धे जगत्कारणे तद्विशेषादिपराणि वाक्यान्मुदाहरति एव मिति ।

भेदभिदुरगन्धर्वनगरारम्भः, यथा च मुखचन्द्रादेः दर्पणतरङ्गाद्युपाधि-
भेदेन मुखचन्द्रगतनानात्वोपलम्भः, तथा निरङ्गेषु निर्विशेषस्वप्रकाशे
स्वतः शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवद्विकारे दुर्निरूपदोषमूलविकल्पासहविचित्र
चिदचिदात्मकजगदध्यास इत्यभ्युपगन्तव्यमिति तत्त्वावेदकनिर्विकार
जगदुपादानश्रुतितत्पर्यम् । अविद्यया च सर्वमन्यत्प्रपञ्चसत्यत्वग्राहकं
प्रवृत्तिग्राह्यमिति ।

अत्र प्रतिविधीयते—स्वरूपपरिणामपञ्चदूषणं तावदस्माकमपि
सम्मतमेव । तथापि बहुप्रमाणोपस्थापितबहुमुखव्याघातशतसादिताद्भव-
न्मतात् त्रिचतुरविरोधसितासितमास्करादिमतानुरोधेन कार्यकारणसंरक्षण
मेव समुचितम् ।

यत्तु विचित्रपक्षे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विधेयत्वस्यैवोपादानत्वमापन्नमिति ।
तत्र विशेषणस्य साक्षाद्विकाराश्रयत्वप्रसङ्ग इष्टः, विशेष्यस्यापि परम्पर-
याश्रयत्वेऽप्याश्रयत्वमात्राविशेषादुपादानशब्दवाच्यत्वव्यतिशेषस्त्वशक्यः ।

विकल्पासहः-सत्त्वासत्त्वविचारासहः । त्रिचतुरेति । भास्करमते निर्विकारत्व
भातिविरोधः निरवयवत्वभातिविरोधः भेदाभेदसमावेश इति त्रयः शूलदोषाः ।
यादवप्रकाशमते एतैः सह जीवाद्यनादित्वमङ्ग इति चत्वारो दोषाः । कार्यकारण
संरक्षणम्- कार्यत्वकारणत्वयोरवयवत्वकल्पनम् । साक्षादिति । साक्षादाश्रय
त्वमद्वारकमाश्रयत्व, परम्परयाऽश्रयत्वं सद्धारकमाश्रयत्वम् । यथा यागस्य सद्धारक
स्वर्गकारणत्वं मोक्षणादेश्य सद्धारकमपूर्वविशेषत्वम् । अशक्य इति । अवस्था
श्रयत्वमैवोपादानत्वम्, न तु माशादवस्थाश्रयत्वम्, गौरवान्, आश्रयत्वे सति
साक्षात्त्वविरहेणानुपादानत्वादर्थनाचेति भावः ॥

ननु यदि क्वचित्सद्धारकाश्रयत्वमुपलभ्येत तदोपादानत्वश्रुतेर्निर्विकारत्व
श्रुत्यविरोधेन तद्विषयता स्यात् ; न च कारणत्वमेतत्त्वादिवत्तदुपलभामहे, इति
चेन्न;— “ तदभावे नास्तीति तन्नुतेरात्मनि चे ” युक्तप्रासादसद्व्याख्यानेन सद्धार

यथा भवतोप्यविद्याया एव साक्षाद्विवर्ताश्रयत्वेऽपि तस्या एव साक्षिभूतब्रह्माधीनसत्ताकत्वात् ब्रह्म चिवर्तत इत्युक्तिः , सथा परिणामस्यापि साक्षात् ब्रह्मशरीरभूतद्रव्यगतत्वेऽपि तस्य तदारब्धतया तदधीनतामात्राद् ब्रह्म परिणमतीति वक्तुं शक्यम् । नैतावता विशेष्यस्य साक्षाद्विकाराश्रयत्वप्रसङ्गः । परम्परया श्रयत्वं तु भवत इवात्माकमपि सम्मतमदोषावहं च । यथा घालो युवा जात इत्यादौ विशेष्यभूतात्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वे विशेषणे साक्षाद्ब्रह्मत्वव्यवस्थायोगेन आत्मपर्यन्तो बालयुवशब्दप्रयोगः तद्वदत्राप्युपादानकार्यशब्दयोः प्रयोग इति न दोषः । एवं विशेष्यस्य निर्विकारत्वं विशिष्टग्रहणशक्तिश्चेत्युक्तं भवति । अन्यथाऽवर्षत्वब्रह्मणत्वादीनामात्मा

एकाग्रपक्षस्य लोकसिद्धेः । तद्व्यापा पर्यङ्के शयनेऽपि प्रासादे शेत इति हि प्रसी-
यते ॥ न च निर्विकारत्वभूतेः साक्षात्सम्बन्धपिपयतानिवारकामावः, उपादान-
त्वभूतेरेव नियामकत्वात् । किञ्च निर्विकारभूतेर्हेतुसम्बन्धनिषेधपरत्वाद्येन सम्बन्धे-
नान्यत्र हेतुत्व दृष्टेर्नैव सम्बन्धेन प्रसक्तौ तत्सम्बन्धनिषेधस्यैव स्वरसत्वात् ।
किञ्च विकारो हि स्वरूपान्यथाभावः, तस्यैव निषेधान्न विरोधशङ्कालेशः । एकदे-
शिमतेन प्रतिबन्धभिप्रायेण दृष्टान्तमाह यथेति । साक्षादिति । द्रव्यगतत्वे-
ऽऽश्रित्यनेनान्वयः । साक्षाद्ब्रह्माभितत्वाभावेऽपीति भावः । तदारब्धतयेति ।
ब्रह्मोपादानत्व सम्प्रतिपन्नम्, परिणामविवर्तयोरेव विवादः । अनेन स्वापृथक्
सिद्धावस्थाश्रयताद्वारत्वं द्वार्यपृथक्सिद्धस्यैवेत्युक्तं भवति । अनेन घटस्य भूतकता-
दधीन्यात्तदाश्रयभूतलस्य घटावस्थाश्रयत्वप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । एतावता-परिणामा-
श्रयत्वमाश्रय ।

ननु विषयतन्त्रे मिथ्यात्वात्तदोपावहत्वम्, परिणामपक्षे सत्यत्वादोपावहत्वं
स्यादित्यत्राह यथा बाल इति । उपसंहरति एव मिति । विशिष्टेति । विशि-
ष्टस्थोपादानत्वेन ग्रहणमस्माभिः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । यद्वा उपादानशब्दस्य

सम्बन्धेनोपनयनादिविधीनामप्रवृत्तिरिति । कर्मव्रणामीमांसबोरारम्भ एव
 कपेयकल्पः स्यात् । तथापि कथमवस्थाद्वयरहितस्वरूपे कस्य चिदुपा-
 दानोपादेयवाचो युक्तिश्चित्तमारोहेदिति चेन्न;—विशेषणवद्विशेष्ये-
 वस्थाद्वययोगात्, तत्तदवस्थतत्तद्वैशिष्ट्यानामागन्तुकत्वेनावस्थात्वात्,
 मिथो भिन्नत्वाच्च; आत्मनो बालयुवदेहवैशिष्ट्यवत् ।

आगन्तुरपृथक्सिद्धो धर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते ।

विशेष्येपि च वैशिष्ट्यभेदोऽवस्थान्तरायते ॥

एतेन स्वभावसङ्करादयो दोषा न प्रसङ्गमर्हन्ति । न हि बालस्य
 युवभावे देहदेहिनोः प्रतिनियताः स्वभावाः सङ्कीर्यन्ते । न च शुक्ल-
 कृष्णरक्ततन्त्रारब्धे स्वभावसङ्करः । विभक्तदशायामिव संसर्गदशायामपि
 शौक्लधादीनां यथास्वं प्रतिनियतांशविषयत्वात्, एवमत्रापि विशिष्ट—
 कार्यं यथास्वमंशमतिनियतत्रिस्वभावस्य प्रसज्यमाने अस्माकमिदं—
 प्रसङ्गः । अत एवोत्तीर्णस्वभावत्वोद्भूतस्वभावत्वमित्यादिचोद्यमपि परि-
 हृतम्, ब्रह्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वात्, जगदात्मकपरिणामदशायामपि व्यव-

विशिष्टवैधनशक्तिरिति

वार्थः ।

पारिप्लवमत्यनुग्रहार्थं

शङ्कापूर्वकं मतान्तरमाह

तथापीति ।

अवस्थाद्वययोगमुपपादयति

तत्तदवस्थेति । अवस्थाद्वित्वोपपादनार्थं मिथो भिन्नत्वादिमुक्तम् । वैशिष्ट्य-
 भेदः—वैशिष्ट्यविशेषः । एतेनेति । सविकारत्वस्य साक्षाद्विशेषणगतत्वाभय-
 नादित्यर्थः । त्रिस्वभावत्वस्य स्वभावसङ्करपर्यन्ततयैव दोषत्वात्तन्मुखेन तदग्रहणम् ।
 आदिपदेनोत्तीर्णस्वभावत्वेश्वरस्वभावत्वे गृह्यते । अत एवेति । व्यवस्थितत्रिस्व-
 भावत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । उत्तीर्णस्वभावत्वोद्भूतस्वभावत्वोन्नाकारे हेतुमाह
 मत्सेति । निर्विकारत्वात्, स्वस्वभावपरित्यागेन स्वभावान्तरग्रहणं
 न सम्भवति, व्यवस्थितस्वभावत्वात् स्वसमूहे स्वभावापत्तिहेतुत्वं च न
 सम्भवतीत्यर्थः । शुक्लकृष्णतन्त्रारब्धे स्वभावसङ्कर्ये नास्तीत्युक्तम्, हदानीं तदङ्गी

स्थितस्वभावत्वात् । न च दृष्टान्तमात्रेणार्थसिद्धिः, नचात्र व्याप्तिसम्भवः,
अन्यथा त्वत्पक्षेऽप्यविद्याविशिष्टब्रह्मविवर्ते स्वभावसङ्गरादयस्तदवस्थाः ।

यदुक्तम्—विशिष्टस्योपादानत्वं किं श्रौतं उक्तं कल्पितमिति ।
तत्र कचिच्छ्रौतं कचित् श्रुतार्थापत्तिकल्पितमिति वाक्यशेषशाखान्तर-
नयसिद्धमिति वा विभागः । तथा हि—“ तद्धेवं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाम
रूपाभ्यां व्याक्रियते ” त्यादिषु कारणवाक्येष्वव्याकृतादिशब्देन न ब्रह्म
स्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यते ब्रह्मादिशब्दवत् ब्रह्मस्वरूपे रूढ्यभावात् ;
“ तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते ” त्यनेनैव योगविवक्षायाः स्पष्टत्वाच्च ।
अत इदमर्थस्यैव प्रलयकाले नामरूपव्याकरणनिवृत्तिमात्रं विवक्षितम् ।
इदमर्थश्चिदचिदात्मकः प्रत्यक्षादिसिद्धः, स एव कदाचित् सूक्ष्मावस्था
प्राप्त्या व्यष्टिसमष्टिरूपविकाररहित इत्युक्तं भवति । एवं स्थिते प्रलय
दशायामपि सूक्ष्मयोश्चिदचिद्वस्तुनोः सद्भाव उक्तो भवति । तर्हि ब्रह्मण
स्तत्र कथं प्रसङ्ग इति चेत् ; ‘तम एकीभवती’ त्यादिप्रतिपन्नस्य सूक्ष्म
तमसोऽपि “ यस्य तमः शरीरं ” मित्यादिभिः ब्रह्मशरीरत्वप्रतीतेः का
रणवाक्यान्तरेषु ब्रह्मावस्थानप्रतीतिश्च अव्याकृतशब्द एवाव्याकृतचिदचि-
द्विशिष्टब्रह्मपर इति निश्चीयते । एवं “ असद्वा इदमम आसीत् ”
“ असदेवेदमम आसीत् ” इत्यत्रान्यसच्छब्देन स्यूताकारमध्यंसाय—

कृत्याह न च दृष्टान्तेति । स्वभावत्वं साङ्ख्यस्याप्तमित्यत्राह नचात्रेति । साङ्ख्य
युवभावे साङ्ख्यार्थदर्शनादित्यर्थः । अन्यथेति । स्वभावसाङ्ख्यव्याप्यङ्गीकारे स्व-
भावत्वमङ्गीकृत्य स्वभावसाङ्ख्यानम्पुण्यमेव परिहारस्यासम्भवे असत्त्वशोका दोषा
स्तव स्युरित्यर्थः । ‘ तम एकीभवती ’ त्यादि । तमसः शरीरत्वोक्तिसाहायका
व्याकृतशब्दस्य ब्रह्मपरत्वसम्भवद्योतनार्था । कारणेति । ‘ ब्रह्म वा इदमेक एवाम
आसी ’ दिति ब्रह्मणः अप्यवस्थ नत्वेनावस्थानप्रतीतेरित्यर्थः । ततश्च चाप्यद्वये
नाव्याकृतब्रह्मशरीरभयोरपि लयस्थानत्वप्रतीतेरव्याकृतस्य ब्रह्मशरीरतयाऽव्याकृतश-
ब्दस्य ब्रह्मपर्यन्ताभिधानसामर्थ्याच्चाव्याकृतशब्दस्य विशिष्टपरत्वात् । ‘ तद्धेवं तर्हि ’
ति श्रुतिर्विशिष्टोपादानत्वे मानमिति सिद्धम् । असच्छब्देनेति । ‘ अथवा

मानसूक्ष्माकारविशिष्टचिदचिच्छरीरकं ब्रह्माभिधीयते, न तु केवलं ब्रह्म,
 असत्त्वविरोधात्; नापि प्रागभावमात्रम्, "तदसदेव सन्मनोकुरुतं स्या
 मिति" "तदात्मानं स्वयमकुरुते" त्यादिवाक्यशेषविरोधात् ।
 सूत्रितं च—"असद्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः श
 ब्दान्तराच्च" इति । अत एव "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्य-
 त्नापि नात्मशब्दो ब्रह्मस्वरूपमात्रविषयः, असच्छब्दनिर्दिष्टसूक्ष्मद्रव्य
 विशिष्टविषयत्वात्; यथा खल्वव्यतिरेकविवक्षया विशेष्ये स्वशब्दपर्यायो
 यमात्मशब्दः तथा धर्मविशिष्टेपि विशिष्टाव्यतिरेकविवक्षया तत्प्रयोगो
 युज्यते । अत एव हि शरीरविषयेऽप्यात्मानमवलोकयतीत्यादिरभि

इदमप्रआसी 'दिति वाक्यस्य लयपरत्वात् पूर्वस्थूलकारप्रभ्रसायमानत्वमुक्तम्,
 तत्र वास्तवं [त्वं] न त्वच्छब्दार्थः, 'इदमप्रआसी' दित्वेतत्प्रतीयौगिकत्वा
 वगमात् । प्रभ्रसशब्देनाभावमात्रं वा विवक्षितम् । इदमग्रेऽसदासीदिति प्राग-
 भावमात्रं प्रतीयते न ब्रह्मेत्यत्राह नापीति । एतेन सूक्ष्माव्यतिरेकचिन्मात्रमु-
 च्यत इत्यपि निरस्तम्, मनस्कारासम्भवात् । 'अथवा इदमप्र आसी'दिति
 कार्यस्य प्रागसत्त्वव्यपदेशात् कार्यकारणयोरन्यत्वं नेति चेन्न;—पूर्वं सत एव कार्य
 स्वरूपस्य स्थूलावस्थाविरोधिसूक्ष्मावस्थारूपधर्मान्तरेण योगादसत्त्वव्यपदेशः ।
 कुत इदमवगम्यते ? 'तदसदेव सन्मनोकुरुत' 'तदात्मानं स्वयमकुरुते' इति
 वाक्यशेषात्; युक्तेः पिण्डावस्थायां षटो नास्तीति व्यवहारस्य पिण्डावस्था
 विषयस्य दर्शनात् । शब्दान्तरात्—'सदेव सौम्येदमप्र आसी'दिति शब्दा-
 न्तराच्चेति सूत्रार्थः । असच्छब्दनिर्दिष्टेति । तच्छब्दस्वावधिपयत्वात्तत्प्रमान
 विषयत्वादात्मशब्दस्येत्यर्थः । स्वरूपशब्दवदात्मशब्दस्य विशेष्यपरामर्शित्वं स्वर-
 ूपमि.यत्राह यथास्त्विति । अत एवहीति । अत्रावलोकयतीत्यत्र आधुपेक्षान
 विषयत्वं गम्यते, तच्छरीरस्यैव साक्षादिति तद्वारैव शरीरिणोऽवलोकनविषयत्वम्,
 अतोऽवलोकनकर्तृपरमर्श्यात्मशब्दो विशिष्टपर एवेति भावः । शरीरविषयेऽपीति ।

युक्तानां प्रयोगः । न चात्र अग्नौ निदानम्, परिशुद्धात्मवेदिभिरपि तथा प्रयोगात् । न च तत्रोपचारः, निमित्तैक्ये सम्भवति तत्कल्पनानुपपत्तेः । अस्तु वा ब्रह्मस्वरूपवाची तत्रात्मशब्दः, तथापि वैशिष्ट्यं दुस्त्यजम्, यथा भंगवान् श्वेत इत्यत्र विग्रहद्वारा सिध्यति तथात्रापि 'अकुरुते' त्यादिसामर्थ्याच्छरीरद्वारेति सिध्यत्येव । अतः 'ब्रह्मवन' मित्यादिनोपादानत्वोद्देशोपि विशिष्टविषयः । मृत्तत्कार्यदृष्टान्तादिकं च विशिष्टप्रदर्शनार्थमेवेति न ततोपि विरोधः । एवं च सति ब्रह्मस्वरूपवाची ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणनिर्देशोपि निर्विकारश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या विशिष्टस्योपादानत्वं कल्प्यताम् ।

विशेषणीभूतशरीरविषयेऽपीत्यर्थः । निमित्त मध्यतिरेकः । अत इति । विशिष्टोपादानतया उपादानत्वनिधिवाक्यसिद्धत्यादुपादानत्वोद्देशोऽपि विशिष्टविधानार्थ इत्यर्थः । तत्त्वोपादानोद्देशेन ब्रह्मत्वविधिपरो ब्रह्मशब्दः एवमचिदचिद्विशिष्टपर इत्यर्थः ॥

ननु दृष्टान्ते साक्षादवस्थाभयमृदाशुक्त्या दार्ष्टान्तिकेऽपि साक्षादवस्था भयत्वेनोपादानत्वं प्रतीयते, तत्कथं विशिष्टोपादानत्वसिद्धिरित्यत्राह मृत्तत्कार्येति । दृष्टान्तवाक्यं विशिष्टस्य उपादानमायमुपपादयितुं प्रसिद्धोपादानमाह, नैतावता साक्षाद्विकल्पाभयप्रसङ्गः, तद्वद्वदृष्टान्तविवक्षाया अपावात् । एकविंशतेन सर्वविज्ञानप्रसिद्धार्थमुपादानोपादेयभावेनैक्यमात्रं हि दृष्टान्तेन साध्यते । ब्रह्मस्वरूपवाचीति । 'एद ब्रह्मासी' इति कृत्स्नस्यापि कार्यवर्गस्य ब्रह्मभावः प्रतीयते, 'अग्नौ' इत्युक्त्या अयं ब्रह्मभावोपदेशो न स्वतः सिद्धशरीरात्मभाव निवृत्तः—किन्तु उपादानोपादेयभावनिवृत्तत्वेन हलनगम्यते, स्वरूपेण चोपादानत्वं निर्विकारस्य भूतिविषयम्, अतोऽद्वारकसाधनत्वस्य सद्धारकसाधनत्वस्य च लोके दर्शनात् साक्षात्साधनत्वस्यासम्भवेन ; अतसाधनत्वान्वयानुपपत्त्याऽपूर्वद्वारकत्वमदुपादानत्वस्यापि विदचिद्धारकत्वद्वारकत्वस्य । अद्वारकाभयत्वस्य सद्धारकाभयत्वस्य च

यद्वा वाक्यशेषशास्त्रान्तरादिसिद्धानुप्रवेशसर्वशरीरत्वादिविशेषेनात्रापि
 ' इव ' मिति निर्दिष्टस्य ' अग्र ' इति निर्दिश्यमानकालविशेषोपल-
 क्षितसूक्ष्मावस्थस्य तदानीमब्रह्मात्मकत्वप्रतिक्षेपाय ब्रह्मादिशब्दसमानाधि-
 करणनिर्देश इति सिध्यतीति न स्वरूपपरिणामवादस्य विवर्तवादस्य वा
 कश्चिदवकाशो दृश्यते ।

यत्तु—समस्तभेदरहितस्यैकस्यैव कारणवाक्ये अवधारणात् तद्वि-
 रुद्धं विशेषणकल्पनमित्यादि । तदपि स्वपक्षमपरामृश्योक्तम्, प्रलय-

लोके दर्शनात् अवस्थाभयत्वं सद्धारकं कल्प्यते, घटेनाश्रीयमाणस्योदकस्य देव-
 दंनोऽप्याश्रय एव, अन्यथा श्रमानुपपत्तेः । एवं सद्धारकाश्रयत्वं प्रामादे-
 खदृवायां घेत इत्यादौ प्रसिद्धमेव । एवञ्च ब्रह्मभावभवनसहितनिर्विकारत्वं श्रुत-
 मन्वयानुपपद्यमान विशिष्टोपादानात्मककल्पकम् । यद्वेति । तृतीयांशस्य सूक्ष्माव-
 स्थस्यैव स्थानान्वयः । यथेन लब्धस्य कालविशेषोपलक्षितसूक्ष्मावस्थस्यैवार्थः ।
 इममेव एकं सदासीदित्यनेन इवशब्दनिर्दिष्टस्य स्थूलावस्थाप्रहीणब्रह्मभावः प्रती-
 यते, एकशब्दस्य स्थूलावस्थापदानार्थत्वात् ; स्थूलावस्थाश्रयत्वस्य च साक्षात्पर-
 परया च सम्भवात् ; तत्प्रहाणमपि तथा ; तत्त ब्रह्मणः साक्षात्परम्परया वा स्थूला-
 वस्थाप्रहाणमित्यपेक्षाया ' अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये ' इति तेजः प्रभृति कार्यस्या-
 नुप्रवेशश्रवणादनुप्रवेशस्य चानुपवेशब्रह्मणो भेदावस्थसम्भवात् कार्यस्य तेजःप्रभृते-
 रप्रकाशे ब्रह्मातिरिक्तं सूक्ष्मावस्थात्मकरूपान्तरं लब्धम्, तदेवोपस्थितत्वादपेक्षितं
 त्वाद्य द्वारतयोपादानभूतस्य ब्रह्मणो विशेषणत्वेन स्वीक्रियते ; ' ब्रह्म वा इव '
 मित्यादौ तु शास्त्रान्तरे तेजःप्रभृतिस्सूक्ष्मावस्थारूपस्य तमसो ' यस्य तमः शरीर '
 मित्यादिभूत्या ब्रह्मशरीरत्वप्रतीतेः शरीरत्वेन लक्ष्यतिरिक्तत्वात्तदेव द्वारतया उपादान-
 भूतब्रह्मविशेषणत्वेन स्वीक्रियते । एवं न्यायाद्विशेषणलाभः । आदिशब्देन
 पृथगाग्न्यायो विवक्षितः । एवञ्च ब्रह्मशब्दसमानाधिकरणनिर्देशो न ब्रह्मस्वरूप-
 परिणामप्रतिपादनार्थः, अपि तु कारणस्य स्थूलावस्थाप्रहाणाश्रयस्याब्रह्मात्मकतां
 प्रतिक्षेपार्थः । इदुशब्दस्य ब्रह्मयन्तत्वात्सामानाधिकरण्योपपत्तिः । तदपीत्यवधारणम् ।

दशायामपि अविद्यायाः सूक्ष्मोपाधेः शक्तेर्वा ब्रह्मसम्बन्धित्वेन त्वया त्वः
 दासत्रैश्च स्वीकारात् । वयं तु वाक्यान्तरानुसारेण निर्विकारनिरवद्यश्रुतिवि-
 रोधपरिहारार्थं च प्रपञ्चोपादानभूतब्रह्मविशेषणं तच्छरीरमित्यनुमःयामहः
 इति विशेषः । अविद्यामिथ्यात्वपक्षे अवधारणमसंकुचितमिति चेत्,—
 ' अग्र ' इत्यादि वैयर्थ्यस्य सद्विधानिरूपणे स्थापनात् । किञ्च—ब्र-
 ह्मादिशब्देषु स्वरूपपरेष्वपि वैशिष्ट्यलाभो दर्शितः । सञ्छब्दं तु
 विमृशामः—इदमग्रे सदेवासीदिति इदमर्थसत्ताविधिपरे वाक्ये न तावत्स-
 च्छब्देन ब्रह्मस्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यम्, अनन्तरवाक्यविरोधात् ; अन-
 न्तरमेव हि ' तद्वैक आहुस्सदेवेदमग्र आसी ' दिति । तत्र ' कुतस्तुः
 खलु सोम्यैवं स्यात् ....कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आ-
 सी ' दित्युच्यते । अत्र हि कार्यद्रव्यस्य पूर्वमविद्यामानत्वपक्षः, प्रति-
 क्षिप्यते, न पुनर्ब्रह्मात्मकत्वपक्षः, तथा सति 'कथमसतःसज्जाये ते'ति

सर्वेषु संकुचिताविषयमेव वाच्यमिति भावः । सर्वमतेऽप्यवधारणसं-
 कोचाविरोधे पराभिहितविशेषणमेव श्रुतो नाद्रियते इत्याह वयंस्त्विति । वाक्या-
 न्तरे कूलस्य ब्रह्मशरीरत्वावगमात् शरीरतया सिद्धस्यैव ब्रह्मविशेषणत्वमङ्गीक-
 रते, अधिद्याविशेषणाङ्गीकारे ब्रह्मणः सावद्यत्वप्रसङ्गात् ; शक्यङ्गीकारे ब्रह्मभि-
 क्षोपाध्यङ्गीकारे च ब्रह्मणः सविकारत्वप्रसङ्गः ; शरीरस्य विशेषणत्वाङ्गीकारे न
 सावद्यत्वम्, विकारस्य शरीरगतत्वात् न स्वरूपगतत्वमिति । वैयर्थ्यस्येति ।
 इदानीमप्यवधारणसम्भवादिति भावः । अनन्तरवाक्याविरोधादि त्वादिति ।
 सञ्छब्दस्य ब्रह्मस्वरूपपरत्वं ' असदेवे ' त्यादिना अब्रह्मकल्पपक्ष एव प्रतिशेष्यः
 स्यात्, तथायुक्तमिति भावः । तथासतीति । अब्रह्मणो मृदादर्पदोषतुल्य-
 दर्शनोदिति भावः ।

ननु ' कथमसतः सज्जायेते ' त्वयाब्रह्मणो ब्रह्मात्मकं कथं जायेते
 त्वर्थः, तत्र च न व्याप्तिसम्भवं दत्तं चेत्,—तथापि ब्रह्मात्मकमिदं जगद्ब्रह्मणः

लोकदृष्ट्या व्याप्तिप्रदर्शनायोगात्, अतः ' सदे ' वेत्यत्र वाक्ये प्रपञ्चस्यैव ' बहु स्या ' मिति वक्ष्यमाणबहुत्वावच्छिन्नसत्ताप्रतिपक्षभूते कत्वावच्छिन्नसत्तायोग एव प्रतिपादते । अतो ब्रह्मैवात्र मृग्यं न तु सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुसद्भावः । ननु सच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव ' बहु स्या ' मिति ' तदैक्षत बहु स्या ' मिति बहुभवनसङ्करूपरूपेक्षणश्रवणात् अचेतने प्रतिसंहतकरणग्रामे चेतनेऽप्ययोगात् उत्तरत्र सर्वत्र ' सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ' ' सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति ' ' सति सम्पद्य न विदु ' रित्यादिषु सच्छब्दस्य नामधत्प्रयोगाच्च ' सदेव सोम्ये ' त्यात्रापि सच्छब्देनानवाच्छिन्नसत्ताविशिष्टब्रह्मस्वरूपमेव विवक्षितमिति चेत् सत्यम्, तथापि पूर्वोक्तानुपपत्त्या स्वरूपमात्रविषयत्वासंभवेऽनुपपत्त्यन्तरेण ब्रह्मस्वरूपपरत्वे चावश्यम्भाशिनि अगत्या

कथं जायत इति प्रदर्शनायोगात्, ब्रह्मात्मकत्वस्य जगति सिद्धवत्कारासम्भवात् । नन्विति । अस्मिन् वाक्ये सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुसद्भावो न मृग्य इत्यर्थः ।

ननु ब्रह्म न मृग्यमीक्षणादिना तस्यैव स्पष्टं प्रतीतेरित्याक्षिपति नन्विति । उत्तरत्रेति । ' सन्मूला ' इत्यादिषु सच्छब्दस्य विशेषवाच्ययोगात्तापेक्षस्य समासायोगाच्च निरपेक्षेण नामत्वात्, बहुत्वावच्छिन्नसत्ताप्रतिपक्षकत्वावच्छिन्नसत्तायोगस्य च ' एकमासी ' इति क्रियापदेन कृतत्वात्, ' सन्मूला ' इत्यादिष्विव ' सदेवे ' त्यात्रापि सच्छब्दस्तत्कालेक्षणकर्तृब्रह्मण एव नाम; न च तदसाधारणप्रवृत्तिनिमित्तासम्भवः, अनवाच्छिन्नसत्तायोगस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः । नामत्र इति । ' तदर्ह ' मिति वतिः । नामत्वानुरूपमित्यर्थः । सत्यमिति । ब्रह्मपरत्वमर्ज्ञाकृतम्, स्वरूपमेवविवक्षितमित्यवधारणार्थंचिदचिद्विशिष्टाभावेऽनङ्गीकारः । पूर्वोक्तेति । लोकदृष्टव्याप्तिप्रदर्शनायोगादित्यर्थः । अनुपपत्त्यन्तरेण—ईक्षणनामभ्यामित्यर्थः । अगत्या इत्यादि । निर्विकारत्वभ्रत्यनुपपत्त्या विशेषणविशिष्ट-

श्रुत्यर्थापत्तिवलेन सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यव्यवहितसत्तावाच्छिन्नं ब्रह्मात्र
 ' सत् ' इति प्रतिपाद्यत इति निश्चीयते । तथा सति ' तद्वेदं तर्ह्य-
 व्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत ' ' आत्मा वा इदमेक ए-
 चाग्र आसी ' दित्यादिश्रुतिभिरपि सङ्गतिः सिध्यति । अस्तु वा ' स-
 देव सोम्येदमग्र आसी ' दित्यत्र सच्छब्देन ब्रह्मस्वरूपनिर्देशः; तथापि
 ' तद्वैक आहु ' रित्यादिना असत्कार्यवादप्रतिक्षेपात् कार्यद्रव्यस्य पूर्वं
 विद्यमानत्वप्रतीतेः तद्विशिष्टं ब्रह्मैवात्र सच्छब्दार्थ इति शक्यतेऽवगन्तुम् ।
 अत एव ' शरीरिभूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मादिशब्दै ' रिति भा-
 प्यमपि सुघटितम् ।

परममावश्यकम्, लोकदृष्ट्या व्याप्तिप्रदर्शनार्थञ्च सत्त्वपुरस्कारेण प्रवृत्तिर्वाच्या,
 एवञ्च साक्षात् सर्वविशिष्टरूपेणाभिमाने चिदचिद्विशेषणविशिष्टप्रतिपादनासम्भ-
 वादगत्या चिदचिद्द्वारा सत्तावाच्छिन्नं ब्रह्म सदिति प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । चिदचि-
 द्वैशिष्ट्येन हेतुना व्यवहिता चिदचिद्व्यवहितव्यवहिता या सत्तेत्यर्थः । न च शब्द-
 स्य योगात् प्रवृत्तौ विशेष्यसाक्षात्तता, ' मोक्षणीयसाध्य ' ' तीत्यादिषु मोक्षणी-
 यशब्दस्य बौगिकत्वेऽपि अप्स्येव साजस्थानी प्रचुरप्रयोगादपि प्रतीत्या विशेष्यनिरा-
 कांक्षत्ववत् ' ' मोक्षणीयास्त ' मित्यादौ तत एव समासवच्च, विशेष्यनिराकांक्ष-
 त्वस्य ' सम्भूला ' इत्यादौ समासस्य चोपपत्तेः । नन्वर्थापत्त्या उपादानत्वे विशेष-
 णवैशिष्ट्यकल्पनेऽपि न तस्य किञ्चिच्छब्दवान्यत्वकल्पकमस्ति, एवञ्चाव्यवहित-
 सत्तावैशिष्ट्य सच्छब्दार्थोऽस्त्वित्यत्राह तथा सर्वा ति । ' तद्वेद ' मित्यत्र विशेष-
 णस्य ' आत्मा वा इद ' मिति विशेष्यशब्दतः प्रतीतेस्तदुभयश्रुत्यैकार्थार्थं व्य-
 व्यवहितसत्तायोग एवासाधीयत इति भावः । अस्तुवे ति । ब्रह्मस्वरूपनिर्देशः—
 ब्रह्मस्वरूपेऽनैवेष्टिप्रसक्तप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्यवृत्तिः । ' तद्वैक आहु '
 रिति कार्यद्रव्यस्य प्राविद्यमानतयावगतस्यैव परिणामित्वात् ब्रह्मशब्दस्तद्विशिष्टपर-
 इत्यर्थः । अत एवेति । स्वरूप एव शक्यद्वौकारादित्यर्थः ।

न च अत्र शक्तिद्वयकल्पनागौरवम्, विशिष्टपरत्वे
पर्यवसानेन ब्रह्मणि सच्छब्दवृत्तेः ; स्वरूपपरत्वे तु श्रुता[त्य]र्थापत्त्या
शाखान्तरानुसारेण वा चिदचिद्वैशिष्ट्यस्यापि क्रोडीकारोपपत्तेः । न च
अत्र लक्षणा दोषः, तथापि सर्वशब्दलक्षणापक्षादस्यैवोपादेयतमत्वात् ।
यः पुनः सर्ववदार्थानुवृत्तसत्तामात्रमेवात्र सच्छब्दार्थः, स एव च ब्रह्मे-
त्याह, तत्पक्षे तु सकलश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधः, प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रसङ्गा-
भावेनाप्रकृतत्वात्, इदानीं तत्रोदास्महे । तत्रापि हि प्रपञ्चस्यैव सत्त्वं
प्रतीयमानं कार्यदशायां कारणदशायां च दशाद्वयविषयसच्छब्दद्वयेन
प्रातिष्ठितं भवति ।

ननु पक्षद्वयेऽपि विशिष्टपरत्वाङ्गीकारात् ब्रह्मणि प्रकृतौ च शक्तिद्वय-
स्यादित्यत आह न चेति । अपर्यवसानम्-विशेषणशक्तैर्विशेष्यपर्यन्तता ।
श्रुत्यर्थापत्त्येति प्रसङ्गादुक्तम् । शाखान्तरानुसारेणेति । प्रकृताभिप्रायम् ।
'तद्धेदन्तर्ह्यथाकृतमासी' इत्येतच्छाखान्तरम्, तत्समानार्थत्वापेक्षापि विशिष्ट-
परत्वमित्यर्थः । स्वरूपवाचिना विशेषक्रोडीकारे लक्षणा स्यादित्यत आह न चात्रे-
ति । न्यायानुसारिणी लक्षणा न दोषापेक्ष्यर्थः । दीपत्वमङ्गीकृत्याह तथापीति ।
किं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन तत्ताभिधानतथानुगता सत्ता सच्छब्दार्थ इत्युच्यते किं वा
सत्यभूत एव प्रपञ्चे व्यापकीभूतं ब्रह्मेव सर्वानुगता सत्ता सैव सच्छब्दार्थ इति ।
आद्य आह प्रपञ्चेति । सत्यभूतप्रपञ्चात्मकसत्तयास्तदनुगदानस्य हि न प्रपञ्चमि-
थ्यात्वापादकम्, अतस्तदिह निराक्रियत इत्यर्थः । न तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्याप-
कत्वाभावपात्रम् ; प्रस्तुतास्मिन् पक्षे कारणवाक्येन कार्यवत्तरणावस्ययोः सत्त्वं
व्यवस्थाप्यत इत्याह तत्रापिहीति । तस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । प्रतीयमानमिति
प्रत्यक्षादिनेति शेषः । 'इदं सदेवे'त्येकः सच्छब्दः, 'कथमसतः सञ्जायेत
'ततो वै सञ्जायत' इत्यपरः । विद्वान्त इवेत्यापिशब्दस्य भावः ।

किञ्च यदिदं विशिष्टस्योपादानत्वं श्रौतं कल्पितं वेति । तत्र
भवन्तमपि पृच्छामः, अविद्याविशिष्टस्योपादानत्वं श्रौतं कल्पितं वेति,
न प्रथमः, सद्व्यादिशब्देऽन्वविद्यात्तैरमस्याप्यनाग्राणात् । नाप्युत्तरः,

[१८४-पु] यद्वा तत्प्रश्न इति । सचैव सञ्छन्दार्यः सैव च ब्रह्मेत्ययमर्थः सकल
भूतिस्मृतिग्राह्यविषय इत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपं सञ्छन्दार्यं इत्यस्य पक्षेऽस्तीकृतत्वात्ततो
विशेषय्योक्तार्थः तु शब्दः । कथं भूत्यादिविरोध इत्यत्राह प्रपञ्चेति । सचैव
ब्रह्म सञ्छन्दार्यश्च इत्येतन्निरासत्याप्रकृतत्वात् तत्प्रपञ्चयत इत्यर्थः । सञ्छन्दस्याप्र
सत्तापरत्वात् निराकार्यत्वेऽपि सत्तार्थकत्वमात्रस्यानिराकार्यत्वादिति भावः । अत्र-
कृतत्वं कृत इत्यत्राह प्रपञ्चेति । मिथ्यात्वप्रसङ्गस्य कस्यापि तेनालामादित्यर्थः ।
नन्वग्रे सत्तादात्म्यप्रतिपादनादुपादानत्वपर्यवसानात्तदेव मिथ्यात्वप्रसङ्गकमित्यत्राह
तत्रापिहोति । ब्रह्मस्वरूपं सञ्छन्दार्यं इति पक्षे वर्णितरीत्या अनन्तरवाक्यपर्या
लोचनादियत्तेश्च कार्यकारणावस्थयोः सञ्छन्दस्य सत्तायोगिपरत्वात् सत्तातादात्म्य
मिह प्रतिपाद्यम्, एवञ्च प्रत्यक्षप्रमाणसत्तायोगस्य भूत्यापि प्रतिपादनात् सत्यावगेष
प्रतिष्ठितं भवति, न तु मिथ्यात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ब्रह्मणः सत्तारूपत्वे तन्निराभव
त्वादिभूतिस्मृतिविरोधः, नीरूपस्य चक्षुरादिना सत् घट इत्यादिरूपेण ग्रहणात्-
प्रत्यक्षप्रमाणविरोधः, सत्तार्थत्वे तु व्याकरणविरोधः, सञ्छन्दप्रवृत्तिनिमित्तागुशिष्ट
तत्प्रत्ययान्तत्वेन सत्सत्ताशब्दयोर्मिन्नार्थत्वात् घटादिशब्दवत् प्रवृत्तिनिमित्तवि
शिष्टवाचकत्वपर्यावश्यकतया प्रवृत्तिनिमित्तमात्रवाचकत्वमात्रमयुक्तम्, यथाऽपे
क्ष्यधिकरणे राजशब्दार्थविद्वेषणीवनेन राज्यशब्दार्थसिद्धेर्न राज्ययोगो राजश
ब्दार्थ इत्युक्तम्, तथा सञ्छन्दार्थविष्युषणीवनेन सत्ताशब्दार्थसिद्धेस्तदधिकरण
व्याप्यविरोधश्चेत्यर्थः ।

कल्पकाभावादेरविशेषत् । तत्सद्भावेऽपि प्रत्यक्षादिसमस्तप्रमाणप्रत्यनीक
 दुर्घटिताभिमतार्थकल्लप्तेरपि सहृदयसंवादिसमीचीनप्रक्रियाकल्पनस्योपपन्न
 त्वात् । मृद्घटादिदृष्टान्तेन स्वरूपोपादानत्वप्रतिपादनप्रसङ्गं तु यदि भा
 स्करादयः शृणुयुः तदा ते प्रथमप्रतीतनिर्विकारतादिमात्रव्याधातरक्षण
 कल्पितव्याधातक्षतिशतविशरारुणा भवन्मतेन नन्देयुः । नन्वविद्याविशिष्टं
 ब्रह्मास्माकं जगदुपादानम् भवतान्तु सूक्ष्मप्रकृतिपुरुषविशिष्टमिति व्यव-
 हितविकाराश्रयत्वाविशेषादावयोः को विशेष इति ; अहो महदिदमव-
 धानम् ! यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणगणदृढवधारिताचिदचिदात्मकप्रपञ्चबाधाबाधा
 भ्यामावयोर्विशेषः प्रदर्शित इति । नन्वेवमपि व्यवहितोपादानप्रतिपादनप्रया
 समुत्सृज्य प्रपञ्चसत्यत्ववृथाग्रहानुरूपे स्वारसिके स्वरूपोपादानपक्षे स्थायता

कल्पकाभावादे रिति । आदिशब्देन विशेषणकल्पनस्य ' एकमेवे '
 व्यवधारणविरुद्धत्वं गृह्यते ।

ननु निर्विकारश्रुत्यन्यथानुपपत्तिरेव कल्पिकेत्यन्ताह तत्सद्भाव इति ।
 समस्तेति । अविद्याविशेषणकल्पने तत्कार्यस्य भिष्यात्वं स्यात्, तच्च सर्वप्रमाण
 विरुद्धमित्यर्थः । दुर्घटिताभिमेतेति । सहृदयसंवादिति वक्ष्यमाणवैलक्षण्यं वि-
 वक्षितम् । प्रथमेति । ब्रह्मस्वरूपस्य उपादानस्य निर्विकारत्वस्य विकारत्वयोः सा-
 वयत्वनिरवयवयोश्च यो व्यापातः प्रथमं प्रतीतः तस्माद्ब्रह्मणाय विवर्तवादसम्बन्धी
 कृतः, स च व्याधातशतविशीर्णः, ततश्च तद्दर्शनाच्चावद्याधातरहिते स्वाभिमतस्वरूप
 परिणामवादे भास्करादयः प्रीतिमन्तो मनेषुरित्यर्थः । विशरारुर्विशरणशीलः ।
 यद्यपि ' शृणुयोरु ' इति ताच्छीलिकाऽयं कर्तृप्रत्ययः, ततश्च विदारयितेत्यर्थः
 स्यात्, तथापि कर्मकतृत्वस्य विवक्षितत्वात्, भिदुरं काष्ठमिति ' विदिभिदि—
 ञ्छिदेः कुर ' इति कर्तरि विहितकुरन्प्रत्ययान्तभिदुरशब्दवत् कर्मणि प्रयोगः ।
 प्रदर्शित इति । " वयन्तु वाक्यान्तरानुसारेण त्वादि " नेत्यर्थः ।

मिति चेत् ; मैवम्, सर्वतादात्म्ये समस्तविकारावद्याश्रयत्वावश्यभावेन निर्विकारनिरवद्यत्वश्रुतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । स्वारस्यमपि मरीचिका सलिलकल्पम् । तथाहि—तत्र भास्करमतं तावत्पृच्छामः, ब्रह्मस्वरूपमेव परिणमतीत्यत्र किमीश्वरो ब्रह्मशब्दवाच्यः? उत तदंशभूतः सूक्ष्मोऽपि दुपाधिः? उत समुदायः? उत तदुभयानुवृत्तसद्द्रव्यमात्रम्? यद्वा ब्रह्म—धर्मभूतः शक्तिविशेष एवेति; व्यतिरेकादिपक्षस्त्रत्यन्तदूरस्थतया नोपक्षिप्यते । तत्र तावन्न प्रथमः, ईश्वरांशस्य विकारानभ्युपगमात् । न द्वितीयः, ब्रह्मोपादानत्वप्रहाणप्रसङ्गात् । न तृतीयः, समुदायस्य समुदायिभ्यां भिन्नत्वे सति न ब्रह्मोपादानत्वसिद्धिः, अभिन्नत्वे पक्षद्वयोक्तदूषणस्य पुनरुन्मज्जनम् । चतुर्थेऽपि पक्षे सन्मात्रस्य सर्वतादात्म्ये चेतनाचेतनात्मकविश्वप्रपञ्चस्थदोषाधारत्वेन तदात्मकस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वश्रुतिविरोधः । पञ्चमस्तु पक्षः परिशिष्यते । तत्रापि शक्तेः ब्रह्माव्यतिरेके पुनः स एव श्रुतिविरोधः । व्यतिरेके ब्रह्मोपादानत्वमङ्गप्रसङ्गः । व्यतिरेका व्यतिरेकपक्षस्तु दुस्त्यत्वादेव दूरपरिहरणीयः । स्वाभाविकभेदाभेदवादश्च सर्वलोकविरुद्धत्वात् दुर्विचारमूल एव । तेन पक्षद्वयप्रतिक्षेपे मृषावादः परिशिष्यते । सोऽपि स्वतः प्रतिक्षेप्य एव, प्रस्फुटदोषसङ्करविपटित—त्वात् ।

पञ्चमस्ति हि । शक्तेरन्तरङ्गत्वात् तत्परिशेष इति भावः । तत्रापि न ब्रह्मोपादानत्वभूतः स्वारस्यमित्यभिप्रायेणोपपादयति तत्रापि हि । दुस्त्यत्वादिति । ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरेकायाः शक्तेर्व्यतिरेक उपाधित इति वाच्यम्, तस्यापि तथेत्यनवसेत्पर्यः । शक्तिशक्तिमतोर्व्यतिरेकाव्यतिरेकौ स्वाभाविकाभित्यागाद स्वाभाविकेति । भास्करमतप्रतिषेधप्रकारेणैव यादवमतस्य प्रतिहिततामधिमेत्याह तेनेति । मृषावादः—विषयतया ब्रह्मोपादानकल्पनादः । स्वत इति । स्वेनैव प्रतिषेधः

अवस्थान्तरयोगित्वमुपादानत्वमुच्यते ।

मृत्पिण्डघटहृष्टान्तस्तत्रैव व्युपपद्यते ॥

सर्पभूरन्ध्रमौलादिरूपावस्थान्तरान्वयः ।

रज्जौ न विद्यते तस्मादुपादानत्वमिष्यते ॥

इत्थमध्यस्तविश्वस्य ब्रह्मोपादानभाषणम् ।

लोकवेदविरुद्धत्वात्स्वयमेव निरुध्यते ॥

अतः उपादानत्वानुपपत्तिरद्वैतवादिन एवेति ॥

इति शनदूपण्यां ब्रह्मोपादानत्वान्यधानुपपत्तिभङ्गः

॥ त्रिपञ्चाशो वादः ॥

योग्यः, स्वव्याहृत इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । अत्रस्थान्तरं ति । लोकसिद्धतामुक्त्वा श्रुतिसिद्धतामाह मृत्पिण्डे ति । ब्रह्मणोऽविष्टानत्वादिकारान्वयः स्यादित्याहुः सार्पे ति । इत्थं मित्यादि । अवस्थानाश्रयस्योपादानत्वस्य लोकवेदविरुद्धत्वाद्विश्वस्याभ्यस्ततोक्तिर्ब्रह्मण उपादानत्वोक्तिश्च परस्परव्याहृते इत्यर्थः ।

एतेनेदं निरस्तम्, यदाह नवीनः—अवस्थान्तरयोगित्वं नोपादानत्वम् ; तद्विधिकारवत्कारणत्वं परिणामित्वं वा ? नाहं, यत्किञ्चित्समवायित्वस्य निमित्तता कारणत्वात्, तद्विकारसमवायित्वस्याप्येकमुदाहरणवादे तन्न सत्त्वात्, तन्नानात्वेऽपि अनित्यमृद्घटादीर्निर्गतसम्भवात्सम्भवनः, सम्यग्ज्ञस्य सम्यग्भाषयत्वनिश्चयात्, अनित्यत्वे च भावकार्यस्य सौपादानत्वनिश्चयात्, तदुपादाने तत्समवायसत्त्वे अनवस्था, अमरत्वे उपादानलक्षणाव्याप्तिः; नापि द्वितीयः, तद्वि तान्त्रिकरूपान्तराभेदः, तच्च न अभेदे, रूपान्तरत्वव्यावातात् ; तस्मात्परमते नोपादानलक्षणं निर्वहति; असम्भवे तु यदगिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत्कारणमुपादानम्, अभेदश्च मृदघट इति सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धः, अथ घट इत्यत्र स्वपकारीभूतधर्मद्वयविशिष्टाभेदविषयत्वस्य क्लृप्तत्वात् ; स चाभेदः प्रकृते तादात्म्य भिन्नत्वे यत्प्रभिन्नसाक्षात्कारम्, अस्ति हि मृदघटयोरैकतादात्म्यम्, भेदाभावे कार्यकारणभावायोगात्, उपादानो

पोदययोः सत्ताभेदाभावाच्च, दण्डवटयोस्तु नैषम्, भेदे मासमानेऽपि दण्डाधिष्ठा-
नात्तदुपहितात्तत्त्वात् घटसत्ताया अन्यत्वात्, अन्यत्वं च दण्डायभावेऽपि सन्
घट इति अनुभवत् दण्डो घट इत्यनुभवाच्च सिद्धम्; नालो घट इत्यादौ गु-
णगुण्याद्युतसिद्धसामानाधिकरण्यानुभवस्थले सर्वत्र इदमेव तादात्म्यं विषयः ;
नन्वेवमेकघटाभितरूपरसादीनां घटसत्तैकैव सत्तेति 'रूपरसादेरन्योग्यं' सामानाधिक-
रण्यानुभवः स्यादिति चेन्न, रूपाद्यवच्छिन्नतया घटसत्ताया रसादिसत्तात्मत्वाभा-
वात्, ननु मृदूघटयोर्भेदे कथमेकसत्ताकत्वम्, दण्डघटयोरेतदर्थनादिति चेत् ?
दण्डघटभेदवत् मृदूघटभेदस्य सत्तावच्छेदकाभावात्, रूपरसधोरप्यन्योऽन्यं भेदः
सत्तावच्छेदकः नस्माभ्यान्नेद्; अथवा कश्चिदनिर्वचनीयो धर्मस्तादात्म्यम्,
अतो यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत्कारणमुपादानम्, एवञ्च जगद्विवर्त्ताधिष्ठानं ब्रह्मा-
प्नुपादानम्, विवर्त्तस्याधिष्ठानाभिन्नत्वात्, ब्रह्मणः कारणत्वाच्च : अभेदश्च सन्
घट इति प्रतीतिसिद्धः सद्रूपाधिष्ठानतादात्म्यविषयत्वात्, न हि सदिति वटस्वरूप-
मेव प्रतीवते, तस्य पटादावननुगतत्वात्, नापि सत्ताजातिविशिष्टम्, अतिरि-
क्तसत्ताकश्यने गौरवात्, प्रतीतेरधिष्ठानतया सत्तादात्म्यविषयत्वेनाप्नुपपत्तेः, सामा-
न्यादौ सद्बुध्ययोगाच्च; न च बाधायोग्यत्वं सर्वं सामान्याद्यनुगतमिति वाच्यम्,
तस्या एव सत्ताया लाघवानुगृहीतानुभवेन " न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिः आत्मैव सिद्धो
द्वितीयः " इत्यादिभ्रूत्या चात्ममात्रतया सिद्धत्वात् ; अन्यथासिद्धानुभवेन भ्रूत्य-
र्थान्यथाकरणायोगात् ; नापि प्रमाणयोग्यत्वम्, अवाधितानुभवस्य प्रमाणत्वे-
वाधायोग्यत्वर्यवसानात् ; अथार्थाऽनुभवस्य तत्त्वे मिथ्यारजतादिसाधारण्यात् ;
तस्मात्कार्याभिन्नं ब्रह्म कारणं चेत्पुपादानम् ; अभेदस्याधिष्ठानतयेति ब्रह्मविवर्त्तभूतं
जगदिति ।

अर्थभावः— समवायानङ्गीकारादाथवाअविभावाङ्गीकाराच्च अवस्थांतर-
योगित्वमुपादानत्वमित्यत्र न कश्चिदोपः, एतदेव परिणामित्वमपीति, तदपि मुरपम्;
रूपान्तरयदभेदो वा, परिणामित्वम् रूपान्तरं च कार्यावायनात्तात्त्विकरूपान्तराभेदः
परिणामित्वमित्यसङ्गतम्, रूपान्तरस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतज्ञानेः । स्वसमानसत्ताकत्व-
विषयायां यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते इत्यत्र पश्यमाणो दोषोऽनुत-धेयः । सिद्धान्ते

त्विहमपि पूर्वमेव पर्यनसितम् । यदाभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत्कारणमुपादानमित्यत्रापि न दोषः, उपादानस्यैव सद्धारकोत्पत्तेः सद्धारककार्यतायाश्च सत्त्वात् । त्वत्पक्षे तदयुक्तम्, कार्यकारणयोर्भेदाङ्गीकारात् ।

ननु भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वलक्षणोऽभेदोऽस्तीत्युक्तम् ; सत्यमुक्तम्, बुद्धकण्डं तत्, तस्य मृदूघट इति सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धत्वाभावात् ; अयं घटः अयं कम्बुग्रीवः इति सामानाधिकरण्यानुभवाभिव्यक्त्यैतत्सामानाधिकरण्यानुभवाविपक्षत्वात्, त्वयैवाभेदस्यैतत्सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धत्वेऽयं घट इत्यथ स्वप्रकारीभूतधर्मद्वयविशिष्टाभेदविषयत्वस्य क्लृप्तत्वादिति हेत्वाभिधानात्, अयं घटः अयं कम्बुग्रीवः सोऽयं देवदत्तः तत्त्वमसि सत्यं ज्ञानमित्यादिषु भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वासम्भवात् । किञ्च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं यदि सामानाधिकरण्यप्रतीतिविषयः तदा मृदूघटो भिन्नो अभिन्नसत्ताकौ चेति प्रयोगः स्यात् ; संसर्गमर्थादया भानाद्यदि न तथा प्रयोगस्तदा मृदूघटावभिन्नाविति प्रयोगो न स्यात् । किञ्च तादात्म्यं हि तत्स्वरूपकत्वम्, तत्स्वरूपकत्वं च तत्स्वरूपाभिन्नत्वम्, इदं कथं भेदाभिन्नसत्ताकत्वघटितशरीरं स्यात् ? यदि तादात्म्यशब्दो रूढ इत्युच्यते एवमपि मृदात्मको घट इति प्रयोगो न स्यात्, मृत्स्वरूपं स्येति हि तदर्थः । किञ्च संघीभवन्ति ब्राह्मणा इत्यत्रेव तन्तवः पटीभन्तीति सपद्यकर्तारि चिन्तनं स्यात्, जायमानात् पटान्निजतया सत्पद्यकर्तृत्वासम्भवात् । कार्यकारणयोर्भेदे अवयवभिन्ने त्वयोक्तो गुरुत्वाधिक्यप्रसङ्गोऽवर्जनीयः ।

अपि च असत् उत्पत्त्यसम्भवात् घटस्य सूक्ष्मरूपेणावस्थानं कार्यस्य स्वयोन्यते, तत्ताजातस्य सूक्ष्मरूपस्य जातस्य घटस्य जाभेदः कथमुपपद्यते ? नचात्रापि भेद एव, असत् उत्पत्तिप्रसङ्गात्, सूक्ष्मरूपकल्पनावैयर्थ्याच्च । तथा च पिण्डरूपेण प्रागवस्थानं पश्चात् घटरूपेणोत्पत्तिरित्येव वक्तुमुचितम् ।

किञ्च । मृत्पिण्डो घट आसीदिति प्रतीतिर्न स्यात् । “ पुनरावृत्तः स्वर्णं पिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत ” इति च भाष्यम् । पिण्डरूपकार्यं घटरूपकार्याद्विज्ञमेव हि मतम् । न च तत्र तादात्म्यसम्भवः, तत्राभिन्नसत्ताक

त्वांसिद्धेः, सा च पिष्टाभावेऽपि घट इत्यनुभवात् घटाभावेऽपि पिष्ट इत्यनुभवाच्च भिन्नैव सिद्धा । किञ्च द्रव्यं घट इत्यत्र द्रव्याभिन्नसत्ताकत्वं रूपी घट इत्यत्र रूप्यभिन्नसत्ताकत्वं च विषय इति स्यात्, तत्रश्च घटे द्रव्यत्वरूपे न स्याताम् । किञ्च—'यवमयश्चरभंरती' त्यादौ विकारार्थप्रत्ययानुपपत्तिः, यवस्य चर्वपेक्षया भिन्नसत्ताकत्वात्, अवघातादिना यवनाशेऽपि चरुप्रतीतिः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया एकस्य कारणस्य स्वरूपे ज्ञाते कार्यस्य सर्वस्य स्वरूप ज्ञातं स्वरूपस्यैकत्वात्, स्वरूपं चाधिष्ठानसत्तिति स्वरूपत्वयोज्यते, तथा च "मृत्पिण्डेन सर्वमृगमयं विशातं स्या" दित्यसङ्गतम्, पिष्टघटयोरभिन्नसत्ताकत्वाभवात् । एवं "सदेष सोम्येदमग्र आसी" दित्यनुपपन्नम्, एकया हि सत्तया उभयोस्तुल्यः सम्बन्धो वाच्यः, अथ हि सर्वस्य ब्रह्मण्यप्यस्तत्त्वं सम्बन्धः, ब्रह्म तु नाप्यस्तम्, अतो 'यद्गु स्यां प्रजायेय' 'सद्य त्यच्चाभव' दित्यादि बहुसामञ्जस्यम् । 'सदे' वेति सञ्चन्देन महतिविश्रयायामप्यसिद्धान्तः, ईक्षणभृतीसत्यधिकरणव्याघातः, अद्वितीयान्वयानुपपत्तिश्च ।

यसु सन् घट इत्यादौ सद्रूपाधिष्ठानसञ्ज्ञेदाभाव एव विषय इति । तत्र, मृदूघट इत्यादावभिन्नसत्ताकत्वैव विषयत्वोक्तेरनुगमात् । न च सर्वत्र तत्त्वतियोगिकसञ्ज्ञेदाभावा एव तादात्म्यं विषय इति वाच्यम्, सञ्ज्ञेद इति भेदस्य पारमार्थिकत्वविवक्षायां दृष्टघटयोरपि तादात्म्यप्रसङ्गः, व्यावहारिकत्वविवक्षायां मृदूघटयोरपि भेदस्य व्यावहारिकत्वेन तत्रापि तादात्म्याभावप्रसङ्गात् । सञ्ज्ञेदाभावशब्देन सत्तावच्छेदकभेदाभावविवक्षायां भेदत्वाविशेषेण सर्वस्यापि भेदस्य सत्तावच्छेदकत्वात् मृदूघटयोस्तादात्म्यं न स्यात् ।

किञ्च—किमिदमभिन्नसत्ताकत्वम् ? उभयोरेकसद्व्यस्तत्त्वज्ञेत् ; घटघटयोरपि तादात्म्यप्रसङ्गः, प्रपञ्चब्रह्मणोः तदभावप्रसङ्गश्च । घटेनाकाशवत् एकेन भिन्ने सदशे इतरस्याध्यासशेदुभयाधिष्ठाने औपाधिकभेदस्याप्यभाव इति पर्यवसितम् । ततश्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्यप्रसङ्गः, घटसत्ताया एव रूपस्पर्शाधिष्ठानत्वात्, एकरज्ज्वारेऽपि तयोः सर्वमूदलनयोस्तादात्म्यप्रसङ्गश्च । अन्यतराधिष्ठानतावच्छिन्ना

धिकरणताकारमित्याभिधानतायाश्चेत् ; अवच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वे
रूपस्पर्शयोस्तादात्म्यप्रसङ्ग एव । अवच्छेदकत्वं सम्बन्धविशेषश्चेत्किमेतावद्दूरभा
वतेन ! सम्बन्धविशेषः तादात्म्यमिति सुवचत्वात् । किञ्च—इदं सामानाधिकरण्यनिष
न्धनमिति कुपे दृष्टम् ? इदं रजतमित्यनेति चेत् ; इदानीं प्रपञ्चमिध्यातव्यं वि
प्रतिपन्नतया तत्र साक्षाधिष्ठानरूपासिद्धेः । सामानाधिकरण्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या
कल्पने अयं घट इत्येषामभेद एव कल्प्येत, तस्यैवोपपादकत्वात्, अन्वयोपपाद
कत्वेनाकलनस्यापि कल्पने इदमेव कृतः कल्प्यते ! सर्वातपन्नमद्युतसिद्धावयव तादा
त्म्यमिति कुतो न कल्प्यते ! तत्सम्बन्धिन्याभेदप्रवेशादिति चेत् ; साक्षात्स्वरूपे
भेदप्रवेशान्निर्दमईम् । अभिन्नसत्ताकत्वमेव तादात्म्यं चेत्, इतोऽप्यस्य कलत्
स्वरूपाभेदभेदाविशेषात् कलत्तत्वात् घटकलशसामानाधिकरण्यप्रसङ्गाच्चाद्युतसिद्धे
रेव तादात्म्यरूपत्वं कल्पयितुमुचितम् । अकल्पनमेव वा । कथं तर्हि मृदघटः
नीलो घट इति सामानाधिकरण्यम् ? अयं घट इत्यत्र कथं सामानाधिकरण्यम् ?
अभेदादिति चेत् ; कथमिह तत्र स्यात् ? बाधादिति चेत्, कथं तर्हि अभिर्भा
णक इति ! उपचारादिति चेदिहापि तथास्तु ।

ननु प्रतीतौ कथमुपचारः ? तस्य शब्दधर्मत्वादिति चेत् ; सामानाधि
करण्यमपि शब्दधर्म एवेति कथमुपचारो न तस्योपपादकः ? अस्तु या सामानाधि
करण्यं प्रतीतिधर्मोऽपि, तस्य भेदगोचरत्वाज्जातिरिच्यते, तदव्याभेदस्यैव प्रतीतिः
कथं भेदः ? युक्तिरिति चेत् ; तर्ह्यभेदप्रतीतिभूत इति किन्तुपपादनाय शब्द
विषाणकल्पनतया ? भूतिरपि मुख्यार्थासम्भवे तत्त्वमसिबल्लक्षणया नेतव्या ।

ननु मृदघट इति तावत् सामानाधिकरण्ययोगो दृश्येत, अयं च प्रयो
गोऽप्यविशेषप्रतीत्या विना नोपपद्यते, अतः प्रयोगानिमित्तज्ञानस्य विषये निरूपिते
मृदघटयोः कार्यकारणद्वारेणोदात्तमवात्, अभेदं विना सामानाधिकरण्यायोगात्,
घटकलशयोरिवापययित्वाच्च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं विषय इति कल्प्यत
इति चेत् ; अन्यत्र कलत्ताभेदभूमस्यैव सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वरूपतौचित्यात्,
मृदघटयोगोदात्तपदार्थत्वम् । किञ्च—तयोरेणोदगोचरायाः प्रतीतिरन्यविषयत्व

कल्पनादपि निर्धिष्यत्वकल्पनमेव धरम् । किञ्च कार्यकारणयोरभेदप्रतीतिस्ताव
ददुरपह्नुवा, “ यथा सोम्ये ” ति वाक्येनापि दृढीकृता, अतोऽभेदस्य दुरपह्न
वत्वात् कार्यत्वमनिर्वचनीयत्वादुपपादय, किमनया अभेदप्रत्यक्षापह्नवसामानाधि
करण्यानिर्वाहकस्त्वप्युक्तकल्पनावैयाकुल्या, अवस्थाया एव कार्यत्वं द्रव्ये कार्यत्वव्य-
पदेश औपचारिकः, कादाचित्कावस्थायोग एव वा कार्यत्वमिति वा कल्पय ।
एतेन पृथक् सत्ताशून्यत्वं तादात्म्यमिति निरस्तम्, तस्यापृथक्सत्ताकत्व एव
पर्यवसानात्, सत्ताशून्यत्वस्य दण्डघटादिषाधारणत्वात्, ब्रह्मण्यभावात् पृथक्
पदवैयर्थ्यात् । सत्तावच्छेदकभेदशून्यत्वं तादात्म्यमिहोपपत्तिश्च
तदभ्यस्तत्वम्, तदा सत्तावच्छेदकमिति व्यर्थम् । भेदाभावे कार्यत्वानुपपत्तिश्च
त्वयैवोक्ता भेदस्य सत्ताभेदकत्वाभावविषयायां भेदे वैयर्थ्याभावाद्बोधोपपन्नवैयर्थ्यात् ।
भेदो हि सत्ताभेदकताप्रयोजकः, यथा दण्डघटयोः स्वयं भिन्नत्वात् सत्ता भिन्ना,
मृदघटभेदस्तु मृदघटयोर्न सत्ताभेदकताप्रयोजकः, अतस्त्वत्तावच्छेदकभेदशून्यत्वं
तादात्म्यमिति चेत् ! भेदत्वाविशेषे कथमिदं वैयर्थ्यम्, वैपरीत्यस्यापि
सुयवत्वात् ।

ननु भिन्नाविभाविति दण्डघटयोः प्रत्यक्षेण भेदो दृश्यते, मृदघटयो-
स्तु नैवम्, किम्वन्तुमीयते—इति वैयर्थ्यान्मृदघटयोर्भेदो न सत्तावच्छेदक इति
चेन्न,— परोक्षत्वापरोक्षत्ववैयर्थ्यस्यापि वैपरीत्यप्रयोजकत्वशङ्काया निवारकाभावात् ।
एतेन सत्तानवच्छेदकभेदवत्त्वमित्यपि निरस्तम् । किञ्च अभिन्नघटाकत्वमित्यत्र
सत्तया कः सम्बन्धो विवक्षितः ? नतावत्तादात्म्यमेव, आत्माश्रयात् । नापि तावत्
त्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वं सम्बन्धः । सर्वस्यापि सत्तासम्बन्धराहित्येनातिमहत्त्वात् ।
घटादेर्मृत्सत्तातिरिक्तवाध्यायवच्छिन्नसत्तासंयोगित्वाद्द्रव्येष्वन्यासेः । अस्य सम्ब-
न्धत्वासम्भवाच्च । न हि जलगणधैत्यातिरिक्तधैत्यराहित्याद्द्रव्यौ शैत्यविशिष्टप्र-
त्ययः । नापि संयोगः अद्रव्येष्वसम्भवात् । न च सत्तासम्बन्धसत्ताप्रतियोगिक
भेदाभावः, भिन्नत्वेन प्रपञ्चस्य सत्तया भिन्नत्वात् । न च पारमार्थिकभेदाभावः,
पारमार्थिकभेदस्याप्रसिद्धेः । न च ब्रह्मैव तादशोभेदः, प्रपञ्चेन सम्बन्धस्यानिरु-

पणात्, निरधिकरणत्वाच्चातिप्रसङ्गतादयस्यात् । नाप्याधिष्ठानाध्यस्यमानभावः सम्बन्धः, तस्य सन् घट इति प्रतीतिविषयत्वासम्भवात् । अप्यस्यमानत्वञ्च तद् भेदेनोत्पन्नत्वं तदभेदेन प्रतीयमानत्वं वा न सम्भवति, अभेदासम्भवात् प्रतीतिविषयत्वाभावाच्च । न च सत्तावच्छेदकत्वं सम्बन्धः, सम्बन्धमन्तरेणावच्छेदकत्वासम्भवात् ; तस्य प्रतीतिविषयत्वासम्भवाच्च । अनिवचनीयः कश्चिद्धर्मस्तादात्म्यमित्यपि न, तस्याभेदादन्यत्वे सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वाभावात् । अन्यत्वे तद्व्याप्यत्वे च भेदे विद्यमाने तदयोगात्, उभयोस्तुल्यसत्ताकत्वात् ।

नन्वभेदः प्रातिभासिकः, यौक्तिको भेदो व्यावहारिक इति चेन्न, “ यथा सोम्येति ” भतिविरोधात् । न हि प्रातिभासिकाभेदमात्रेण ततो भिन्नस्य तज्ज्ञानेन ज्ञातता सम्भवति । यच्च ब्रह्माभेदः सन् घट इति प्रतीतिसिद्ध इति ; तन्न, घटादेरेव सत्त्वात्, अन्यथा तस्याः प्रतीतेर्भ्रमत्वप्रसङ्गात् । किन्तर्हि सत्त्वम् ? उच्यते । अस्तिनास्त्योः परस्परप्रतिषेधकता नावत् सर्वलोकविदिता, नास्तीति चेह नास्तीति इदानीं नास्तीत्यधिकरणसापेक्षभावप्रतियोगित्वं प्रतीयते, यत्र चाधिकरणविशेषाप्रयोगः तत्रापि विवक्षित एव सः, प्रकरणादिना तन्निर्धारणम् ; योऽपि समवायो नास्तीत्यादिप्रयोगस्त्वोऽपि सर्वदेशसर्वकालाभावप्रतियोगित्वगोचरः ; न च तादृशाभावाप्रसिद्धिः, अभावे एकत्वस्याविवक्षितत्वात्तत्र तत्र प्रसिद्धा एषाभावा विवक्षिताः, संयोगादतिरिक्ते प्रसिद्धे उक्तमभावप्रतियोगित्वमारोप्यते, अनारोपमूलकसमवायनियेषस्तु संयोगादतिरिक्तः प्रतियोग्यतिरिक्त सम्बन्धो न भवतीत्यादिरूपः ; एवं चेह घटो नास्तीत्येतत्प्रतिषेधकतया इह घटोऽस्तीत्यस्य एतदेष्टीयाभावप्रतियोगित्वाभावो विषयः, इदं वस्तुस्वरूपमस्तीत्यादेः सर्वकालवर्त्यभावप्रतियोगित्वप्रतिषेधात्मकत्वाच्चादृशाभावप्रतियोगित्वाभावो विषय इति । यद्वा अस्तीति स्वार्थिकप्रत्ययवदनतिरिक्तार्थः, अत एव ह्यात्मभरणवचनत्वमुच्यते, आत्मशब्दः स्वरूपवचनः, तिङन्तस्य साध्यरूपेण प्रत्यायकत्वमर्थादाः सारेण भरणशब्दप्रयोगः, अस्तिप्रयोगश्च अनतिरिक्तार्थत्वेऽपि कारकपदानां क्रियापदेन विना बोधकत्वाभावात् । कालान्वयार्थश्च इह घटस्तद्व्यतिरिक्तमस्तीति प्रयोगस्तु

इह घट इत्येतावन्मात्रोक्तौ उत्पत्तिविनाशादिसाधारणतया तदाकांक्षानिवृत्तये ।
क्रियान्तराप्रयोगादेव तदाकांक्षा निवर्तते इति चेत् ? सत्यम्, अत एव हि वा-
चिदिह घट इत्येतावन्मात्रं प्रयुज्यते । प्रकारस्य प्रकारान्तरादूपकत्वादयमपि प्रयो-
गो युज्यत एव । न तु सत्त्वप्रतीत्यर्थोऽयमस्तेः प्रयोगः, देवदत्तो भुङ्क्ते यशदत्तः
पचति विष्णुभिन्नो गच्छतीत्यादौ अस्तेरप्रयोगात् । तत्राप्रयोगो हि क्रियापदान्तर-
सत्त्वेन वाक्यस्यान्वयबोधसामर्थ्यात् । साजति प्रयोगः कालार्थश्च । यद्वा प्राप्ता-
णिकत्वं सत्त्वम्, तच्च प्रमाविषयत्वम्, स च प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वात् परोक्षा
परोक्षसर्वप्रमाणगोचरः, अत एव घटज्ञानमात्रात् ज्ञानान्तरमनोपेक्ष्य 'घटोऽस्तीति
प्रयोगः । सत्त्वस्य सर्वज्ञानगोचरत्वात् । अस्तेः प्रयोगः पूर्ववत् कचिद्वाक्यवि-
धये कचिद्विमतिपत्तौ साधनमतिशयम् । अथ वा बाधायोग्यत्वं सत्त्वम् । न चे-
त्ताद्यवानुगृहीतप्रत्यक्षांशुभेनात्ममात्रस्यैव सत्त्वम्, अनन्तरपदार्थिना बाधितस्व-
रूपने गौरवात् ; सर्वप्रतीत्यप्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः । नचाबाधितत्वं ब्रह्मणि
प्रत्यक्षं विपर्ययकं शक्नोति । ब्रह्मस्फुरणस्य प्रकाशमात्रतया, तेन बाधायोग्य-
त्वप्रकाशासम्भवादद्वैतभूतिरीश्वराद्वैतनिषेधादिपरा ।

एतेन विषयतोपादानत्वव्याघातपूदर्शनेन श्रुतिव्याघातोऽपि दर्शितः ।
सिद्धयया तावद्विषयपक्षो व्यवहस्यते, स्तब्धोसीत्यनेन आदेशमप्राक्ष्यः, येनाभूत-
मित्यादिपूतिपक्षनिमित्तोपादानत्वविशिष्टज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं पूतिपक्षः । अतस्त-
द्विक्रद्धे विवर्त्तवादः । आदेशशब्दस्य निष्पन्नपरत्वमाचार्यैरेव उपपादितम् ।

एवं " येनाभूत " मित्यनेनापि व्याघातः, प्रब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यभि-
व्यावस्तुनोरत्यन्तविलक्षणतया अन्यतरज्ञानेनान्यतरस्य ज्ञातत्वात्सम्भवात् । अधि-
ष्ठानज्ञानेनाप्यस्त ज्ञात भवतीति यद्युच्येत, तदा भूतान्यभूतान्योत्पन्नप्रसङ्गः ।
शुक्तिज्ञानस्यैव रजतज्ञानत्वप्रसङ्गात् । नन्वज्ञातस्य स्वरूपं ज्ञात भवतीत्यर्थः, मि-
थ्याभूतस्याधिष्ठानातिरेकेण स्वरूपभावादधिष्ठानमेव तस्य स्वरूपमिति चेत् ?
किमयं स्वरूपशब्दो लाकड्युत्पन्न एव, उत त्वया परिभाषितः ? नायः, घटस्व-
रूपमित्यत्र स्वरूपशब्दस्य घटार्थकत्वेनैव व्युत्पत्तेः ; इहापि तथैव विवक्षाय-

ज्ञातत्वात्सम्भवरूपदोषतादवध्यात् । न द्वितीयः, अश्रुतशब्देन पारिभाषिकस्वरूप-
शब्दापेक्ष्याने लक्षणाप्रसङ्गात् ।

“ कथन्तु भगव इत्य ” नेनापि व्याघातः, विवर्तपक्षे शङ्कानुदयात् ।
एवं दृष्टान्तवैयर्थ्यञ्च, मृच्छानेन सर्वस्य ज्ञातता हि तत्र प्रतिपाद्यते, तच्च कार्य-
कारणयोरभेद एव युज्यते, न तु कार्यस्य मिथ्यात्वे ।

एवमन्यज्ञानेनान्यस्य ज्ञातता कथं भवति ? कार्यञ्च भिन्नमेव, पृथु-
ध्नोदराकाररूपरूपभेदात् नामभेदाच्चेति नैयायिकाशङ्कानिरासार्थेन ‘वाचारम्भण’
मित्यनेनापि व्याघातः । तत्र “ वाचारम्भणं मृत्तिकेत्येव सत्य ” मिति कार्य
मिथ्यात्वं कारणसत्त्वं च प्रतिपाद्यत इति चेत् ? किमिदं कारणसत्यत्वम् । पार-
मार्थिकत्वे अद्वैतहानिः, व्यावहारिकत्वे कार्यस्य मिथ्यात्वं यदि प्रातिभासिकत्वेन
तदा मृदोऽपि कार्यत्वात् मृदघटयोस्त्वत्वे न विशेषः । यदि व्यावहारिकत्वेन
मिथ्यात्वं तदाप्ययमेव दोषः, कार्यस्यैव मिथ्यात्वस्य वाच्यत्वात् नामधेयग्रहण-
वैयर्थ्यञ्च । “ मृत्तिकैव सत्ये ” ति वाच्य इति करणवैयर्थ्यञ्च । सिद्धान्ते तु
वाचा वागर्थे, अव्ययनेन वसतीतिवत् प्रयोजनस्य हेतुतया निर्देशः, इदमुपल-
क्षणम्—रूपरसापि ग्रहणात्, वागर्थे हानाद्यर्थेच, विकारः—अवस्था, नामधेयं च
आरभ्यते—सृज्यते । हेतुमाहमृत्तिकेति, या सा मया पूर्वाह्णे मृत्तिका दृष्टा
सैवेदानीं घट आसीदित्यवाधितप्रत्यभिज्ञानात् द्रव्यस्य भेद इति भावः ।

एतेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपाद्याः ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नत्वापि
मिथ्यात्वात् ब्रह्मव्यतिरेकेण ज्ञातव्यान्तरं नास्तीत्यत्र तात्पर्यम्,
अत एव हि वाचारम्भणमिति दृष्टान्ते सर्वस्य मिथ्यात्वेन
ज्ञातता प्रतिपाद्यते इति निरस्तम् । किञ्च यदि ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं
भवतीत्युच्येत, तदा सर्वशब्दस्याधेयपरत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञातव्यमदोषं
ज्ञातं भवति, इतरस्य मिथ्यात्वेनाज्ञातव्यत्वादिति वक्तुं शक्येतापि, नचैव भूयन्,
अपित्यभूतं भूतं भवतीति । तत्र ब्रह्मणि भूते पूर्वभूतं तदेव ब्रह्म भूतं भवतीत्य
वक्तव्यतया अन्यभूतं भवतीत्यर्थः प्रतीयते ।

ननु दृष्टान्ते " सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या " दित्युक्तेः दार्ष्टान्तिके तद्वि-
वक्षितमेवेति चेन्न ; दृष्टान्तबलात् सर्वत्वलाभे तत्समानार्थत्वाय तद्वत् कृत्स्नस्य
तत्कार्यतया तदभिप्रायेण ज्ञातत्वेन विवक्षणीया, न तु कृत्स्नस्याज्ञातव्यता ।
दृष्टान्ते हि सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्युच्यते, न हि तत्र कृत्स्नस्य मृण्मयस्या-
ज्ञातत्वं मृत्पिण्डस्य ज्ञातव्यत्वं च विवक्ष्यते ।

एतेन दार्ष्टान्तिक एवास्मिन्नेवात् सर्वत्वलाभ इति निरस्तम्, तत्राभे-
दपि दृष्टान्तवैषम्येन इतरज्ञातव्यत्वविवक्षाया असम्भवदेव । तदसम्भवश्च जला-
हरणाद्युद्देश्यसिद्धये घटस्यैव ज्ञातव्यत्वात् । तदर्थमेव हि मृत्पिण्डस्य
ज्ञातव्यता ।

एवं " सदेव सोम्येदमग्र आसी " दित्युक्त विवर्तयक्षे इदं द्रष्टव्यं
वैदर्थ्यम् । स्वरूपोपादानत्वपक्षे ' अग्रे सदेवासीत् तदैक्षत तत्तेजोसृजत ' इत्येव
पर्याप्तेः । सिद्धान्ते तु इदं ग्रहणाभावे ब्रह्ममात्रस्य पूर्वगवस्थानेऽप्येव तस्यैव ब्रह्म-
भवनमभिधाने स्वरूपोपादानत्वशङ्का स्यादिति अस्यैव सूक्ष्मरूपेणावस्थानमुच्यते
' इदं सदासी ' दिति, ईक्षणसहकारादनेन विशिष्टोपादानसिद्धिः । किञ्च नदीदं
सदिति सत्यमिच्छावस्तुनोऽस्मान्नाभिकरणव्यपदेशस्तम्भवति । नहि रजतं शुक्ति-
रासीदिति व्यपदिशन्ति । व्यपदिशन्ति हि रजतमिति इति चेत् ? किन्तवः ?
स व्यपदेशो भ्रान्तिमूलः । तदभावे च कथं भ्रान्तो व्यपदेशः ? सदेवासीदित्
नासीदित्युक्ताश्चाह रः । शुद्धिमिच्छतो मूलतो हानिश्च, उपादानत्वप्रतीतेर्हि
मिथ्यात्वं सिद्धावधिपितम्, सैवासिद्धा, न. हे मेदे देवदत्त एवासीन्नान्य इत्युक्ते
देवदत्त इतरेषामुपादानमिति प्रतीयते । अयं घटः पूर्वं मृण्मात्रमासीदिति वि-
दममे सन्मात्रमासीदित्युक्तौ हि उपादानत्व सिध्येत् । तथोक्तौ चानेन वाक्येन
सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधात् प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरित्येत्तत् व्याह्रियते ।
सजातीयविजातीयशून्यं यदस्ति तदासीदित्युक्तौ न दोष इति चेन्न;—पूर्वं कार्या
भावमात्ररतिपादनस्यैव कारणत्वप्रतिपादनोपयोगितया मिथ्यात्वप्रतिपादनस्या-
नुपयोगात् ।

एवं “ तद्वैक आहु ” रित्यादिना कार्यस्य प्रलयकालेऽपि सत्त्वप्रति-
पादेनन तार्किकमतनिराकरणेनापि व्याघातः । न च तद्वाक्यं शून्यवादिनिराकर-
णार्थमिति वक्तुं शक्यम्, सर्वदा शून्यत्ववादिमिरग्र इति विशेषानभिधानात्,
जायत इत्यनभिधानाच्च । अतोऽनुवादस्यायमर्थः—इदं प्रलयकाले अविद्यमानमेवा-
सीत्, कथं तर्हि सर्गसम्भव इत्याशङ्क्य कर्तृसद्भावमाह एकमेवेति, एकशब्दः
प्रधानपरः, ईश्वरो विवक्षितः; घटादिरूपकार्य इय कर्तापेक्षितः, न च जीवस्य
तदानीं करणकलेवरादिधिधुरस्य कर्तृत्वमुपपद्यते । ततस्तद्देधुर्यात् कथं सर्ग इत्य-
त्राह अद्वितीयमिति ; कर्मन्तरनिरपेक्षमित्यर्थः । कार्यत्वं हि सकर्तृकत्वेन व्याप्तं,
न तु द्विकर्तृकत्वेनाप्रयोजकत्वात्, कचिद्बहुकर्तृकत्वदर्शनात्तत्प्रसङ्गाच्चेति भावः;
सहकार्यपेक्षायामाह असत् इति । तस्मादेकशब्दोदितादीश्वरादसत्तः प्रागभावाच्चे-
त्यर्थः; कार्योत्पत्तिक्षणे अविद्यमानात् हेतुत्वमात्रविवक्षया पश्यमी । उत्तरस्याय
भावः । कथमिति मृदादेर्विकारादिस्पर्शमात्रदर्शनात् कार्यव्रत्यस्य कारणाभेदात्
प्रागभावासिद्धेश्चेति ।

एवं “ बहुस्यां प्रजायेये ” ति व्याघातः, अभेदानुपपत्तेरेव । प्रजाये-
येति च व्यर्थम् । सिद्धान्ते तु स्वस्य बहुभावात्सिद्धिद्वारा सर्गसङ्कल्प उच्यते ‘ प्र-
जाये ’ येति, प्रजनयेयेत्यर्थः । ‘ तत्तेजोऽभव ’ इति वक्तव्ये ‘ तत्तेजो सृजते ’
त्यस्वरसम् । सिद्धान्ते तु द्वात्सर्गोऽभिधीयते—स्वरूपाभेदभ्रमव्यावृत्तये । एवं
ब्रह्मोपादानत्वस्य विशेषणस्य चाभ्यासाद्विशिष्टोपादानत्वतात्पर्य स्पष्टम् । अपागाद-
ग्नेरौगन्तव्यमित्यादिना कार्यमिध्यात्वं प्रतीयत इति चेन्न,— अग्निस्वरूपमङ्गीकृत्या
ग्नित्वस्यैव निगमात् । तस्मादवयवनिराकरणमिह क्रियते, समुदायातिरेकेणावयवि-
नोऽभावादिग्नित्वजातिर्दूरोत्सारितेत्यर्थः ।

“ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे ” त्यनेनापि व्याघातः ।
कथमेतदात्म्यम् । चेतनाचेतनगतदोषस्य ब्रह्मण्यपि प्रसङ्गादित्यत्राह ‘ तत्सत्यं ’
मिति । तत्र हेतुः ‘ स आत्मे ’ ति, शरीरीत्यर्थः । समभिव्याहारविशेषविधुरस्या-
त्मशब्दस्य शरीरप्रतिसम्बन्धिष्वेव स्वास्स्यात् । एवं “ तत्त्वमसी ” त्यनेनापि

व्याघातः, शरीरित्वेन विशिष्टोपादानत्वमुपपाद्य कार्यविशेषे तदुपसंहारात् । एवं
“ ब्रह्मवा इद ” मित्यादिश्रुत्यन्तरैरपि व्याघातः ।

संक्षिप्यमहावाक्यतात्पर्येणापि व्याहन्यते विवर्तवादः । तथाहि-पुत्रानु-
कम्पया तस्य मोक्षसाधनज्ञानमुत्पिपादयिषुर्निमित्तोपादानत्वविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य मोक्ष-
साधनत्वम्भवानस्तदुपदेशायोद्युक्तोऽप्यगौरवमनुसन्धाय जिज्ञासामुत्प्रेनेममर्थमुपदेष्टुं
तस्य जिज्ञासोपादानाय एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपक्षिप्य तस्य जिज्ञासामुत्पाद्युत्तेन
पृष्टस्सन् ‘ सदेवे ’ त्वारभ्य षट्भिः खण्डैः कारणत्वमुपदिदेश । पुत्रोऽपि जिज्ञा-
सितमर्थं ज्ञातवान् । पुनर्ज्ञातव्यान्तराभावात् । “ तद्धास्य विजज्ञाविति विजिज्ञा-
वि ’ इत्युपसंहृतम् । जिज्ञासानिवृत्तेश्च श्वेतकेतुः पुनर्न पप्रच्छ । अतो, निमित्तो-
पादानत्वविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनतया महावाक्यतात्पर्यविषयत्वात्, तद्वि-
रुद्धो विवर्तवादः । उत्तरखण्डानां किं प्रयोजनमिति चेत् ? उक्तार्थस्थिरीकरण-
मिति ब्रूमः । शिष्यस्य जिज्ञासानिरेहेऽपि स्वोत्पादितं ज्ञानं दृढीकर्तुं आचार्यः
शिष्यानुकम्पया उक्तमेवाथं दृष्टान्तादिभिरुपपाद्य उपसङ्गहार । तत्रचेतनोपादा-
नस्य सद्धारकत्वञ्च दृढयति, “ स्वप्नान्त ” मिति । चेतनस्य सुषुप्तौ ल्योपपादना-
स्तस्य प्रलयोत्पत्तिसम्भय उक्त इति चेतनानुपादानत्वश्चाङ्गाव्यावृत्तिमुखे कारण-
वाक्ये ‘ इद ’ मिति चेतनोऽपि संगृहीत इत्युक्तं भवति । स च लयः सद्धारका-
वस्थाप्रदानमेष, न ॥ द्रव्यस्वरूपनाश इत्यभिप्रायेणाह “ यथाशकुनि ” इति ।
बन्धनं सूतबन्धनशास्त्रा, मनो-जीवः, प्राणः-परमात्मा । शकुनिर्निर्ध्यापारतया
बन्धनं प्राप्य यथा तिष्ठति तथा जीवः स्वव्यापारभूतज्ञानविकासावस्थां विहाय
‘ परमात्मानं प्राप्य तिष्ठतीत्यर्थः । चेतनोपादानत्वमेष प्रकारान्तरेणोपपादयति,
“ अज्ञानाय ” इति शरीरस्य सृष्टिवाक्योक्तभूतज्ञातमकृतत्वं युक्त्या पूसाप्य, तद्वि-
शिष्टचेतनोपादानत्वमिह प्रतिपाद्यते । “ सदायतना ” इति स्थितिरुक्ता, “ स-
त्प्रतिष्ठा ” इति लयः । प्रागुक्तं शरीरस्य भूतत्रयात्मकत्वं सारयति ‘ यथापि ’
इति । त्रिवृत्करणार्थं भागत्रयसम्भावनार्थमन्नगदितमितादिनोक्तमिह सारितम् ।
सुषुप्तिवृत्त्यन्तरमप्याह ‘ अस्य सोम्ये ’ इति । तेजः शब्दो जीवपरः, स्वप्रकाश

त्वात्प्रकाशवत्त्वाच्च । ' स य ' इति । ' सदेवे ' त्यत यत्सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं
 वस्तुत्वं तदेवेदानीं मुपुष्टौ लयस्यानत्वेनोक्तमित्यर्थः । सद्धारकत्वस्याष्टपार्थमाह
 ' ऐतदात्म्य ' मिति । एष आत्मा यस्य तदेतदात्म्यम्, स्वार्थे ध्यञ् । दोषा-
 न्वयप्रसङ्गादिदमनुपपन्नमित्याशङ्क्य स्वरूपाभेदो न विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह-
 ' तत्सत्य ' मिति । हेतु माह ' स आत्मे ' ति । उक्तमुपादानत्वं विशेषे उप-
 संहर्त, ' तत्त्वमसी ' ति । उक्त सद्धारकावस्थाभयत्वेनोपादानत्वं नवकृत्योऽभ्यस्य
 दृढीक्रियते । याद स पत्तिमात्र लयः कथं सुप्ता न जानीयुः, शकुनिर्हि जानातीत्य
 मिप्रायेणाह ' भूय ' इति । सुषुप्तिदशायां शरीरविशिष्टस्य न लयः, किन्तुशान्
 यिकासावस्याविशिष्टस्यैवेत्यभिप्रायेणाह, ' त इहे ' ति । शकुनेर्बन्धनादागतस्य
 तज्ज्ञानदर्शनात् तद्वादहापिज्ञानं स्वादिति शङ्कापि दृष्टान्तेन परिहार्येत्यभिप्रायेणाह
 ' भूय ' इति । ' समुद्रा ' दिति । मेघैः समुद्रादप उद्भूत्य वर्षणादि नद्यः पूव
 हन्तीति भावः । इम समुद्रादागता उत्थाने न शरीरवृष्टिरित्यभिप्रायेणाह ' त
 इहे ' ति । नदीदृष्टान्तेन स्वरूपविकारः पूतीयत इत्यभिप्रायेणाह ' भूय ' इति ।
 नन्वणिम्नः कथं महत्त्वम्, अतः कार्यं द्रव्यान्तरमेव, तच्च पूर्वमेव कारणे वर्तते
 सामग्रया तदभिव्यज्यते, इति श्लोक आहुरित्यभिप्रायेणाह ' भूय ' इति । यदि
 पूर्वमेव कारणे कार्यं स्यात् तदा सत्तत्त्वोपलभ्येत, नञ्चाभिव्यञ्जकाभावादनभिव्य-
 क्तिः, सामग्रया व्यञ्जकत्वे तद्विरहे कार्यापूतीतिपूषङ्गात्, तस्मादण्वेवावयवान्तैः
 सह पृथुकार्यता भजत इत्यर्थः । यदि परमात्मा कार्यकारणान्तर्गतः, स कथं
 नोपलभ्यत इत्यत्राह ' भूय ' इति । लवणवत् परमात्मग्रहणे उपायान्तरं ब्रह्मी-
 त्याह ' भूय ' इति । पूर्वोक्तवाङ्मनस्संपत्तिकालोपपादनाभिप्रायेणाह ' भूय ' इति
 उक्तार्थस्य सत्यतोपपादनाभिप्रायेणाह ' भूय ' इति । सर्वेषां प्रश्नानां मदीयप्रश्नमनस्य स्वप्नान्तरवद्वक्तव्यं स्वप्नमेव ब्रह्मीति वाभि-
 प्रायः । ' यथा तत्र न दह्यते ' ति । येन सत्येन न दह्यते तथैव सत्यमिदं विशि-
 ष्टोपादानत्वं, अतस्तत्परशुग्रहणेनापिममर्थे साधयामीत्यभिप्रायः । एवं निमित्तत्वं
 विशिष्टोपादानत्वयोरेव सद्विद्यातात्पर्यायगमात् तद्विरुद्धो विनर्तनादः इति ।

एवं सूत्रव्याघातोऽपि, “ तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ” इत्यनन्यत्व प्रतिपादनात् । तस्य ब्रह्मणः अन्यत्वं न विद्यते यस्मादन्यत्तदनन्यत्, तस्य भावः—अनन्यत्वमिति विवक्षायां हेतुनन्वयः, नामरूपस्पर्शस्य हेतुत्वेनाभिधानात् । न च तस्य मिथ्यात्वे हेतुत्वसम्भवः । “ वाच्यारम्भण ” मिति व्यावहारिकत्वमुक्तम् । तदेयात्र सूत्रे आरम्भणशब्दविषयित्वमिति चेन्न;—‘वाच्यारम्भण’ मिथ्यस्य एतदर्थेभ्यस्त्वस्या “ रम्भणशब्दादिभ्यः ” इत्यनेनैव निरसात् । न हि वाच्यारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तम् ।

एवं श्रुतिव्याघातादेव माध्याम्यं पञ्चज्ञाः । अयं हि माध्याम्योऽप्या, जगन्निमित्तमेव ब्रह्म, नोपादानमपि ; परिणामित्वं श्रुपादानत्वम्, तच्च निर्बिकारत्वश्रुतिविरुद्धम् ; न च चिदन्विद्विषयस्य जगदुपादानत्वं, विशिष्टस्य विशेषणविशेष्याभ्या मनन्यत्वेन विशेष्यस्योभयोर्वोपादानत्वविषयतायामुक्त एव दोषः, विशेषणोपादानत्वोक्तिर्ब्रह्मणोऽनुपादानत्वपर्यवसायिनी ; तस्यान्निमित्तमेव ब्रह्मेति । श्रुत्या विशिष्टोपादानत्वप्रतिपादनादेव ते निरस्ताः । मृद्रूपं कारणं तिष्ठत्करणोपदेहात् भूतलयात्मकम्, तथा तत् एव घटोऽपि भूतलयात्मकः, ततश्च विशिष्टमेव कारणम्, विशिष्टमेव कार्यं, तत्रार्थशब्देनिरूपणे कार्यगततत्तद्भूतांशे कारणगततत्तद्भूतांशः कारणम् ; एवमिहोपि चिद्विद्वद्ब्रह्मसंख्यितं कारणं कार्यमपि, तथा अंशभेदेनिरूपणे तत्तदंशे तत्तदंशः कारणम् । अचिंतः कार्यत्वमिदं स्याद्धारकम्, ब्रह्मस्य नित्यत्वात्, चिद्वद्ब्रह्मणोः कार्यत्वं सद्धारकावस्थाधारकम् । सम्भवति च द्वारस्याव्यवधायकत्वं, कारणत्ववत् । दृश्यते चाश्रयत्वेऽपि द्वारस्याव्यवधायकत्वम्, खट्वाया शयितेऽपि प्रासादे शेत इत्यत्र, घटं वहत्यप्युदकं बहतीत्यत्र च । उदकानाश्रयत्वे हि घटवहनाच्छ्रमाधिक्यं नोपसम्भेत्, गुच्छद्रव्याभयतायाः भ्रमहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्, ततोऽन्वयं स जलकुम्भवहनस्यापि प्रयोजकत्वमनुपपन्नम् । “ कठिन्यवान्यो विमती ” त्यादिकंमपि दृश्यते । नचैवं भूतलस्य घटगतरूप श्रयत्वब्रह्मः, अपृथक्सिद्धस्य स्वापृथक्सिद्धं प्रति पृथक्सिद्धस्य स्वपृथक्सिद्धं प्रति च द्वारत्वात् । ब्रह्मणि सद्धारकावस्थान्वये ‘ बहुस्था ’ मित्यादि प्रमाण

सहस्रमुपलभ्यते । अन्यत्रादर्शनेऽपि श्रुतिबलादेव सद्धारकाश्रयत्वमङ्गीकर्तुं शक्यम्,
 किं पुनस्तद्दर्शने । द्वारसोपेक्षत्वाच्च न निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः । निषेधो हि
 यथा प्रसक्ति, प्रसक्तिश्च यथान्यतद्दर्शनम्, अचेतने च विकारः साक्षादेव दृष्टः,
 सधैवेह प्रसक्तो निषिध्यते । यथा भूतले घटो नास्तीत्यस्य संयोगसम्बन्धेन प्रसक्तेः
 तथैव निषेधः, न सम्बन्धान्तरेण । नच साक्षात्त्वविवक्षायां लक्षणा, अधिकरणप्रति-
 योग्यभाषपदेषु कस्यापि लक्षणाविरहात् । घटघटत्वयोः प्रतियोगित्वप्रतियोगिता
 यच्छेदकत्ववदयच्छेदकीभूतस्य संसर्गस्यापि वाक्येनैव भावात् । एवं चेतनगत
 दोषान्वयनिषेधेऽपि द्रष्टव्यम् । एवञ्च श्रुतिसिद्धोपादानत्वनिरासे श्रुतिविद्वेष एव
 निमित्तम् । श्रुतिदृढयविसंवाच्यस्य श्रुत्यर्थतया कीर्तनादपि श्रुतिविद्वेषः सिद्धः ।
 तथाहि— एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सादृश्यप्राधान्यनिबन्धना, सादृश्यनि-
 बन्धनत्वे दृष्टान्तस्य वाचारम्भणमित्युक्तम् ; तदनुपपन्नम् । तज्ज्ञानस्य तत्सदृश
 ज्ञाने कथं हेतुत्वम् ? सर्वेषां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् तत्सदृशमिति ज्ञाने हेतुत्वं तु सर्व-
 साधारणत्वाच्च ब्रह्मासाधारणमिति तमप्राक्ष्यः येनाश्रयमिति निर्देशानुपपत्तिः ।
 दृष्टान्तवैधर्म्यं च । दार्ष्टान्तिके हि प्रमेयत्वादिना यथाकथञ्चित्सदृशत्वेन ज्ञानं वि-
 यक्षितम्, तत्र किमर्थं तत्कार्यस्य दृष्टान्ततयोपादानम्, विशेषोपादानस्य प्रयोज-
 नाभावात् । किञ्च सादृश्य-किमर्थो निबन्धः ? ततोऽपि सद्विसेदृशत्वेन ज्ञातं
 भवतीत्येव वक्तुं युक्तम्, ब्रह्मापेक्षया कृत्स्नस्याप्यत्यन्तविसदृशत्वात्, तत्प्रतियोगि-
 त्वस्य कथञ्चिद्ब्रह्माविधारण्यसम्भवात् । ततोऽपि तज्जन्यत्वेन ज्ञातं भवतीत्येत-
 द्दूरम्, दृष्टान्तस्वारस्यात् । प्राधान्यात् ज्ञानमित्यनुपपन्नम् । इतरज्ज्ञातप्राप्यम्,
 तज्ज्ञानैकलस्यैतज्ज्ञानेनैव सिद्धत्वादिति ह्यर्थः, तथा च लक्षणा 'वाचारम्भण'
 मित्यस्यादृष्टान्तत्वाच्च ।

ननु वाचा वाग्निद्विषणारम्भणं—उत्पादन यस्य सांकेतिकस्य भाषाया
 ब्रह्मस्य तन्नामधेयं विकारः, कर्मणि घञ् निवृत्तम्, सस्कृतापभ्रंशरूपेण विक्रिय
 भागत्वात् । 'वाद्वाचि' त्याकारान्तः, 'मृत्तिके' त्यादिः, सस्कृतनामधेयन्तु
 सत्यं नित्यं अतस्संस्कृतस्य नित्यत्वात् सार्वत्रिकः प्रयोगः, भाषाया विकारत्वात्

काचित्कः, अतो व्यापकत्वात् संस्कृतस्य भाषाविशेषेण यत्कल देशविशेषे व्यव-
लक्षणं तत्संस्कृतज्ञानेन भवति तथेहापि ब्रह्मज्ञानेन इतरज्ञानकार्यं भवतीत्यर्थं
चेन्न;— संस्कृतस्यैव काचित्कत्वात् । सम्यगधीतव्याकरणानामेव संस्कृतप्रयोग-
मभ्यात् । अन्यथा ह्यपभ्रंश एव स्यात् । यथेति पदाभावेन दृष्टान्तत्वं चा-
पन्नम् । न च ' यथासौम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वे मृण्मयं विशातं स्या ' द्रष्टव्यं
व्यति, तस्योपपादक ' वाचास्मरण ' मिति वाच्यम्, अनुषङ्गस्यैव दो-
षत्वात् । अनुपपन्नेऽपि पिण्डमणिपदानन्वयाच्च । नलनिकुन्तनेन कार्णायसमित-
तदत्यन्तासङ्गतम् । तस्मात् अत्यैव सर्वे वादिनो निरस्ताः ।

अत्यैवेवं समस्ताश्च निरस्ताः प्रतिवादिनः ।

तथैव हृदयं सम्यक् बोधिता मम देशिकाः ॥

एवं मध्वमते सूत्रव्याघातांऽपि स्पष्टः ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरामर्शेन तत्प्रसादलब्ध

महाचर्योपरनामधेयेन रामानुजदासेन निरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

ब्रह्मोपादानत्वान्यथानुपपत्तिर्नाम

त्रिपञ्चाशः स्कन्धः ॥५३॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ चतुःपचाशोवाः ॥

यत्प्रपत्तिं विना सर्वैर्यस्य माया दुरत्यया ।

घनज्ञयरथोत्तंसं तत्प्रपद्ये परं महः ॥

यदुच्यते—“ मायां तु प्रकृतिं विद्या ” दिति विश्वस्य मायोपादान कृत्वश्रवणात्, मायाशब्दस्य च मिथ्यार्थत्वात् मिथ्योपादानकस्य च सत्यत्वायोगाद्विश्वमिथ्यात्वं सिद्धमिति । तदपि स्तनन्धयकथितम् । तत्र तावत् श्रुतौ वचनव्यक्तिर्विपर्यासिता । न हि तत्र प्रकृत्यनुवादेन मिथ्यात्वं विधीयते, अपि तु मायानुवादेन प्रकृतित्वम् । तु शब्दोपि तस्यैवानुकूलः । पूर्वस्मिन्वाक्ये ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्श्चान्यो मायया सन्निरुद्धः,’ इति प्रसक्तयोर्मायामायािशब्दयोरर्थमविदुषस्तज्ज्ञानोपजननायैव हि “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर ” मित्युच्यते । अतो मायेत्युक्ता सा जगदुपादानतये पनिपत्प्रसिद्धा प्रकृतिरेव । यच्च मार्थीति निर्दिष्टः स च प्रकृत्यधिष्ठाता चिदचिच्छरीरको महेश्वर एवेति वचनव्यक्तिः ।

यत्प्रपत्तिं विनेति । अनेन भगवत्प्रसादैकनिवर्त्यतया ज्ञाननिवर्त्यात्वा माघप्रतीतेजगदुपादानस्य मिथ्यात्वाभावादिदृष्ट्या वादार्थसंगृहीतः । मायान्त्विति । प्रकृतिशब्देन जगदुपादान निर्दिश्य तस्य मायाशब्देन मिथ्यात्वं विधीयते इति भावः । विपर्यासि तेति । त्रयोत शेषः । तुशब्द इति । तुशब्दो वच्छब्दबहुवचनसूचक इति भावः । मायानुवादेन प्रकृतित्वे किमर्थं विधीयते इत्युक्तं आह पूर्वस्मिन्नि वि । इति वचनेति । इत्यर्थप्रतिपादिका वचनव्यक्तिरित्यर्थः ।

स्वभाव्येपि यच्छब्दवभावेपि प्रथमचरमभावेनोद्देश्योपादेयव्यवस्था
सिद्धा । तथ, ह्याहुः—“ यद्वृत्त(च्छब्द)योगः प्रथम्यमित्याहुर्द्देश्य-
लक्षण ” मिते । अस्त्वेवं वचनव्यक्तिः, तथापि प्रकृतेर्मायशब्द
वाच्यवसिद्धेर्भेद्यत्वात् अपि सिध्यतीति चेन्न,—मायाशब्दस्य मिथ्यार्थपरत्वे
ऽप्युपचारतोपि तत्र तत्प्रयोगसम्भवेन वाच्यत्वा निर्णयसिद्धेः । न हि
प्रकृतेर्मायाशब्दवाच्येति श्रुत्यर्थः, अपि तु अत्र मायशब्देन प्रकृति-
विवक्षितेति । तथापि मुख्यार्थे बाधकभावदुपचारवृत्तिरानुचितेति
चेत् ? न, प्रकृतित्वान्यधानुपपत्त्यैव बाधात् । कारणसत्यत्वं च बहुशो
मृद्दृष्टान्तादिभिर्निर्दिशितम् । “ अचेतनापरार्था च नित्या सतत-

यच्छब्दाद्यभावेऽपीति । तुल्यत्वाभावाभ्युपगतः । मिथ्यार्थपरत्वं इति ।
मिथ्यात्वं प्रकृतान् भेदमिते भावः । अपि त्यभ्युपगमस्य मायाशब्दो न मि-
थ्यार्थ इति भावः । तत्र प्रकृतौ । मायाशब्देन इति । मायाशब्देन विवक्षिता
प्रकृतिरिति योजना ।

ननु मायाशब्देन, मायाशब्दविवक्षितत्वोक्तौ लक्षणं स्यात् ततो वरं
विपर्याम एवेति चेन्न,—अनुवादतात्पर्ये अश्रुते वाक्यतात्पर्यानुसारेण लक्षणाया
अदोषत्वात् ।

ननु मा भूद्विपर्यासः, नापि लक्षणा, मायाशब्दमुख्यार्थोद्देशेन प्रकृतित्वं
विधीयतामिति चेन्न,—पदव्याख्यानरूपताया ‘ इत्या ’ इति पदस्वारस्यसि
द्धत्वात् । अस्त्वेव व्याख्यानरूपता, अथापि मायाशब्दो मुख्यवृत्त्येव प्रकृतौ
वर्तते, मुख्यार्थश्च मिथ्यैवेति शङ्कते तथापीति । अनिवचनीयनिरासाभिप्रायेण
वा शुक्तिरजतादेरुपादानत्वाददर्शनाभिप्रायेण वाह प्रकृतिस्त्वेति । तदभ्युपगमेना
प्याह कारणेति । मृद्दृष्टान्तन कार्यकारणयोरभेदः प्रतीयते, एवमेदमर्थस्य
सदभेदः प्रकृतेर्विशेषणतया यच्छब्दवाच्यत्वं एव सम्भवति, न च यच्छब्दस्य
बाधो युक्त इति भावः । निर्दिशितमिति । निर्दर्शनेन समर्पितमित्यर्थः । यदा
‘ मृतिरेतेषां सत्य ’ मित्यादेः कारणसत्तावप्रतिपादनपरत्वं हि स्वयोध्यते, तद्वि

विक्रिया । ” “ गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ” इत्यादिभिः प्रकृतितनित्यत्वसिद्धेश्च तन्मिथ्यात्वंनिरस्तम् । सत्यत्वेपि केन मिथ्यात्वोपचारः किमर्थश्चेति चेत् ? अस्थिरतरभोगप्रसाधकत्वेन स्वभार्थतुल्यतया जिहासितत्वज्ञापनार्थ इति मन्वीयाः । न च मायाशब्दो मिथ्यार्थगामी, विचित्रसृष्ट्युपकरणभूतार्थभिधायित्वात् । सर्वप्रयोगानुगतनिमित्तसम्भवे नानारूपार्योपादानस्य निरस्तत्वात् । न च मिथ्यार्थेष्वेव तत्प्रयोगः येन तत्रैव तच्छक्तिः कल्प्येत, अपि तु सत्येष्वपि यथा—“ यावन्तः पांसवो भूमेः संख्याता देवमायये ” इति । न हि

बद्धं कारणमिथ्यात्ववर्णनमित्यर्थः । गौरि त्यादि । मिथ्यात्वे शाननिवर्त्यत्वं स्यादिति भावः । केनेति । उपचारनिमित्तगुणविशेषपक्षः । अस्थिरतरभोगप्रसाधकत्वं गुणः । मायाशब्दस्य मिथ्यार्थवाचित्वमभ्युपगम्योक्तम् । इदानीं तदेव मेत्याह नचेति । मिथ्यात्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं, किन्तु विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वमित्यर्थः । ‘ तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत्, तन्निर्मायमभूत्, महान् यज्ञो हि तस्य मायासीत्, ’ इति यत्र मायाशब्दः प्रयुक्तः, स च न मिथ्यार्थः, यज्ञस्य मिथ्यात्वासिद्धेः, मिथ्यात्वं च न सप्रतिसम्बन्धिकम्, अतः ‘ तस्य मायासी ’ इति विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वेन यज्ञस्यावस्थानमेव वाच्यमिति भावः । कश्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन प्रयोगः, स्वचित्तु तत्पुरस्कारेणैव लक्षणया गौण्याया, एवमनुगमो विवक्षितः, एतद्योत्तरं स्पष्टीभविष्यति ।

ननु ऐन्द्रजालिके गजे मायागज इति प्रयुज्यते, तस्य गजस्य मिथ्यात्वात्तत्र च मायाशब्दप्रयोगात् मिथ्यात्वमप्यर्थस्यादित्यत्राह सर्वप्रयोगेति ।

नन्वनुगतप्रवृत्तिनिमित्तं न कल्पनीयं मायाशब्दस्य सत्ये प्रयोगाभावात् मिथ्यार्थ एव हि मायाशब्दः प्रयुज्यत इत्यत्राह नचेति । यद्यपि कश्चित्प्रयोगमाश्रित्य प्रयोगान्तरं निह्नूयते, तर्हि सत्ये प्रयोगमाश्रित्य मिथ्याप्रयोग एव निह्नूयतामिति प्रतिशङ्गाप्रतिषेधाह अपि तु सत्येष्वेवेति । स्वादिसप्रतिपन्दी, यदि साये प्रयोगस्यादित्यत्राह यथेति ।

मिथ्याभूतस्य कस्यचित्संख्यानकरणत्वं प्रतीमः । “माया वयुनं ज्ञान”
मिति नैघण्टुकानुसारात् अर्थोचित्याच्च ज्ञानविषयत्वमेव तत्रोचितम् ।
तथा “ मायया सततं वेपि प्राणिनां तु शुभाशुभ ” मिति च । तथा
“ तेन मायासंहसं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैक
श्येन सूदित ” मिति । न हि मिथ्याभूतस्य कस्यचिच्छस्त्रच्छेद्यत्वं,
अपि तु तत्त्वोपदेशादेव तन्निवृत्तिः । तथाप्यनेकशक्तिकल्पनायां गौर-
वात्तत्रौपचारिकोऽयं प्रयोग इति चेन्न;—विपर्यासस्य दुर्वारत्वात् ।
प्रसिद्धिप्रकर्षान्मिथ्यात्वे[र्थे] शक्तिरज्जीक्रियत इति चेन्न;—मिथ्यापर्याय-
त्वेन मायाशब्दस्य प्रसिद्धेरेवाभावात् । न हि स्वहृद्दोषादिमात्रमूलभ्रम
विषयेषु शुक्तिरजतरज्जुसर्पादिषु मिथ्याशब्दप्रयोगविषयेष्वपि क्वचित्
कदाचिदपि मायाशब्दप्रयोगो दृष्टचरः । अतो यन्नेन्द्रजालादिमूलभा-
न्तिविषयेषु मायाशब्दप्रयोगः तत्रापि मिथ्यात्वमन्तरेण निबन्धनान्तर
मस्तीति निश्चीयते । तच्च किमिति निरूप्यमाणेऽप्येन्द्रजालिकवदिन्द्रजि-
दादौ मायाविशब्दप्रयोगात् तत्र चालीकत्वस्याविवक्षितत्वात्

ननु न यद्य प्रयोग निहनुमहे, अपित्वनेकशक्तिकल्पनागौरवमपेन
अनुगतपूर्ववृत्तिनिमित्तं न कल्पनीये किन्तु मिथ्यात्वमेव पूर्ववृत्तिनिमित्तं सत्ये प्रयोग
औपचारिक इत्येव वक्तव्यमिति गूढाभिसन्धिदशकृते तथापीति । विपर्यासस्ये
ति । प्रतिबन्दीमात्रेणापि मिथ्यार्थकत्वनिश्चयप्रतिबन्धात् पूर्वपक्ष्यभिमतान्प्रयानु-
पत्तिर्न सिध्यतीति भावः । अभिसन्धिप्रुद्घाटयभोदयति प्रसिद्धीति । मिथ्यात्वं
प्रवृत्तिनिमित्ततया विवक्षितम् । प्रसिद्धेरेवेति । प्रसिद्धिरेव नास्ति, कुतः प्रकर्ष
इत्येवकाराभिप्रायः । प्रसिध्यभाषमुपपादयति नहीति । स्वहृद्दोषेति । ऐन्द्र
जालिकव्यावृत्तिः । नन्वेन्द्रजालिके मिथ्यात्वे प्रसिद्धिरस्येवेत्यसाह अतो यन्ने
ति । शुक्तिरजतादिषु मिथ्यात्वे सत्यपि प्रयोगाभावात् अन्यत्र प्रयोगे न तन्नि-
बन्धनं किन्त्वन्वयदेत्यर्थः । अलौकिकत्वस्येति । परमते मिथ्यात्वे सत्यपि लौकि-

सत्यस्य वाऽसत्यस्य वा विचित्रार्थस्य सृष्टौ प्रकाशने वा सामर्थ्यवानि
 तेव मायाविशब्दार्थः, तच्च सामर्थ्यं सत्यो मन्त्रौषधादिरेव, तदनुव
 न्ध्यतीन्द्रियशक्तिविशेषो वा ततश्च मायाजन्यज्ञानविषयतया मिथ्याभू
 तेष्वप्यर्थेषु लक्षणया मायाशब्दप्रयोग उपपद्यते ।

मायोत्थज्ञानवेद्यर्थे युक्ता मायेति लक्षणा ।

मिथ्यासम्बन्धरहिते नास्मादौ सत्यकारणे ॥

न हि पर्वतसमुद्रपावकादिहेतुष्वल्लविशेषेषु, मिथ्यासम्बन्धगन्धरहि
 तेषु मायाशब्दोपचारस्सम्भवति । मिथ्यार्थसादृश्यात् तत्र गौणोऽयं
 प्रयोग इति चेन्न;—विपरिवर्तप्रसङ्गस्य प्रागेवोक्तत्वात् । लक्षणापेक्षया
 गौणवृत्तेर्जघन्यत्वाच्च । मुख्यलक्षणावृत्तिभ्यां प्रयोगनिर्वाहे सम्भवति
 मुख्यगौणवृत्तिभ्यां निर्वाहस्यानुचितत्वात् । अतो विचित्रसृष्ट्युपकरण-
 भूतार्थविशेष एव मायाशब्दशक्तिः ।

कैलदशानात् मिथ्यात्वस्य साधारणत्वाच्चेति भावः । सत्यस्य वाऽसत्यस्येवेति ।
 सत्यासत्याभ्यां याथासंख्येन सृष्टिप्रकाशनयोरन्वयो न विवक्षितः, पृथुत्तिनिमित्त
 द्वित्वपूरुषत्वात्, किन्तु उभयोर्द्वयप्राप्त्यन्वयः । सत्यस्य वाऽसत्यस्य वा सर्वे
 सामर्थ्यवानिति परमते, सत्यस्यासत्यस्य वा प्रकाशने सामर्थ्यवानिति सर्वसाधार-
 णम्, क्वचित्प्रकाशने सामर्थ्यमर्थमृष्टिद्वारा; यद्वा याथासंख्येनैवान्वयः, विचित्र
 सर्गकरस्यविचित्रप्रकाशकत्वान्यतरसामर्थ्यं प्रवृत्तिनिमित्ततया विवक्षितम् । तस्मात्
 सामर्थ्यविशेषो मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । किञ्च मायाशब्दस्य मिथ्या
 र्थकत्वे शब्दादौ प्रयोगोऽनुपपन्न इत्याह मन्त्रौषधेति । मिथ्यासम्बन्धरहिते-
 देतुः सत्यकारण इति । सत्यस्य कारणम् । नहीति । समुद्रशब्दो महाजलपरः ।
 लक्षणापेक्षयेति । 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्बृत्तेरिष्टा तु गौणते'ति वार्तिकेन
 मुख्यलाघाणिकाभ्यां उमाभ्यां व्यवधानोक्तः । लक्षणायां मुख्यव्यवधानगाममेध
 मुख्यगौणवृत्तिभ्यामिति उपलक्षणम् । ऐन्द्रजालिकमन्त्रादौ मिथ्यासम्बन्धा-

नन्वेवमपि सर्वप्रयोगानुगतं निमित्तं न सिध्यति, 'मेधोदय
स्सागरसञ्चिवृत्तिः' इत्यारभ्य विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति माया' इति
प्रयुज्यते, तथा देवमायेव-निर्मिता 'संख्याता देवमायया' 'मायया
सततं वेत्ती' त्यादिषु निर्दिष्टनिमित्तासिद्धेरिति चेन्न ?—आद्ययोर्माया
कार्यतया लक्षणायापि प्रयोगोपपत्तेः । मुख्यत्वेऽपि तत्र न दोषः, मेधो
दयादीनामपि विचित्रवर्षादिसृष्टरीश्वरस्य सत्तत्सृष्ट्यपकरणत्वाविशेषात् ।
'देवमायेव निर्मिते' त्यत्रापि स्त्रीरूपेण परिणता देवानां मायेत्यर्थः ।
न चात्र कस्यचिदपि शब्दस्य लक्षणा, अभूतोपमामात्रस्य विवक्षितत्वात् ।
'संख्याता देवमायये' त्यत्र तु निखण्ड्वनुसारादौचित्याद्य ज्ञानमेव
विवक्षितम् । तथापि घटज्ञानमित्यादिषु घटमायेति प्रयोगादर्शनादाश्च
र्यावहत्वमात्रेण तत्र मायात्वोक्तिः । नैघण्डुकाश्च शक्तिविषयमनाहत्य

लक्षणासम्भवात् । स्त्रीरूपेणेति । निर्मिता देवानां विचित्रसर्गशक्तिरिव तिष्ठती
त्यर्थः । मात्रेणेति । गुणवृत्तिरेव न मुख्यवृत्तिः, अतो नानेकार्थत्वमिति भावः ।

ननु भवद्विरपि गौणवृत्त्या निर्वाहस्य स्वीकारात् कथं गौणवृत्त्या निर्वाहः
परस्य दोषतयोद्घोषित इति चेन्न,—गत्स्यन्तराभावेनात्र गौणी वृत्तिरभास्याम
स्त्रीकार्या, तथा च यत्न मुख्यलक्षणाभ्यामेव निर्वाहस्तुकरः, तत्रापि त्वया गौणवृत्ति
रस्त्रीकार्या, इति धैर्यवस्थाभिप्रेतत्वात् ।

एतेनेदं निरस्तम् । भिष्यापरिणाम्यज्ञानं मायाशब्दार्थः, ऐन्द्रजालिकग
जत्रुरगादौ मायाशब्दप्रयोगो मृदघट इति वत्तादात्म्यात्, ऐन्द्रजालिकमाणमन्त्रादौ
मायाशब्दप्रयोगो मायाशोभकवातञ्जण्या, अस्त्रादौ अपटित
कार्यजनकत्वगुणयोगात्, एकत्रैवाशने साधारणभ्रमानुकूलशक्तिनिमित्तको मायाश
ब्दप्रयोगः, तेन ऐन्द्रजालिके मायाविशब्दः असाधारणभ्रमानुकूलशक्तिनिमित्तः, तत्रै
वाशानशब्दः, तेन शक्तिरजतादौ न मायाशब्दप्रयोग इति । इन्द्रजिदप्यादौ गौ
णवृत्त्यङ्गीकारात् तत्कार्ये सत्यव्यवस्थावैकादौ कस्यचिदपि प्रयोगासम्भवात्, शक्ति-
रजते मायाशब्दप्रयोगप्रवृत्त्या ॥

प्रयोगविषयमात्रं संगृह्णन्तीति बहुलमुपलभ्यते । सम्भवति चास्मदुक्तं मुख्यनिमित्तमत्रापि, इतराशक्याश्चर्यतरभूमिपांसुसंख्यानसर्वप्राणिशुभा-
शुभविधेकादिहेतुत्वात् । अस्तु वा ज्ञानपर्यायत्वं कचिन्गायाशब्दस्य,
तथापि तद्व्यतिरिक्तविषयेषु पूर्वोक्तमेव निमित्तम् । न हि गत्यभावात्
कचिच्छक्तिभेदकल्पनेत्यत्रापि तथा कल्पतिः, गौर्वाहीक इत्यत्रापि
शक्त्यन्तरकल्पप्रसङ्गात् । किञ्च मिथ्यारूपमायोपादानत्वेपि तदुत्पन्न

ननु साधारणभूमानुकूलशक्तिनिमित्तकत्वात् मायाशब्दस्य न तत्र मा-
याशब्दप्रयोग इति चेन्न; एवमपि कारणसाधारण्यमुक्तपूयोगस्यानिवार्यत्वात् ।
न च साधारणभूमजनकत्वशक्तियोगोऽज्ञानशब्दपृथक्निमित्तम्, ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य
तन्निमित्तत्वोक्तिर्विरोधात् । न च साधारणभूमानुकूलशक्तियोगो मायाशब्दपृथक्
निमित्त, मन्त्रादिसाधारणतया तत्र गौणव्युक्तिर्विरोधात् । न च भूमपरिणामित्वं
विषयितमिति वाच्यम्, अस्मादौ स्वोक्तापठितकार्यजनकत्वस्यैव साधनेन माया
शब्दपृथक्निमित्तत्वसम्भवात् । इदमेव च प्रागुक्तं विचित्रकार्यजनकत्वं मन्त्रौष-
धाद्यतिरिक्तस्य स्वदभिमतस्य परिणामिनो ज्ञानात् न तत्र लोके मायाशब्दपूयोग-
सम्भवः । एतेन मायाशेभकत्व मन्त्रादौ पूयोगनिमित्तमित्यपि निरस्तम् ।
' यज्ञं हि तस्य मायासी ' इति सप्रतिसम्बन्धित्वप्रतीतिश्च । विचित्रसृष्ट्युपकर-
णमर्थः । बहुलमिति । ' अथर्व्यद्वातृहोतारो यजुस्सामर्विदः क्रमात् । ' इत्य-
मरकोशे तत्तद्वेदोक्तकार्यकारिषु चतुर्षु चतुर्षु अथर्व्यादयः शब्दा अभिधानतयोक्ताः ।
पूर्वतन्त्रे ' उद्गातृणां त्रयसमक्ष ' इत्यत्र उद्गातृशब्द एकैव मुख्यः, उद्गातृ
प्रस्तेतुप्रतिहर्तुसुब्रह्मण्येषु प्रवचनात्प्रादुर्दिपूर्वकलक्षणेऽप्युक्तम् । एवमथर्व्यादि-
ष्वपि । तथा ' दर्शश्च पूर्णमासश्च यागौ पश्चान्तयोः पृथ ' इति दर्शपूर्णमास-
शब्दौ कर्माभिधानतयोक्तौ, पूर्वतन्त्रे दर्शपूर्णमासशब्दाभ्यां कालयुक्तकर्मलक्षणे
त्युक्तम्, तथा पृथदाज्यशब्दः नामतया नामपाठे उक्तः, पूर्वतन्त्रे पृथ-
शब्दश्च तावाची, दध्ना चिह्नितत्वात् रादध्याज्यं योगवृत्त्या पृथदाज्यमित्युच्यत इत्युक्तम् ।
एव कद, काशेद्विहृता । इदानीं कल्पकत्वासिद्धिमाह । किंचेति । उपादानत्वेति ।

मात्रस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं न सिध्यति, 'न विलक्षणाधिकरण'
 न्ययेन विलक्षणादपि विलक्षणकार्योत्पत्तिसम्भवात् । असत्यात्सत्योत्पत्ते
 र्युष्माभिरेव स्वीकारात् । असत्यस्य सत्यनिमित्तत्वमात्रमुदाद्ध्यते, न तु
 सत्योपादानत्वमिति चेन्न;—तुल्यन्यायत्वात् । नद्यस्ति राजशासनं मि-
 थ्याभूतेन निमित्तेनैव भाव्यं न तूपादानेनेति । उपादानोपादेययोस्तादा-
 त्म्यादुपादानस्य मिथ्यात्वे कार्यस्य सत्यत्वे च सत्यमिथ्यार्थयोरेकतामस-
 क्तिरिति चेन्न;—उपादानत्वोपादेयत्वादिवत्सत्यत्वमिथ्यात्वयोः क्रमेणा
 विरोधात् । नन्येकस्य पूर्वापरीभूतावस्थाभेदवत्त्वमुपपन्नम्, एतावता
 कथं स्वरूपतो मिथ्याभूतमुत्तरस्मिन् काले सत्यं भवदिति चेन्न;—पूर्व
 स्मिन् काले स्वरूपेणासत् एव द्रव्यस्यावस्थाविशेषत्वेनोत्तरकाले सत्य-
 वदविरोधात् । तयोरुत्तरकालवर्तित्वेन सत्त्वं पूर्वकालेऽप्यस्तीति चेन्न;—
 तस्य तत्कालेऽपि प्रामाणिकत्वमात्रस्यात्रापि समानत्वात् । तत्कालसंसर्गवि-
 वक्षायां विरोधात् । अत उपादानमिथ्यात्वे श्रुतिसिद्धेऽपि न कार्यमिथ्यात्व

उपादान उपोदेयत्वप्रयोजकधर्मवदित्यर्थः । उपादानत्वप्रयोजको धर्मः
 विण्हावस्था उपोदेयत्वप्रयोजको धर्मो घटावस्था । पूर्वस्मिन्काल इति । अत्र
 सत्त्वशब्देन मिथ्यार्थनिष्ठतया परैकत्वं विद्यमानत्व विवक्षितम् । कार्यस्य पूर्वं सत्त्वे
 कार्यत्वानुपपत्तेः असत्त्वे च सत्त्वावस्थाव्यवधानेनानन्तर सत्वानुपपत्तेश्च कार्य
 मिथ्या, मिथ्यात्वे च व्याघाताभावात् पूर्वमवस्थापि अनन्तरं विद्यमानत्वं दुष्यत
 इति हि परैक्यते । एवं चासत्त्वमिथ्यात्वयोरिव सत्वमिथ्यात्वयोरपि न व्याघातः,
 अन्यथाऽसत्त्वमिथ्यात्वयोरपि व्याघातप्रसङ्गात्, किञ्च कार्यकारणयोर्भेदः परैरङ्गी-
 कृत एव, ततश्चभेदाभेदसत्यत्वमिथ्यात्वाम्यां मिथ्यार्थस्य सत्योपादानत्वमुपपद्यत
 एवेति भावः । तत्कालेऽपि प्रामाणिकत्वेति । तद्वोचरप्रमाणस्य तत्कालान्तत्वं
 विवक्षितम् । यदेव मिथ्यार्थस्य सत्योपादानत्वसम्भवः, तर्हि 'असद्वा इदमप्र-
 आसीत्ततो वै सदजाय' तेति श्रुत्यनुसारात् । मिथ्यार्थस्य सत्योपादानत्वं भवद्भिः
 कुतो नेष्यत इत्यत्राह उपादानेति । दृष्टान्तेन उपादानोपादेययोरैक्यमतिपाद-

सिद्धिः । उपादानसत्यत्वमेव च सद्विद्यादिष्वसत्कार्यवादनिरासपूर्वकं 'मृत्ति-
केत्येवसत्य' मिति 'सन्मूलास्सोम्येमा' इत्यादिभिरभिधीयते । एवमु-
पादानमिध्यात्वेपि कार्यसत्त्वविरोधोपपादनन्यायेन कार्यमिध्यात्वेप्युपा-
दानसत्यत्वाविरोधोऽप्युपपादित एवेति मिध्याभूतस्य मिध्याभूतमेवोपा-
दानं भवितुमर्हतीत्यनिर्वचनीयाज्ञानकरूपनमपि निरस्तमिति ॥

इति शतदूषण्यां मायोपदानत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः

॥ चतुःपञ्चाशो वादः ॥

नात् उपादानस्य सत्यत्वकण्ठोक्तेः सत्यस्यैवोपादानत्वम् । असद्वैत्यत्र स्थूलावस्था
भावो विवक्षित इति भावः । प्रसङ्गादाह एष मिति ।

इति श्रीबालकृष्णतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदेशेन तद्यरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यपरिणामधेयेन रामानुजदासेन विरचिताया

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमास्ताख्यायां

मायोपादानत्वान्यथानुपपत्तिर्नाम

चतुःपञ्चाशः स्कन्धः ॥५४॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ पंचपचाशो वादः ॥

बालः क्रीडनकैरिव स्थिरचरैः स्वेनैव निर्वर्तितै
स्सङ्कल्पैकवंशवदो विहरति ब्रह्मादिभिर्जन्तुभिः ।

जिज्ञास्याम मुमुक्षतामिह पुनः प्राप्याय मुक्तात्मनां
लक्ष्मीकौस्तुभलक्ष्मणे नम इवं तस्मै परब्रह्मणे ॥

यदाहुः—प्रत्यक्षसिद्धं श्रुत्यादिसिद्धं च सर्वं कार्यं मध्येव, विक-
ल्पासहत्वात् । तथाहि—किं कारणेन कार्यं सम्बद्धमारभ्यते, उत्तास-
म्बद्धम् ! आद्ये सम्बन्धाश्रयतया द्वयोरपि सत्त्वाविशेषात्सन्ध्येतरविषाणयो-
रिव किं कस्य कारणं कार्यं वा ? असम्बद्धत्वे तु असम्बन्धविशेषात्

बालः क्रीडनकै रिति । स्वेनैवे ति । कार्यानुपपत्तिपरिहारस्य विध-
क्षितत्वात्, निर्वर्तितै रिति । श्ववर्तय्याहतेः, संकल्पैकव्यंशवद् इति पराभि-
मताविद्यावशात्त्वाभावप्रतीतिः, मुमुक्षतां प्राप्याये ति उत्पत्तोरिव मोक्षब्रह्माप्त्योस्ता-
भ्यवप्रतीतिश्च वादार्थः सगृहीतः ।

ननु बन्धविच्छेदसफलकर्तृव्यापारो यदा घातुना विवक्ष्यते तदा मुञ्चति
यत्समिति भवति, बन्धविच्छेदसफलकर्मव्यापारो यदा घातुना विवक्ष्यते तदा कर्तु-
रपि यत्सस्य कर्मवद्भावविधानात् मुच्यते नस्तः स्वयमेवेत्यात्मनेपदमेव भवति,
एवञ्च 'पशवः पशिताः पूर्वं परमेण स्वर्गालया । तेनैव मोचनीयास्ते' इति
हंशरस्यैव मोचकत्वात् बन्धविच्छेदसफलकर्मव्यापारविनिवक्ष्यैव जावे मुमुक्षतेः प्रयो-
गो वाच्यः, तत्र च कर्मवद्भावादात्मनेपदमव स्यात् अतः कथं शत्रन्तप्रयोग इति
चेन् ! अन्तर्भावितव्यधेतया कर्तृव्यापारप्रयोजकव्यापारवर्तिनो मुच्येरह सन्नन्तरस्य
प्रयोगात् ; स च व्यापार उपासनम्, ततश्च मोक्षसाधनमुपासनं चिकीर्षतां भात-
व्यमित्यर्थः । मोचकव्यापारप्रयोजकव्यापारविवक्षायाश्च शान्तिवर्त्यत्वाभावात्

सर्वं सर्वस्य कारणं भवेत् न वा किञ्चित् कस्मचित् । तथाभिव्याक्तिर्वा
दिभिर्हृतम्—“ असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैस्सत्त्वसङ्गिभिः । अस-
म्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थिति ” इति । तथा कार्यं कारणा-
ङ्गिभिरभिज्ञं वा ? पूर्वत्र भिन्नत्वाविशेषत्सर्वं सर्वतः स्यात् न वा कुत-
श्चित् । उत्तरत्र त्माश्रयप्रसङ्गः । नियतपूर्वसत्कारणं नियतोत्तरसत्कार्य-
मिति विभज्यते, तथाच स्वप्रागभावकाले स्वयमेव नास्तीति कथं ब्रूयाः ।
तथा विकृतदविकृताद्वा उपादानात् कार्योत्पत्तिः ? पूर्वत्रापि विकृतिरपि
विकृतादविकृताद्वेति विकल्पेनानवस्था । उत्तरत्राविकृतत्वाविशेषात्
यावदुपादानसत्त्वमुपादेयारंभप्रसङ्गः । सहकारिसम्बन्धादिति चेन्न;—
तत्सम्बन्धोत्पत्तिरपि विकृतस्य वा अविकृतस्य वेति विकल्पदुस्तत्वात् ।
अस्तु च विकृतं कार्यारम्भकम् । तत्र किं रुचकादिविकृतिविशिष्टं हे-
मादि स्वस्तिकारम्भकम्, उत रुचकादिगात्रं, अथ हेमादिमात्रमिति !
नाद्यः, स्वस्तिके रुचकाश्रुतिविशिष्टहेमानुपलम्भात् । अत एव न द्वि-
तीयः, हेमानुवृत्तिदर्शनाविरोधाच्च । न च तृतीयः, आरम्भकहेमातिरिक्ता
दर्शनात्, तत्पत्यभिज्ञानाच्च । वदन्ति हि स्वस्तिकमपि तदेवेदं हेमेति ।
न च व्यवस्थितबुद्धिशब्दसंख्यापरिमाणकार्यकारणकालादिभेदात्पिण्ड

मिथ्यात्वाभावे तात्पर्यम् । किञ्चिदिति ! ‘ कारणं भवेदि ’ त्यनुपपन्नः ।
सर्वतस्तस्या दिति । सर्वं सर्वस्य कारणं स्यादित्यर्थः । न वा कुतश्चिदिति ।
‘ किञ्चित्तस्या दिति शेषः । दोषतामाह निपतेति । सहकारिसम्बन्धा दिति ।
अविकृतात्कार्योत्पत्तिरिति शेषः ।

नन्वस्यतिरिक्तस्वस्तिकोपलम्भ इत्यत्राह तदिदं । तदुपपादयति
यदन्तिहीति । बुद्ध्याति । एकत्र तन्तव इति बुद्धिः परत्र पट इति बुद्धिरिति
बुद्धिभेदः, तथैव गन्धभेदः, तन्तुषु बहुत्व पट एकत्वमिति संख्याभेदः, सूक्ष्मत्व
मदृश्यमिति परिमाणभेदः, तन्तुषु कारणत्व पटे कार्यत्वमिति भेदः, तन्तूनाम्पूर्व

घटयोर्नष्टत्वानष्टत्वभेदात्कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रज्ञानित्यानित्याविभागानुपप-
त्तिप्रसङ्गाच्च कारणान्तिरिक्तकार्यसिद्धिरिति वाच्यम् ;—रज्ज्वाद्यधिष्ठान
सर्पभूदलनानुधारादिबुद्धिशब्दान्तरादिभिरनैकान्तिकत्वात् । नचावाधि-
तत्वे सतीति विशेष्यम् ;—विशेषणासिद्धेः ; प्रत्युत तन्निषेधात्
विगीता बुद्धिशब्दान्तरादयो आन्तिसिद्धभेदावलम्बनाः, दुर्निरूपबुद्धि-
शब्दान्तरादित्वात्, कम्बुकलधौतबुद्धिशब्दान्तरादिवत् ; मध्येप्यसत्
कार्यं, आद्यन्तयेरसत्त्वात्, शुक्तिकारजतवत् ; विवादगोचरो भेदव्य-
वहारः स्वविषयसर्वभेदानुगतैकवस्तुमात्रावलम्बनः, भेदव्यवहारत्वात्,
रज्ज्वादिविषयसर्पभूदलनादिभेदव्यवहारवदित्यादिभिः । नचैषां प्रत्यक्ष-
बाधः, तर्कानुगृहीतानुमानाद्यस्य दुर्बलत्वात् । अन्यथा ज्वालैक्यप्रत्य-
क्षविजयप्रसङ्गात् । किंच यदे कारणे पूर्वं कार्यमसत्, कथं तेन जन-
यितुं शक्यम् ; न हि प्रलयेदकावसिक्तेष्वपि प्रस्तरेषु अङ्कुराः प्ररो-
हन्ति । न च पीते विश्वकर्मणापि नीलमुत्कीर्यते । अथ पूर्वमेव तत्र
सत् सिद्धत्वादेव न साध्यं स्यात् । तत एव कारकव्यापारनैरर्थ्य च ।

काले सत्त्वं पटस्यात्तरकाल एवेति कालभेदः । नित्येति । आत्मा नित्यः घटा-
दिकमनित्यमिति विभागो नित्यप्रकृत्यभिन्नत्वेन स्यादित्यर्थः । रज्ज्वादीति ।
तन्पटपटगोचरबुद्धिशब्दान्तरादयस्तत्त्वतोभिन्नविषयाः, बुद्धिशब्दान्तरत्वात् ; परसं-
ख्यापरिमाणे तत्त्वतो भिन्नाऽन्ते, संख्यापरिमाणान्तरत्वादित्याद्यनुमानं विषयितम् ।
तत रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिबुद्धिशब्दान्तरादांभिरनैकान्त्यभिगम्यः । असिद्धे रिति ।
संदिग्धासिद्धेरित्यर्थः । तन्निषेधा दित । अवाधितत्वननिषेधादित्यर्थः । एतस्य
इत्यादिभि रित्यनेनान्वयः । किं बुद्धेर्वाधो भ्रमत्वज्ञानं उव विषयापहार इति
भिरूपमभिप्रेत्यायेऽवाधितत्वाभावमाह विगीतेति । भिन्नत इति भेदे घटा—
द्यर्थः द्वितीय आर मध्येऽपीति । तर्केति । सम्बन्धसम्बन्धविकल्पानुपपत्त्या

व्यङ्ग्यत्वमस्त्विति चेन्न;—व्यक्तिसदसद्भावयोरप्यनुयोगावतारात् । व्य-
क्तेरपि व्यंग्यत्वेऽनवस्थानात् , नित्यव्यक्तत्वे घटादेरपि नित्यव्यक्तिप्रस-
ङ्गात् । किञ्च भावादभावाद्वा घटाद्युत्पत्तिः नाद्यः, अनुपमृदितात्पिण्डा-
देर्घटाद्युत्पत्तेरदर्शनात् । न द्वितीयः, घटादेरप्यभावात्मकत्वप्रसङ्गात् ।
एवमन्येपि परदशता विकल्पास्सुलभाः । एवं जन्मनि निरस्ते विना-
शोपि निरस्त एव, तुल्यन्यायत्वात् । सदसद्भाववृत्तिविनाशोपलब्ध्ययो-
गाच्च तदुभयकोटिविलक्षणतया मिथ्यात्वं स्वध्यवसानम् । स्मरन्ति च,
“ अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरप्युपगम्यते । तत्तु नाशि न संदेहो नाशि
द्रव्योपपादित ” मिति । “ यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा
तत्र कुतोहि तत्त्व ” मिति च । श्रुतिश्च तदुपबृक्षिता “ वाचारम्भणं
विकारो नामधेय ” मित्यादिका । न च “ मृत्तिकेत्येव सत्य ” मि-
त्यादिना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कार्यभूतस्यापि मृत्तिकादिद्रव्यस्य सत्यत्वमिह
कण्ठोक्तमिति अमितव्यम्, भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन व्यावहारिकसत्य—

दिशतर्कः । व्यक्तिसदसद्भावयो रिति । पूर्वमेवाशिव्यक्तेः सत्त्वे कारकव्यापार-
वैयर्थ्यादि, असत्त्वे सर्वकालासत्त्वोत्पत्त्यसम्भवादि ।

नन्वभिव्यक्तिः प्रागेव सती, सेव कारकव्यापारेणाभिव्यज्यत इत्यन्नाह
व्यक्ते रिति । नित्यं ति । तथा च कारकव्यापारवैयर्थ्यमिति भावः । एवं
जन्मनी ति । घटः किमिदानीं सन् उतासन् ? आद्ये सतः पश्चादसत्त्वानुपपत्ते
विनाशानुपपत्तिः, द्वितीये विनाशकव्यापारवैयर्थ्यम्, प्रागेवासत्त्वादित्यर्थः । एवं
मसम्भावेतोत्पत्तिविनाशत्वात् उत्पत्तिविनाशवत्त्वेन भासमानं कार्यं मिथ्येत्युक्तम् ।
अतः सदसद्भाववृत्तिविनाशोपलब्ध्ययोगान्नान्यथानुपपत्त्या च मिथ्यात्वमध्यवसीयते इत्याह
सदस रिति । विनाश उत्पत्तेरप्युपलक्षणार्थः । कार्यानुपपत्तिलक्षणो मिथ्यात्व
तर्कः अतिसंश्रुतिरप्यामप्यनुशाते इत्याह स्मरन्तिषे त्यादि ।

त्वानुपमर्देन घटादिमित्य्यात्वप्रतिपादने तात्पर्यात् । अन्यथा दार्ष्टान्तिक
प्रतिकूलत्वप्रसङ्गात् । मृत्तिकातिरेकितद्विकारमित्य्यात्वबन्मूलकारणातिरेकि
मृत्तिकादिसमस्तसद्विकारमित्य्यात्वे हि वाक्यतात्पर्यम् । एतेन “प्राणा
वै सत्य ” मिति श्रुत्यन्तरमपि निर्व्यूढम् । तत्रापि हि—“ अथ नाम-
धेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्य ” मिति पूर्वोत्तरवाक्यांश
परामर्शेन मध्यगतप्राणविषयसत्यतोक्तिः व्यावहारिकी सत्यतामभिसम्भा-
येति गम्यते । तदेवं श्रुतिस्मृत्यनुमानतर्कैः सिद्धं कार्यमित्य्यात्वम् ।
नश्वरत्वाच्च जगतो मिथ्यात्वं निपुणधियां स्वध्ववसानमिति ।

तत्र ब्रूमः—यदुक्तं कारणेन कार्यं सम्बद्धमारभ्यते उतासम्बद्ध
मिति, तत्रासम्बद्धमित्येव पक्षः, न हि कारणानां मिथस्सम्बन्धमन्तरेण
कार्येणापि सह सम्बन्धः कार्योत्पत्त्यङ्गतया दृष्टवरः, येन तदङ्गीकुर्मः ।
यत्तु असम्बन्धाविशेषात्सर्वं सर्वस्य कारणं भवेदिति; तत्तदा स्यात्,
यद्यसम्बद्धत्वमेव कार्यारम्भप्रयोजकं स्यात् । न च तदस्ति, तच्चद्वस्तूनां
प्रतिनियतशक्तीनां प्रतिनियतकार्यारम्भकत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् ।
यदि कारणानां कार्यसम्बन्धोपि कार्यारम्भाङ्गमिष्यते, तदानङ्गाङ्गीकारः,
अविषयवृत्तित्वं वा, कारणानां परस्परदृष्टस्य सम्बन्धस्य कार्ये सधर—

ननु ‘ प्राणा वै सत्य ’ मिति श्रुत्या प्राणसत्यत्वं प्रतिपाद्यते, न च
तदातिरेकेण कार्यमिच्छ्यात्वे तात्पर्यमिति निर्वाहः शक्यः, कार्यस्य तत्तानुक्तेः,
अतस्तद्विशेष इत्यत आह एतेनेति । वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । तत्रापि हीति । यथा
राजराजो मन्मथमन्मथः पवित्राणां पवित्रमित्यादौ ऐश्वर्यसौन्दर्यपावनत्वानामुक्त-
पापकर्मा गम्येते, तथात्र सत्यस्योक्तपापिकर्मा गम्येते, तत्राप्युक्तं
प्राणगत सत्यत्वं व्यावहारिकसत्यत्वं उत्कृष्टं ब्रह्मगतं पारमार्थिक
सत्यत्वमित्यर्थः । नश्वरत्वा दिति । तावदेव च बाधितत्वमित्यपि

णात् ; युक्ताङ्गत्यागो वा, असिद्धत्वेनासम्बन्धस्य साध्यतां प्रत्युपयुक्तस्य त्यागादिति । एतेन भिन्नत्वाभिन्नत्वविकल्पोपि निरस्तः, दण्डचक्रादिविलक्षणस्यैव घटादेस्तत उत्पात्तेदर्शनात् । उपादानेपि हि कार्यकारणयोरत्यन्तभेद एव दृश्यते । अवयवविवादिनां द्रव्ययोरपि । एवमपि चेदभेदोभ्युपगम्येत, तर्हि युक्ताङ्गत्यागः, कार्यकारणभावोपयुक्तस्यैव भेदस्य परित्यागात् । अयुक्ताङ्गस्वीकारो वा, तद्विरोधिना एवाभेदस्य स्वीकारादिति । अन्यथा स्वव्याघातः सार्वभौमः । इवमुत्तरेष्वपि विवेक्तव्यम् ।

यत्तु विकृतादविकृतादुपादानात्कार्यारम्भ इति । तत्र विकारशब्देन मत्किञ्चिदागन्तुकधर्मविवक्षायां विकृतादिति ब्रूमः, सहकारिसम्बन्धोपि हि विकार एव । अथ कार्यरूपेण विकृतत्वं विवक्ष्यते, तदा त्वविकृतादिति वदामः ; अन्यथा आत्माश्रयप्रसङ्गात् । यत्तु अविकृतस्याविशेषात्सर्वदोषादकत्वप्रसङ्ग इति, तन्न; अविकृतस्यैव सहकारिचक्रसन्निपातेन कालविशेषनियतकार्यारम्भोपपत्तेः । यत्तु सहकारिसम्बन्धोपि विकृतस्य वाऽविकृतस्य वेति विकल्पितम्, तदपि सहकार्यन्तरसम्बद्धस्यै

मानः । युक्ताङ्गत्यागमुपपादयति असिद्धत्वेनेति । कार्यकारणयो रिति । द्रव्यस्य कार्यत्वपटक्कीभूता साक्षादुपसिद्ध्योगिन्यवस्थानतर्कशब्देन विवक्षिता । अन्यथेति । एवमप्यनेन तर्कमासेन कार्यनिरासे मिथ्याभूतमपि कार्यमेव निराक्रियेत । मिथ्यात्वादेव सर्वमुपपद्यत इति चेत्, तर्हि राजशासनेन ? दर्शनादिति चेत्, तर्हि तत एवात्मतत्वेऽपि कारणासम्बद्ध ततो भिन्न च कार्यमिति किं न सेत्स्यात् ? एव मिति । विकृताविकृतादिविकल्पेष्वपि स्वव्याघातकत्वपर्यन्ता दोषा ग्राह्या इत्यर्थः । स्वपक्षनिर्वाहमाह यत्तु विकृतादिति । सहकार्यन्तरसम्बद्धस्येति । सिद्धान्ते उपादानस्य नित्यत्वात् सहकार्यन्तरसम्बद्धस्य सहकार्यन्तरसम्बन्धेनानवस्था दोष इति भावः । यथा निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य संशयानिरूप्याद्यपयोगित्वे प्रामाण्यस्य परतत्त्वमते प्रामाण्यज्ञानेऽनवस्था सा च साध्यत्वान्मूलधनं

वेति परिहितम् । नचात्रानवस्था दोषः, सिद्धानवस्थारूपत्वात् । न हि पूर्वं पूर्वं कारणं नास्तीत्युचरोचरासिद्धिः । न च पूर्वपूर्वाभावे प्रमाणमस्ति, प्रस्युत कार्यमेव प्रमितं सत् कारणप्रवाहे प्रमाणं भवति । अन्यथा कार्यानुदयप्रसङ्गात् । न च नोपलभ्यते कार्यम्, उपलभ्यमानमपि वा किं बाध्यते ? सर्वकार्यबाधे स्वप्रवृत्तिविरोधात् । कतिपयकार्यबाधे त्वबाधितकार्यान्तरसद्भावेन कार्यकारणभावमात्रस्यापलपितुमशक्यत्वात् । अन्ततो बाधस्यापि कार्यत्वेन कर्तुमेवाशक्यत्वप्रसङ्गः । बाधस्यापि बाधे व्याघातः स्यादिति ।

यत्तु रुचकादिविकृतिविशिष्टं हेमादि रुचकादिमात्रं वा हेमादिमात्रं वा स्वस्तिकारम्भकमिति विकल्पितम्, तन्नारम्भकमिति किं स्वस्तिकनिर्माणोपयुक्ताकारविशिष्टं विवक्षितम् ? उत तदुपयुक्ताकार एव? अथवा रुच[स्वस्तिक]ाश्रयमात्रमिति ; आधे रुचकादिविकृतिविशिष्टमिति ब्रूमः । न च स्वस्तिके रुचकाकाराकारितहेमानुपलम्भविरोधः, कार्योपयुक्ताकाराणां कार्येभ्यनुवृत्तेरनपेक्षितत्वात् । तदपेक्षणे

करीति दोषः न तथेयमित्यभिप्रायेणाह सिद्धेति । अनवस्थाया दोषत्वप्रयोजकमूलक्षपकरत्वमसिद्धत्वं च नास्तीति क्रमेणाह न हीत्यादिना । सर्वकार्यबाध इति । असद्विलक्षणकार्यस्वरूपाविरोधिबाधविवक्षायां तादृशेनापि कार्येण कारणप्रवाहस्यानुमायुं शक्यत्वात् सहकार्यन्तरसम्बन्धस्य सहकारिसम्बन्धसम्भवात् सहकार्यन्तरसम्बन्धस्य कार्यारम्भकत्वे दोषाभावाद्विकृताविकृतादिविकल्पमूलतर्काप्रवृत्तेर्मिथ्यात्वसाधनायोगात् तथा मिथ्यात्वं साधयता स्वरूपासत्त्वपर्ववसित एव बाधो वाच्यः, एवञ्च स्वप्रवृत्तिविरोधः, मिथ्यात्वसाधनलक्षणकार्यस्याप्यसिद्धेरित्यर्थः । सर्वकार्यबाधपक्षे दोषान्तरमाह अन्तत इति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति बाधस्यापीति । प्रपञ्चबाधस्य बाधे प्रपञ्चसत्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । नचेति । रुचकादिमात्र

चानङ्गाङ्गीकारप्रसङ्गात् । के चन कारणाकाराः कार्येष्वनुवर्तन्ते के चित्तु
निवर्तन्त इति यथादर्शनमङ्गीकार्यत्वात् । द्वितीये तु रुचकादिमात्रमिति
.. वदामः । न च हेमानुवृत्तिदर्शनविरोधः, उक्तोत्तरत्वात्, कारणदशा
वच्छेदकाकारनिवृत्तावप्याश्रयतयोपयुक्तस्य द्रव्यस्य तदाकारविशेषस्य च
नाशकाभावादनुवृत्तत्वस्य दुर्निवारत्वात् । तृतीये तु हेममात्रमित्येव
तत्त्वम् । न चारम्भकहेमातिरिक्तं न दृश्यत इति धार्यम्,—स्वहृदयविसं
वादात् ; अन्यथा आरम्भकमपि न दृश्यत इति वक्तुं शक्यत्वात् ।
अतिरिक्तं तु दृश्यते,—सत्किमवयविद्रव्यान्तरं उत तदारम्भकतयाभि
मतावस्थान्तरमात्रम्, उत विवर्तविशेष इत्येवमादिको हि विवादः ।
हेमप्रत्यभिज्ञानं तु न स्वस्तिकप्रतीत्यपह्नवक्षमम् । हेम एव स्वस्तिकवि
शेषितत्वेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः । अन्यथा पूर्वानुभूतातिरिक्ताकारमन्तरेण
कथं सा प्रत्यभिज्ञा? न हि यत्किञ्चिद्देशकालावस्थादिविशेषमन्तरेण सोऽय
मित्युल्लेखः । अन्यथा स इत्येव वा स्यादयमित्येव वा ।

यत्तु बुद्धिशब्दान्तरादौ कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गे नित्यानित्यवि
भागानुपपत्तिप्रसङ्गे च रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिकं निदर्शितम्; तदपि देशका
लादिप्रतिपन्नोपाधौ बाधाभावादेव परिहृतम् । बाधकतया अभ्युपगताश्च
प्रत्येकं परिद्विगन्त एव । अत एव दुर्निरूपबुद्धिशब्दान्तरादित्वादिति
हेतुरपि निरस्तः ।

स्यारम्भकत्वे यः पूर्वपक्षे दोष उक्तः, स इह नास्तीत्यर्थः । उक्तोत्तरत्वा
दिति । त्वयैव रुचकाकृतिमानस्य कार्योपयुक्ताकारत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । एवञ्च
हेमन उपादानत्वस्यानिवर्तितत्वात्तदनुवृत्तौ न विरोध इति भावः । तदाकारेति
हेमाकारम् । तदारम्भकतयेति । अभिमतास्य द्रव्यस्यावस्थान्तरमित्यर्थः ।
अन्यथा अतिरिक्ताकारयोगस्य प्रत्यभिज्ञाविरोधित्व इत्यर्थः । पूर्वंति । पूर्वानु-
भूताकारं अतिरिक्ताकार चान्तरेणेत्यर्थः । अवस्थादिविशेषः—अवस्थादिभेदः ।
काष्ठद्वयादिविषयीकरणमन्तरेण प्रत्यभिज्ञा न सम्भवतीत्यर्थः । निदर्शिता इति ।

यत्तु मध्येप्यसत् कार्यं आद्यन्तयोरसत्त्वादिति प्रयुक्तम्, तदप्य-
बाधितसत्त्वोपलम्भेन बाधितम् । अन्यथा मध्येप्यनारोपितं कार्यं आद्य-
न्तयोरनारोपितत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् । अस्य चोपलम्भानुवर्तित्वेन
प्रबलत्वादनेन पूर्वस्य बाध एव वा । अपि च कार्यमद्यन्तयोः सदध्य-
स्तं वा मध्ये सत्त्वात् मध्येध्यस्तत्वाद्धेति सांख्यनयेन त्वन्नयेन वा प्र-
योगे किं बक्ष्यसि ? उपलम्भविरोधादिकमिति चेत्तुल्यम् ।

यच्च विवादगोचरो भेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगतैकवस्तुमा-
त्रालम्बन इति प्रतिभातम्, तत्र किं मृत्पिण्डाद्येकैकोपादानकषटशराबादि-
भेदव्यवहारमात्रं पक्षीक्रियते उन सर्पभूदलनादिभेदव्यवहारविलक्षणः
सर्वोपि ? पूर्वत्र श्रुतिनिर्दिष्टतमृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनादिभेदव्यव-
हारैरनैकान्त्यम्, न हि तत्र मृदादिकमनुवर्तते । पृथिव्यादिकमनुवर्तत
इति चेत् ; तदास्तु पृथिव्यादिभेदव्यवहारैः । अथ तत्रापि प्रकृतिभू-
ताविद्यानुवृत्तिं पश्यसि, तथापि ब्रह्माविद्ययोः भेदव्यवहारेणानैकान्त्यं
दुस्त्यजम् । न हि ब्रह्माविद्यानुगतं वस्तुवन्तरमिष्यते । न च ब्रह्मैवोभय-
त्रानुवर्तते, ब्रह्माणि ब्रह्माध्यासानभ्युपगमात्, ब्रह्मभेदानभ्युपगमाच्च ।

व्याभिचारस्त्वानतयोदाहृतमित्यर्थः । अबाधितत्वे कतीति विशेष्यते, बाधश्च प्रति-
पन्नदेशकालोपाधौ निषेधः, तदभावश्च घटादेः सिद्ध एवेत्यर्थः । परिरोधमुक्तत्वा-
बाधमप्याह अस्यचेति । सांख्यनयेन—सांख्यप्रयोगमनुसृत्येत्यर्थः । त्वन्नये-
नेति । त्वदङ्गीकृतं हेतुनेत्यर्थः । उपलम्भेति । यस्याम इत्यनुपपन्नः ।
मृत्पिण्डेत्यादि । एतदघटशराबादिभेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगततदुपादा-
नैकवस्तुवालम्बन इत्यनुमानं विवाधितम् । श्रुतिनिर्दिष्टेत्येन पथसमस्यशङ्का-
परिहृता, तत्त मृत्तिकासत्यत्वश्रुतेः । एकोपादानालम्बनत्वे एकपक्षिकरणवस्तुवालम्ब-
नत्वं वा साधयते, नत्वेकाधिष्ठानारोपितत्वम्, अतस्तन्माध्यनुगतमस्येवेति शङ्कते
पृथिव्यादिकमित्यादिब्रह्मपथं तयमने मिथ्यात्वे सेत्स्यतीत्यभिप्रायेणदानामृदादेर्मिथ्या-
त्वानाधिकरणेनैव शङ्कतम् । व्यवहारै रिति अनैकान्त्य इत्यनुपपन्नः । अत्रभ्युप-
गमे हेतुमाह ब्रह्मभेदेति ग्यामिश्रायातोऽनुपपन्न इति भावः । यद्वा ब्रह्मणीति ।

अभ्युपगमे च तद्भेदव्यवहारेण तदेव स्यात् । एतेनोत्तरः कल्पोपि
दत्तोत्तरः । ब्रह्माविद्याभेदस्यापि पक्षीकारे बाधात् । तद्बहिष्कारे तु
तेनैवानैकान्त्यादिति । किञ्च—वस्तुशब्देन परमार्थविवक्षायां दृष्टान्ता-
सिद्धिः, न हि रज्ज्वादेः सत्यत्वमिच्छसि । अथ प्रतीयमानमात्रविवक्षा,
तदा वस्तुमात्रावलम्बन इति वक्तुं न शक्यते । आरोपितस्यापि घटा
देरालम्बनत्वस्यावर्जनीयत्वादिति ।

यत्तु तर्कानुगृहीतानुमानात् प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं ज्वालैक्यप्रत्यक्षे
निदर्शितम्, तदप्यसत् ; अनुग्राहकतयाभिमतानां तर्काणामपाकृतत्वात् ।
ज्वालैक्यप्रत्यक्षं तु सादृश्यादिदोषसम्भवात् निर्वापितारोपितेपि तथैव
प्रत्यभिज्ञानवर्शनात् अनन्यथासिद्धसामग्र्यनुवृत्त्यादिहेतुबलाच्च न स्वो-
पजीव्यविरोधादिप्रसङ्गाभावाच्च बाध्यतामनुभवतीति युक्तम् । इह तु
विपरीतमिति विशेषः ।

यत्पुनः कारणे कार्यं पूर्वं सदसद्वेति, तस्य कोऽर्थः ? किं
कार्यद्रव्यं कारणावस्थायां द्रव्यरूपेण विद्यते नवेति ? तदा सदित्यङ्गी-
कुर्मः । तथापि न साध्यत्वविरोधः, अवस्थापत्तिरूपेण तदुपपत्तेः ।

अभेदाद्व्याप्तौनुपपन्न इत्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मभेदः, तथा च तत्र
ब्रह्माप्यासम्भव इत्यत आह ब्रह्मभेदेति । तदेव अनैकान्त्यमेव ।
बाधोऽद्यतः । तदावस्तिविति । यदा वस्तुशब्देन परमार्थो विवक्ष्यते
तदानुगतैकवस्तुमात्रालम्बना इत्यत्र परमार्थस्य च्छेदसम्भवादनुगतैकपरमार्थालम्ब-
नत्वे सति तदन्यपरमार्थानालम्बना इत्यर्थो भवति, तच्च वक्तुं न शक्यते, घटादेः
परमार्थत्वानङ्गीकारात् ; यदा तु प्रतीयमानं विवक्ष्यते तदानुगतैकार्थालम्बनत्वे
सति तदन्यार्थानालम्बना इत्यर्थो भवति, अत्र चार्थशब्दः स्वरूपकथनपरः, तच्च
पथे बाधितम्, घटादेरप्यालम्बनत्वादिति भावः । प्रत्यक्षात्तर्कसहकृतानुमानस्य
प्रावश्यमङ्गीकृत्योक्तम्, इदानीं प्रत्यक्षस्य न तादृशानुमानप्राचक्ष्यात् बाधत्वं कि-
न्तु दृष्टदोषजातीयत्वेनाप्रामाण्यशङ्काप्रसूतादित्याह ज्वालैक्येति ।

तत एव कारकव्यापारसाफल्यं च । एतावानेव च नः सत्कार्यवादः ।
अथ कार्यावस्था कारणदशायामस्ति न वेति पृच्छसि, तदा नास्त्येव सा ।
कथमसती तेन जनयितुं शक्येतेति चेत्; किं पूर्वं सतीमेव दशां पश्चाद्
त्पद्यमानां पश्यसि? येनैवं विरोधमाशङ्कसे । तथाचायुक्ताङ्गस्वीकारः ।
अवस्थासत्त्वस्य जन्यत्वविरोधिनः स्वीकारात् । असत् उत्पत्तौ प्रस्तराद
मोप्यङ्कुरेभ्यः शशादयोपि शृङ्गादिमन्तः स्युरिति चेत्; किमियं राजाज्ञाः
उत शापः ? न हि नियतशक्तिकेषु कारणेषु देशकालस्वरूपप्रतिनियत
कार्यविशेषारम्भकेषु परिदृश्यमानेषु तच्छक्तिविधुरादपि तदुत्पत्तिराशङ्कि-
तुमपि शक्यते । प्रागसतीं दशां पश्चात्सतीमिच्छतोऽवयविद्रव्ये कः प्रद्वेष
इति चेत्; न कश्चित्, अदर्शनादेव तु नाङ्गीकुर्मः ।

यत्तु भावादभावाद्वा घटाद्युत्पत्तिरिति, तत्र किं विद्यमाने द्रव्ये
घटाद्यवस्था जायते उताविद्यमान इति प्रश्नार्थः? तदा विद्यमान एवेति
मन्वीथाः । न हि घटाद्यवस्थोत्पत्तौ मृदादिकं नास्ति । उपमर्दितेपि
हि पिण्डे पिण्डत्वमेव निवृत्तं न तु द्रव्यम् । अनुपमर्दितेभ्यश्च तन्त्वा
दिभ्यः पटाद्युत्पत्तिरपि दृश्यते । अथासतो घटाद्युत्पत्तिः सतो वेति
पृच्छसि, तदा सत एवेत्युत्तरम् । पूर्वं सतः पिण्डात्तदानीं सत एव
वा मृदादेः घटाद्युत्पत्तिदर्शनात् । अथ कारणविशेषावच्छेदकावस्था
कार्योत्पत्तिदशायां निवृत्ता न वेति पृच्छसि ; तदा पिण्डादौ निवृत्ता
तन्त्वादौ त्वनुवृत्तेति सान्दष्टिकमिदम् । नचाभावादुत्पत्तौ कार्यस्याभा-
वात्मकत्वप्रसङ्गः, कार्यकारणयोरत्यन्तसालक्षण्यस्य “न विलक्षणत्वा”

किं पूर्वमिति । दशां अवस्थाः । किमियमिति । किं राजाशयैव शङ्क्यते उत शापवशा-
दित्यर्थः । प्रागसती मिति । न हि सांख्यवदसत् उत्पत्त्यनुपपत्तेरवयविनि द्वेष-
स्तव सम्भवतीति भावः । अनुपमर्दितेभ्य इति । तत्र च न द्रव्यविनाशशङ्का
लेशोऽपीति भावः । नन्वभावपदेन प्रसिद्धाभावं विवक्षित्वैव विकल्प्य दूषितमि-
त्यत आह न चाभावा इति । भावरूपाज्ञानपरिणामस्य घटादिष्ववस्थाभावात्तत्र

धिकरणे निरस्तत्वात् । भावान्तराभाववादिन इष्टप्रसङ्गाच्च । घटत्वादि-
कमपि हि पिण्डाद्यपेक्षया प्रध्वंसकोटिघटितं कपालाद्यपेक्षया तु प्रागभा-
वपक्षनिक्षिप्तं कुट्याद्यपेक्षया त्वन्योन्याभावायत इति । ये चान्ये पश्यतो
हराणां प्रलापाः—“न चेदुत्पत्तिरुत्पत्तेर्नित्यत्वमनवस्थितिः । उत्पत्तावप्यतः

दभावोपादानकस्यापि तत्र गावत्प्रमविकृद्धमिति भावः । भावान्तरे ति । अभा-
वादुत्पत्तेरिति घटत्वाद्येषु, तच्च भावरूपमप्यभावात्मकमित्यर्थः । तदुत्पत्तादयति
घटत्वादिक मिति । उत्पत्तेस्तत्पत्तिरिति नभेति विकल्प्य दृष्टान्तः श्लोकः ।
उत्पत्तावनवस्थिति रित्यन्वयः । “ कुर्वन्कार्यमकुर्वन्ना करणं कारणं भवेत् ।
कुर्वन्नेदनवस्थानमकुर्वन्त्यनवस्थितिः ॥ ” इत्यादयः । एवं द्रित्युत्पादिपूर्वपूर्व
पटाभेदेनैवोत्तरोत्तरः पटो जायते, स एव पट एतावानाधीदिति विधेकिनामप्यनु-
भवात्, न च जातस्य जायमानाभेदोऽविद्यां विना सम्भवति, तस्मादविद्याम-
हिम्ना प्रथमपटस्तत्परिमाणं च दुर्निरूपस्वरूपेण वर्धत इति कार्यमनिर्ध्वनीयमेव ;
एवमेकस्यात्तन्वादेरञ्जुद्रव्यस्योत्पत्तिरप्यत्र मानम्, तत्र एकस्य परमार्थतः संयोगो
न सम्भवति, अत एकांसन् चन्द्रे द्वित्वबदेकस्मिन्संस्थादौ द्वित्वस्य मायात्मक-
त्वात् तन्निर्भ्य संयोगोऽपि तदात्मक इति तत्कार्यमपि तथैव; अत एवाधिकपरि-
माणान्तरवादेर्म्यूनपरिमाणरञ्ज्वारम्भोऽपि, अविद्यां विना तदयोगात्, मायया तु
गिरिशिखरस्याधिकपरिमाणवृक्षादौ न्यूनपरिमाणकार्यारम्भो दृष्ट इत्यनिर्ध्वनीयं
कार्यम्; एव याल्यादिशरीरमप्युत्तरोत्तरशरीराकारेण वर्धमानमविद्याकारणत्वे प्र-
माणम्, माया विना शरीराभेदे परिमाणभेदायोगात्, न च तद्भेदोऽनुपलभ-
वात्, पूर्वोत्तरशरीरयोः विनाशोत्पत्तिहेत्वभावाच्च, अननुसन्धानप्रसङ्गाच्च;
एव क्षीरस्य दधिभावोऽपि मायया, क्षीरस्वभावे स्थिते तस्य दधिभावानुपपत्तेः ;
क्षीरविनाशे क्षीरारम्भकैः परमाणुभिर्दध्यारम्भ इत्युक्तम्, परमाणूनां सर्वत्र
सुलभतया दध्यर्थे क्षीरानुपादानप्रसङ्गात् ; क्षीरध्वंसानामपि सुलभत्वात्; उपात्त
क्षीरभवस्यैव - हेतुत्वे पीताद्भूमौ पतिताद्वा दध्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, माहिषात्
क्षीरानुत्पत्तेरिति माहिषमित्यादिभ्यवस्थायोगात् क्षीरदध्नोः नियतद्रव्यपरिमाणत्वा-

कार्यं कारणं च निरूपित" मित्येवमादयः, तेष्वन्यैव दिशा प्रशमनीया इति ।

“ सिद्धानवस्थितिः सामग्र्यात्मकोत्पत्तिसंग्रहे ।

अन्यथा स्वपरप्राणान्न काचिदनवस्थिति ” इति ।

योगाच्च । तस्माच्छ्रुतिरिव रजतरूपेण क्षीरमेव दद्याकरिण परिणमत इति तन्मध्ये तात्वेवमादयश्च गृह्यन्ते । तेषां ति । उत्पत्तिशब्देन किं प्रथमक्षणसम्बन्धो विधक्षितः । अथ सामग्रीः ? अन्यद्वा ? आद्ये अयुक्ताङ्गस्वीकारः, अनेकक्षणवर्तिनां पदार्थानामेव प्रथमक्षणवत्त्वेन द्वितीयक्षणस्य द्वितीयक्षणपेक्षाया इव प्रथमक्षणस्य प्रथमक्षणपेक्षाया अभावोदित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूयति सिद्धेति । सामग्रीति । सामग्र्यानन्तर्यसम्बन्धादुत्पन्नमिति विशिष्टव्यवहार इति भावः । तृतीयं दूयति अन्यथेति ।

यत्तु स एव पट एतावानासीदिति प्रत्यभिज्ञया मिथ्यात्वसमर्पणम्, तन्न किमियं प्रत्यभिज्ञा बाधितविषया उताबाधितविषया ? आद्ये धर्मितत्त्वत्वं निष्प्रत्यूहम् । द्वितीये अभेदतद्वर्णिगोः तत्त्वत्वं त्वयैव समर्थितम् । किञ्च त्वत्पक्षे सत्राभेदस्य मिथ्यात्वात्तन्न कथं भेदः, समानसत्ताकयोर्विरोधात् ; नचान्यतरस्य प्रातिभासित्वम् ; विनिगमकाभावात्, अभेदस्य प्रातिभासिकत्वे पटयोः सत्यत्वात्, भेदस्य प्रातिभासिकत्वे पटस्य सत्यत्वाच्च । अथ नात्र विरोधः, अभेदस्याभिष्टानसत्तागतावात्, स एवाभेदः प्रत्यभिज्ञासामानाधिकरण्ययोर्निमित्तमिति चेन्न ;— सयोरभेदाभावेऽपि तत्सम्बन्धभेदमात्रेण तदुपपत्तेः । कुविन्दाभेदाद्वा पटयोस्तौ कथं न स्याताम् ? अथ कुविन्दस्य न हि पटद्वयतादात्म्यम्, अस्ति ॥ सतः, अतस्तदभेदस्तेन तादात्म्यवतोः पटयोः सामानाधिकरण्यनिमित्तं स्यादिति चेन्न ; तथा सति पटत्वस्यैव निमित्तताप्रसङ्गात् । तत एव सर्वपटानां सर्वपटानां तर्क-द्रव्याणां च सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । तस्मात्तयोः स्वरूपाभेद एव निमित्तम् । तस्मादरतिमात्रपटोभूता एव तन्तवस्तन्वन्तरैः सह षोडशारत्निगात्रपटोभवन्ति । एवञ्च प्रत्यभिज्ञाश्रुत्वात् ; पूर्वतन्तुप्रवेशात् । भेदोऽप्युपपन्नः, तन्त्वन्तरप्रवेशात् ।

यत्तु सदस्यवृत्तविनाशोपलब्ध्ययोगात्तदुभयकोटिविलक्षणतया मिथ्या-
त्वमिति , तदपि गन्दम् ; उपलब्धिविनाशाभ्यामपि कादाचित्कत्वात्
मिद्वेः । न ह्युत्तरकालीनो विनाशः स्वकालेऽप्यसत्त्वं साधयितुमलम् ।
अथ नित्यमेव राच्छब्दार्थतया परिगृह्य तद्वैलक्षण्यान्मिथ्यात्वमिष्यते,
तथाप्यनित्यत्वमेव मिथ्यात्वमिति विवक्षितं स्यात्, तथा च वस्तुनो न
काचित् क्षतिः । अत एव “ अनाशी परमार्गश्च ” त्यादिस्मृतिरपि
निर्मुला । “ चाचारम्भणं विकारो नामधेय ” गित्यादिका
तु श्रुतिरथैवद्वयान्तरनिरासपरेति सद्विद्यानिरूपणे व्यक्तमनुसन्धेयम् ।
अत एव ‘ मृत्तेकेत्येव सत्य ’ मित्यादावपि परमार्थसत्यत्वमेव विवक्षितं

रज्जानुपपत्तस्तत्त्ववयादिविनाशोपलब्ध्ययोगात्तदुभयकोटिविलक्षणतया मिथ्या-
त्वमिति न मुञ्चति । क्षीरदध्नुपपत्तिस्तत्रैव, नास्माकम् । क्षीरद्रव्यस्यैव गन्धरस
क्षीरावस्थाप्रहाणेन दध्नवस्थागन्धरसोत्पत्तेः सर्वसावित्यायाः सुलभत्वात् तथैव
दध्नुपपत्तमप्रसङ्गात् । अनाशीत्यादि । निर्मुला-सदस्यवृत्तविनाशयोगान्मिथ्येति
न स्वदुक्तन्यायमूलैस्त्वर्थः । अनाशीत्यादिस्मृतिश्च प्राज्ञानां परमार्थशब्दप्रयोगानि
मित्तप्रदर्शनपरा, तत्प्रदर्शनं च श्रेयसामलपकालतया तदभावकालस्यैव भूयस्त्वत्
गम्यात्वकालसत्त्वं तिरस्कृत्य तस्यासत्कल्पतया हेयत्वं परमात्मनः सर्वदा सत्यतया
उपादेयत्वं च प्रदर्शयितुम् । अयं चार्थस्तत्प्रकरणे स्पष्टः ॥

तत्तुनां न सन्देह इत्यस्यायमर्थः-नाशुपपादितस्य नाशित्वे उपासनस्यापि ना-
शित्वात्तदुपपादितस्य मोक्षस्यापि नाशिता स्यादित्यत उक्तं ‘ द्रव्ये ’ इति । द्रव्य
शब्दो देवद्रव्यपरः, नश्वरद्रव्यप्रदानेन देवताभ्यः प्राप्तं कलं स्वप्रदत्तद्रव्यानुगु-
ण्येन नश्वरमेव भवति, उपासनस्य नश्वरत्वेऽपि तस्य स्नेहरूपत्वात्तेन स्निग्धेन परम
पुरुषेणात्मुदारेण सर्वज्ञकेन दीयमानस्य पुरुषार्थस्य तादृशशक्त्यानुगुण्यमेव भव
तीति नित्यपुरुषार्थदानमुपपद्यत इति भावः । अत एवेति । यदादेमृत्तिकात्वेनैव
सत्यता न तु तदातिरेकेणेत्यवयविनिराकरणपरत्वेन प्रपञ्चमित्यात्वतात्पर्याभावात्
परमार्थिकसत्यत्वमेवोच्यत इत्यर्थः । आदिशब्देन “ प्राणा वै सत्य ” मित्यादि
विर्वाञ्चतम् । प्राणशब्देन साहचर्यात् जीवा उच्यन्ते, ते सत्यम्, स्वरूपान्यथा-

मिति सिद्धम् । अतः प्रत्यक्षादिशरणैः श्रुतिशरणैरपि कार्यजातरस्य सर्वस्य सत्यत्वमेष्टव्यम् । अन्यथा प्रागुक्तकर्मासैः कारणमपि किं न खण्ड्यते ? प्रत्यक्षश्रुत्यादिवलादिति तु सगानम् । अथ यदि कारण-स्यापि भङ्ग इष्ट इत्याशयः, तदा सति कारणसत्यत्वमत्यादरेण प्रतिपद्यन्ती शुन्निर्वाध्येत । एतेन कारणसामान्यं तद्विशेषांश्च खण्डयतां वेद-बाह्यत्वं तावत्सुव्यक्तम् । विशेषद्रूपानि तु स्वायसरे प्राद्याणि ।

यथासौ व्यागोदः—नश्वरत्वादेन विश्वमित्यात्वमिति, स किं नाशनाशविवेकाभावात् ? उत तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभिधानात् ? न प्रथमः, उभयोरपि विवेकस्य सुमसिद्धत्वात् । स्वकाले सत एवार्थस्य स्मोत्तरकालासत्त्वं नाशः, बाध्यत्वं तु स्वप्रतीतिकालेप्यसत्त्वलक्षणमिति । असत्त्वमेव नाश इत्येतावता पर्याप्तौ किं विशेष्यत इति चेन्न;—प्रागभावेपि विनाशशब्दप्रयोगमसङ्गात् । तथाप्युत्तरकालासत्त्वमित्येतावतालमिति चेन्न;—गगनकुसुमादावपि प्रसङ्गात् । स्वकाले सत एवार्थस्यान्यापेक्षयोत्तरकाले स्वप्रागभावकालेप्यसत्त्वसम्भवात् तद्व्यवच्छेदार्थं स्मोत्तरकालासत्त्वमिति विशेष्यते, एतावदेव निष्कर्षलक्षणम्, पूर्वं तु वैश्वार्थम् । यदि वस्तुनो यथाकथञ्चिदसत्त्वं मिथ्यात्वमिति विवक्षितम्, तदास्माकमिष्टापादनम् । परस्परभावादिमत्तया केनचिदाकारेण सर्वेषामसत्त्वाम्युपगमात्, कर्षणां च विनाशाभ्युपगमात् । तावन्मात्रमेव मिथ्यात्वशब्देनोपचर्यमाणमपि नास्माकमिष्टमापादयति । नापि

भावयाहत्यात् । इदं जीवब्रह्मसाधारणम्, जीववत्कर्मकृतस्वभावविकाराभावात् परमात्मा ततोऽपि सत्य इत्युच्यते, कर्मकृतविकारो हि साक्षान्जीवे स्वनिष्ठत्वभ्रमयोग्यः; परमात्मनस्तु स्वभावविकारो न तथेतिदं वैयर्थ्याभावेन 'सत्यस्य सत्य' मित्युक्तम् । कारणमिति । गूदादिकमित्यर्थः । अस्यादरेणेति । "मुक्तिके-

द्वितीयः, व्यासेस्मात् । रज्जुसर्पादिषु व्याप्तिः सिद्ध्यतीति चेन्न;—
तत्र विनाशस्यानभ्युपगमात् । अर्थबाध एव हि तत्र व्यक्तः । गन्धर्व
नगरादिषु विनाशोपि प्रत्यक्षसिद्ध इति चेन्न;—तत्रापि मिथ्यात्वपक्षे
बाध एव । विनाशभ्रमस्तु स्यात्, सत्यत्वभ्रमवत् । तत्सत्यत्वात् तत्र
कथं तत्र विनाशमिध्यत्वयोः व्याप्तिर्माया । अतः उरसि विनाशयोरपि
सर्वं कार्यं स्वकले सदेवेति सिद्धम् ॥

इति शतदूषण्यां कार्यानुपपत्तिभङ्गः

॥ पञ्चपञ्चाशो वादः ॥

एव सत्यम् ” “ काष्ठासमित्येव सत्यम् ” “ लोह इत्येव सत्य ” मित्य-
भ्यासादादरावगति ॥

इति श्रीबाधूलकुलातिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमाधिगतारावरतस्वयाभास्मेन

तदेकदेशेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धेन

महाचार्यगिरिनामधेयेन रागानुब्रुवासेन विरचिताया

शतदूषणीत्याख्याया चण्डमार्गताख्याया

कार्यान्वयानुपपत्तिभङ्गो नाम

पञ्चपञ्चाशः स्कन्धः ॥५५॥

भीरुः ।

अथ पदपञ्चाशो यादः ।

देशानामपि देशानामुपगमं स्वभाविकद्विभवात्
कालस्यापि कलघुपाधिकलनात्कान्यत्वहेतुं स्तुमः ।
निर्देशेऽपि विभूतिकोटिघटिते निम्नोन्नते वस्तुनि
स्वाच्छन्नेन जहस्तमाधिककथासम्भावनं सम्प्रहः ॥

यस्तुनः परिभाषन्ते—अनन्तपदसामर्थ्यादेव ब्रह्मन्पतिरिक्तानन्तवस्तु-
मिध्यात्वं सिध्यति ; तथाहि—अनन्तशब्देन असङ्कोचात्सर्वविधपरि-
च्छेदाभावोप्युच्यते, परिच्छेदश्चतुर्धा—देशतः कालतो वस्तुतः स्वरूपतश्चेति । तत्र गगनकुसुमादिवत् स्वरूपपरिच्छेदः सद्रूपत्वेन मति
क्षिप्मते, तच्च सत्यपदेनैव सिद्धमित्यनन्तपदेन तद्विवक्षा भवतु वा मा वा,
त्रिविधपरिच्छेदाभावस्तानद्विवक्षित एव । तत्र सर्वदेशसर्वकालव्यापि-
त्वादन देशे नास्ति अत्र काले नास्तीत्येवंरूपयोर्देशकालपरिच्छेदयोरेवायः
सिद्धः । यस्तुपरिच्छेदस्तु इदमेवं न भवतीत्येवंरूपः । आश्रयप्रतियोगि-
विशिष्टस्य भेदस्याभावो [भवन्] भेदतत्प्रतियोगेतदाश्रयाणां सर्वेषां
मभावोऽन्यत्रमाभावाद्वा ? आद्ये शून्यवादावतारः । द्वितीयेऽपि सर्व
वस्तुनादत्त्याद्वा स्वव्यतिरिक्तसमेतमिध्यात्वाद्वा स्वस्य तुच्छत्वाद्वा

देशानामपि ति । देशकालवस्तुपारिच्छेदाभावात् क्रमेण संप्रत्यक्षे ।
निर्देशेऽपि वस्तुनि जहस्तमाधिककथासम्भावनामिध्यात्वं । सप्तमी च नि-
र्भाषणे । समाधिकवस्तुनि निर्भाषणे । विभूतिकोटिघटित इति हेतुगर्भविशेषणम् ।
निम्नोन्नत इति यथा निम्न स्वाम्बादि तथा हिरण्यगर्भागुञ्जनमपि सर्वेश्वरापेक्षये
त्यभिप्रायम् । स्वाच्छन्नेन ति । उन्मत्तत्वादिना सम्प्रत्यत । जहती समाधिक
कथासम्भावना यद्विहित विग्रहः ।

परिभाषन्त इति । अनेन युक्तिशून्यत्वं विवक्षितम् । वस्तु-
न्तरभेदाभावो वस्तुपरिच्छेदः , अथ च वस्तुन्तरमिध्यात्वेनैव नि-
र्वाह्य इत्यभिप्रायेण सामर्थ्यादिति । यस्तुपरिच्छेदस्त्विति । इदमेवं न
भवतीत्येवं रूप—एवं प्रतीयमानो भेद इत्यर्थः, सर्वदस्ति नि भेदाभावाद्युक्त

सम्भवति ; तत्राद्यः पक्षोभ्यर्हितविरोधानामर्हन्मताहर्णां भास्करादीना-
मेव युज्यते । अन्तिमस्त्वर्थो लोकप्रयतिकानां निरीश्वरमीमांसकादीनाम् ।
अतो मध्यमः पक्षः परिशिष्यते । न च वाच्यं वस्तुवन्तराभावे तन्नि-
रूपितपरिच्छेदाभावेन तन्निरूपणीयवस्तुपरिच्छेदाभावो दुर्वच इति ;
वस्तुपरिच्छेदाभावेन वस्तुपरिच्छेदाभावो दुर्वच इति स्वयचनव्याघा-
तात् । ननु प्रत्यक्षाद्यविरोधेन वस्तुपरिच्छेदाभावो वर्णनीयः, अन्यथा
प्रागुक्तपक्षयोरपि प्रतिश्लेषायोगात्, शक्यते चाविरोधेन निर्वहणम् ;
तथा हि-वस्तुना परिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदः—यथा कुड्यादिभिर्गलोकादेः,
स चास्य नास्तीति वस्तुपरिच्छेदरहितं ब्रूतेति ; तदसत्, देशपरि-
च्छेदादीदृशस्य वस्तुपरिच्छेदस्य विशेषाभावात् । स्वतः परिमितदेशा-
घटादयः, आलोकादयस्तु प्रसूमरतया स्वतोनेकदेशव्यापिनोपि कुड्यादि-
भिरुपाधिभिः परिच्छिद्यन्ते, इह तु कथं परिच्छेद इति चेन्न;—तथा-

विशिष्टाभाषकोऽप्यभिप्रायेणोक्तम् । अभ्यर्हिनेति । तादात्म्यं हि भेदसहिष्णु-
भेदः, स च सप्तमङ्गीत्वादविरोधं बहुमन्यमानानां भास्करादीनामेव
युज्यते इत्यर्थः ।

भावाभावसमावेशप्रसङ्गो विरोधः, स च तैरिष्टप्रसङ्गत्वेन स्वीक्रियत
इति तस्य तैर्यदुमतत्त्वम् । अन्यन्ताभेदपक्षस्तु स्वप्रवृत्तिव्याघातेन तयोक्तिकाभासै-
रप्यनभ्युपगत इति वक्ष्यमाणत्वाच्छङ्कानर्ह एवेति भावः । असद्व्यावृत्तस्वरूपाक्षी-
कारात् तत एव परिच्छेदतदभावौ मुनिरुक्तवित्यादिप्रायेण पारंहरति वस्तुपरि-
च्छेदाभावेनेति ।

ननु प्रत्यक्षेति । सति सम्भव इति भावः । [शक्यते चेति—
चत्त्वर्थः । विशेषाभावा दिति । गूढाभिसन्निवृत्तम् । अने-
योक्तिभ्रमाभिरुन्निमग्नानान्भोदयति स्वत इति । अभिसन्निवृत्तव्याघातात् तथापि

प्यदूरविप्रकर्षेण पृथक्प्रतिपादनमयोजनाभावात् । एतेन वस्तुपरिच्छेदो वस्तुनः परिमाणं देशपरिच्छेदस्तु तत्कार्यं—इति विभागोऽपि प्रत्युक्तः । न च वाच्यं इदमिदं न भवतीति [प्रातिपेधो] परिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदः, स च सर्वशरीरिणो न सम्भवतीति । ‘अस्थूलमनण्वहृस्व’ गित्यादिनिषेध शतश्रयणात् । अन्यथा भिदचिदीश्वरस्वरूपविवेकाद्यनुपपत्तेश्च । न च सर्ववस्तुसामानाधिकरण्ययोग्यत्वेनेदमिदं न भवतीति निषेधैकान्त्याभावाद् वस्तुपरिच्छेदाभावात् इति वाच्यम् ; अमुख्यसामानाधिकरण्यस्यान्यत्रापि सम्भवात्, “ आपो वा इदं सर्वं ” गित्यादिवत् । मुख्यसामानाधिकरण्यस्य तु ब्रह्मणोऽपि सर्वत्रासम्भवात् । न हि शरीरं ब्रह्मादिसामानाधिकरण्यं दृष्टं इष्टं श्रुतं वा । एवमूहान्तरेष्वपि दूषणमूहनीयम् । ततश्च स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिध्यात्वादेव ब्रह्मणो वस्तुपरिच्छेदाभावात् इति ।

अत्रोच्यते । शास्त्रमत्यक्षयोर्विरोधे प्रत्यक्षमावलम्ब्य तावत् स्थितमन्यत्र । अत एव अनन्तपदश्रुत्यन्यधानुपपत्त्यापि न प्रत्यक्षादियिरुद्धं

ति । एतेनेति । द्रव्यस्य परिमाणाभाव एव विभुत्वमिति भावः । निषेधैकान्त्यम्—इदमिदं नेति प्रातिपेधयोग्यत्वे सति सामानाधिकरण्ययोग्यत्वम्, न एव वस्तुपरिच्छेदः, तदभावात्परिच्छेदः, इदं च सामानाधिकरण्ययोग्यत्वे पर्यवसितमिति तदेव सामानाधिकरण्यं किममुख्यसाधारणं विवक्षितं उक्तं मुख्यमेवेति विकल्पसामर्थ्यस्य दूषयति अमुख्यस्यादिना । असम्भवादिति । शरीरशरीरिभावस्य ब्रह्मणो देवादिसत्त्वान्वयस्य चामिद्धेरिति भावः । अभ्युपेक्षायाम्हा नङ्गीति । ऊहान्तरंञ्चि ति । स्वतन्त्रवस्त्वन्तरासम्भवः, उक्तद्वयस्त्वन्तराभावः, असंख्यातगुणत्वमित्यादयः । तावन्नाहृस्वन्तरासम्भवात् एव परिच्छेद इत्याद्ययोर्निरासः । अराख्यातत्वं गुणगतमिति न ब्रह्मणोऽनन्तत्वमिच्छितं । तावतैव तदनन्तत्वमप्यपदेश औपचारिकत्वप्रसङ्गः ।

प्रपञ्चमित्यात्वं सुसाधम् । अतो भवदभिमतवस्तुपरिच्छेदाभावो दुरुप-
पादः । भास्करादिपक्षेपि सर्ववस्तुवैक्ये सत्यपि भेदस्यापि विद्यमानत्वा-
त्परिच्छेदनिषेधोनुपपन्नः , अन्यथा भेदाभेदस्यापि विलयप्रसङ्गात् ।
केवलाभेदपक्षस्तु सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गेन यौक्तिकाभासैरपि नाभ्युपग-
म्यते । अभेदमात्रगस्तीत्येतावता वस्तुपरिच्छेदाभाववचनं त्वमुख्यम् ।

यत्तुक्तं-वस्तुना परिच्छेद इति पक्षे वस्तुपरिमाणपक्षे च देशपरि-
च्छेदत् पृथग्व्यपदेशप्रयोजनं नास्तीति । तदयुक्तम् , विरुद्धार्थप्रतिपा-
दनादलप्रयोजनार्थप्रतिपादनस्यैव द्रष्टव्यत्वात् । भवत्यप्येव वस्तुपरिच्छे-
दादेशकालपरिच्छेदयोरेकमितिभेदेन पृथग्व्यपदेशप्रयोजनाभावप्रसङ्गः ।
यदा हि स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वेन वस्तुपरिच्छेदाभावः तदा
देशकालयोरेवामवातदर्थनपरिच्छेदस्याप्रसक्तत्वेन तन्निषेधो निरर्थकः ।
यदि पुनः त्रयाणां परिच्छेदानां स्वरूपभेदात् घटादिषु च दृष्टेः तन्नि-
षेध इति, तत्परोक्तयोरप्यर्थयोः समानमेव ।

अत इति । मिथ्यात्वस्य स्वयमेव बाधतत्वात् त्वदभिमतवस्तुपरिच्छे-
दाभावोपपादनं तेन कथयामास्यर्थः ।

ननु भास्करादिमते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभावात् प्रत्यक्षादिविरोध इत्या-
काशायामाह भास्करा इति । अन्यथेति । भेदस्याभावे । अपि शब्देन तद-
व्युत्पत्ताभिमतः सूच्यते ।

ननु आनन्धभूतिनिद्वयार्थं विलयोप्यस्तु, तत्राह केवलेति । सर्वेति ।
नित्यब्रह्माभेदेन सर्वस्य नित्यत्वात् किञ्चित्प्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।
यौक्तिकाभासैरप्यस्वीकृतं कथं भेदिकाभासेः स्वीकार्यम्, आनुमिकप्रवृत्तैरपि विरो-
धादिदृष्टान्तेनाभिप्रेतः । ननु सत्यपि भेदे तदभावात्मकाभेदस्य सत्त्वात् भेदस्य
वस्तुपरिच्छेदाभाव इत्यत आह अभेदेति । भेदाभावमात्राज्ञापरिच्छेदः-अन्यथा
अपरिच्छिन्नब्रह्माभेदात् घटादेरप्यनन्तत्वप्रसङ्गात्, तत्र च पटभेदसहचरित-
त्वं तु विद्यमानोप्यभेदो नापरिच्छेदः, भेदासहचरितस्यैव तस्यापरिच्छेदशब्दार्थ-
स्यादिति याच्यम्, तथाच भेदमात्रे परिच्छेदाभाववचनं अनुत्पत्तिरित्यर्थः ।
परिच्छेदयो रित्यनन्तरं चकारोऽप्याहार्यः ।

यद्योक्तं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्ये मुख्यामुख्यविकल्पेन दूषणम्,
तदपि मन्दम् ; स्वव्यतिरिक्तसमस्तद्रव्यशरीरिणस्तद्रव्यवाचिभिरनिष्क
र्षकैः शब्दैः प्रतिपादने विवक्षिते दोषकथाभावात् । ततश्चात्र वस्तुप-
रिच्छेदो नाम स्वस्मात्पृथक्सिद्धाद्वस्तुनो भेदः, स च सर्वप्रकारस्म
ब्रह्मणो न सम्भवतीति, स्वरूपभेदमात्रस्य निषेधो निषेधशब्दस्यत्यद
विवक्षित एवेति विवेकानुपपत्तिर्बोध्यं नावतरति । अयन्त्वर्थः प्रत्यक्षाद्य-
विरुद्धश्रुतिस्मृतिसूत्रानुगृहीतश्चेत्ययमेवारम्भणाधिकरणभाष्ये प्रदर्शितः ।
यथा—“भेदवादिनस्तु सर्वत्रिदविद्वस्तुशरीरत्वेन ब्रह्मणः सर्वप्रकारत्वात्
स्वतः परतः परिच्छेदोपि न विद्यत ” इति ।

नन्वेवमपि सर्वविधपरिच्छेदनिवृत्तिर्न सिध्यति, स्वरूपविवेकद-
शायामिदमिदं न भवतीति परिच्छेदस्य विद्यमानत्वादिति चेत् ; सत्यम्,
तथाविधवस्तुपरिच्छेदस्य श्रुतिभिरेव प्रतिपाद्यमानत्वात्, विश्वमिध्यात्व
पक्षेपि ततः परिच्छेदोक्तेः त्वयाभ्युपेतत्वाच्च तन्निषेधो न शक्यः । यदि
च वस्त्वन्तराभावाद्वस्तुपरिच्छेदाभाव उच्येते, तर्हि भवत्पक्षे घटादेरपि
वस्त्वन्तराभावाच्चरितसिद्धिः स्यात् । ब्रह्माख्यं वस्त्वन्तरं तस्य विद्यत इति
चेन्न ; तत्स्वरूपसद्भावेपि तयोर्भेदस्य मिध्यात्वेन तस्य वस्त्वन्तरत्वा—

तदपी ति । मुख्यसर्ववस्तुसामानाधिकरण्याईत्वं यत्परिच्छेदः,
“ यस्यात्मा शरीर ” मित्यादिभिश्च सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वेन
ब्रह्मप्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां च प्रकारिपर्यन्तत्वस्याकृत्यधिकरण्यासिद्ध्याश्च
न तदसम्भवः ; न च कैचित् शब्दैरसामानाधिकरण्यात्तदभावः, अनिष्कर्षकैस्त
द्वाचिशब्दैः सामानाधिकरण्यादित्याशयः । तदईत्वं स्वतन्त्रवस्तुभेदाभाव इत्य
मिप्रायेण परिच्छेदस्वरूपमाह सतत्त्वे ति । माय्यमुदाहरति भेदवादिनस्त्वि ति ।
स्वत इति वस्तुपरिच्छेदाभावो विवक्षितः, तत्र हेतुः सर्वप्रकारत्वा दिति ।
अस्य हेतुत्वेनाभिधानात्, पृथक्सिद्धवस्तुभेदो वस्तुपरिच्छेद इत्युक्तं भवति ।
परत इति तत्कार्यभूतदेशकालपरिच्छेदाभावो विवक्षितः । तत इति । अनृत-

योगात् ; व्यावहारिकं वस्त्वन्तरत्वं तस्य निधत इति चेत्तद्वापेक्षया घटादेरपि समानम् । न च तदपेक्षया ब्रह्मणः परिच्छेदोऽपि मिथ्याभूतः ; जडाजडैक्यप्रसङ्गादेरन्यत्रोक्तेः । स्वसजातीयवस्त्वन्तरसद्भावो वस्तुपरिच्छेद इति विशेष इति चेत् ;—यथाकथञ्चित्सजातीयत्वविवक्षायां प्रकाशानन्त्यादिरूपेण ब्रह्मणः सजातीयस्याविद्यादेर्विद्यमानत्वात् । नचाविद्यादेरवस्तुत्वेन परिहारः, घटादेरपि समानत्वस्योक्तत्वात् । नहि घटाद्यपेक्षया वस्तुतः सजातीयत्वादिकं ब्रह्मणः । घटादिस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वाद्विशेष इति चेत् , किमतः ? मिथ्यास्येऽपि घटादेः पटत्वाद्यभाववद्ब्रह्म परिच्छेदाभावस्यापि भिद्वेः । अस्त्येवम् , तथापि सत्यस्य ब्रह्मणोऽपि तस्मिन्निद्विस्त्येवेति चेत् ;—इतरैलक्षण्यार्थानि सत्यज्ञानानन्तपदानीति स्वभिद्वान्तभङ्गप्रसङ्गात् । सर्वथा सजातीयवस्त्वन्तरसद्भावो वस्तुपरिच्छेद इति तदभावविवक्षायां प्रपञ्चसत्यत्वेऽपि न काश्चिदोपः । ब्रह्मणस्त्वद्विभूतिप्रपञ्चेन अत्यन्तसजात्याभावस्य जडालक्षणाविषयादेव सिद्धेः ।

अद्वयपरिच्छिन्नायवेकस्य परेणापि घात्पत्वादित्यर्थः । नहि घटा दीति । सजातीयत्वविशिष्टत्वेऽपि ब्रह्मणोऽपि वस्तुत्व नास्तीत्यर्थः ।

ननु सजातीयनिष्ठवस्तुभेदप्रतियोगित्वरूपं सजातीयवस्त्वन्तरत्वं परिच्छेदः, तस्य मिथ्यात्वात् ब्रह्मणः सत्यत्वात् ब्रह्मणि तदभावोऽस्ति, घटे तु तादृशप्रतियोगिमिथ्यात्वेऽपि घटस्यापि मिथ्यात्वान्न तत्र तदभावः, मिथ्याभूतस्य साधिष्ठान एवाभावः, न तु स्वसमानसत्ताके स्वाश्रयेऽपीति शङ्कते घटा दीति । स्वरूपस्यापीति । भेदप्रतियोगित्ववदिति भावः । मिथ्यात्वेऽपीति । मिथ्यात्वेऽपि घटस्य तत्र पटत्वाभावस्तत्र विरोध्यसम्भिवानादेव, ततश्च सजातीयवस्तुनेष्ट भेदप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन तत्र पारमार्थिकाभावप्रत्याविरोधित्वात्, अभावापि कारणत्वं च विरोध्यसम्भिवानस्यैव प्रयोजकत्वात्पटत्वाभाववत्परिच्छेदाभावोऽपि स्यादित्यर्थः । अस्त्येवमिति । यद्यपि त्वदुक्तरीत्या सत्यत्वमभाववत्त्वे न प्रयो-

किञ्च-देशकालपरिच्छेदाभावोऽपि न घटादिव्यागर्तकः, सत्यदेशकालपरिच्छेदस्य घटादावप्यभावात् ; मिथ्यादेशकालपरिच्छेदस्य ब्रह्मप्यपि विद्यमानत्वस्य भवतैव स्वीकारात् ।

किञ्च-देशकालपरिच्छेदाभावो न देशकालयोः स्वरूपनिषेधगर्गः, वस्तुपरिच्छेदाभावेनैव तत्सिद्धेः ; तद्वद्वत्त्वन्तरस्यस्य सत्येव तत्प्रयुक्तपरिच्छेदाभावो वर्णनीयः, अन्यथा वैरूप्यात् ; सम्भवतश्चैकरूप्यस्य परित्यागायोगात्, सम्भवति तदस्मात्पक्षे सर्वेषु वस्तुषु यथाप्रमाणमनस्थितेष्वेव प्रतिपातपरिणामपृथक्सिद्ध्यादिरक्षणपरिच्छेदस्य प्रतिक्षेपात् ।

किञ्च-अनन्यधासिद्धानेकश्रुतिगणप्रतिपन्नस्य ब्रह्मविभूत्यादेरनेकार्थसाधारणैकानन्तपदस्वारस्य नुरोभाम[धिन] बाधो न युक्तः । तदनुरोधेनैव त्वेकानन्तपदस्वारस्यं सङ्कोचनीयम् । ततश्च प्रत्यक्षाद्यविरुद्धाविविधपरिच्छेदाभाव एवात्र विवक्षित इत्यङ्गीक्रियताम् । अन्यथानन्तपदश्रुत्य सङ्कोचाय संख्यातोऽपि परिच्छेदाभावस्वीकारेण ब्रह्मबहुत्वप्रसङ्गात् । एकत्वश्रुतिब्रह्माद्वस्तुपरिच्छेदाभावेनान्योन्याव्यापाताच्च तत्परित्याग इति चेत्तर्हि प्रपञ्चसत्यत्वप्रतिपादकप्रत्यक्षश्रुत्यादिवशाच्चत एव व्यापाताच्चेदृश

लकम्, तथाप्यविरोधीत्यभिप्रायेणासत्यत्वकीर्तनम् । स्वीकारादिति । जीवस्य मिथ्यात्वस्वीकारात् तस्य च प्रतिबिम्बस्य ब्रह्माभिन्नत्वात् घटाद्यपरोक्षज्ञानस्य च वृत्त्यवच्छिन्नचित्त-गुरुपस्योत्पत्तिर्ब्रह्मास्वीकारादित्यर्थः । वस्तुपरिच्छेदाभावेनेति । तथा च देशकालयोः सत्तोरेव सर्वदेशकालसम्बन्धात् तत्कृतपरिच्छेदाभावादेशकालपरिच्छेदो वाच्यः, तद्वैरूप्यार्थं तद्वस्तुपरिच्छेदाभावापि देशकालयोः सत्तोरेव वाच्य इत्यर्थः । स्वादस्य नुरोधेनेति । ब्रह्मन्तरभेदभावेन वस्तुपरिच्छेद इत्यभ्युपगमयाद् । तत एवेति । अनन्तशब्दार्थबहुवस्तुपरिच्छेदाभावो व्यापातादित्यर्थः ।

वस्तुपरिच्छेदाभाषोपि परित्राज्य एव । यदि च त्रिविधपरिच्छेदाभावे
 वक्ष्यमभिसन्धिः, तर्ह्यविरुद्धः परिच्छेदाभावोऽत्र स्वीक्रियताम् । सम्भ-
 वन्ति चान्येपि व्यवच्छेद्याः परिच्छेदभेदाः वस्त्वन्तरप्रतिधातवस्तुपरि-
 माणस्यतन्त्रवस्त्वन्तरसद्भावादयः । एवं वास्तु[वस्तु]परिच्छेदाभावः—
 उत्कृष्टेन वस्तुना उत्तरावधिभूतेन परिच्छिन्नं क्षपकृष्टं वस्तु, तथाविधो
 पक्षो ब्रह्मणो नास्तीति । अस्मिन्श्चार्थे विवक्षिते तस्य सर्ववस्तुशरीरि-
 त्वेन सर्वात्मकत्वमप्यन्तर्गतं भवति । एवं सति “ उल्लङ्घितत्रिविध-
 सीमसमातिशायिसम्भावनां तव परिग्रहिमस्वभाव ” मिति भगवद्यामुना
 चार्थवचनं गोबलीवर्दन्मायेन फलफलनिर्देशेन या नेतव्यम् । आरम्भ
 णाधिकरणभाष्यमध्येतत्परमेव मोक्षनीयम् ।

अस्मिन्श्चेति । वस्त्वन्तरप्रतिपोगिकापक्षो वस्तुपरिच्छेदः, तदभाव
 श्लोकार्थः, भाषान्तरस्याभावात्, स च सर्वशरीरत्वादि, तदपि तदन्तर्गत
 मित्यर्थः । उल्लङ्घितेत्यादि । यद्यपि परिग्रहिमा प्रभुत्वम्, ‘ प्रभो परिकृष्ट ’
 इति निपातनात्, तथापि तस्य धर्मिद्वारानन्तत्वावय इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । स्तोत्र
 भाष्ये साधारणप्रभुत्वगततयैवोक्तम्—‘ देशतः कालतो विषयतश्च ’ इति । प्रभुत्वस्य
 ब्रह्मादिबेदकाण्डादिमात्रगतत्वाभावो देशपरिच्छेदः, एतलोके पुण्यपापविवेक-
 प्रभोरपि वैवस्वतस्य ‘ प्रभुरहममनूणां न वैष्णवानां ’ मिति विषयविशेषा-
 दिषु सङ्कोचो विषयपरिच्छेदः, तदभावो ब्रह्मादिसर्वविषयत्वमपरिच्छेद इति तत्र
 भेदः । तत्र च न पौनरुक्त्यशङ्कापि, तिस्रो विधा यस्येति बहुव्रीह्यावन्वपदार्थज्ञे
 यमाधिकराहित्यस्य पृथक्त्वनात् । सरूपाया (इयो) उल्लङ्घनानन्वयात् गोबली
 वर्दन्मायसम्भवः । फलेति । त्रिविधा सीमा समातिशायिसम्भावना उल्लङ्घिता
 येनेति विग्रहः, तस्य सम्भावनोल्लङ्घनं फलमित्याशयः । आरम्भणेति । ‘ स्वत ’
 इति स्वरूपसन्निधिरपरिच्छेदः, स च देशकालाभ्याम्, ‘ परत इति गुणविभूतिभ्यां

अतः सिद्धं सत्यैरेव देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नं सर्वदेशकाल-
व्यापि सर्वान्तरात्मभूतं सर्वैर्गङ्गलगुणैः समस्तहेयप्रतिभटतया च सर्वस्मा
त्परं ब्रह्मानन्तपदनिर्दिष्टमिति नातः प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिरिति ॥

इति शतद्वयण्यां भानन्त्यनिरूपणवादः

॥ षट्पञ्चाशो वादः ॥

—ॐ नमो भगवते—

परिच्छेदः, तदभाष एव वस्तुपरिच्छेद इति भावः । सत्यैरेवेति । सत्यैरेवा-
परिच्छेद उपपादयितुं शक्यः; नातस्यैः, घटस्य सत्यात्पटादिवास्तव्यात् शुक्तिरज
सादेरपि भेदस्य परिच्छेदरूपत्वात्, न नैतन्नास्ति, परिभाषामात्रपरिशेषापत्तेः ।

अयमप्रतिष्ठापः—त्वया वस्तुपरिच्छेदशब्देन परिभाषितोऽन्तशब्दार्थ
इति किमभिधानकोशसिद्धम् ? उत व्यवहारसिद्धम् ? किं वा वस्तुपरिच्छेदशब्द
वदन्तशब्दोपि त्वया परिभाषितः ? आद्यो म कापि दृष्टचरौ । परिभाषां तु न
निषेधामः, परन्तु भ्रुतेस्तत्परिभाषापरतन्म्यम् ।

ननु देशपरिच्छेदस्यात्यन्ताभावरूपत्वात् कालपरिच्छेदस्य प्रागभाषणं स
रूपत्वात् तत्र चान्तशब्दप्रयोगात् नानाशक्तिकल्पने संसर्गाभावत्वेन शक्तिकल्पने
च गौरवान्नाभावत्वेनैव साध्याच्छक्तिः कल्प्यते, ततश्च भेदोऽन्तशब्दार्थ इति
चेत् । यद्येव तर्हि लाघवाद् वस्तुत्वमेवास्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ततोपि लाघ-
वात् सर्वशब्देऽपि दा वस्तुत्वमिति किं न कल्प्यते ? व्यवहारस्य शक्तिकल्पक
त्वात् तदनुसारेण गौरव तिरस्कृत्य तत्तच्छब्दानां तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिति
परिहारः प्रकृतेऽपि ब्रूयः । [अ]भेदे अन्तशब्दप्रयोगामावात् :

किञ्च देशकालपरिच्छेदयोरन्तशब्दश्रमभागार्थः, ग्रामान्तः कर्मान्त
इत्यादौ तथा दर्शनात्, कश्चित्प्रयोगबलात् ध्वंसाद्यपि, तथा समीपार्थश्च,
प्रागभाषात्यन्ताभावान्योन्याभावेऽपि न कश्चिदप्यन्तशब्दप्रयोगो दृष्टचरः । क्व तर्हि

सिद्धान्ते वस्तुपरिच्छेदार्थकताभिधानम् । उच्यते, उक्तं वस्तुपरिच्छेदकतया लोकव्यवहारसिद्धम्, अतः परिच्छेदशब्दार्थतामात्रेण तदपि विगक्षितं शक्यत इत्येवमत्र तदस्तीकारः, क्वचित्तदन्तर्गतत्वतः न च स्वतन्त्रशून्यपरत्वास्तीकारश्च । अस्तु वा भेदोप्यन्तशब्दार्थः, अथाप्यन्तशब्दस्यानेकार्थत्वात् देशकालपरिच्छेदे तयोः प्रचुरप्रयोगाच्च अत्रापि तन्निषेध एव युक्तः । नामार्थत्वाच्च न सङ्कोचगन्धः । अस्तु वा तदुक्तरीत्या एकार्थत्वम्, तथापि प्रचुरप्रयोगात्मानन्तराविरोधाच्च उक्तरीत्या सङ्कोच एव युक्तः । अन्यथा “अनादिर्भगवान् कालो नाशोऽस्य द्विज विद्यतः” इति अन्तश्चन्द्रेण कालस्यापि वस्तुपरिच्छेदाभावप्रसङ्गात् । अन्तश्चन्द्रेण भेदस्याप्युक्तौ निषेधानुपपत्तिश्च, ब्रह्मणः प्रपञ्चमिदमेवात् । सत्यादिपदैः प्रपञ्चभेदः प्रतिपाद्यते, अनेनश्चन्द्रेण भेदनिषेधः क्रियते, इदं च वाक्यं तत्त्वावेदकम्, पदद्वयमपि स्वरूपलक्षकमिति कस्तादुपस्थाया दधीतोमं वृषलोद्वाहमन्त्रः । श्रम्यता अवमर्शदृष्टप्रलापः, पदद्वयमपि स्वरूपलक्षकमित्येतावदेवोच्यत इति चेत् ; तर्हि आनन्त्यधुतितः कथं मिथ्यात्वमिति । अतः पुनरावृत्तः स एव मन्त्रः । अपि च प्रपञ्चमिथ्यात्वं कथं भेदनिषेधोपपादकम् । सत्यपदात्कानृतव्यावृत्त्युपपादकत्वात् ।

ननु प्रपञ्चस्य सत्यत्वे तज्जिदोऽपि सत्यः स्यात् । मिथ्यात्वे तु भेदोऽपि मिथ्येति निषेधोपपत्तिरिति चेन्न ;—अनृतव्यावृत्तिमिथ्यात्वप्रसङ्गात् । सत्यादिपदानां तत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गाच्च तेषां व्यावृत्तिपरवोक्तेः ।

ननु सा व्यावृत्तिः स्वरूपात्मिका, निषिध्यमानस्तु भेदः स्वरूपातिरिक्तो मिथ्येति चेत् ; तर्हि सत्य एव परिच्छेद इति कथमानन्त्यासिद्धिः । न हि स परिच्छेदो न भवतीति राजाज्ञा, अविद्यायां अथपरिच्छेदप्रसङ्गात् । तथापि भेदास्तीकारं अनवस्थाप्रसङ्गेन स्वरूपात्मकतयैव भेदस्य स्वीकार्यत्वात् ।

ननु देशकालपरिच्छेदवदयमपि परिच्छेदः अभानप्रतियोगित्वात्मक एव, अभेदप्रतियोगित्वं वस्तुपरिच्छेदः, तदेवान्न निषिध्यते, न तु भेदाश्रयत्वमिति चेन्न ; सदसाद्व्यवस्थायैव यदा ब्रह्मभेदस्य प्रपञ्चोऽस्तीकारः । स्वसमान-

सत्ताकभेदप्रतियोगित्वं परिच्छेद इति चेन्न;—प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् सत्ता-
भेदासिद्धेः । प्रातिभासिकसत्ताङ्गीकारेऽपि न विक्षेपणस्य प्रयोजनं पर्याप्तम् ।

ननु भेदप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि निषेधात् विद्यमानमपि भेदप्रतियो-
गित्वं मिथ्यैव , एवं च , तन्मिथ्यात्वस्य भेदतदाश्रयमिथ्यात्वं विनानुपपत्तेः
तत्सिद्धिः ; न च भेदप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वमभेदप्रतियोगित्वस्य सत्यत्वेना-
प्युपपत्तम् , तत्तत्सत्यं चाभेदसत्त्वाधीनम् , तस्य प्रपञ्चसत्त्वाधीनम् , अतः
प्रपञ्चसत्यत्वेनोपपन्नं प्रपञ्चभेदप्रतियोगित्वमिथ्यात्वं कथं प्रपञ्चमिथ्यात्वं साधयेत् ?
प्रपञ्चसत्यत्वेनैव वा तदुपपत्तिः , भेदप्रतियोगित्वस्यासत्यत्वे अभेदप्रतियोगित्वस्य
सत्यत्वावश्यभावात् , अतोऽनन्तपदं प्रपञ्चसत्यत्वस्यैव साधकमिति वाच्यम् ,
जडाजडयोः पारमार्थिकाभेदासम्भवादिति चेन्न;—अभेदप्रतियोगित्वस्यापारमार्थ्ये
भेदप्रतियोगित्वपारमार्थ्यस्यावर्जनीयत्वात् , ब्रह्मणोऽभिधानतया प्रपञ्चस्य तदभे-
दाच्च । सेऽपि मिथ्येति चेत्तर्हि समानसत्ताकयोर्विरोधाङ्गीकारात्तथापि पयोरेव
भेदप्रतियोगित्वाभेदप्रतियोगित्वभेदाङ्गीकाराच्च पुनरावृत्ता एव मन्तः ।

ननु सत्यभूतभेदप्रतियोगित्वस्याभाव एवाभेदः , तेनाभिधानत्वोपपत्तिः ,
अभेदे चानन्तशब्दाद्योपीति चेत् ; तर्हि सत्यभूतभेदप्रतियोगित्वं परिच्छेद इति
घटादेः तदभावात् तेषामपि अपरिच्छिन्नत्वप्रसङ्गः । ब्रह्मणः प्रपञ्चमिथ्यात्वात्
भेदाय च ब्रह्मस्वरूपत्वात् सत्यभूतभेदप्रतियोगित्वात् घटादेः कथं तदपरिच्छेद
इति चेत् ; तर्हि घटादेः घटादिभेदः परिच्छेदो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः ,
अविशेषात् ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्यापि अपरिच्छेदत्वप्रसङ्गात् । आभयसमान
सत्ताकं भेदप्रतियोगित्वं परिच्छेद इति तु दशोत्तरम् , समानसत्तापदवैवर्ध्य-
स्योक्तत्वात् ।

ननु घटादौ भेदप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वात् समानसत्ताकयोर्भावाभावा-
योर्विरोधाच्च भेदप्रतियोगित्वाभावो मिथ्याभूतो घटादौ न सम्भवति , सत्यभूत-
स्तु नास्त्येव । अनन्तपदेन कृत्स्नमिथ्यात्वावगमदशाभामभेदप्रतियोगित्वाभावस्यापि
मिथ्यात्वावगमात् । तस्मात्तत्परिच्छेदप्रसङ्गो घटादेरिति चेत् ; एवं तर्हि ब्रह्मणोऽपि
नापरिच्छेदसिद्धिः । भेदप्रतियोगित्वस्य तत्रापि मिथ्यात्वेन मिथ्याभूतकदभावाद्या

सम्भवात् , सत्यभूताभावाविद्वेध । अथाच्चेत ब्रह्मणि भेदप्रतियोगित्वाभावः
स्वरूपमेवेति, सिद्धं तर्हि घटादेरपरिच्छेदः, ब्रह्मणीव ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतियोगित्वा
भावस्य घटादावप्यवश्यम्भावात् , प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन तदपिरोपस्था
विशेषात् , सदैलक्षण्यस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वपूषङ्गेन ब्रह्म एव सदैलक्षण्य-
रूपताया वाच्यत्वेन भेदत्ववत् भेदप्रतियोगित्वाभावरूपताया अवर्जनीयत्वात् ।

इति भीमाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमाधिगतपरावरतत्त्वयाभारम्भेन

तदेकदैवतेन तत्करणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादसम्भ

महात्मार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीभ्याख्यायां षण्दश्याख्यायां

आमन्त्र्यनिरूपणं नाम

षट्पञ्चाशः स्कन्धः ॥५६॥

॥ भीररतु ॥

॥ सप्तपञ्चाशो वाक् : ॥

ब्रह्मण्यनन्दशब्देन दर्शितां गुडजिह्विकाम् ।

निर्विशेषगूहीतानां वादिनां विलुप्तान्यहम् ॥

श्रूयते हि—“ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” “ आनन्दो ब्रह्म ”

“ कं ब्रह्म खं ब्रह्मे ” त्यादि । तत्र किमिदं ब्रह्मण आनन्दत्वं नाम ?
 सुखत्वमिति चेत्तदपि किमिति विचारयामः । किमनुकूलवेदनीयत्वम् ?
 उत्तानुकूलवेदनत्वम् ? अथानुकूलत्वमात्रम् ? यद्वा दुःखनिवृत्तिरूपता
 मात्रम् ? उक्तं ज्ञानात्मकत्वमेव ? किञ्चिद्दर्मान्तरं वा ? न प्रथमः, वेद
 नीयत्वस्यानभ्युपगमात् । व्यावहारिकं तदस्त्विति चेत्तर्हि ब्रह्मण आनन्द
 त्वं व्यावहारिकमिति ब्रह्मणोऽननन्दत्वमेव परमार्थः स्यात् । ततश्च

क्षितानामुरधोनिषु प्रतिमृदुर्मुदगनभोधांगता

नमाध्वैव तु पार्श्वसूतपरमानन्दं ततो निन्दतः ।

नैर्गुण्येन सतां तदस्तिपद्यता दग्धान् सदा वादिनो

नीचान् भाति नुदन् सतां परिवृट्सस्यन्तमद्देशिकः ॥

निरुपममिदं वैराग्य वः क्षमा च विनिन्दथ

प्रगुणमपि यत् ब्रह्मानन्दं स्वतो गुणवत्तया ।

यदीपि निरयं मूढा न द्विष्ट यावि नयं पुन

र्जनितभगवत्प्रेमाणः श्रीनिवासगुरुक्तिभिः ॥

आनन्दत्वस्य परपक्षे असम्भवे दर्शयिष्यन् तत्प्रेक्षापादनत्वनिरासायाह
 श्रूयत इति । किमिदं मिति । न तावत्स्वरूपम्, तथा सति हि स्वरूपमानन्दो
 न स्यात् ; नापि धर्मः, अनिर्वचनात्, अतो दुर्निरूपमित्यर्थः । व्यावहा-
 रिक मिति । वेद्यतस्य यदादावित्र धर्मिसगसत्ताकत्याभावात्तान्भ्युपगमयिरोप

व्यावहारिकदशायामनुकूलत्वं तन्निवृत्तिदशायां तन्निवृत्तिरपीति संसार-
स्यैव ग्राह्यत्वं मोक्षस्य दूरपरिहरणीयत्वमिति स्यात् । यदा कदाचिदनु-
कूलवेदनीयत्वं यावद्द्रव्यभाविन आनन्दत्वस्य उपलक्षणमिति चेत्तर्हि
संसारिकस्य सर्वस्यऽपि वस्तुजातस्य “वत्स्वेकमेव दुःखाय” “तदेय
प्रीतये भूत्वे” ति श्लोकद्वयोक्तप्रकारेण कदाचिदनुकूलवेदनीयत्वस्य
सद्भावाथावद्द्रव्यगानन्दत्वं स्यात् । ततश्च सप्रपञ्चतयैवानुभव उपा-
देयः स्यात् ; सहस्रवतः पञ्चशतं किमधिकमिति न्यायात् । विषयानु-
कूलानुभवदशायां ब्रह्मानन्दानुभवो न सिद्ध्येदिति चेन्न;—तस्य नित्य
स्वयम्प्रकाशत्वाभ्युपगमात् । वैशद्यावैशद्यादिदूषणं त्वन्यत्रैव । एवं वेदितु
रभवादिषु वेदनीयत्वासिद्धेः । व्यावहारिकदशायां तत्सद्भावाग्रमपि

इति भावः । व्यावहारिकेति । संसारदशायामित्यर्थः । तदिति । संसार-
निवृत्तिदशायामित्यर्थः । यथा प्रपञ्चस्य कल्पितत्वात्प्रपञ्चत्वं भ्रष्टणः परमार्थ-
स्याऽऽनन्दत्वस्य कल्पितत्वे तद्विपरीतभगानन्दत्वमेव परमार्थः स्यादिति भावः ।
एतेन कल्पितत्वमादायानुकूलत्वेन वास्तव्यापि निरस्तम् । आनन्दत्वस्येति ।
अनन्दात्मकस्वरूपेत्यर्थः । आनन्दत्वं स्यादिति । उपादेयत्वरूपं स्यादि-
त्यर्थः । अनुभव — ब्रह्मानुभवः । ननु अपारिच्छिन्नब्रह्मानन्दत्वानात् कुत्रसुख
रूपप्रपञ्चस्य नोपादेयतेत्यत्राह सहस्रवत इति । अधिकम्—अपेक्षितादधिक-
मनोपेक्षितमित्यर्थः ।

ननु अधिकब्रह्मानन्दानुभवविरोधित्वात् विषयानन्दानुभवो नोपादेय
इति शङ्कते विषयानुकूल्येति । तस्येति । ब्रह्मस्वरूपस्येत्यर्थः ; तथा च तन्मात्रा
नन्दस्य नाप्रकाश इति भावः । यद्वा ब्रह्मानन्दस्येत्यर्थः । उक्तं हि शुभाम्भिः
“भासत एव परमप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुखं” मिति । संसारदशायामप्यात्मनि
परमप्रेमास्पदत्वप्रयोजकं सुखासाधारणं स्वरूपं भासत इति हि तदर्थः । संसार-
दशायामविशदब्रह्मानन्दानुभवेऽपि विग्रहानुभवमावादादस्यैव विरोध इत्यत्राह
वैशद्येति । अतिरिक्ताकारप्रकाश एव च वैशद्यम्, तास्मिन्नप्याकारे स एव
सत्यत्वाभ्यावाकल्प इत्यादिना जिज्ञासानुपपत्तिनादे वैशद्यदूषणमित्यर्थः ।
आदि शब्देनावरणानावरणाभावणत्वानवधारणत्वादिकं तत्र तत्र दूषितमित्यर्थः ।
दूषणा-तरमाह एव मिति । वेदनीयत्वासिद्धे न प्रथम इत्यन्वयः ।

दत्तोत्तरमेव । नापि द्वितीयः, वेदनस्वरूपत्वातिरिक्तानुकूलत्वाभ्युपगमे नि-
 विशेषवादापक्रमात्, तदनभ्युपगमे व्यर्थविशेषणत्वत्, पर्यायत्वादि
 प्रसङ्गाच्च । भिन्नार्थत्वे विशेषणत्वाभावे च घटः पट इतिवत् अनन्व
 यात् । न तृतीयः, आनुकूल्यस्यापेक्षिकत्वेन किञ्चिदपेक्ष्येताभ्युपगम्य
 त्वात् भवतश्च तदयोगात् । स्वात्मानं प्रतिदगानुकूल्यमिति चेन्न;—
 प्रतिसम्यग्निश्चलक्षणस्वभावाविशेषाभ्युपगमेऽपि सिद्धान्तात्, अनभ्युप-
 गमे तदुपाधिकानुकूलत्वस्यापि विनिवृत्तेः । अविद्याशयलितं स्वात्मानं
 प्रतीति चेत्तर्हि तन्निवृत्तिदक्षायामानुकूल्यानिवृत्तिप्रसङ्गः प्राग्वदेव । नापि
 चतुर्थः, औपनिषदमर्यादबहिष्कारात्, अभिवात्मकत्वप्रसङ्गाच्च ।

इत्ते ति। मोक्षदक्षायां वेदितुरभावेनानानन्दत्वापत्त्यर्थः । वेदने ति। वेदनस्वरूपा
 तिरिक्तानुकूलत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । व्यर्थे ति। विशेषणवाचित्वाभिमतमनुकूलपदं
 विशेषणाभावाद्व्यर्थमित्यर्थः । पर्यायत्वा दीति । अनुकूलवेदनपदयोरुभयोरपि
 स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे पर्यायत्वम्, अन्यथा तु प्रवृत्तिनिमित्तान्तरस्याप्यभावादवै
 घर्णादेमेव इत्यादित्यर्थः ।

ननु वेदनानुकूलपदयोर्भिन्नार्थत्वात् पर्यायत्वम्, नचैव सविशेषत्वं
 तद्वत्तद्विशेषणवाचित्वाभावादित्यत्राह भिन्नार्थत्व इति । विशेषणवाचित्वाभावे
 विशेष्यतो भिन्नार्थे वाच्यम्, तथा च न सामानाधिकरण्येनान्वयः—पटः पट
 इतिवदिति भावः । आपेक्षिकत्वेन—पुरुषविशेषापेक्षत्वेनेत्यर्थः । विनिवृत्ते
 रिति । स्वरूपे प्रतिसम्यग्निश्चलानभ्युपगमे तदुपटितानुकूलत्वाप्यभावादित्यर्थः ।
 औपनिषदे ति । दुःस्तिनवृत्तेः पुरुषार्थम् इत्यर्थः । वैशेषिकाद्यविशेष इति
 भावः । गुणरूपं मायान्तरमेव दुःस्तिनवृत्तिः, अतो नाभावात्मकमिति शङ्क्ये

ब्रह्मणो दुःखनिवृत्तिरेव सुखशब्दवाच्यं भावान्तरमिति चेन्न;—उदासी-
नावस्थाः सर्वसम्भसत्वात् , पूर्वं निर्दुःखस्यापि शर्करादिरसास्वद-
नन्यमुखानुभवदर्शनाच्च । अन्यथा सुखनिवृत्तिरेव दुःखमिति वदन्तं
प्रति किमुत्तरम्भवेत् । अभ्युपगम एवेत्तरमिति चेन्न;—द्वयोरपि भाव-
रूपत्वासिद्धिमसङ्गात् ? भावान्तराभाववादिना नैवं चोदनीयमिति चेन्न;
भिन्नोपाधिकोडीकरेणोदासीनावस्थासदृशसिद्धेः, स्वरूपत एव निरू-
पण[ः]सिद्धेश्च ।

किञ्च-समस्तदुःखनिवृत्तिरूपां सुपुण्यवस्थामुद्दिश्य, नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति वदन्तं प्रति भोग्यत्तत्त्वरूपोपदेशदर्शनाद्दुःखनिवृत्त्य-
तिरिक्तसुखरूपमात्मस्वरूपमिति ज्ञायते । नापि पञ्चमः, ' विज्ञातवान-
न्वं प्रक्षे ' ति राहप्रयोगेण व्यतिरेकसिद्धेः ; न हीदं निखण्डुवत्प्रमाण-
बोधनोपशीणं सङ्कीर्तनरूपं वा वाक्यम् , येन राहप्रयोगः सञ्जेत ।

प्रसङ्ग इति । उदासीनेति । कदाचिद्दुःखावस्था अन्यदा तु दुःखनिवृत्त्या-
त्मिकसुखावस्था इत्यवस्थाद्वयमेव स्यात्, नापेक्षावस्थेत्यर्थः । इतोऽपि न तु ख
निवृत्तः सुखमित्याह पूर्वं मिति । अन्यथा उदासीनावस्थानङ्गीकार इत्यर्थः ।
द्वयोरिति द्वयोरपि प्रतियोगानुरूपगणित्यतनिरूपणकत्वादिति भावः । भावान्तरे ता
भावान्तराभाववादिना भावधेरेव सुखदुःखयोः परस्परभावात्मकत्वस्य वक्त-
व्यत्वात् उदासीनावस्थासदृशभावतौल्यात् , अन्यथा सुखनिवृत्तिरित्यादिचोदना
द्वयार्थान्नादिचोदनञ्च न सम्भवतीत्यर्थः । भिन्नोपाधीति । न च सुपुण्येन
दुःखाभावत्वं दुःखत्वेन सुखाभावत्वं ब्रूमः, किं तु तत्तद्देशकाल
विशिष्टाभावान्तरत्वेन, अत उदासीनावस्था मिथ्यतीत्यर्थः । एवमुदा-
सीनावस्थामप्रमाभावप्रतिबन्दी पराकृता, द्वयोरपि भावरूपत्वागिद्धिमसङ्गप्रति-
बन्दीमागुद्वरति स्मरन्त इति । किञ्चेति । ' नाहमत्र ' इत्यत्र अत शब्देन
सुपुण्यवस्था परामुद्वरत, या च शान्त-छादु ग्यादिशकलवृत्तितानवृत्तिरूपा, ततश्च

यावता च विज्ञानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं तावतैव हि भवताप्युपरन्तव्यम्,
किमानन्दत्वोपपादनप्रयासेन । अपर्यायताबोधनिवृत्त्यर्थोऽयं प्रयास इति
चेन्न;-तथाविधविवादाभावात् । तत्सद्भावेऽपि महता प्रयासेनापि सर्व-
लोकप्रसिद्धस्य पर्यायत्वस्यापि दुरपह्वत्ववत् । दुःस्वरूपाणि च कानि-
चिद्विज्ञानान्युपलभ्यन्ते, तदपि ज्ञानमात्रस्य सुस्वरूपत्वे विरुद्धम् ।
आन्त्या तदुपलम्भ इति चेन्न;-विरोधिनि विज्ञानात्मकत्वे प्रकाशमाने
तद्विरोधिनी दुःस्वरूपत्वस्यारोपासम्भवात् । न हि सुस्वरूपतया प्रकाश-
माने दुःस्वरूपत्वं कदाचिदध्यस्यति । नापि षष्ठः, बहिष्कृतानुकूल्यस्य
तस्यानन्दशब्दवाच्यत्वायोगात् । तत्प्रतीकारे उक्तदूषणानि—

दुःखाभावे ज्ञायमानेऽपि 'नान्दमत्र भोग्य'मित्युक्तेर्दुःखाभावस्य भोग्यत्वाभाव उक्तः
उत्तरे चात्मनो भोग्यत्वमुक्तम्, अतो भोग्यत्वेनोक्तस्यात्मनोऽभेदत्वेनोक्त दुःख-
निवृत्तिमाश्रयं दुर्धर्षत्वमिति भावः । किञ्च ज्ञानत्वस्यैव आनन्दस्वरूपत्वे ज्ञानत्वं
प्रसाध्यापि पुनरानन्दत्वसाधनप्रयासात्मकस्वप्रवृत्तिव्याघात इत्याह यावताचेति ।
अपर्यायतेति । ज्ञानस्यानन्दशब्दवाच्यत्वमेव साध्यत इत्याशयः । तथाविधेति ।
आनन्दस्यानन्दशब्दवाच्यत्वे अपि प्रतिपत्तेः, ज्ञानत्वानन्दत्वयोरभेदे ज्ञानेऽपि न
तद्विपत्तिर्पत्तिरिति भावः । किञ्च न ज्ञानत्वमानन्दत्व दुःखेऽपि गतत्वादित्याह
दुःखंति । दुःखादिकर्माप ज्ञानविशेष इति स्वमतेनेदमुक्तम् । तदुपलम्भ इति ।
ज्ञानं दुःखत्वोपलम्भ इत्यर्थः । ज्ञानत्वस्य विरोधित्वाभावादारोपसम्भय
इत्याह न हीति तथाच ज्ञानत्वमेव मुख्यमित्युक्तत्वात् ज्ञानत्वे प्रकाशमाने दुःखत्वा-
रोपो न सम्भवतीत्यर्थः ।

अस्तु यत्किञ्चिदानन्दत्वम्, आनन्दत्वेनाभिमतस्यानुकूल्यमस्ति
न वा? द्वितीये दोषमाह बहिष्कृतेति । आद्ये दोषमाह तत्प्रतीकार इति ।
आनुकूल्याङ्गीकारेण तत्प्रतीकार इत्यर्थः । उक्तंति । तृतीय पञ्चोक्तदूषणेत्यर्थः ।

वृत्तेरेव दुष्टत्वात् । ज्ञानात्मकत्वतिरेकानतिरेकविकल्पेनापि दक्षमेवोत्तरं
मन्तव्यमिति ।

अतो न कश्चिदपि निर्विशेषचिन्मात्रवादिनस्तदानन्दत्व-
सिद्धिरिति ।

इति शतदूषण्यां निर्विशेषब्रह्मण आनन्दत्वभङ्गः

॥ सप्तपञ्चाशो वादः ॥

ज्ञानात्मकत्वे ति । तदानुकूल्यं ज्ञानात्मकत्वमेव । अतिरिक्तं
वा । अभिरेके निर्विशेषवादापकमादिद्वितीयपक्षोक्तदोषः प्रसजेत् , अग-
तिरेके सहप्रयोगानुपपत्त्यादिः पञ्चमपक्षोक्तदोषः प्रसजेदिति भावः ।

यदाह नवीनः—

मुखत्वं हि मुख्यपदप्रवृत्तिनिमित्ततयानुगतव्यवहारविषयतया व्यावृत्ता-
वेव कल्प्यते , न तु मुख्यरूप आत्मनि , तत्र तत्कल्पनं प्रमाणाभावात् , श्रुतौ
मुख्यपदस्य वृद्धव्यवहारे वृत्त्यवच्छिन्नचेतन्यात्मनि मुख्ये व्युत्पन्नस्य ज्ञानादिपदवत्त्व-
णया आत्मनि प्रयोगात् ; ननु यद्यात्मनि न मुखत्वं तर्ह्यात्मा न मुख्यम् , तस्यैव
तत्स्वरूपलक्षणत्वादिति चेन्न ,— न मुखत्वं मुख्यस्य स्वरूपलक्षणम् , तस्य ततोऽन्य-
त्वात् , अन्यस्याभ्यस्वरूपत्वायोगात् । किञ्च मुख्यत्वाभ्रव्यक्तौ विशेषोऽस्ति नवा ।
न चेत्कथं मुखत्वव्यवस्थाः व्यक्तिविशेषं विना मुख्यत्वस्यैव धर्म इति नियन्तुम-
शक्यत्वात् ; प्रथमेऽपि च विशेषो न धर्मः , तथापि व्यवस्थापकमाभावात् , व्यक्ति-
रूपमतिरिक्तधर्मानिरूप्यत्वाच्च । ततः पुस्तकस्वरूपमेव विशेषः , तदेव तद्वत्तन्त्रम्—
गोत्वादेरिव तत्स्वरूपम् ।

नचैवं ज्ञानानन्दपदयोः पर्यायत्वमेकार्थत्वादिति वाच्यम् ;— तत्तद्वृत्ति-
विशेषदानलस्य तदुपहितस्य वा ज्ञानानन्दपदवाच्यत्वात् प्रवृत्तेनिमित्तभेदेनापर्याय

त्यात् । नचैवमानन्दपदलक्ष्यत्वादत्मा नानन्दः स्यादिति वाच्यम्;—दक्षिणः
 छत्रिपदलक्ष्यत्ववदनौपाधिकप्रीतिविषयतया आनन्दस्यैव आत्मन आनन्दपदलक्ष्य
 स्वेनानन्दत्वानपायात् ; तस्मादनौपाधिकप्रीतिविषयो यच्चैतन्यं तदेष सुखम् ,
 तच्च दुःखानुभवदशा सामपि स्वाद्याधारणरूपेण प्रतीयत इति न तदा प्रेमानुपपत्तिः ।
 एतेन यदि चैतन्यमेष सुखलक्षणं तदा चैतन्यस्य परेणाप्यभ्युपगामत् तदतिरि-
 क्तस्य सिद्धान्तेऽप्यभावाच्चैतन्यं सुखमिति नाममात्रं न अर्थविशेष इति प्रायुक्तम्,
 आत्मातिरिक्तं सुखमिति यदतामप्यनौपाधिकप्रीतिविषयत्वमेव तल्लक्षणम् । आ-
 त्मापि चेत्तादृशः कथं नात्मा सुखं कथं वा न परमतात् विशेषः । प्रमाणं
 स्पष्टात्मा सुखरूपोऽनिरुपाधिकप्रेमगोचरत्वाद्यतिरेकेणानात्मवत् ।

नन्वत्र न सुखवाञ्छा इति प्रतिज्ञार्थः, केवल आत्मनि तदभावात् ,
 अत्र एव न सुखवविशिष्टाभिन्न इत्यर्थः, केवलस्य सुखवविशिष्टाभेदे केवलेऽपि
 तत्प्रवृत्तात् ; नापि दुःखान्यत्यं साध्यम्, सिद्धसाधनात् , नापि दुःखविरोधित्वं
 दुःखान्यताभावत्वेनार्थान्तरत्वादिति चेन्न, निरवयवमुत्पदवाच्याभेदस्य साध्य-
 त्वात् ; अपि स्वमते वृत्तरपि सुखादवाच्यत्वादेवदसाधने बाध इति निरवयव-
 युक्तम् ; यस्तुतस्मेतद्विशेषणं विनापि बाधितमुत्पदवाच्याशं विहायाबाधितस्व
 रूपसुखभेदाभावभादाय साध्यं सिध्यति ; तथा च न बाधपरिहाराय विशेषणम् ,
 किन्तु सुखपदवाच्यावृत्तिभेदस्य साध्यव्यतिरेकस्यात्मनि सत्वेऽपि हेतुव्यतिरेका-
 भावात् तत्र व्यतिरेकव्यभिचारपरिहाराय ; न च निरवयवमुत्पदवाच्यासुखत्व-
 भेदेऽप्यात्मव्यस्तीति व्यतिरेकव्यभिचारस्तदवस्य इति वाच्यम् , वृत्तिविशेषानु-
 गतात्मस्वरूपमुत्पद्यैव शुभानुगममुद्धिविषयतया सुखत्वरूपत्वेन तस्य तद्भेदाभा-
 वात् ; यदा परमप्रेमस्य रसाप्रयोजकरूपाभेदः साध्य इति ।

तदमतु—परमते हेतोः स्वरूपाभिदेः, अहं भूयासमित्यन्नाहमर्थस्यैव नि-
 रूपाधिकप्रेमगोचरत्वदर्शनात् सुख मे भूयादित्यन्ताप्युत्तत्यादिमतो लोकप्रसिद्धस्य
 सुखत्वाभ्यस्यैव निरूपाधिकप्रेमगोचरत्वदर्शनात् । नचोभयत्रापि सुखस्वरूपचैत-
 न्याभेदादेव प्रेमेति वाच्यम् , अत्रापि त्वदभिमततामनः सुखत्वाभिदेः सदित्य-
 व्यभिचारात् । अत एवादमये व्यभिचारः ।

किञ्च—मुखपदवाच्या हि वृत्तिरेव, तस्यामेव प्रवृत्तिनिमित्तयोगस्य स्वयाभिधानात् ; चैतन्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तयोगाभावात् ; सुखवृत्तितादात्म्यमात्रा ध्यासायोगाभावात् ; मुखवृत्तितादात्म्याध्यासात् मुखपदवाच्यत्वे श्रुतेरपि रजत पदवाच्यताप्रसङ्गात् , तथा च साध्याप्रसिद्धिः, सुखरूपत्वासिद्धावपि सुखस्वरूप-त्वसिद्ध्या अर्थान्तरत्वञ्च । द्वितीयसाध्याप्रसङ्गमुपपन्नम् , परमप्रेमास्पदताप्रयोजक रूपाभेदेऽपि परमप्रेमास्पदत्वासिद्धेरर्थान्तरत्वात् ।

किञ्च—योऽदशायां ब्रह्मणः उपदेयत्वविध्यर्थे हि श्रुतिरानन्दत्वं प्रति पादयति, तत्रापि स्वरूपमात्रस्य स्वप्रकाशादिसिद्धत्वात् तावन्मात्रप्रतिपादनेऽप्यु पादेयत्वासिद्धेः सत्यज्ञानादिपदैस्तांस्सिद्धेश्च न तस्य प्रतिपाद्यता । धर्मप्रतिपादने न्वद्वैतज्ञानिः । धर्मस्य भिष्यात्वे तु कल्पितप्रपञ्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मणः परमार्थतो निष्प्रपञ्चस्वरूपत्वात् कल्पितानन्दत्वपरमप्रेमास्पदताकस्य ब्रह्मणः तद्विपरीतस्वरूपं परमार्थः स्यात् । तदिदमुक्तं प्रथमनिकल्पद्वारेण “ ब्रह्मणोऽनानन्दत्वमेव पर-मार्थः स्या ” इति । यच्च सुखात्वाभ्यव्यक्तौ विशेषोक्ति नवेत्यादि ; तन्न, तन्न विशेषो यदि भेदः ; सोऽत्येव, तत्स्वरूपस्य तदितरसमस्तभिन्नत्वात् , यदि सुखत्वाभ्यव्यवयोजको धर्मविशेषः, स नास्त्येव । न चैव सुखात्वाववस्थापतिः, स्वरूप विशेषेऽपि तत्पर्यनुयोगस्य सुशकत्वात् । यच्च ज्ञानानन्दपदयोरपर्यायत्वसाधनम् , तदपि न सुखात्मकयुक्तौ ह्यनुगतव्यवहारनिमित्तमानन्दत्वमधिष्ठानसुखस्वरूपमेवेति त्वयोक्तम् , तथा ज्ञानत्वमपि । अतो ज्ञानत्वानन्दत्वयोरभेदात्सादेव पर्यायत्वम् । “ विज्ञानमागन्द ” मित्यादौ आनन्दपदलक्ष्यत्वेऽनानन्दत्वापत्तिश्च । न च छत्रिपदलक्ष्यत्वेऽपि छत्रित्ववदानन्दपदलक्ष्यत्वेऽप्यानन्दस्वरूपानपायः, तन्न छत्रिणोपि गमनस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वादबद्ध्यज्ञाया, अत्र तु न स्वरूपमानन्द इत्यत्र प्रमाणान्तरमस्ति ।

किञ्च आनन्दत्वस्य वृत्तिगतप्रवृत्तिनिमित्ततया तव वृत्तेरेव विशेष्यत्वात् अहङ्कारणैव । न च तदभेदाध्यासाच्चैतन्यमपि वाच्यम् , दुःखपदेऽपि वृत्त्यवच्छिन्न

चैतन्यस्य वाच्यत्वापत्तिः । अनहलक्षणया मुख्यत्वात्तत्सम्बन्धमेव मुख्यपदवाच्यं
वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमिति चेन्न;—लक्षणामुल्लेखत्वाय शक्तिगौरवस्यान्यास्यत्वात् ।
किञ्च एवं शक्तिकल्पनायामपि आनन्दत्वं वृत्तादेव न चैतन्य इति कथं तदानन्द
स्वरूपम् !

एतेन लापनेनानन्दपदस्य विशेष्यस्वरूपलक्षकत्वाच्चदेव ब्रह्मानन्दस्वरूप
मित्यत्र प्रमाणमिति निरस्तम् । यच्चानौपाधिकप्रीतिविषयत्वमेव सुखलक्षणम्
तच्चात्मन्यपीति, तन्न; अनौपाधिकत्वं यद्यन्येच्छानधीनत्वं तदा तदाहङ्कारेति
व्याप्तिः । यद्यन्यसम्बन्धानधीनत्वम्, तदा चैतन्ये असम्भवः, अहमर्थसम्बन्ध
प्रयुक्तवाचन प्रेम्णः; सर्वत्रापि हि अहं भूयासं मम सुखं भूयादिति स्वान्तःकरणा
वच्छिन्नचैतन्ये स्वसम्बन्धिसुखे च निरुपाधीच्छा भवति, न तु देवदत्तो भूयात्
तत्सुखं भूयादिति ।

इति श्रीपाद्मकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादपेवासमधिगतपरावरतरयथाशास्त्रमेव

तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरावनेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीन्यास्यायां चण्डमारुताख्यायां

निर्बिशेषब्रह्मण आनन्द्यभङ्गः

सप्तपञ्चाशः स्कन्धः ॥५७॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अष्टपंचाशो वादः ॥

पूर्ववृत्तचतुष्केपि पूर्वत्वेनोपवर्णिते ।

नित्यानित्यविवेकेन नित्यत्वं चो निरस्यते ॥

श्रूयते हि “ नित्यं चिंतुं सर्वगतम् ” “ नित्यो नित्याना ”

नित्यादिगिरात्मतत्त्वनित्यत्वम् । तद्व्यवस्थे नोपपद्यते, ब्रह्मव्यतिरिक्त-
मधिष्ठाकालादिकं स्वरूपतोपि सर्वगनित्यं ब्रह्मैकमेव नित्यमिति हि वः
सिद्धान्तः । तदेतत् ब्रह्मासाधारणनित्यत्वं किं सर्वकालसधारूपम्; उत
कालावच्छेदनिवृत्तिरूपम्; अथवा प्रध्वंसरहितत्वम्; आहोस्तिदवाधित
त्वम्; उत निर्विकारत्वम्; यद्वा उभयावधिरहितत्वम्; किञ्चिद्वर्मान्तरं वा;
नाथः, अविद्याया अपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । सापि हि सर्वेण कालेन
तन्मध्यत एव, सर्वस्यापि कालस्य तत्कार्यत्वाभ्युपगमेन तदसम्बन्धा-

पूर्ववृत्तेति । मुमुक्षापर्यन्तं हि साधनचतुष्टयाभ्युपगमं सर्वं नित्यानित्य-
वस्तुविवेकसाध्यम्, अतो नित्यत्वसिद्धान्तेन नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकं पूर्ववृत्त-
चतुष्कं सिद्धमिति, तच्च नित्यत्वं त्वन्मते न सम्भवतीति शास्त्रारम्भ एवोच्यते
तेति भावः ।

श्रूयते इति । तथा च श्रुतिसिद्धत्वाभित्यत्वाभ्युपगमौ नेष्टमसङ्ग
इति भावः । ब्रह्मणाधिष्ठाकालातिव्याप्त्यादिदूषणोपयोगितया वा ब्रह्मव्यति-
रिक्तमिति । ब्रह्मणोऽपि तत्तद्दृष्टव्यच्छिन्नसविद्रूपेणानित्यत्वाच्चद्वयादृत्यर्थमाह
स्वरूपतोपि हि । वः सिद्धान्त इति । नित्यानित्यविवेकपूर्ववृत्तत्ववादिनां च
इत्यभिप्रायेण च द्रष्टव्यम् । तत्कार्यत्वेति । तदुपादेयत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ।

नुपपत्तेः । सापि कदाचिद्विवर्तिष्यत इति चेत् किमनेन ? तन्निवृत्तं
तदुपादानकालावस्थानायोगात् तदसम्बद्धकालासिद्धेः । सर्वकालसम्ब-
न्धे सत्यपि सर्वकालसत्ता नास्तीति विशेष इति चेच्छर्दि नित्यत्वलक्षणे
सर्वकालपदवैयर्थ्यम् , सचैव नित्यत्वमित्येतावतैव प्रसङ्ग्यतिरिक्तसर्वव्य-
वच्छेदात् । नचैवगस्त्विति वाच्यम् ;—सच्छब्दनित्यशब्दमोरपर्याय
त्वेमैव प्रसिद्धेः । अतः सर्वस्मिन्काले स्वरूपलाभमात्रमेव नित्यत्वं

नन्वविद्यानिवृत्तिरपि कदाचिन्नविष्यति , तत्काले च नाविद्येति न
सर्वकालसम्बन्धित्वमिति शङ्कते सापीति । किमनेनेति । कदाचिद्विवर्तिष्यत
इति यच्चनमपार्थमित्यर्थः । तन्निवृत्ताविति । उपादानोपादेयोरभेदादिति भावः ।

न च तयोस्तादात्म्यमेव , तच्च भिन्नत्वेऽस्यभिन्नसत्ताकाव्ययित्वेति
वाच्यम्,—भेदास्तीकारेऽवयवविषादप्रसङ्गात् , तादात्म्यस्य निरस्तत्वाच्च । किञ्च
यद्यनियानिवृत्त्यनन्तरं तदधीनकालस्य निवृत्तिः , तदा कालनिवृत्त्याधिकरणकाला-
न्तरस्वीकारप्रसङ्गः ।

नन्वविद्यानिवृत्त्यनन्तरकाले कालनिवृत्तिरिति न ब्रूमः किञ्चविद्यानिवृत्ति-
दशायामपि कालो वर्तते निवर्तते चेत्येव ब्रूम इति चेत् ; यद्यविद्यानिवृत्तिजन्या
कालनिवृत्तिर्न स्यात् तदाविद्यया सहैव कालस्तत्त्वज्ञानाविवर्तेत , नैव वा निवर्तेत,
यद्यविद्यानिवृत्तिजन्या तदा तदुत्तरकालोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः , उत्तरकालं विना
तदसम्भवात् । किञ्च अविद्यासम्बन्धावरणादेर्नित्यत्वप्रसङ्गः सर्वथा दुस्तरः । न
सर्वकालसत्तेत्य नेन सर्वकालसम्बन्धो विवक्षितः , किन्तु सर्वकालसत्यत्वमिति
शङ्कते सर्वकालेति । नित्यत्वलक्षणे—नित्यत्वात्मके ब्रह्मासाधारणधर्म इत्यर्थः ।

ननु सत्तामात्रे विवक्षिते नित्य इति व्यवहाराभावात् सन्नित्यशब्दयोः
प्राग्वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च सर्वकालसत्यमेव नित्यशब्दायः , अतो न वैयर्थ्यमपीत्युक्ताह-
-तः सर्वस्मिन्निति । व्यवहारापर्यायत्वाभ्यां सर्वकालप्रवेशे आवश्यकं सत्यत्वाशेषं

वक्तव्यम् , तच्चविधायामपि रामानमिति न ततो त्रिवेकः । न द्वितीयः ,
 कालस्यापि तत्सम्बन्धेन ततो विवेकासिद्धेः । न हि कालः कालान्तरेणा
 वच्छिद्यते, तथा सत्यनवस्थानात् । नापि स्वेन, कर्मकर्तृविरोधात् ।
 न च स्वतः पूर्वापरभावेनावस्थितैः स्वांशैरवच्छिद्यत इति वाच्यम्,—
 तेषां सति वस्तूनामिव कालस्यापि क्षणिकत्वादिप्रसङ्गात् । समस्तस्वांश
 समुदायावच्छेदात् दोष इति चेत् ; तत्र कोऽयमवच्छेदो नाम ! किं
 तत्सम्बन्धित्वमात्रम् ? किं वा तत्पूर्वोत्तरकालयोरविद्यमानत्वम् ? उत
 तत्समकालभावेत्यम् ? यद्वा तदात्मकत्वमेवेति । आद्ये ब्रह्मणोऽप्यनित्य-
 त्वप्रसङ्गः, तत्सम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् ; तन्मिथ्यात्वात्तत्परिहारे धृतादे-
 रपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये पूर्वोत्तरकालशब्दार्थासिद्धिः । न हि
 कालात्पूर्वं पश्चाच्च कालोऽस्तीति बालिशोऽपि ब्रूयात् । एवं नास्तीति न
 ब्रूयादेव, स्ववचनविरोधप्रसङ्गात् , अत एव च कालस्यानाद्यन्तत्वसिद्धि-

न प्रवेदयो गौरवात् , तदपतिसम्भानेपि नित्यत्वव्यवहारश्चेति भावः ।
 स्वांशानामपि पौर्वापर्यार्थं कालान्तरापेक्षां परिहरति स्पष्ट इति । क्षणिकत्वादिति
 ति । क्षणकालादिना सूक्ष्मस्थूलतरादिकालानां प्रत्येकमवच्छेदकत्वे तत्तत्सूक्ष्मादि-
 कालमात्रस्यापि स्वादित्यर्थः । प्रत्येक स्वांशानामवच्छेदकत्वे ह्ययं दोषः, सम-
 स्तांशसमुदायस्यावच्छेदकत्वे तु न दोष इति शङ्कते समस्तस्वांशसमुदायेति ।
 तत्सम्बन्धस्य—समस्तकालांशसम्बन्धस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु समस्तकालांशसम्बन्धो
 नित्यत्वमेव नानित्यत्वमिति बोद्धव्यम् । तन्मिथ्यात्वादि इति । पारमार्थिककाल
 सम्बन्धस्याभावो नित्यत्वमित्यभिप्रायः । द्वितीय इति । कांशसमुदायापेक्षया
 पूर्वोत्तरकालयोरभावादित्यर्थः । न हीति । अंशापेक्षया पूर्वोत्तरकालौ व्यत्ययपेक्ष-
 यापीति वक्तव्यम्, अंशी भूत कालः, तदपेक्षया च पूर्वोत्तरकालौ न सम्भवतः,
 कालान्तराभावात् , अभेदे तु पौर्वापर्यासम्भवादिति भावः । कालांशसमुदायेना
 वच्छेदो नाम तत्पूर्वोत्तरकालयोः कालस्याविद्यमानत्वम्, तत्र तत्पूर्वोत्तरकालयोरव्यक्त-
 यम्भव उक्तः ; अथ तत् कालस्याविद्यमानत्वोक्तैरप्यसम्भवाद् एव मिति ।
 अत एवेति । पूर्वोत्तरकालाभ्यां तन्नाविद्यमानत्वाच्चेत्यर्थः । -पूर्वोत्तरकालौ तत्र

रिति कुतः ततो विवेकः ? तृतीयेपि कालान्तराभावेन समकालशब्दा-
र्थासिद्धिः । चतुर्थे तु घटादेर्नित्यत्वप्रसङ्गः, कालांशतादात्म्यलक्षणका-
लावच्छेदाभावत् । न च तृतीयः, प्रध्वंसस्य प्रध्वंसभावेन नित्यत्व-
प्रसङ्गात् । ततः किमिति चेत् ; ब्रह्मव्यतिरिक्तानन्तप्रध्वंसनित्यत्वेन
ब्रह्मैकमेव नित्यमिति निर्धन्धानुपपत्तिः । नापि चतुर्थः, अपाधिततया
लोकाभिगतेषु स(त्यर)म्यग्रजतादिषु नित्यशब्दप्रयोगदर्शनात् । न च
लोकमन्तरेण शब्दार्थसम्बन्धसिद्धिः । न च बाधबुद्ध्या घटादिष्वनित्य
शब्दप्रयोगो दृश्यते, भवदीयमुपदेशमविदुषां लौकिकानां तेषु तद्व्युद्भ-
वात् । नापि पञ्चमः, विकाराणां निर्विकारत्वेन नित्यत्वप्रसङ्गात् ।
तेषामपि सविकारत्वेनवस्थानात् । विकारान्तरोपादानत्वे च तेषां द्रव्य-
त्वप्रसङ्गाच्च । ततश्च द्रव्याणामनित्यत्वं तद्विकाराणां नित्यत्वमिति
सर्वलोकविरोधादिप्रसङ्गः । ब्रह्मणश्च निर्विकारत्वानुपपत्तिः । यावत्सरे

विद्यमानत्वं च यतो व्यापारान्न सम्भवति तत एव कालस्थानाद्यन्तभावस्त्वया-
वाच्य इति कालाद्विवेको ब्रह्मणो न सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

प्रध्वंसरहितत्वं नित्यत्वमिति पक्षं द्रूपयति न च तृतीय इति ।
ननु प्रध्वंसस्यापि प्रध्वंसतत्त्वशान्दयति, अनवस्था तु भ्रंश एव
तत्प्रध्वंसत्वेन परिहृता, अत एव मुक्तावपि ध्वंसप्रवाहानन्त्यकल्पनादपि प्राथमिक
ध्वंस एवानन्तोऽस्तिथिः शङ्का च परिहृतमिति चेत् ; तद्दीनान्तरघटादिप्रध्वंसोपि
ब्रह्मैव स्यादिति ध्वंसोच्छेदः । न च मुद्गराद्यनन्तरभाविस्थानं तथेति वाच्यम्—
तत्त्वज्ञानाविद्यानिवृत्त्यनन्तरभावित्वेन स्वैतद्ध्वंसस्यापि ब्रह्मातिरेकित्वात् । अनन्त-
प्रध्वंसेति । अनन्तपदगमसख्यपरम् । परमतेऽबाधितत्वासम्प्रतिपत्तेरक्त
लोकाभिगतेष्विति । न च बाधेति । यदि नित्यत्वमबाधितत्वम्, तर्हि
बाधितत्वेन ज्ञात एवानित्यशब्दः प्रयुज्येत, घटादिषु नचैवं दृश्यत इत्यर्थः ।
विकारः परिणामो वा कादाचित्कापृथक्सिद्धयर्थो वा इति विकल्पमभिप्रेत्य
प्रथमं द्रूपयति विकाराणां भित्ति सर्वलोकेति । पूर्वेषुः पिण्डात्मनावस्थिता
मृदिदीना पटीभूय तिष्ठतीति द्रव्यनित्यत्वैव विकाराद्यैव च लोकसिद्धिमित्यर्थः ।
प्रथमपक्षे दोषमह ब्रह्मणश्चेति । तत्तद्भूत्यवच्छिन्नस्य व्यावहारिकभेदवत्

द्रष्टव्या । नापि षष्ठः, व्यावहारिकोभयान्तवत्त्वस्य संविदात्मके ब्रह्म-
प्यपि समानत्वात् । पारमार्थिकस्य तस्य प्रपञ्चेप्यभावेन तस्यापि नित्य-

कादाचित्कतया उत्पत्तिरप्यस्त्येवेत्यभिप्रायेणाह व्यावहारिकेति । ननु
स्वसमानउत्ताकोभयान्तयोरभावो नित्यत्वमिति चेन्न;—अविद्याया अपि
नित्यत्वापत्तेः तस्या अपि अतद्वयामावात् । ब्रह्मैव अधिद्याध्वं उ इति चेत्;
एवं सत्यविद्यैश्च ब्रह्मप्रागभाव इति ब्रह्मापि नित्यं न स्यात् ।

नन्वविद्याया ब्रह्मसमानउत्ताकत्वाभावात् न ब्रह्मणो नित्यत्वहानिरिति
चेन्न;—ब्रह्मणोऽप्यविद्यासमानउत्ताकत्वाभावात् तस्या अपि नित्यत्वप्राप्तेः ।

ननु स्वासमानकालीनत्वमप्यन्तविशेषणम्, अविद्या च ब्रह्मसमानका-
लीनेति न ब्रह्मप्यसम्भव इति चेन्न;—ब्रह्मप्यविद्यासमानकालमित्यपिद्याया अपि नि-
त्यत्वप्रसङ्गात् । किञ्च यद्यविद्याध्वंसो ब्रह्म, तदा अविद्यैव ब्रह्मध्वंस इति किं
न स्यात् ! उत्पत्तिमत्भावत्वप्रागभावान्ध्वप्रतियोग्यसमानकालाभावरथादेर्ब्रह्मप्यपि
दुर्बन्धात् । न च प्रागभावप्रतियोग्यभावात् ध्वंसत्वम्, अविद्यैव ब्रह्मप्रागभाव
इति वाच्यम्, ब्रह्मण एवाविद्याप्रागभावत्वापत्तेः प्रतियोग्यसमानकालीनानाद्य-
भावरथादेरविद्यायामपि दुर्बन्धत्वात् । ध्वंसप्रतियोगिरत्वं प्रागभावत्वमित्यत्रान्यो-
ग्याश्रयात् ।

ननु साध्याभावस्य ध्वंसत्वम्, ब्रह्म च तत्त्वज्ञानसाध्यम्, यस्मिन्सत्य
प्रिमक्षणे यस्य अविद्याव्यतिरेकात्मनो ब्रह्मणः सत्य गद्व्यतिरेके तस्य ब्रह्मणो व्यति
रेकोऽविद्येत्येवं साध्यत्वलक्ष्यगयोगादिति चेन्न; अविद्याया अपि तत्त्वज्ञानप्रागभाव
साध्यत्वरस्य स्वद्रीत्या सत्त्वात्, तथा अविद्यानिवृत्तिप्रतिबन्धकमावरणमिति
स्वभूते अविद्यायास्तदधीनाया उक्तव्यावरणसाध्यत्वसत्त्वाच्च ।

एतेन उभयान्तवत्वमुभयान्तवत्वप्रतियोगित्वम्, तच्च यद्यपि व्यावहा-
रिक ब्रह्मणोऽस्ति, तथापि तस्य तदभावोऽप्यस्ति, अधिष्ठानस्य कल्पितप्रतियोगिका
भावाश्रयत्वात्, अविद्याया तु न तदभावः, तस्या अनभिष्ठानत्वादिति परास्तम्,
ब्रह्मणो ध्वंसत्वादिदेरुक्तत्वात् ।

त्वप्रसङ्गात् । अत एवात्राधितमुभयान्तराहित्यमित्यपि निरस्तम्, प्रपञ्च
 गतोभयान्तराहित्यस्यापि अत्राधितत्वात् । नापि सप्तमः, तर्किक नित्य-
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया लोकव्युत्पत्तिसिद्धमुत नेति विचारणीयम् ।
 आद्ये लोक एव प्रतिपक्षः । द्वितीये तु ब्रह्मण औपचारिकनित्यत्वमेव
 वा पारिभाषिकं वा नित्यत्वमिति अनित्यज्ञायामेव पर्यवसानम् । तथा
 च कुतो नित्यानित्यवस्तुविवेकः । किञ्च संविदनित्येति वदतः सौगता
 दीन् प्रति किं लोकोपलम्भासिद्ध्याया विषयग्राहिण्या एव संविदस्त्वया
 नित्यत्वं साध्यते ? उत लोकोत्तीर्णायाः कस्याश्चित् ? आद्ये मत्तत्वादि
 विरोधः, विषयनित्यत्वप्रसङ्गश्च । अस्मदाविषयक्षज्ञानं तावत् घटादिकं
 स्वसत्ताकाले सन्तं साधयति न पुनः पूर्वोत्तरकालसत्तां विद्यमानामपि
 गृह्णाति । तत्कस्य हेतोः ? स्वकालकलितवस्त्ववभासित्वनिवृत्त्यात्,
 ततश्च यदि स्वयं कालानवच्छिन्ना संविद् स्यात् विषयस्यापि कालानव-

ननु पारमार्थिकत्वं राहित्यविशेषणं न प्रतियोगिविशेषणम्, घटादौ
 च स्वरूपस्य मिथ्यात्वाद्ग्राहित्यमपि बाधितमिति शङ्कां निराकरोति अत एवे हि।
 घटादौ हि उभयागतवत्त्वं व्यावहारिकं तद्ग्राहित्वं च न प्रातिभाषिकम्, अप्रतीतिः,
 समानसत्ताकप्रतियोगिविरोधाच्च न व्यावहारिकम्, अतः परिशेषात् परमार्थ-
 इत्यर्थः । न च घटादौ तद्ग्राहित्वमेव नास्तीति वाच्यम्, अत्राधितत्वविशेषण
 वैयर्थ्यादिति भावः ।

ननु माभूदत्राधितत्वविशेषणमिति चेन्न; तथापि प्रतियोगिनोपरमार्थ-
 त्वे प्रपञ्चे उभयान्तत्ववत्त्वाभावस्यावश्यभावादिति । आद्य इति । लोके सर्वकाल
 सम्बन्धितत्वादेरेव प्रवृत्तिनिमित्ततया ग्रह इत्यर्थः । नित्यत्वं साध्यत इति ।
 अनुमानेनेति शेषः । उत्तरत्र “नित्यतया तत्सिद्धावनुमाननैरपेक्षया” इति
 वक्ष्यमाणत्वात् । अस्मदा दीति। परोक्षज्ञाने स्वकालीनत्वेन ग्राहकत्वनिवृत्त्याभावात्
 प्रत्यक्षेत्युक्तम् । लौकिकप्रत्यक्षं हि स्वाधिकरणतया यावत्काल उभयगतप्रतिपक्षः

च्छेदेन प्रकाशप्रसङ्गः । तेनैवावाधितेन तत्तित्यत्वमवर्जनीयम् । यदि पुनर्विषयिकालानवच्छेदेन विषयो गृह्यत इति गम्यसे, तथाप्येकैव अस्मदाद्यैन्द्रियकसंविदा विषयस्य यावत्तत्त्वं प्रकाशप्रसङ्गो दुर्बारः । एवं वर्तमानतया वस्तु गृह्यन्तीष्वनुमानादिसंविदस्वपि विषयनित्यत्व—
यसङ्गः समानः । याश्चातीततया अनागततया च स्वसंदेहं गृह्यन्ति
ता अपि स्वकालापेक्षयातीततयानागततयां च वस्तु गृह्यन्तीति स्वयं
कालानवच्छेदे स्वविषयाणामप्यतीतत्वागामित्वलक्षणकालावच्छेदो न
स्यात् । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिः । शास्त्रसिद्धा सेति चेन्न;—नित्यतया
तत्सिद्धौ अनुमानैरपेक्ष्यात्, अनित्यतया तत्सिद्धौ तु बाधात् ।

तावत्कालीनतया विषय गृह्यन्ति, तत्कालपूर्वोत्तरकालीनत्वं विद्यमानमपि न
गृह्णाति, तत्त किञ्चित्प्रयोजकं वाच्यम् ; नचान्यदुपलभामहे, अतोऽस्य यावत्
स्वकालमात्रावच्छिन्नप्रत्यक्षवभासित्वस्वभावः तत्प्रयोजकः कल्पः, ईदृशस्वभावं
चेत् ज्ञान नित्यं स्यात् यावत्पूर्वोत्तरकालावच्छिन्नतया विषयमवभासयेत्, ताव-
त्कालीनत्वं चावाधितमिति विरयोपि नित्यः स्यात् । न च पूर्वोत्तरकालयोर्घटो-
नास्तीति प्रतीत्या वाचस्त्वया मुवचः ज्ञानभेदानङ्गीकारात् । स्वेनैव स्वस्य बाधा
योगात्, बाधकत्वाभिमतज्ञानान्तरस्यापि नित्यत्वेन परस्परविरोधेन द्वयोरप्येकत्रा
सम्भवाच्च, सर्वदा असत्त्वप्रदप्रसङ्गेन नित्यत्वाव्यन्तासत्त्वयोरपत्तेर्भाषः ।
यदि पुनरित्यादि । शब्देन तत्कालावच्छिन्नतया विषयो न गृह्यते किन्तु स्वरू-
पतः ; नचैवमपि नित्यप्रकाशप्रसङ्गः, विद्यमानस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षे भाननियमा
दिति यद्यन्यते तथापि भासकज्ञानस्य नित्यत्वेन यावत्तत्त्वं विषयः प्रकाशेतेत्यर्थः ।
कचित् पुरुषान्तरसंविदा धारणादिकादिसंविदा च विषयस्य यावत्तत्त्वं प्रकाशेने
ष्टापादनभ्यास्यर्थे एकये लुप्यम् । एवमिति । वर्तमानत्वप्रकारिकानुमितिः
नित्या चेत् तत्तत्स्वकालावच्छिन्नतयैव विषयं गृह्णीयादिति विषयस्य नित्यत्व
स्यादित्यर्थः । याश्चेति ।

संविन्मात्रस्य च लोकसिद्धत्वेन सास्त्रागोचरत्वात् । किञ्च नित्यत्वं किं स्वरूपम् ? उत धर्मः ? पूर्वत्र स्वप्रकाशेनैव नित्यमित्युपलम्भप्रसङ्गः । धर्मत्वेऽपि किं स्वप्रकाशैकवेद्यम् ? उत ज्ञानान्तरवेद्यम् ? पूर्वत्र स एव प्रसङ्गः । उत्तरत्रापि किं संविनिष्ठतया प्राक्षम् ? उतान्यथा ! आद्ये संविदोऽपि ज्ञानान्तरवेद्यत्वसधर्मत्वादिप्रसङ्गः । अन्तिमे संविन्नित्यत्वासिद्धिः । न हि नित्यत्वं कस्यचित्सिद्धमित्येतावता संविदो नित्यता सिध्येत् । तथासत्यविशेषेण सर्वेषामपि नित्यत्वप्रसङ्गः । एवमानन्दत्वादिधर्मेष्वपि विकल्पदूषणानि निपुणैरनुसन्धेयानि ।

एवञ्च—सति संविन्नित्या अनुत्पन्नत्वात् यदानित्यं तदुत्पन्नं यथा षट् इत्यनुगानमपि निरस्तम् , प्रागभावेनानै—कान्त्यात् । भावत्वे सतीति विशेषणेऽपि भवदभिमतविद्यायामनैकान्त्यं दुर्धारम् । सा ज्ञानादिरन्तवती च भवन्मते । किञ्च संविच्छब्देन किमहमिति प्रत्यक्त्वेन प्रतीयमानमात्मस्वरूपं पक्षीक्रियते ? उत सकललोकप्रसिद्धा विषयग्राहिणी वित्तिः ? उत सैव सकलविषयाश्रयविरक्ता भवद्भिः

ननु स्वापेक्षया अतीतत्वग्रहणे माभूत् , भोजनादितत्ताक्रियान्तरापेक्षयातीतत्वं गृह्णात्यिति चेत् ; मोक्ष्यमाणः स्नास्यामि मोक्ष्यमाणः स्नामि मोक्ष्यमाणोस्नातिपरमित्यल ज्ञानस्य भोजनपूर्वकाले सर्वज्ञ गृहीते भूतभविष्यद्वर्तमानम्यवस्थाया ज्ञानापेक्षया ज्ञानसमानकालक्रियापेक्षया वा वाच्यत्वाच्चस्य नित्यत्वात् । उत धर्म इति । अत्र धर्मत्वं स्वरूपातिरिक्तत्वं विदक्षितम् , न ब्रह्माधर्मत्वम् , उत्तरत्र संविनिष्ठतया ग्राह्यत्वपक्षे सधर्मत्वापादनात् । धर्मत्व इति । स्वरूपातिरिक्तत्व इत्यर्थः । स एवेति । स्वरूपातिरिक्तस्य स्वप्रकाशवेद्यत्वे तद्धर्मत्वमेव वक्तव्यम् , अतो नित्यमित्युपलम्भप्रसङ्ग इत्यर्थः । नित्यत्वग्राहिज्ञानस्यावाधितत्वे नित्यत्वस्य सत्त्वात् सधर्मत्वं स्यादित्याह स धर्मत्वेति । वाधितत्वेऽनेत्येवप्रसङ्ग आदिशब्दार्थः । एवंचेति । संविदो ज्ञानान्तरावेद्यत्वात् नित्यत्वानिरू-

सह प्रवृत्त्यां गतेति । न प्रथमः, सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः,
सकललोकविरोधात् ; हेतोश्च स्वरूपासिद्धेः ; करणानां चेन्द्रियादीनां
एतस्य चानुमानप्रयोगप्रयासस्य निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । तदभिव्यक्त्यर्थं
तदपेक्षेति चेन्नित्यमभिव्यक्तत्वाभ्युपगमे[न] तदभिव्यक्तेस्तदनपेक्षणात् ;
अन्यथाऽस्मन्मतप्रसङ्गात् । भवदभिमतनित्यस्वरूपप्रकाशात्मस्वरूपस्यैव
संविद्वैशद्यार्थं तदपेक्षेति चेन्न ; वैशद्यासम्भवात् ; स्थलान्तरे तस्यानु
सन्धेयत्वात् । न च तृतीयः, आश्रयासिध्यादेः प्रागेवोक्तत्वात् । अने
नैवानुमानेन तत्सिद्धिरिति चेन्न;—अन्योन्याश्रयणात्—तादृशसंवि-
त्सिद्धौ तत्पक्षीकारणैस्तदनुमानप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ च तादृश—
संविद्वैशद्यमिति । अनेनैव न्यायेन अनुत्पन्नत्वात् निर्विकारेत्यादिसाध्य

पणाद्येत्यर्थः । करणानां मिति । एतज्जननीयत्वाभिमतज्ञानस्यापि नित्यसिद्धत्वा
दिति भावः ।

नन्वभिव्यक्ता वित्तिर्विषयप्रकाशिका, अभिव्यक्तिश्चावरणाभिभवः,
त च वृत्त्या, तदर्थं करणापेक्षेति शङ्कते अभिव्यक्त्यर्थं मिति । आवरणस्य
निरासादभिव्यक्तिः स्वरूपमेव [स्फुरणमेव] वाच्यम्, तस्य च नित्यत्वात् कर
णापेक्षेत्यर्थः । अन्यथेति । अभिव्यक्तेरनित्यत्वे स्वरूपस्य तदभिव्यक्तित्वासम्भ
वाद्विषयग्रहणात्मकावस्थाविशेषस्यैव तदभिव्यक्तिभित्तं वाच्यमित्यसंगतप्रसङ्ग
इत्यर्थः । वैशद्यासम्भवा दिति । अधिकाकारविशेषमानं वैशद्यमसंगतं सम्भ-
वति, ननु त्वसंगत इति भावः । अनेनैवेति । प्रागभावाविद्याभ्यामनैकान्त्य
मित्यादिनेत्यर्थः ।

इति श्रीबाभूलकुलतिलकश्रीनिवासानार्यपादसेवायमाधिगतपरावरतत्त्वयाध्यात्म्येन
तदेकदेशेन तद्वरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदामेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां षष्ठमास्तकाव्यायां

निर्दिशेषब्रह्मणो नित्यत्वमहो नाम

अष्टपदघानः स्कन्धः ॥५८॥

प्रयोगो दूषणीयः । तदेवं ब्रह्मासाधारणनित्यत्वासिद्धेर्न नित्यानित्यवस्तु
विवेकः । नित्यमुपादेयमिति सामान्यविवेकमात्रमपि निपुणनिरूपणेन
निष्फलमापन्नमिति ।

आनन्त्यानन्दनित्यत्वप्रभृतीनां स्वरूपतः ।

विभागे सविशेषत्वमविभागे त्वसत्यता ॥

सौगतोक्तेऽपि विज्ञाने स्वरूपं विद्यते ततः ।

नित्यत्वादिविषादविकस्ते नैरर्थक्येन जायते ॥

इति शतदूषण्यां निर्विशेषनित्यत्वभङ्गः

॥ अष्टपञ्चाशो वादः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥, एकोनपष्टितमो वादः ॥

स्वतः सर्वजगत्सूतेः संवित्सिद्ध्यादिभिः स्फुटम् ।

अद्वितीयपदोक्तचैव साधिता सविशेषता ।

अज्ञ हि अनन्तपदवदद्वितीयपदेनापि सविशेषतैव । तथा हि—
 अद्वितीयपदे किं तत्पुरुषः? उत बहुव्रीहिः? यदा तत्पुरुषः, तदापि
 किं द्वितीयादन्यत्वम्? तद्विरुद्धत्वम्? तदभावमात्रम्? वा स्यात्, पूर्वत्र
 द्वितीयादन्योन्याभावमात्रं वा विवक्षितम्? उत अत्राक्षणादिनयात्तत्सा
 दृश्यपरत्वं वा? द्विधापि न द्वितीयहानिः । न तत्रां ब्रह्मणो निर्विशेष
 त्वम् । द्वितीयत्वाभावे प्रथमत्वादिमात्रं स्यात्, विशेषनिषेधे शेषाभ्य

स्वत इति । कर्त्तृन्तरानधिष्ठितत्वेनेत्यर्थः । अनेन एकपदेन अविभक्त
 नामरूपत्ववाचिना उपादानत्वमुच्यते, अद्वितीयपदेन कर्त्तृन्तरनिषेध इति भगवद
 भिमतनिर्वाहः सूचितः । तेन तस्यैव कर्तृत्वे तदुपयोगिशानादिसिद्ध्या सविशेषत्व
 सिद्धिरिति भावः । परमाचार्याणां निर्वाहमभिप्रेत्याह संवित्सिद्ध्यादिभि रिति ।
 अनन्तपदवदिति । 'शृहद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहु' रित्यादिप्रमाणानि विवक्षितानि ।
 ननसादन्यतद्विरोधितदभावस्वार्थलपसम्भवादिप्रत्ययति किं द्वितीया दित्यादि ।
 अन्योन्याभावमात्र मिति । अन्योन्याभावमात्रपरत्वमित्यर्थः । नञि—
 व्युक्तः यायमभिप्रेत्याह अत्राक्षणादिनया दिति । अत्राक्षणादिनयात्तत्सा
 दृश्यपरत्वमित्यर्थः । तत्सादृश्यवत्त्व मिति । विवक्षितमित्यनु-
 पपन्नः । द्विधापीति । प्रत्युत भेदसादृश्यनिरूपकतया द्वितीयसत्त्वं वाच्यमिति
 भावः । न तत्रा मित्युक्तप्रपञ्चपादयति द्वितीयत्वेति । भेदसादृश्याभ्यामपि सवि
 शेषत्वं स्यादिति विवक्षितम् । विशेषेति । अशिथिरः पावक इत्युक्ते यथा

नुज्ञानसिद्धेः । अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामान्यतो विशेषतो वा निषेधे निर्विशेषत्वस्य निषेध्यत्वात् । तथा च न किञ्चिदित्युक्तं स्यात् । अनन्त-

शैत्यातिरिक्तस्पर्शः सामान्यतो विशेषतश्चोष्ण्यदिरूपेण न निषिध्यते तथा अद्वितीय-
यत्नमित्युक्तेऽपि प्रथमत्वतृतीयत्वादिकोऽप्यन्तरं सामान्यरूपेण विशेषतश्च न निषि-
ध्यत इत्यर्थः । अन्यथेत्यादि । यद्यप्यविशेषानिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानं न
स्यादित्यर्थः ।

अथ ' अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामान्यतो विशेषतो निर्विशेषत्वविशेषतो
वा निषेधतो वा निषेध्यत्वा ' दिति यदि पाठः, सदाधर्म्यः-आदिशब्देन तृतीय-
त्वादौ गृह्यते, प्रथमत्वादेश्च सामान्यतो निषेधः—ब्रह्म कतिपयमपि न-प्रथमादिकं
नेत्यादिरूपः, विशेषतो निषेधः—प्रथमं न तृतीयं नेत्यादिरूपः, निर्विशेषत्वविशेषो
पतः—निर्विशेषत्वेन स्वरूपविशेषणाद्वा, निषेधतः—धर्मस्वरूपनिषेधतो वेति ।
ततः किमित्यत आह तथाचेति । सर्वनिषेधस्तथासति सिद्धयेदित्यर्थः । यद्वा—
विशेषतानिषेधत इति । ब्रह्मणि द्वितीयरूपविशेषनिषेधे प्रथमत्वादिकमनुज्ञातं स्यात्,
तथा द्वितीयस्य ब्रह्मणि अधिकरणविशेषे निषेधे ब्रह्मातिरिक्तं द्वितीयमभ्यनुज्ञातं
स्यात्, अत्र विशेषरूपेण निषेधो विशेषनिषेधः, सेनाधिकरणविशेषप्रतिपत्तिरिति नि-
षेधसाधारण्यसिद्धिः । अन्यथा—उक्तप्रतियोग्यधिकरणविशेषद्वयानुज्ञाभावे ।
धर्मान्तरानुज्ञाभावे दोषमाह प्रथमत्वादेरिति । निर्विशेषत्वविशेषतोऽपि
स्यस्य पूर्ववदेवार्थः । धर्म्यन्तरानुज्ञाभावे दोषमाह निषेधतो वेति । स्वरूपेण
निषेधतः । सद्वितीयमिति सद्रूपे अधिकरणविशेषेण न निषिध्यते, किंतु द्वितीयं
नेति निरूपकतयेति भावः । यद्वा—सामान्यतो निर्विशेषत्वविशेषतो वा विशेषतो
निषेधतो वेति पूर्वतस्तत्तयोक्ततरतस्तन्ताभ्यां याभासंख्येनान्वयः । सामान्यतो नि-
र्विशेषत्वविशेषप्रतिपादने न प्रथमत्वादिनिषेधः कार्यः स्यात्, विशेषतः-प्रथम-
त्वादिविशेषरूपेण, निषेधतः प्रथमं द्वितीयं नेत्यादिप्रातिस्निकरूपेण निषेधतो वा
प्रथमत्वादिनिषेधः कार्यः स्यादिति । यदि तु ' अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामा-
न्यतो वा विशेषतो वा निषेध्यत्वा ' दिति पाठस्तदा स सुसङ्गमः ।

रेपि विरोधः किं भावाभावात्मकतया सहानवस्थित्या? वध्यघातुकमा-
 वेन वा ? न प्रथमः, द्वितीयस्य ब्रह्माभावरूपत्वे तत्प्रतियोगितया
 ब्रह्मण एव तुच्छत्वापात्तात् । अभावप्रतियोगित्वमेव हि सर्वत्र तुच्छ-
 त्वम् । देशकालादिभेदात्सदपि स्यादिति चेन्न;—अदेशकालव्यवच्छेद
 नीयत्वोपगमात् । प्राक् ध्वंसादिविकल्पेनापि ब्रह्मणः कार्यत्वमित्यत्र
 तुच्छत्वप्रपञ्चान्तरसद्भावादोषो द्रष्टव्यः । अयमेव ब्रह्मण एव द्वितीया
 भावरूपत्वेऽपि ।

किञ्च—स्वाभावे ब्रह्मणि द्वितीयं कथमध्यस्येतं? तद्भानाभानयोस्तद-
 योगात् । अविशदगाने सविशेषत्वमानावश्यम्भावात् । दोषवैचित्र्यात्
 सर्वमुपपन्नमिति चेन्न;—विरुद्धाकारग्रहणमन्तरेण कचिदप्यध्यासादृष्टेः।

किं द्वितीय ब्रह्माभावरूपं ब्रह्मद्वितीयाभावरूपं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति
 द्वितीयस्येति । देशकालेति । सर्वदा सर्वत्राभावप्रतियोगित्वं हि तुच्छत्वम्,
 अतः अभावप्रतियोगित्वमात्रात् तुच्छत्वप्रसक्तिः देशकालान्तरे असत्त्वेऽपि देशका-
 लान्तरे सत्त्वस्यापि सम्भवादिः । द्वितीयस्य प्रागभावत्वादिविकल्पमभिप्रेत्याह
 प्रागिति । प्राक्कालीनपरः प्राक्छन्दः, अभावविकल्पगतप्रध्वंससमभिव्याहाराच्च
 प्रागभावलाभः । तुच्छत्वेति । यद्यपि प्रागपीदं दूषणमुक्तम्, तथाप्यभावत्वेन
 सामान्येनोपस्थितस्य इह त्वत्यन्ताभावत्वेन विशिष्योपस्थितस्येति भेदः । एतदपि
 विकल्प्य दूषणे न्यूनत्वशङ्का[क्षुब्ध]त्यन्ताभावो न दूषित इति कस्यचिन्मन्दधियो
 माभूदिति । अन्योन्याभावपक्षे दोषः प्रपञ्चेति । विषयादिप्रपञ्चान्तरसद्भावाः,
 अतः प्रपञ्चान्तरमेव ब्रह्मान्यद्वक्तव्यमित्यर्थः । आदिशब्देन सत्यत्वाविरोधो विव-
 क्षितः । ब्रह्मद्वितीयाभाव इति द्वितीयं दूषयति अयमेवेति । कार्यत्वादिरेवे-
 त्यर्थः । ब्रह्मणो विनाशित्वकार्यत्वे ब्रह्मणो देशकालाद्य(नव)परिच्छिन्नतया प्रपञ्च
 तुच्छत्वं प्रपञ्चान्यब्रह्माश्रयसद्भावादित्यं दोषः स्यादित्यर्थः । प्रपञ्चाभावत्वेऽप्यवैश-
 ष्यादप्यासः सम्भवतीत्यत्राह अविशदेति । सर्वमिति । विरुद्धाकारभानमभ्या-
 सभेत्यर्थः । विरुद्धेति । ननु विरुद्धाकारग्रहेऽप्यौषाधिकाप्यासः सम्भवति, प्रपञ्चा

तद्महेष्यध्यासे नित्यमध्यासप्रसङ्गात् । सहानवस्थानविरोधे सतः परि-
च्छिन्नत्वापत्तेः , शीतोष्णादिवद्भिन्नाश्रयत्वनियमविवक्षायां धर्मधर्मिणो
रेकाश्रयत्वाभावात् ब्रह्मणः सधर्मकत्वाविरोधः; स्वनिष्ठताभङ्गश्च । एका
श्रयत्वाभावमात्रे वक्तव्ये सर्वस्य ब्रह्माश्रयत्वं श्रुत्यन्तरसिद्धं सिध्यत्येव ।
न तृतीयः, द्वितीयस्य घातुकत्वे सदनित्यत्वादिप्रसङ्गात् । सतो घातु-
कत्वेपि न द्वितीयात्यन्ताभावः, हन्तव्यस्यादौ स्वरूपलाभावश्चम्भावात् ।
अध्यासनिवर्तकत्वमेव अस्मादिष्टं घातुकत्वमिति चेत् ; अस्तु सदध्या
सपाति, अनध्वस्तात्मना द्वितीयस्थितेर्न क्षतिः । तथा सस्य न प्राप्ति
रिति चेन्न;—सगुणादिशुभैव तत्प्राप्तेः । कल्पितविषया सेति चेन्न;—
अद्यापि तद्वाधादष्टेः ।

ध्यासधौपाधिक इति चेन्न; विरोधिनस्तत्वरूपे भासमाने उपाध्यासस्यैवावग-
मात् । द्वितीयं दूषयितुमुपादत्ते-सहेति । किं विरोधो भिन्नाश्रयत्वनियमः ?
उत एकाश्रयत्वाभावाः ? आद्य आह सत इति । शीतोष्णादिवत् भिन्नाश्रयत्वनि-
यमविवक्षायां सतः परिच्छिन्नत्वापत्तेरित्यन्वयः । दूषणान्तरमाह धर्मधर्मिणो
रिति । एकाश्रयत्वाभावा दिति । भिन्नाश्रयत्वस्याप्युपलक्षणम् , विरोधे
सत्यपि लोके धर्मधर्मिभावदर्शनात्, ब्रह्मणः सधर्मत्वं न विद्वध्यत इत्यर्थः ।
स्वनिष्ठतेति । 'स्वे माहिम्नि प्रतिष्ठित' इति प्रतिपादितानन्याश्रयत्वभङ्ग
इत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वस्वनिष्ठताभङ्गोद्धारतया द्वितीयं पक्षमुत्थाप्य निरस्यति
एकाश्रयत्वेति । सदनित्यत्वा दिति । प्रपञ्चसत्यत्वाविरोधमुपश्रुत्वादि
गृह्यते । शङ्कते-अध्यासेति । सत्यत्वप्रत्युक्तस्वरूपलाभः प्रपञ्चस्य कुत इति भावः ।
अस्तित्वेति । सतोऽध्यासपातित्वे प्रागिव तत एव स्वरूपसिद्धयमावेपि द्वितीयस्य
न सत्यत्वक्षतिरित्यर्थः ।

ननु सत्यत्वेन द्वितीयं न प्राप्तमभ्यस्तं चोच्यते , अतश्शुक्तिरजतादि-
ध्वजव अध्यासनिवृत्तौ विषयनिवृत्तेरपि सिद्धेर्ज्ञाननिवर्त्यतया मिथ्यात्वं स्यादिति
शङ्कते तथेति । अद्यापीति । तद्वाधो ह्यद्वितीयभूता वाच्यः, अद्वितीयभूतेश्च

सतोध्यासविरोधित्वे च अविद्यासहसैरपि न स्यादध्यासः ;
 सत्यादित्ये सन्तमसवत् । अध्यस्यति हन्ति चेति चेन्न ;
 नैरपेक्ष्यविरोधात् । अन्यथान्यस्यैवान्ततो घातुकत्वात् । साधारणहेतुत्वे
 सिद्धे विशेषोक्तिरियमिति चेन्न;—तस्यैव त्वदभिमतस्य इतः पूर्वम-
 सिद्धेः । प्रथमतृतीयादिभावमात्रेण द्वितीयविरोधवाचोमुक्त्या सुस्थं
 द्वितीयम् । तदभावमात्रपरे तु समासे न सदादिशब्दैः सामानाधिक-
 रण्यं स्यात्, नञर्थस्य स्वतन्त्रत्वात् । तस्य तदात्मकत्वाविवक्षायोग
 स्योक्तत्वाच्च ।

साधकत्वं नैतावत्पर्यन्तं सिद्धमित्यर्थः । सतोऽध्यासनिवर्तकत्वे तस्याध्यासेन सदानव-
 स्थानलक्षणा विरोधता वाच्या, व्यापारमन्तरेणापि स्वरूपत एव निवर्तकत्वात् ;
 तमोनिवर्तकालोकपत्, ततश्चालोकधिरहदद्याया अपि यत्वात् तमः स्वरूपसम्भवः,
 इह तु सतो नित्यसिद्धत्वान्नाध्याससम्भव इत्याह सत इति ।

नन्वालोकस्य सन्तमसं प्रति हेतुत्वाभावादालोकः सन्तमसं क्षणमपि न
 सहते, स त्वध्यासं प्रत्यधिष्ठानत्वादध्यस्य निवर्तयतीति शङ्कते अध्यस्य तीति ।
 निरपेक्षनिवर्तकत्वे अधिष्ठानत्वमेव न स्यादित्याह नैरपेक्ष्येति । अधिष्ठानत्वे
 तु उत्पादकस्य निरपेक्षनिवर्तकत्वासम्भवादव्यदेव निरपेक्षनिवर्तकं स्यादित्यर्थः ।

ननु कार्यमात्रसाधारण्येन हेतुत्वे सिद्धे तद्विशेषरूपनिवृत्तिहेतुत्वमनेनानु-
 पते, अतः प्रतियोगिनिवृत्त्योक्तभयोरपि हेतुत्वम् । प्रमाणसिद्धत्वादुपपन्नं हेतुत्वमे-
 ष्वप्यम्, प्रतियोगिनं प्रति हेतुत्वं चाध्यासाधिष्ठानत्वमेवेति अध्यस्य निवर्तकत्व-
 मुपपद्यत एवेति शङ्कते साधारणेति । अध्यस्य निवर्तकत्वे तु निवर्त्यातिरिक्तानपे-
 क्षेण सता निवर्त्यस्य द्वितीयस्य क्षणिकत्वप्रसङ्ग इत्यपि दूषणं द्रष्टव्यम् । द्वितीय
 त्वविरोध्याकाराध्वत्वं द्वितीयविरुद्धत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति प्रथमेति । तत्पु-
 रणविकल्पे तृतीयं दूषयति तदभावमात्रपरे तु समास इति । अयं विकल्पः
 प्रौढवादः । नञर्थस्येति । द्वितीयाभावस्य सदर्थधर्मत्वादित्यर्थः । सदर्थ एव
 द्वितीयाभाव इत्यत आह तस्येति । उक्तत्वा दिति । तद्विज्ञानामानयोरध्यासा

न च सम्भवन्त्यां गतौ वाक्यभेदाध्याहारादिन्यायः । नापि बहुव्रीहिः, तत्र द्वितीयं यस्य नास्तीति किं प्रथमादिविवेकटाक्षेण ? सर्वनिषेधाभिप्रायेण वा ? न पूर्वः, सर्वनिषेधासिद्धः । नोत्तरः, बहु-
व्रीहिविरोधात् । “ अनेकमन्यपदार्थ ” इति हि सः । किञ्च द्वितीय
निषेधवत्त्वं च घर्गं ब्रह्मण उपस्थापयन्त्यां वृत्तौ कथं निर्विशेषत्वासिद्धिः ।
अनुपस्थापयन्त्यां च कथं तरां नास्त्यर्थसम्बन्धे यस्येति विग्रहः ? न च
स्वरूपमेवात्र नास्तिशब्दार्थः ; अन्यपदार्थत्वायोगात्, स्वस्य स्वसम्ब-
न्धायोगात् । भेदकल्टप्युपचार इति चेत्तथापि द्वितीयाभाव एव ब्रूतेति
निष्कर्षः स्यात् । तत्र चोक्तमध्यासानुपपत्त्यादि । अपि च अविद्या
तद्विकाराणां ब्रह्मव्यतिरेके कथमद्वितीयत्वम् ? तन्मिध्यात्वेपि तेषां

योगस्योक्तत्वादित्यर्थः । यद्वा नजयो निषेधः, तत्त्वमसौ स्वातन्त्र्येण यो धनासम्भवा
दित्यर्थः । यदुदासनञ्च एव तत्पुरुषः न तु निषेधनञ इति भावः ।

नन्वतिरव्यवहारोऽस्मरणमित्यादौ निषेधनमपि समासो दृश्यत इति
चेन्न-गुणक्रियावाचिसमभिध्यादृतनञो निषेधवाचिनोपि तत्पुरुषो नान्यस्येति निय-
मात् । अन्यथा भूतले घटो नेति वत् अघट इति प्रयोगापत्तेः । असामर्थ्यम्-
अदार्ढ्यमथैर्यमित्यादावपि वैयाकरणाभिमत गुणत्वमस्त्येव । एव शब्दानुपपत्तिमुक्त्वा,
अर्थानुपपत्तिमाह तस्येति । (२६४-पुटे)

नन्वाद्वितीयमिति न सद्विशेषणम्, किं तु द्वितीयाभावप्रतिपादकं वाक्या-
न्तरम् । यद्वा-यत्राद्वितीयम्-द्वितीयाभावस्तत् सदेवात्र आसीदिति योजना, अतो न
दोष इत्यत्राह न चेति । सद्विद्वद्वितीयनिषेधाधिष्ठातृन्तरशङ्कानिवारणेन सम्भ-
वन्त्या गतावित्यर्थः । प्रथमा दीति । यदा द्वितीयत्वं ब्रह्मातिरिक्तावधिकं तदा प्रथ-
मादिविधिः, यदा ब्रह्मावधिकं तदा सर्वनिषेधः । अनेकमिति । तथा च बहुव्रीहि
वशात् द्वितीयतदभावादन्यपदार्थानां सिद्धिरिति भावः ।

ननु शानस्वरूपमितिवत् भेदकल्पनात् बहुव्रीहिः स्यादिति शङ्कते
भेदेति । भेदकल्टप्युपचार इत्यर्थः । तन्मिध्यात्वेपीति । न च मिध्यात्वेन

द्वितीयत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । सत्यमिष्ट्यार्थयोरव्यतिरेके विरोधात् । न च
य्यं जैननयनिष्ठाः । तन्निष्ठाश्च तत्तामिव द्वितीयतां वाञ्छन्ति । ब्रह्मणो
निर्विशेषत्वविवक्षायां च न किञ्चिदपि लक्षणं तत्र स्यादिति तदुदाहरण
विशेषः । व्यवच्छेदायोगाच्चेति । अस्मत्पक्षे ॥ वृत्तिद्वयमपि सम्यक् ।

द्वितीयव्यतिरेकोक्त्या सतः स्यादप्रगण्यता ।

द्वितीयशून्यतोक्त्या च तत्समाननिषेधनम् ।

न ह्यपरं कुतश्चित् सर्वकारणं ब्रह्म, येन तस्य द्वितीयता स्यात् ।
न चास्य किञ्चिदैश्वर्येण समं, येन द्वितीयगणनां सहेतुः । “ न
तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत ” इत्यादिश्रवणात् । तेनात्र सदृशद्वितीयनिषेध
परं वचः ।

द्वितीयाभावस्यापि तत्र सत्त्वात् बहुव्रीहिः, स्वनिरूपितद्वितीयस्वरूपे विद्यमाने
तदभावमालेण तथा निर्देशानुपपत्तेः । न हि वटे सदृशद्वितीयाभावसत्त्वेऽपि अद्वि-
तीयः सन्निहितवद्वितीयो घट इति प्रयोगोक्तिः, न वा गवाभाववत्पि (१) गवेष
ऽसदृशो गवय इति । अविद्यादीना ब्रह्माव्यतिरेकपक्ष दूषयति सत्येति । अव्यति-
रेके सत्यमिष्ट्याद्ययोर्विरोधादित्याशयः ।

अन्ये तु “ एकमेवाद्वितीय ” श्रुतिर्न मिथ्यात्वे मानम्, तथा हि,
एकशब्दोऽनेकार्थः, “ एके मुख्याभ्येकेवला ” इत्यमरोक्तेः, “ एको गोम ”
इत्यत्र “ एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची ” ति कैयटोक्तेश्च,
सम्भवति च ब्रह्मणि जीवादितोन्यत्वप्राधान्यप्राथम्यादि, निर्दोषत्वेन च नामरूप-
समानत्वं, अतो न तस्य स्वगतभेदनिषेधकत्वम्, अद्वितीयशब्दोऽपि कर्मधारयो
यद्व्रीहिर्वा? आद्ये ब्रह्म द्वितीयान्यत्वेऽपि प्रथम तृतीयं वा स्यात्, नान्त्यः, प्रथमार्थ
त्वेन कर्मधारये सम्भवति जघन्यस्य बहुव्रीहेरयोगादित्याहुः ।

अत्र नवीनः—अस्त्वेकशब्दस्यानेकार्थत्वं, तथाचि शब्दार्थ इत्येव न
ते प्रकृते ग्राह्याः, तथा सति ‘ चित्तया यजेते ’ त्यत्रापि चित्तत्वं ग्राह्यं स्यात्,
सम्भवति च चित्रत्वस्याप्यग्नीषोमीयपशुविशेषणत्वेन यागसाधनत्वम्, अथ तत्

स्त्रीत्वचित्रत्वयोर्विधाने वान्यभेदः स्यादिति ; तर्हि प्रकृतेऽप्यनेकगुणविधाने स
 तुल्यः, एतेऽपि प्राप्तात्वात् । किञ्च केषाञ्चिन्मानान्तरेण सिद्धत्वेन केषाञ्चित्तद्विरुद्ध
 त्वेन न नान्यत्वाद्विगुणेषु तात्पर्यम्, अन्यत्वेकत्वे तावन्मानान्तरसिद्धे, साम्यमपि
 यदि केनचिद्धर्मेण, तदा प्रमेयत्वादिना तदीपि सिद्धमेव, अथ निर्दोषत्वेन,
 तदीपि न, जीवादेर्दोषषट्कस्य तत्समत्वायोगात् । ब्रह्मणोऽप्यविद्यादिदोषाभय-
 स्वाद्य । असहायत्वमपि यदि स्वकार्ये हतरसहकारिराहित्यम्, तत्र, अदृष्टादे
 विद्यमानत्वात् । न चेतनान्तरसहकारिराहित्यम्, भोक्तृमुद्दिश्य भोग्यतृष्टौ तेषामपि
 सहकारित्वाच्च तद्वाहित्यम्, तस्यापि तथ मते अद्वितीयपदेनैव सिद्धत्वात् । प्राधान्य
 मपि यदि प्रथमकालीनत्वम्, तदा पूर्ववाक्य एव तत्सिद्धमनुपपन्नञ्च, 'जीर्वाणां
 मप्यनादितया तत्तुल्यकालत्वात् । नापि गुणोत्कर्षः । “ निगुण ” मित्यादिस्वा-
 र्थपरगुणनिषेधकानेकभ्रतिविरोधेन तस्याऽतदर्थत्वात् । प्राधान्यमपि स्वातन्त्र्यम् ।
 तच्च यदि स्वेच्छया प्रवर्तमानत्वम्, तत्र, जीवस्याप्येतत्सत्त्वेन तदपेक्षया तदयो-
 गात् । अथानन्यप्रैर्यत्वम् ; तच्च सर्वशान्तरुप्रैर्यत्वम्, तस्यापि तथ मते अद्वितीय
 पदेन सर्वशान्तरनिषेधे अर्थादेव सिद्धत्वात् । नापि जीर्वानियाम्यत्वं, तस्यापि सर्व-
 नियन्त्रित्वपरभैत्येव लभ्यत्वात् । 'येनाभूतं श्रुतं भवती' त्यादिना अद्वैत एवाप-
 क्रमात्, मृदादिदृष्टान्तैस्तदुपपादानाद्य । न गुणेषु तात्पर्यम् । अत्रोपक्रमोऽपि
 ब्रह्मणः प्राधान्याद्यभिप्रायेणैव, तज्ज्ञानात् सर्वज्ञानमुपचर्यत ' इति चेन्न ;—असति
 बाधकेऽप्युपचारकत्वेनेति प्रसङ्गात् । कथञ्चित्तदाक्षेपानुपपत्तेश्च । न हि ब्रह्मणः
 प्राधान्यादौ किञ्चित्लौकिक मान विरुध्यते, तथापि मृदादिवान्म्याउल्लसिरेव, तेन
 तस्य प्राधान्याद्यनुपपादनात् । 'मृत्तन्तेकत्वेव सत्य' मिति कारणस्यैव सत्यत्व-
 मुपसंहृत्य ' एवं सौम्य स आदेशो भवती ' ति जगत्कारणस्यैव सत्यत्वप्रतिपा-
 दनाद्य । समवायस्य भेदाभेदस्य निरस्तत्वेन घर्माणां सम्बन्धाभावादपि न ब्रह्म
 प्रैर्यत्वम् । यदप्यद्वैतवाद्यभ्युपगतनिर्धर्मत्वनिषेधाय सख्यादिक अतिर्विधत्त इति ;
 तत्र, अद्वैतिनो ब्रह्मनिर्धर्मत्वप्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वात् । किञ्च अद्वैतवादिभिरप्या-
 मोक्षं ब्रह्मणः प्राधान्यादिकमभ्युपेयत एवेति ताद्विवानं व्यर्थम् । न च तस्य वास्तवत्वं

मुक्तिकालीनत्वं 'वा- श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति त्वान्वयम्,—अत्र वास्तवादिपदाभावात् । श्रुतेस्तत्र तात्पर्ये च न किञ्चिन्मान पश्यामः । प्रत्युत रुद्ररोदनादिवत् निःप्रयोजनत्वात्तत्तातात्पर्यमेव । तच्च 'तद्वद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्ववन्द्यैः प्रमुच्यत' इत्यादिना भेदज्ञानादेव मुक्तिश्रुतेः । तस्मादेकमिति भेदनिषेधपरमेव ।

यत्तु 'अद्वितीय'मित्यत्र बहुव्रीहिर्जघन्य इति कर्मधारय एवाभ्युपेय इति । तन्न, अघटो देश इत्यादावपि तदभावप्रसङ्गात् । न च तत्र विवक्षानुसारात् तथा, तर्हि प्रकृतोद्युपक्रमादिलिङ्गैः द्वितीयाभावे श्रुतितात्पर्यावगमात् तथास्तु । किञ्च तत्र कर्मधारयासम्भवादिपि बहुव्रीहिरेव ग्राह्यः, ब्रह्मातिरिक्तचेतनाभ्युपगमे ब्रह्माणि द्वितीयत्वस्य सत्त्वात् । न च धर्मतो निष्कृष्टस्यैव द्वितीयत्वम्, ब्रह्म च सकलसद्गुणाश्रय इति न द्वितीयमिति वाच्यम्; सजातीयान्यमात्रे द्वितीयशब्दव्युत्पत्तेः अन्यथा द्वितीयचक्षुरित्यादौ समे द्वितीयशब्दप्रयोगो न स्यात् ।

ननु सर्वशद्वितीयत्वं निषिध्यत इति चेन्न,—चेतनद्वितीयातिरिक्तस्य सर्वशद्वितीयत्वस्य सिद्धयसिद्धयोस्तदयोगात् । एतेन सम एव द्वितीयशब्दव्युत्पत्तेरद्वितीय इति समाधिकनिषेध इति निरस्तम् ; सर्वज्ञान्तराभावात्, एकशब्देन निर्दोषत्वादिरूपेण प्रपञ्चेन ब्रह्मणः साम्यं विधीयत इति तदुक्तिव्याघाताच्च - सामान्यानिषेधे बाधकं सत्येव विशेषविषयत्वस्य वक्तव्यत्वाच्च ।

ननु द्वितीयमात्रनिषेधो न सम्भवति, द्वितीयाभावस्यैव द्वितीयस्य सत्त्वादिति चेन्न,—द्वितीयाभावस्याप्यात्ममात्रत्वस्यासकृदुक्तत्वात् । तस्मादेकादिशब्देन स्वगतात् स्वन्वितश्रुतात् सजातीयत्वं यो भेदः स एव प्रतिषिध्यत इति ।

अत्रोच्यते,—यदुक्तमनेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्ग इति, तत्तत्रापि मुख्यम्, एकमिति विहितस्यैव पुनर्विधाने तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गेन एकशब्देन स्वगतभेदाभावस्वरूपस्य एवकारेण विजातीयभेदाभावस्वरूपस्य अद्वितीयमिति सजातीयभेदाभावस्वरूपस्य च प्रतिपाद्यत्वात् । न च सजातीयाद्यभावात्मकमेकमेव सप्रतिपाद्यत इति न यावत्भेद इति वाच्यम्—ब्रह्मधर्मा धर्म्यभिन्ना इति पञ्चेपि मुख्यत्वात् ।

यदि च निर्वर्त्यसंशयभेदेन प्रयोजनभेदाद्वाक्यभेदः तदा तत्रापि तुल्यम् । किं च
 सम्प्राप्तस्य प्राप्तत्वात् सजातीयाभावात्मकेषु तस्मिन् तात्पर्यं न सम्भवति, भेद-
 यत् । यदि च सजातीयाद्यभावरूपेणाप्राप्तम्, तर्हि वाक्यभेद एव । यस्तुत-
 ' इद ' मिति निर्दिष्टप्रपञ्चस्य एकत्वादिविशिष्टब्रह्मात्मकत्वविधाने कुतो वाक्य-
 भेदः ? यच्च मानान्तरसिद्धत्वाच्च तेषु तात्पर्यमिति, तत्रोक्तमुत्तरं कुसमयप्राप्त-
 निर्गुणत्वान्वयेनाय सत्यादिविधिरिति । न च निर्धर्मत्वप्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वाच्च
 तद्वाच्य इति वाच्याम् ; तर्कतोऽपि तत्प्राप्तेः, ' कथमसतः सजायेते ' ति कुतर्क-
 प्राप्तनिराकरणदर्शनात् । ' नैह नाने ' त्यादिव्याख्यान्तरात्मन्वदमतीनां भ्रममूलात्
 तत्तिवारणार्थवत्सम्भवाच्च । ' जुष्ट यदा पश्यत्वन्वमीश ' मित्यादिभेदवाक्यादापा-
 ततो भेदज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वावगमामुमुद्योर्भेदवाक्यभ्रमात्प्रवृत्तिवारणार्थं ' अद्वै-
 तात्मवाक्यभक्षणनियमविधिरिति त्वयैषोक्तत्वात् । यदप्यद्वैतिभिरप्यामोक्षं ब्रह्मणः
 प्राधान्याभ्युपगमात् तद्विधानं स्वर्थमिति; तन्न, न हि त्वत्समय एव कुसमयः,
 सन्त्यभ्येषीश्वरस्य साक्षिगात्रत्वादिव्यादिनः, तद्वाक्यैर्भूमः स्यात् । अथवा-किं न
 एतेन स्वदीयकुमतिस्वाभिमानखण्डनेन, त्वां प्रत्येव परमार्थप्राधान्यादिप्रतिपाद-
 नार्थमयमुद्यमः । सत्यपदामत्रेपि तात्पर्यं सम्भवात्, " स्तम्भोऽद्युततमादेश '
 मिलेकत्वप्रशासनकर्तृत्वाद्युपक्रमोदरेव तात्पर्यलिङ्गत्वात् । न च निष्प्रयोजनत्वम् ।
 एकत्वविधिमुखेनाद्वैतनिरासे भेदज्ञानान्मोक्षस्य ' पृथगात्मान ' मिति वाक्याव-
 गतस्य सिद्धेः । प्र-युताद्वैतस्यैव निष्प्रयोजनत्वम्, ब्रह्माभेदलक्षणप्रयोजनस्य सिद्ध-
 त्वात् । एवञ्च साम्यविधानेऽपि न दोषः, प्रमेयत्वादिना सिद्धावापि सत्त्वेन साम्यस्य
 बुद्धिनिरासार्थं नियेतव्यत्वात् ।

यच्चोक्त सहायत्वे दूषणम्, तन्न, अदृष्टाद्वारकचेतनान्तरसहकारिरादित्य-
 स्य विवक्षितत्वात् । नह्यसहायेन मयेद कर्तामन्यादौ ज्ञानादृष्टादि निषिध्यते ।
 यथोक्त-अस्त्यसहायार्थः एकार्किकः क्षुद्रकैर्जितमसहायैरितं गम्यते, न हि तन्न
 जितानामदृष्टद्वारा सहकारित्वमपि निषिध्यते ।

आहुश्च— यथैक एव सविता न द्वितीयो नमः स्थले ।

इत्युक्त्या न हि सावित्रा निषिध्यन्तेत्र रश्मयः ॥

तथा च

यथा चोलनृपः सम्राडद्वितीयोत्र भूतले ।

इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः ।

न तु तत्पुत्रतद्भृत्यकळत्रादिनिवारण ” मिति ।

भाष्ये तु प्रकरणस्यमृत्पिण्डादिष्वैकशब्देनाविभक्तनामरूपावस्था— विशेषविशिष्टबोधनादुपादानस्वसिद्धौ पिण्डादिष्विवाधिष्ठात्रंतरश्चाद्यां तन्निषेधपरोक्षमद्वितीयशब्द इति स्थापितम् । एतदेव “ बहु स्या ” मिति बहुभवनतत्सङ्करूपयोराश्रयतयानन्तरमेव स्थाप्यते “ सो कामयत बहु स्या ” मिति श्रुत्यन्तरैश्च । एतदर्थमेव प्रकृत्यधिकरणम् । अतो ऽद्वितीयश्रुतिरेव विश्वादिशायित्ववाचिनी गुणविभूतिश्रुतिशतविदितबहु— विधविशेषजातातिशयितविशेषान्तरतत्परा निर्विशेषवादिनां विसंवादिनीति नीतिविदः ।

इति शतदूषण्यां अद्वितीयश्रुतिविसंवाद

॥ एकोनपष्ठितमो वादः ॥

यच्छोक्तं अद्वितीयपदेनैव सिद्धत्वात् सर्वसहकार्यन्तरराहित्यं नासहायत्वमिति , तत्र, प्रथमार्थपक्षेऽद्वितीयपदस्य कर्मधारयत्वात् ।

यच्च प्राथम्य पूर्ववाक्य एव सिद्धमिति, तत्र, ‘ अग्र ’ इतीदंशब्दनिर्दिष्टप्रपञ्चस्याभ्याकृतसदात्मनावस्थानकालपरम्, ‘ एक ’ मिति ब्रह्मणः सर्वकार्यापेक्षया प्रथम्य प्रतिपादयदनादित्वपरम्, अतो न जीवेभ्यः प्राधम्यानुपपत्तिरपि दोषः । सगुणत्वव्यवस्थापनादेव गुणोत्कर्षरूपप्राथम्येऽपि न दोषः । किञ्च अनेन गुणोत्कर्षे विहिते निर्गुणश्रुतिरेवार्थान्तरपरा स्यात् । यच्चान्यान्यानिधाम्यत्वं स्वातन्त्र्यमित्यस्य दूषणमुक्तम्—सर्वनियन्तृत्ववचनतामर्थ्यात् सिद्धमिति । तत्र, एक

विशानात् सर्वविशानानुपपत्त्या 'तत्त्वमसी' त्युपदेशानुपपत्त्या च सिद्धस्यापि संजातीयाद्यभावस्य शब्दत्रः प्रतिपादनस्य त्वयापि वाच्यत्वात् ।

यच्च सम्बन्धाभावात् ब्रह्मणः कश्चिद्धर्म इति, तन्न, यदि सम्बन्धाभावेऽपि धर्मधर्मिव्यवस्था व्यावहारिकी, तदा सत्यभूतैव व्यवस्था सम्बन्धं विनैवास्तु, यदि सम्बन्धोऽपि कश्चिद्व्यावहारिकः, तदा स एव सत्यः किं न स्यात् ।

यच्चाद्वितीयशब्दे कर्मधारयदूषणम् ; तन्न, उपक्रमादिलिङ्गानां विवक्षितत्वात् । न च द्वैतिमते कर्मधारयासम्भवः, धर्मतो निष्कृष्टस्य द्वितीयशब्दात् येत्वेन तत्सम्भवात् । न च संजातीयान्यमालमेव सदर्थः, एष शब्दो प्रथम एव द्वितीय इत्यादौ निष्कृष्टेऽपि प्रयोगात् । यच्च द्वितीयाभावोऽप्यात्मैवेति न द्वितीयनिषेधानुपपत्तिरिति ; तन्न, सन्मालस्य प्राप्तत्वेन द्वितीयाभावादावतात्पर्यप्रसङ्गादेरसकृदुक्तत्वात् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमाधिगतपरावरतत्त्वयाधारम्भेन तदेकदैवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

अद्वितीयधृतिविसंवादो नाम

एकोनपञ्चितमः स्कन्धः ॥५९॥

॥ श्रौस्तु ॥

॥ पष्ठितमो वादः ॥

—ॐ—

अस्ति नास्तीति बोधाम्यामभिव्यासेषु वस्तुषु ।

सदेव सदसद्वुद्धिनिमित्तत्वेन साध्यते ॥

यदेव हि प्रामाणिकत्वेन सदिति प्रतीतिगोचरतां भजते, तदेव रूपा
न्तरण नास्तीत्यपि प्रतिक्षेपं भजते । तत्रासत्त्वमेव तत्वमिति सौगतोप
देशिनः, सदा सत्त्वमिति सांख्याः, सत्त्वासत्त्वसमुच्चय इति जैनाः,
उभयग्रहाणमित्यद्वैतिनः, उपाधिभेदादुभयव्यवस्थेत्यपरे, तत्रैव नास्तीति
व्यपदेशोपि भावान्तरनिमित्त इति निष्कर्षकाः ।

नन्वसत्त्वमेव सर्वत्र युक्तम्, असतोपि शुक्तिरजतखरविषाणादेः
आन्तिहेतुवैचित्र्यादस्तीति धीविषयत्वदृष्टेरेति चेन्न;—बाधाभावात् ।
नास्तिधीरेव बाध इति चेन्न;—उपाधिभेदेन विरोधाभावात् ।
मध्येप्यसत्कार्यं आद्यन्तयोरसत्त्वात्—स्वपुष्पवदिति चेन्न;—धर्मिहेतु-
ग्राहकाभ्यां विरोधात् ; स्वबाग्न्याघाताच्च । अस्तिबुद्धेर्नास्तिबुद्धिरप-
च्छेदनयेन बलीयसी, प्रतिषेधस्य प्राप्तिसापेक्षतया परत्वात्, "पूर्वा-
बाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिद्धयती" ति मीमांसकैरेवोच्यत इति चेन्न;
दुष्टहेतुजन्यत्वाविशेषे यत्प्रत्यक्षविभागायोगात् । हेतुवैचित्र्ये

वस्तुस्थितिमाह । यदेव हीति । प्रामाणिकत्वेनेति । तदेव सत्त्व-
मिति भावः । अपर इति । नैयायिकादयः । तद्वैवेति । उपाधिभेदादिति पक्षः ।
एव भावान्तरनिमित्तत्वं विशेष इत्यर्थः । हेतुग्राहकेति ।
सत्तावच्छेदककालापेक्षया पूर्वोत्तरत्वं ग्राह्यम्, अतो हेतुग्राहकेण
सत्तामहात् बाधः । स्वबागिति । सत्तावच्छेदककालापेक्षया पूर्वो—
त्तरकालयोरसत्त्वादिति हेतूक्तिसाध्योक्त्योर्व्याघात इत्यर्थः । अनुमानमेव धर्मिग्राह-
काहेतुग्राहकाच्च बलीय इति शङ्कते नास्तिबुद्धिरिति । दुष्टेति । तन्मते
सर्वस्याप्यनादिवासनादोपजन्यत्वादिति भावः । हेत्विति । यदि दुष्टकारणरूपहेतु
वैचित्र्यमर्ह्याक्रियते, तदा पूर्वोपपत्तेरनियमो न स्यात्, अदुष्टकारणजन्येनैवान्यस्य

पौर्वापर्यानियमाच्च । परत्त्वमात्रेण निषेधे त्वन्मतं नास्तीत्युक्तिमात्रेण तद्विरुद्धानां सर्वेषां विजयप्रसङ्गात् । तदुपरि जल्पेऽप्यव्यवस्थितिः—
प्रसङ्गात् ।

नन्वस्तु तर्हि सर्वस्य सदा सत्त्वम्, असद्वियः सत्त्वप्राप्तिसापेक्षत्वात्, प्राप्तस्य च निर्वाचत्वादिति चेत्त;—उपाध्यन्तरेण बाधाबाधविवेकस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा घटादिषु असद्व्यवहारस्य निर्विशेषत्वप्रसङ्गात् । अनभिव्यक्त्या सविषयत्वमिति चेत्त;—अभिव्यक्तेरपि सदा सत्त्वेन तत्रापि नवार्थासिद्धेः । तत्कार्यत्वे तद्वत्सर्वत्र सत्कार्यवादविलयात् । अभिव्यक्त्यन्तरस्वीकारेऽनवस्थादिदोषात् ।

उक्तं च “ अभिव्यक्तेरनादित्वे कारणागमनर्थता । तदागन्तुकतामिच्छन् किं नान्यन्नैवमिच्छती ” ति ।

बाधप्रसङ्गात्, ततश्चापच्छेदव्यायोपग्यासो व्यर्थ इति भावः । अत एव हेतोः सर्वस्य दुष्टकारणजन्यत्वेनाधिकेष्टमभ्युपगम्यापच्छेदव्यायोक्ती दोषमाह परत्वे ति । मात्रशब्देन दुष्टकारणजन्यत्वाभाषो व्यवच्छिद्यते । अपच्छेदव्यायापेक्षितानियतविरोधपौर्वापर्याभावोपि मात्रशब्देन विवक्षितः ।

नन्वि ति। कार्ये सत्त्वबुद्धिरस्ति न वा? न चेदसद्वियः सत्त्वप्राप्तिसापेक्षत्वात् उत्पत्तिर्न स्यात्, कुतो बाधकता? अस्तिचेत्तदापि तेन प्रतिवन्धानुपपत्तेरसम्भवात् प्राप्तस्य सत्यस्य तेन बाधो न सम्भवतीत्यर्थः । उपाधी ति । देशकालादिभेदेन अस्तिनास्तिबुद्धिरुपबाधाबाधव्यवस्थाया वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । अन्यथे ति । देशकालादिभेदादविरोधानुपपादने असत्त्वधीर्निर्विषया स्यात्, सत्त्वाभावादतिरिक्तविषयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । असत्त्वधीश्चानुभवसिद्धेति भावः । तत्कार्यत्व इति तस्या अभिव्यक्तेः कार्यत्व इत्यर्थः । कारणाना मिति । अर्थः—प्रयोजनं न भवतीत्यनर्थस्तस्य भावोमर्थता । कारणानामनर्थता—अभिव्यक्तिः कारणानां प्रयोजनं न स्यादित्यर्थः । तेन “ अर्थात्तत्र ” इत्युरःप्रभृतियु पाठात् न नित्यसमासान्तकप्रत्ययचोद्यावकाशः ।

पूर्वोत्तरकालाद्युपाधिद्वयसम्बन्धेन सत्त्वासत्त्ववर्णने सम्बन्धि-
 नभयानुवृत्तेः सदातनत्वम्, असतः शशशृङ्गादेर्देसकालभेदेन सत्त्वा-
 भावाच्चेति चेन्न;—स्वस्य स्वप्रतियोगिनश्चाभारतया पूर्वोत्तरकालसम्बन्ध-
 व्यपदेशात्, नित्यासद्वस्तुनः कचिदपि कश्चिदभावात् । “ आदा-
 वन्ते च यन्नास्ति नास्ति मध्येपि तत्तथे ” ति चेन्न;—शशशृङ्गादा-
 विष्टत्वात्, षठादौ बाधात् । तत्प्रसङ्गेपि तत्तत्कार्योपाधिकाद्यन्तर्माह-
 कैरेव व्याप्तिप्रद्वणनिरोधात् । तद्विपर्यये च हेत्वात्मनि बाधादेव । असतः
 कथं जन्म ! सतो वा कथम् ! अभिमानमात्रमिति चेत् ! दूषणमप्यु-
 क्तमेव । प्रागसत्त्वं च जन्मोपकारीति न तत्र विरोधोच्चावकाशः ।

बाह्यवयुषादिबन्धकस्यैव देशकालसम्बन्धिभेदेन सत्त्वासत्त्वे उक्ते-इत्य-
 भिमानेन बोधयति पूर्वेति । असत् इति । तथा च सतः कदाप्यसत्त्वज्ञोपपद्यत
 इति भावः । नित्येति । नित्यासद्वस्तुन एव सत्त्वासम्बन्धनियमादित्यर्थः ।
 शङ्कते आदा इति । किं मध्येप्यसत्त्वं साध्यते ? किं वा पूर्वोत्तरकालयोरपि स व
 पर्यवसानायापाद्यते ? आद्य आह शशशृङ्गादा इति । द्वितीय आह तत्प्रसङ्ग
 इति । यत्किञ्चिदसत्त्वधिकरणकालापेक्षया पूर्वोत्तरत्वं कालस्य गृहीत्वा गृहीतस्य
 स्वपुष्पादौ पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वस्य मध्येप्यसत्त्वव्याप्तिर्मात्रा, तत्र तद्वस्तुनः तत्काले
 सत्त्वप्रहासत्रैव व्यभिचाराद्व्याप्तिप्रहो नोपपद्यत इति प्रसङ्गे मूलदोषिर्हेयमित्यर्थः ।
 तदिति । तस्य—प्रसङ्गनीयस्य मध्येप्यसत्त्वस्य, विपर्ययः—मध्ये सत्त्वम्, प्रसङ्ग
 कस्य पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वस्य विपर्यये साध्ये उक्तप्रसङ्गानुमाहो हेतुर्वाच्यः, य च
 पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वस्य कार्ये प्रत्यक्षादिना निश्चयाद्बाधित इत्यर्थः । शङ्कते
 असत् इति । परिहरति सतो वेति । सत्त्वेन सिद्धस्योत्पत्त्यसम्भवात् उत्प-
 त्तिरेव न स्यादित्यर्थः । इष्टापत्या परिहारं शङ्कते अभिमानमात्रमिति ।
 अभिव्यक्तिमात्रमित्यर्थः । उक्तमिति । अभिव्यक्तेरनादित्य इत्यादिना । असतः
 कथं जन्म-स्तु-कानुपपत्तिं परिहरति प्रागिति । नित्यासत्त्वं हि जन्मविरुद्धम्,

प्रागसत्तः स्वपुण्यस्य कथमनुत्पत्तिः ? प्राक् सतो वा प्रत्यगात्मनः कथं
नित्यव्यक्तिरिति चेत् ; स्वपुण्ये नित्यासत्त्वादेवेति निपुणं पश्य ।
नित्यविशेषणं प्रयुज्जानेन च स्वीकृतमनित्यमिति स्वबाधविरोधः । ननु
प्रागसत्तः उत्पात्तिकालेपि कारणादुत्पत्तिर्न घटत इत्युक्तम्,

“ असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारकैः सत्त्वसङ्गिभिः ।

असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ ”

इति चेत् ! अत्रोत्तरं दत्तमाक्षपादैः “घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडनेचाभि
चारादप्रतिषेधः” इति । अस्यान्यत्र विस्तरो द्रष्टव्यः । अतोऽसतो
नित्यासत्त्वं सतश्च नित्यसत्त्वमिति सांख्यवादः सुहृद्भिर्द्रव्यविषये योज्यः ।
यत्पुनः सत्त्वासत्त्वसमुच्चय इत्युच्यते, तद्देशकालादिभेदेन चेद्वयमनुमन्या
महे । अन्यर्थाचेदत्यन्तविरोधान्नाद्रिबामहे । तथा च दूषणभूषणादि
व्यवस्थाविलयेन व्यवहार एव निष्फलः स्यात् । तेन परस्परविरुद्धो-
ऽयं पक्षः ।

जन्मात्मकसत्त्वकाले तदसत्त्वविरोधात्, प्रागसत्त्वं तु तद्विच्छिन्नोत्तरकालसत्त्वात्मक
जन्मभूषणकारकमेवेत्यर्थः, प्रागसतो जन्मात्मीकारे स्वपुण्यस्यापि जन्म कथं न स्या-
दिति शङ्कते प्रागसत्त इति । सतो जन्मात्मीकारे नित्यस्वात्मनस्तत्त्वद्विभक्तं
जन्म घटादिवत् किमिति न स्यादिति प्रतिबन्ध्या परिहरति प्राक्सत्त इति ।
अनुत्पत्तिरित्यनुपपन्नः । मन्मते कादाचित्कामिव्याकिरुत्पत्तिः, सा नित्यव्यक्तस्वभावे
विरुद्धेति शङ्कते नित्येति । नित्यासत्त्वभावात् स्वपुण्यादायपि आगन्तुकसत्त्वा-
त्मकजन्म विरुद्धमिति परिहरति स्वपुण्य इति । नित्यविशेषणमिति ।
अनित्यव्यक्तस्वभावे तद्व्यावर्तकविशेषणायोग इत्यर्थः । दूषणेति । दूषणस्य
स्वपक्षे असत्त्वं परपक्षे सत्त्व भूषणस्य तद्विपर्ययेण सत्त्वमसत्त्वं चेति व्यदत्ता न
स्यादित्यर्थः । तेनेति । तेन—उक्तव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गेन, विरोधस्यावश्यकत्वात्

ये पुनरुभयप्रहाणवादिनस्तेषां गेव पक्षं परिशोधयामः । परस्पर
विरुद्धोभयाङ्गीकारवत्तदुभयप्रहाणस्यापि विरोधकुक्षिनिक्षेपमेवोपलभामहे ।
न हि घटत्वाघटत्वसमुच्चयवत् घटाघटविलक्षणयोरपि समुच्चयः सम्भ-
वति, विरोधस्याविशेषात् । उपलम्भ एव विरोधोपशमने प्रभवति, स तु
घटत्वाघटत्वसमाहारवत्तदुभयवैलक्ष्ण्येऽपि परिपन्थी । न हि घटाघटविल-
क्षणं किञ्चित्पश्यामः । घटविलक्षणस्याघटत्वात् अघटविलक्षणस्य च
घटत्वात् । उभयविलक्षणं पुनर्न किञ्चिदुपलभामहे । उपाधिभेदादुभय
व्यवस्थेति पक्षमदूरविप्रकर्षात्परिगृहीमहे । उपाधिभेदस्तु स्वात्मना सत्त्वं
मन्यात्मना पुनरसत्त्वं स्वकाले सत्त्वमन्यकाले पुनरसत्त्वं तथा स्वदेशे
सत्त्वमन्यदेशे पुनरसत्त्वमिति । इह तादात्म्यं संसर्गो वा सत्त्वमिति
व्यपादिश्यते, तद्विरुद्धवेषेण वस्तुन्येवासद्व्यपदेशः ।

परस्परविरुद्धार्थकोऽयं पक्षः स्वेनैव बाधित इत्यर्थः । विलक्षणयो रिति—भाव
प्रधानम् । ननु भावाभावयोर्विरुद्धत्वेऽपि संयोगतदभावयोरविरोधवत् घटाघट
वैलक्षण्यस्यापि कश्चिदविरोधोऽस्ति वाच्यत आह उपलम्भ इति ; अदूरविप्रकर्षा
दिति । अभावस्य भावातिरिक्तत्वाङ्गीकारमात्रं विप्रकर्ष इति भावः । उपाधिभेद
पदेनोपाधिभेदाधीना व्यपस्थोच्यते । अन्यात्मने त्य-योऽन्याभावः ।

इति भीषाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमाधिगतपरावरतत्त्वयाधारम्येन
तदेकदैवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतद्वयगीत्याख्याया चण्डभास्वत्याख्यायां

सत्त्वासत्त्वविवेको नाम

पण्डितमः स्कन्धः ॥६०॥

पष्ठे तु पक्षे विरुद्धधर्मयोग एव वस्तुन्यसद्व्यवहारहेतुतया व्यप-
दिश्यते, घटो हि घटात्मना सत् पटात्मना पुनरसन्निति निर्दिश्यते ।
सन्नेव स्वदेशकालयोः स्वविरोधिदेशकालयोरसन्निति । उपलम्भानुक्ल-
त्वाल्लाघवाच्चेदमेवाद्वियन्ते वृद्धा इति ।

इति शतदूषण्यां सत्त्वासत्त्वाविवेकवादः

॥ पष्ठितमो वादः ॥

—ॐ नमो भगवते—

॥ श्रीस्तु ॥

॥ एकपक्षितमो वादः ॥

पयोधितनयान्वितं परमधाम्नि यद्वर्तते
 सदा यदवलोकनं विदधते फणीन्द्रादयः ।
 अकृत्रिमसरस्वतीवदनसन्ततास्वादितै
 गुणैरधिगुणं महः स्वयमनन्तमालक्ष्यते ॥

‘विगीतं मदविद्याकल्पितं—विबाद, ध्यासितं चेतनजातमह’मित्यादिषु किं सर्वत्राहमर्थैक्यं सिसाधयिषितम्, उत तद्धर्मसंबिदैक्यम्, यद्वा तदुपलक्षितसन्मात्रैक्यम् ? न प्रथमः, अपसिद्धान्तप्रत्यक्षादिविरोधः प्रसङ्गात् । न ह्यहमर्थं सत्यमात्मानमनुमन्यसे, न च अहङ्काराणां स्वरूपैक्यम् । न च परदुःखादेः स्वदुःखादित्वमभिमन्यसे । “ एको बहूना ” मित्यादि च न स्मरसि । अत एव न द्वितीयः, सर्वेषां सर्वदा सर्वज्ञत्वस्यासर्वज्ञत्वस्य वा प्रसङ्गाच्च । न तृतीयः, सर्वानुयायि सदैक्येऽप्यात्मैक्यासिद्धेः । न हि कस्यचित्सदबुद्धिविषयमात्रे स्वात्मा भिमानः, आत्माभिमानमात्रं वा, तथा सति देहात्मभ्रमादेर्विशेषतः परिहारे निदानाभावात् । आत्मनः सत्त्वं त्वयापीष्यत इति चेत् ; सत्यमेतत्, न तु सतः सर्वस्यात्मत्वम् । आत्मव्यतिरिक्तस्य न सत्त्वं मिति चेन्न ; “ तदनुप्रविश्य सञ्च त्यक्त्वाभवत् ” “ कथमसतः सजायेते ” त्यादिविरोधात् ।

किञ्च सतामैक्यं सर्वमानविरुद्धम्, सचैक्यं तु जात्यैक्यमात्रं स्यात् । सचैव महानात्मेति चेन्न;—तस्यान्यधर्मत्वायोगात् । सतां हि भावः सत्ता, न तु सा स्वतन्त्रा । उक्तञ्च संबित्सिद्धौ “ स्वैः स्वैर्व्यवस्थितै रूपैः पदार्थानां तु या स्थितिः । सा सत्ता न स्वतन्त्रा स्यात्—प्राज्ञैतकथा कथ ” मिति । पारतन्त्र्यभ्रमोऽयमिति चेत् ; स किं

(चण्डमारुतो नास्ति)

सत्ताया उत सतः ? आद्ये विरोधः, सतां हि भावः सत्ता । द्वितीयेपि विरोधः, न हि सतां स्वधर्मभूता भीरस्ति । न चैतावता तेषामैक्यसिद्धिः ।

अपि च जीवैक्यं सत्यं मिथ्या वा ? पूर्वत्रापसिद्धान्तः, अविद्यातत्सबन्धिजीवभावतदेकत्वादीनां मिथ्यात्वाम्युपगमात् । उत्तरत्र जीवबहुत्वमपि तथैवेति किमन्यतरपक्षपातेन तत्साधनेन वा ? प्रतीत्यनुसारेण जीवभेदपक्षे वा किं न पतसि । न च जीवैक्यं प्रतिभासिकम् ; सर्वधीन्यवहारविरोधात् । नापि यौक्तिकम् ; धर्मधीविरोधात् । प्रवृत्त्यादिभेदैर्हि परानुमानम् । न च स्वात्मपरात्मधीन्यायः, 'बैधर्म्याच्च न स्वप्नः दिव' इति सूत्रोक्तन्यायविरोधात् । स्वात्मनश्च ते तथैव प्रसङ्गात् । स्वात्मनश्च परं प्रति परास्मित्वात् । न हि दृश्यवद्द्रष्टापि ते मिथ्याभूतः । न्यावहारिकसत्यत्वं तस्यास्तीति चेत् ? स्वीकृतं तर्हि व्यावहारिकजीवबहुत्वं तदैक्यं चेति नैकत्र पक्षपातो युक्तः । यथा दृष्टवद्बोद्धव्यं ततो बहुचन्तरानुमितिः तथैव ह्यत्र आत्मान्तरानुमितिः । यद्यत्रैक्यं साध्यते, तर्हि बहुधाचैक्यमपि किं न साध्यते ? विरुद्धधर्मविहतेरिति चेत्तुल्यम् । न चैकाग्रयतया सर्वदुःखादीनां प्रतिसन्धानमस्ति । भन्तः करणाद्युपाधिभेदात्प्रतिसन्धानमिति चेन्न;—देहावयवबन्धोन्निद्रादिभेदेपि प्रसङ्गात् । स्वेच्छया विशेषवर्णनेप्यतिप्रसङ्गात् । महाप्रलयान्तरभाविनां महात्मनां केषाञ्चिदन्तःकरणभेदेपि पूर्वकल्पानुभूतप्रतिसन्धानदर्शनाच्च । अद्यतनानां प्राग्भवीयाननुसन्धानवत् स्यादिति चेन्न;—प्रायेण नरककेशप्रभृतिव्यसनकालविप्रकर्षादिभिः संस्कारविलम्बात् । न चेह तथा, स्वस्थाप्यस्मरणापातादिति ।

इति शतदूषण्यां जीवैक्यमङ्गो नाम

॥ एकपष्ठितमो वादः ॥

॥ श्रीराम ॥

॥ द्विपष्टितमो वादः ॥

स्वे स्वे कर्मणि युञ्जानो मुखबाहुरूपादजान् ।

स्वय नः संप्रकाशेत स्वान्ते स्वच्छन्दसारथिः ॥

यत्तु भगवता चांदरायणेन सूत्रितं—शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामनधि-
कारित्वम्, तद्वन्तः कथं निर्वहन्ति ? किं शूद्रैर्निर्विशेषज्ञानस्य दुःसं-
भ्यादत्वात्, तत्सम्पत्तिसद्भावेऽपि वा ततः तेषामविद्यानिवृत्त्यसम्भवा-
दिति । न प्रथमः, स हि सधाविष्यस्य ज्ञानस्य वेदैकजन्यत्वाद्वा?
अवेदजन्यत्वेऽपि वेदसापेक्षत्वाद्वा? वेदावेदयोः शूद्रादिषु ज्ञानजनकत्वा-
शक्तेर्वेति ? आद्यस्तावदधिगतत्वस्तिद्धान्तेन त्वया नाङ्गीकर्तव्यः ।
आत्मघातुकर्तृकानुगृहीतानुमानादिनापि निर्विशेषत्वस्य प्रपञ्चमिध्यात्वा
देश्च भवद्भिः साध्यमानत्वात् । न च निर्विशेषे श्रुतिसमधिगम्यं विशेषा-
न्तरं सम्भवति । श्रुतेरपि भवद्भिर्ध्यस्तातद्रूपनिवृत्तिमात्रपरत्ववर्णनात् ।
आनन्दत्वादेरपि स्वरूपानुप्रवेशनिर्णयात् । न चानुमानादिषु सर्वत्र

स्वे स्वे कर्मणि ति । स्वे स्वे इत्यनेन ब्राह्मणाद्यधिकारिभेदेन कर्मणां
स्यवस्था सूच्यते । अनेन परपक्षे स्वे स्वे कर्मणि नियोजनं न सम्भवति, शूद्र-
स्यापि उपासनसंस्कारादिति सूच्यते । सूत्रितमिति । “शूद्रस्य तदनादरश्रवणा-
त्तदाश्रवणात् सूच्यते ही” त्यादिभिरित्यर्थः । स हीति । वेदे च शूद्राणामनधि-
कारादिति भावः । अवदेति । वेदाकरणकत्वेपीत्यर्थः । अनुमानादिनेति ।
आदिशब्देन प्रत्यक्ष विवक्षितम् । तस्य तर्कतद्भूतस्य सम्मात्रे प्रामाण्याभिधानात् ।
ननु निर्विशेषज्ञानमार्तं सुसम्पादमस्तु, तथापि निर्विशेषस्य आकारविशेषेण ज्ञान-
मोक्षहेतुः, स चाकारः श्रुत्येकसमधिगम्य इत्यत्राह न चेति । अत्रा विशेष-
प्रतिपत्तिश्च न त्वयाभ्युपगता, स्वरूपाभिधानृतादिध्यावृत्तिपरत्ववर्णनादित्याह—
श्रुतेरपीति । स्वरूपमिति । एतेन ब्रह्मणो निर्धर्मकसदाचात्मस्वरूपमागमयित्वा
न केनचित् निश्चेतुं शक्यमिति नवीनोक्तं प्रत्युक्तम्, निश्चितस्वरूपानतिरेकात् ।
ननु माभून्निरविशेषज्ञानं वेदैकजन्यम्, अद्यापि शूद्रैस्तद्दुष्टस्यादम्, अनुमाने-
न्यनधिकारादित्याशङ्क्याह नचेति । ननु शूद्रादीना लोकाः सविशेषस्यैव

शूद्रस्यानधिकारःशंक्यः, लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकमूलेषु त्वदुक्तेष्वाचण्डाल
मधिकारात् । यत्र च तिरस्त्रामप्यधिकारः तत्र द्विपदां कः परिपन्थी ।
अन्यथा तेषां सार्वलौकिकन्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । निर्विशेषं तत्त्वमि-
त्यादिलौकिकवाक्येन च तेषां तत्त्वज्ञानं सुलभमेव । न च ततस्तेषां निवर्तकं
ज्ञानं नोपलभ्यत इति वाच्यम्;—त्रैवर्णिकानां वैदिकवाक्येनापि
तुल्यत्वात् । श्रवणमनननिदिष्यासनजनितविकल्पवैमुख्यानां दृश्यत
इति चेत् ; एवं लौकिकवाक्येपि तान्येव सहकारीकृत्य तत्सिद्धिं
पश्य । न च सामग्र्यां सत्यां कचित् ज्ञानं कचिन्नेति नियन्तुं शक्यम्,
अनीश्वरेच्छया तन्नियमासिद्धेः । भवतु वा वेदैकमूलत्वम्, तथापि
न शूद्रादेस्तथानधिकारः; व्युत्पन्नपदपदार्थानां तेषां ततोपि ज्ञानसम्भ-
वात्, उत्पन्नेपि तत्त्वज्ञाने वेदश्रवणतदर्थानुसन्धानादिमूलप्रत्यवायस्य
भङ्गनमते प्रसङ्गाभावात् । यदा विश्वब्रह्मोन्मूलनं ज्ञानमुदेष्यति तदा

प्रहर्षिषिशेषन्यातिप्रहाभाषाद्वस्तुमान्ने सविशेषत्वभ्रमादेव व्यतिरेकिणां प्यनुदया-
नानुमानमित्यत आह निर्विशेषत्वं तत्त्वमितीति । नन्वेतत्तत्त्वसाक्षात्कारो हि
भ्रमविरोधी, सवेदानां शूद्रादीनां ततो न जायते, वाक्यभयव्यतिथिनिवृत्त्य
दर्शनादित्यत आह न च तत इति । तुल्यत्वा दिति । ज्ञानानुत्पादस्येति
शेषः । श्रवणेति । श्रवणादिनिरस्तभेदवासनानामित्यर्थः । ननु " भोतव्यः
भूतिवाक्येभ्यः " इति भूतिवाक्यैरेव श्रवणनियमात् सामग्र्यभावादेव ज्ञानानुत्पाद
इत्यत आह भवतु वेति । वेदेऽनधिकारः किं शूद्रादीनां ततो ज्ञानस्यैवानु-
त्पत्तेः । प्रत्यवायवोर्गाह । नाथ इत्याह व्युत्पन्नेति । शिरीष आह
उत्पन्न इति । अतो न प्रत्यवायेन मोक्षप्रतिषेध इति भावः । तदेवोपपादयति
यदेति । किञ्च प्रत्यवायस्य प्रायश्चित्तेन नाथो मोक्षः कुतो न स्यादित्यपि
विशक्षितम् । ननु निषेधोत्पन्नेन श्रमादिना उपदेशसम्भवात् भोतव्यं प्राद-
श्रितेन प्रत्यवायपरिहारसम्भवात् स्वप्नतेपि शूद्रस्य मोक्षः स्यात्, श्रौतिक-

तदन्तः पातिनः कस्यचित् प्रत्यवायभ्रमस्य का वार्ता ? नचानुपनीत-
स्यानधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तवाक्यस्य “ न शूद्राय मतिं दद्या ” इति
वचनबलात्त्रिपिद्धाचार्यलाभस्य शूद्रादेः कथं ततो ज्ञानमिति वाच्यम् ;
दग्धाधिकारतया वेदशिरसि वर्तमानैर्भवद्विद्वेदान्तानां तदर्थस्य च
तेभ्योपि यथावदुपदेशसम्भवात् । न हि वो विधिनिषेधकिकरता ।
यथा ब्रूथ—

“ दग्धास्तिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानामिना मुनिः ।

वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्देदकिङ्करः ॥ ” इति ।

यद्यपि “ त्यज धर्ममघर्मं चे ” त्यागिवलादनुबलबुद्धिभिर्युष्मा
स्तस्यैर्निगिद्धवर्जनमनुज्ञायते, तथाप्यन्यैः कैश्चिदुन्मर्थादैरर्थादिलिप्सया
तेभ्यस्तदुपदेशः सम्भवत्येव ।

नचैवमस्मन्मते प्रसङ्गः, वक्तुरिव श्रोतुरपि प्रत्यवायेन तन्मूलो
पासनादेः तेष्वसम्भवात् । उपासनविधीनां च उपनयनाद्यङ्गकाव्ययन
विधिसिद्धस्वाध्यायसम्पन्नज्ञानत्रैवर्णिकाधिकारिण्यभेन कर्मविधीनामिव
तदितरेषु स्वसिध्यर्थं ज्ञानान्तरकल्पनौदासीन्यात् । तत एवोपबृहण-
भूतेतिहासपुराणजन्यज्ञानस्यापि विधिभिरनादृतत्वात् । तच्छ्रवणानु-
ज्ञानस्य पापक्षयादिमात्रफलत्वात् । उपान्यस्य च ब्रह्मणोनन्तविशेष—

चास्यैरनुमानैर्वा तज्ज्ञानसम्भवावेत्यत्राह उपासनेति । पूर्वकाण्डे ह्यशूद्रादि-
करणे ऋतुषिषयो ह्यन्यधानुपपत्त्या विद्यार्जनमाक्षिपति, यदा तु स्वाध्यायविधि-
विहिताध्ययनोपासतविवान् दिजन्मनो लभन्ते, तदा तैरेव लब्धात्मानोनुपपत्ति-
भवात् न चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्तीति? शूद्रस्यानाधिकारो निर्वातः, तेनैव न्यायेन
इहापि सादृशाधिकारलाभात् न शूद्रस्य स्वच्छन्दार्जितज्ञानस्याप्यधिकार इति न
तत्कृतोपासनस्य मोक्षपावनत्वमित्यर्थः । ननु यदीतिहासादिजन्यज्ञानं विधिभिरना-
दृतम्, तर्हि “ आवयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ” इति श्रवणानुज्ञानं
किमर्थमित्यत्राह तच्छ्रवणेति । अनुमानात् ज्ञानासम्भवे हेत्वन्तरमप्याह
उपास्यस्येति ।

ननु अद्वैतिमतेपि मोक्षसाधनीभूतज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानात्तेषां च त्वदुक्तन्यायेन त्रैयर्णिकाधिकारकत्वात् शूद्रस्य श्रवणाद्यभावान्मोक्षसाधनं ज्ञानमेव नास्तीति चेत् ; उच्यते, त्वन्मते मनननिदिध्यासनाङ्गकश्रवणाविधेर्निर्दमविधित्वाङ्गीकारात् तस्य त्रैयर्णिकाधिकारित्वेपि मुमुक्षुशूद्रस्य विव्यतिलविगुरुमुखाधीताद्वेदान्ताद्वा तदर्थप्रतिपादकब्रह्मापादिभिर्वा जायमानं ज्ञानं ततो मोक्षश्च केन वार्यते ? न हि प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणो घनमार्जयेदिति ब्राह्मणविषयको नियमः साधनान्तरेण घनार्जनमग्रेषां निरुणद्धि ।

ननु यद्यभ्युक्तरीत्या शूद्रस्य अद्वैतविद्या सम्भाव्यते, तथापि सा न बन्ध-
मोचनाय प्रभवति, यतः—‘श्रवणादिक्रमोद्भिद्रवाक्यज्ञा धीर्धिमोचिका,’ श्रवणं
च वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणम्, तच्च शूद्रस्य नेति न तस्य
सादृशी विद्योत्पद्यत इति चेत्—न सावन्वियमविधिवलाच्छ्रवणामावः, तत्
तस्यासामर्थ्यात् ; नापि श्रुतिनिषेधात्, प्रायश्चित्तेन तस्मिन्कृतेः, तदुपदेष्टृसम्भ-
वश्च ग्रन्थ एवोक्तः ।

किञ्च काचैषा तादृशी विद्या ? किमपरोक्षरूपा ? किं वा अपरोक्षाव-
धारणात्मिका ? यद्वा अप्रतिबद्धापरोक्षश्रेया ? आद्या तावदपरोक्षैर्विषयस्वामाग्या-
द्वाक्येन प्रनूप्यत एव । त्वन्मते द्वितीयामपि, त्वत्कृतशक्तिकल्पितदुर्गयाकिष्टा या
काचित् सामग्री मुखं प्रवृत्ते । न हि न्यायापवाहितेनाप्यनवधारणमेव जायत
इत्यनुमत्तः कोपि त्रयात् । तृतीयापि अधिष्ठानवाधायिपरिदयोवजायमाना तद-
ध्यस्त कृत्स्न निवर्तयन्ती विपरीतवासनां बन्धनिवृत्तिप्रतिबन्धकतया त्वदंभिततामपि
निवर्तयेदेवेति न केनापि प्रतिबन्धसम्भावनामहंनि ।

ननु विद्या हि साक्षादविद्याविरोधिना न तत्कार्यं प्रतीति भेदवासनाया
कथं न प्रतिबन्धादा ? नैवम्, शुक्तिसाक्षात्कारान् शुक्तपञ्चाननिवृत्ती रजतवास-
नायाः प्रतिबन्धकत्वादर्थान् । किञ्च चरमसाक्षात्कारः किं भेदवासनायां सत्या-
मेवोत्पद्यते ? उत निवृत्ताया ? नायः, चरमवृत्तेरप्यन्यत्वेन भेदवासनाजगत्त्वात् ।
नान्त्यः, तथावति प्रागिव प्रनिरन्धान् ततोविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तेः । न च निदि-

स्यानुमानाद्यगोचरत्वात् । उपासनस्यैव वाक्यार्थज्ञानातिरिक्तस्य बन्ध-
निवर्तकत्वात् , बन्धस्य च सत्यत्वेनादृष्टद्वारा तन्निवृत्त्युपपत्तेरिति ।

एतेन द्वितीयोपि पक्षो निरस्तः, वेदसापेक्षत्वेपि तेषां तदधि-
गमोपायस्योक्तत्वात् । कथं वानुमानोदेवेदसापेक्षता ? न तावत् तद-
ज्ञतया; सर्कादिवत् कैश्चिदपि तथानभ्युपगमात् , नापि कारणतया;
वेदस्यैव व्युत्पत्त्यादावनुमानादिसापेक्षत्वेन वैपरीत्यात् । नापि नैसर्गिक
लोकव्यवहारमूलतया तत्त्वबुबुत्साशून्यानां तद्भ्रान्तत्वसमर्पणमूलतत्त्व-
बुबुत्सोत्पादनद्वारेण; सांख्यसौगतादिभिः प्रत्यक्षादिवृत्तपरीक्षाप्रवृत्तैस्तदु-
त्पत्त्युपपत्तेः , उत्पन्नायां च तस्यां भवदभिमतप्रत्यक्षानुमानादिभिर्निर्धि-
शेषज्ञानसम्पादनोपपत्तेः । तिष्ठन्तु सांख्यादयः, त्वदभिमततत्त्ववित्सम्प्रदा-
यागतलौकिकवाक्यादपि तद्बुबुत्सा जायत एव । पश्यामश्चेतदद्यतनेषु ।
न च वेदानुवचनस्य विविदिषासाधनत्वश्रुत्या तत्सापेक्षता ; यज्ञादेरिव

ध्यासनेन भेदधातनानिष्ठितिकाल एव चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिः, भेदधातना च
विनश्यदवस्था साक्षात्कारहेतुरिति वाच्यम्,—अद्वैतवाक्यप्रतिसम्बन्धानपदार्थसार-
णादिसामग्रीविलम्बेन साक्षात्कारस्य निदिध्यासनस्यवधानात् । अतस्तदभिमलिखिताः
तिष्ठोपि विद्याः शुद्धादीनामिसरन्म्यो न केनापि वारयितु शक्याः ।

उक्तत्वा दिति । भवतु वा वेदैकमूलत्वमित्यादिनेत्यर्थः । वेदस्यैव
ति । शक्ततया शतपदस्य वाक्यार्थज्ञाने करणत्वादिति भावः । तत्त्वबुबुत्सायां
अनुमानादौ प्रवृत्तिः , सा चानादितिष्ठलौकिकव्यवहारजनितभेदसत्यत्वभूमस्य
पुरुषस्य लोकव्यवहारस्य भ्रान्तत्वबोधनात् भवतीति भेदमिध्यात्वं बोधयन्वेदस्तत्त्व-
बुबुत्सां जनयति, अतो वेदसापेक्षमनुमानादीत्याशङ्क्य निराकरोति, नापीति ।
द्वारेणेत्य नन्तरं वेदस्योपयोग इति शेषः । सांख्येति । सांख्यसौगतादीनां प्रत्य-
क्षादिषु परमार्थविषयत्वापरमार्थविषयत्वविप्रतिपत्तेः संशयात् बुबुत्सा मयतीति न
वेदस्योपयोग इत्यर्थः । तस्यां—बुबुत्सायां । यज्ञादेरिवेति । यथा त्रैलोक्यस्य

जन्मान्तरानुष्ठितस्यापि तस्यादृष्टद्वारा तद्धेतुत्वोपपत्तेः । अत एव न तृतीयः, व्युत्पत्त्यन्वयव्यतिरेकादिशालिषु त्रैवर्णिकेषु शूद्रादिषु च प्रमाणानां पक्षपातविरहात् । भवतु वा शूद्रादीनां यतः कुतश्चित्तत्त्वज्ञानम्, त्रैवर्णिकानां तु वेदत एवेति नियमार्थमधिकरणमिति चेन्न;—नियामकाभावात् । अधीतवेदत्वमेव नियामकमिति चेत् ; त्यज तर्हि अध्ययनकेशम्, शूद्रादिवर्णपीयसैवोपायेन तत्प्रयोजनसिद्धेः । अत एव चान्ततो वेदान्तोच्छेदः प्रसज्येत । नचाधीतवेदैरन्यतस्तदर्थो ज्ञातुं न शक्यः ; तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वाभावात् । नापि तेन्यतो न जानीयुरिति निषेधः । न च निषेधोलंघनेषु वः प्रत्यवाय इत्युक्तम् । नापि द्वितीयः

वेदानुवचने सति बुधुस्तोत्पत्तिर्विविदिषासाधनत्वेन भूतजन्मान्तरानुष्ठितयशादिभिरेषादृष्टद्वारेषु क्यते तथा शूद्रस्यापि जन्मान्तरीयवेदानुवचनात् बुधुस्ता सुवचेत्यर्थः । अत एवेति । दुर्ज्ञानजनकत्वं हि वेदनसाधनत्वं यशादीनामाभस्य शूद्रे तद्विरहाद्वाच्यम्, न च तत् सम्भवति, जन्मान्तरीययशादीनामपि अदृष्टद्वारा विविदिषासाधिसोपयोगादित्यर्थः ।

ननु स्वभावादेव शूद्रे दुर्ज्ञानजनकत्वं न सहकारिविरहादित्यत्राह व्युत्पत्तीति । अनुभवविरोधादिति भावः । अद्वैतप्रमाणानां तादृशसंभवाकल्पना च कल्पकाभावादेव निरस्ता । नियामकाभावादिति । त्रैवर्णिकानां वेदत एवेति नियमे हेतुभावाच्च तत्परमधिकरणमित्यर्थः । सूत्राख्यानानुगुणं च विवक्षितम् । अधीतवेदत्वमिति । अधीतस्य वेदस्य सप्रयोजनत्वायै तत एव ज्ञानस्य वाग्यत्वादित्यर्थः । त्यजेति । कृते ह्यध्ययने तस्य सप्रयोजनत्वाय अन्यतो ज्ञानं न भवेत्, अध्ययनाभावे तु ज्ञानस्य अन्वतः सम्भवात्तात्पर्यार्थमध्ययनमेव त्वया त्याज्यमिति भावः । त्वयेव लाघवादन्येनापि वेदान्तादन्यदने वेदान्तस्वरूपमेवोच्छिद्येत्त्याह अत एवेति । किञ्च अधीतवेदान्तानां अन्यतो ज्ञानाभावेऽध्ययनप्रतिषेद्धत्वाद्वा? उपायान्तरस्य तान्मति निषिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तेर? नाय इत्याह नचाधीतेति । द्वितीये नापीति । नचेति । यदि ज्ञानार्थमुपायान्तरमवृत्तिर्नुरितेहेतुः यदि च तज्जन्य ज्ञान दुरितहेतुः, उभययापि विश्वभ्रम-

अन्यूनानतिरिक्तविषयत्वे कस्यचिद्वाधकत्वं कस्यचिन्नेति नियामका-
भावात् । नचादृष्टद्वारा वैषम्यम्, भवद्विस्तथानभ्युपगमात् । न च
बाधे तत्त्वज्ञानातिरिक्तमपेक्ष्यते, नापि बाधातिरिक्ता निवृत्तिरिष्यते,
यत्रादृष्टादिसापेक्षता स्यात् । अत एव हि ध्याननियोगवादिनोपि भव
द्विर्दूरीकृताः । न च प्रत्यक्षानुमानपुंवाक्यानां बाधकत्वमेव नास्ति,
रज्जुसर्पादिभ्रमानुच्छेदप्रसङ्गात् । न च तानि ब्राह्मणादेरेष रज्जुसर्पादि
भ्रमबाधकानि न पुनः शूद्रादेरिति नियमं पश्यामः । न च विश्वबाधकै
स्तदन्यबाधकैरपि न दृश्यत इति वाच्यम्, वैदिकवाक्येष्वपि तथा
प्रदर्शितत्वात् । भवत्त्वेवं तत्त्वज्ञानतत्फलयोः सम्भवाच्छूद्रादीनामपि
ब्रह्मावद्याभिकारः, तस्य मिथ्यात्वमात्रेण स्वनाधिकारवाच्योक्त्येति चेत्;
हन्तैवं त्रैवर्णिकानामप्यसौ मिथ्येति किं विशिष्याभिधीयत इति ।
तदेतत्सर्वं तत्रैवाधिकरणे प्रपञ्चितम् । शास्त्रोपक्रमेपि सन्मात्रस्य ब्रह्मणः
प्रमाणान्तरगोचरत्वे तद्विषयस्यागमस्यानुवादत्वं प्रसङ्गयता सूचितम् ।

इति शतदूषण्यामपशूद्राधिकरणविरोधो नाम

॥ द्विपष्ठितमो वादः ॥

निवर्तकज्ञानेन प्रत्यवायत्वापि निवृत्तिर्भवतीति “ यदाविश्वभ्रमोऽमूलन ” मित्वा
दिवाक्ये उक्तमित्यर्थः । यथा भवता शूद्राद्यनुष्ठितोपासनं त्रैवर्णिकोपासनाभ्युनानति
रिक्तविषयमपि न बन्धनिवर्तकं तथास्माकमपीत्यत्राह नचादृष्टेति । अदृष्टापेक्षा
न सम्भवति चेत्याह नचेति । शुक्त्यादिज्ञानस्यानपेक्षस्थैव रजतादिनिवर्तकत्वा
दिति भावः । यदि तु बाधातिरिक्ता निवृत्तिरिष्यते, तदा मन्त्रादेरदृष्टसापेक्षत्ववत्
अत्रापि सापेक्षत्व स्यादपि, न चैवम्, बाधस्यैव निवृत्तित्वादित्याह नापीति ।
अस्तु वा क्वचिददृष्टास्त्वम्, तदपि वैदिकज्ञानस्यैव, नस्वन्यस्यापि प्रत्यक्षादेः,
प्रत्यक्षादिकं च न भ्रमनिवर्तकम्, अन्यथाऽनुभवविरोधात्, तच्च शूद्रस्यापि
निवर्तकं, नियामकाभावात्, अतो निर्विशेषानुमानादिना शूद्रस्यापि अविद्या-
निवृत्तिः स्यात्, न च निर्विशेषानुमानादिः शूद्रस्य न विश्वबाधकः, अनन्तर-
मां भ्रमोपलम्भादिति वाच्यम्,—त्रैवर्णिकस्य वैदिकज्ञानेपि मुख्यत्वादित्याह
नचेत्यादिना । शास्त्रोपक्रमेपीति । प्रथमसूत्रे प्रत्यक्षस्य सन्मात्रमाहित्वेन

वेदान्तानामनुवादत्वे प्रसज्यता भगवता पूर्वे समानविषयज्ञानान्तरस्य सत्त्वत्तस्य
च शूद्रादावप्यविशेषात्, शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकारादपशूदनयविरोधः सूचित
इत्यर्थः ।

इति भीमाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमाधिगतपरावरतत्त्वयायाभ्येन
तदेकदैवतेन तत्त्वरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डभास्तरूपायां

अपशूद्राधिकरणविरोधो नाम

द्विषष्टितमः स्कन्धः ॥६२॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ निषष्टितमो वादः ॥

कर्मज्ञानादिनिष्ठासु कर्तृत्वं योगिनां यतः ।

सं सर्वकर्ता स्वमतं नित्यं कारयितास्तु नः ॥

अपशूद्राधिकरणप्रसङ्गादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य कर्मयोगानधिकारो भगवद्गीतादीन् व्याचक्षाणैः परैर्जल्पितः प्रतिक्रियते । तत्र तावत् सम्यग्-
गात्रदर्शनेन निरस्तमिध्याज्ञानस्य प्रवृज्यां प्रविष्टस्यापि सांख्यसंज्ञस्य
त्वदुक्ताधिकारिणः “ शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिष ”
मित्यादिभिः लौकिकवैदिकसमस्तकर्मन्यासो नास्तीति त्वदुक्तवाक्यैरपि
सुव्यक्तम् । अथापि ब्रूमः—उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य कर्मयोगेऽनधिकारः किं
तस्य कर्मयोगवेदनाभावात् ? तत्सम्भवेपि वा तस्य निष्फलत्वात् ?
उत तत्सफलत्वेपि तत्फलनैरपेक्ष्यात् ? तत्सापेक्षत्वेपि वा अन्यतः
तत्सिद्धेः ? अन्यस्माद्वा कुतश्चिदिति । न प्रथमः, दीर्घकालनैरन्तर्यामि-
सेवितकर्मयोगलब्धज्ञानस्य प्रबलसन्निपाताद्यभावे शङ्किते तत्प्रमोषा-
सम्भवात्, तीव्रतरामानुभवसुखसन्दोहेन स्यादिति चेन्न;— निषिद्ध
परिहारसंस्कारस्याप्युच्छेदप्रसङ्गेन त्वदुक्तधर्माधर्मत्यागसमुच्चयविरोध-

कर्मज्ञाना दीति । अतः स्वमतं नित्यं कारयितास्तु न इत्यनेन-

“ मे मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

अदावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ ”

इति गीतावचनं स्मरितम् । न इत्यनेन ज्ञानिनामुपलक्षणात् ज्ञानिनामधिकार-
सूचनादादार्थसंग्रहः । अनेन च—

“ यत्वेतदसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्निदि नष्टानचेतवः ॥ ”

इति तदनन्तरभगवद्वचननिन्दितत्वं कर्मत्यागिनां सूचितम् । दीर्घकालनैरन्तर्या-
मिसेवितकर्मयोगस्य विशेषणम् । धर्मेति । धर्माधर्मयोस्त्यागागविति विग्रहः ।

प्रसङ्गात् । आगमिकसंस्कारप्रध्वंसेपि स्वात्मानुभवानन्दमग्नतया निपि-
 द्वेषु न कटाक्षेऽपि विक्षिप्यत इति चेत् ; हन्तैवं तर्हि शारीरकर्मस्वपि
 न विक्षिप्येत, नचैदमिच्छसि । यस्तु तथाविधात्मानुभवेन शारीरस्यापि
 कर्मणः प्रस्मरति न तस्य वयमपि सुषुप्तस्येव तदानीं कर्मानुष्ठानं ब्रूमः ।
 नचासौ यावच्छरीरं तथावतिष्ठत इति दृष्टं श्रुतमिष्टं वा । न द्वितीयः,
 दृष्टादृष्टविकल्पानुपपत्तेः ; नखन्वपंग्वादिवत् दृष्टसामग्र्यां किञ्चिदस्यो
 पघातं पश्यामः । न च तस्यां सत्यामदृष्टयैकस्यादशक्तिः शङ्क्या ;
 दृष्टसामग्र्युपनयनार्थत्वात्सामान्यतोऽदृष्टस्य अन्यथा सैव निष्फला
 स्यात् । सम्यक् प्रयुक्ता च सा तत्फलं नोत्पादयेत् । इष्ट एवायं
 कचिदर्थः—“ सुरक्षितं दैवहतं विनश्यती ” त्यादिस्मरणादिति चेन्न;
 तत्रापि यत्किञ्चित्कल्पमुत्पाद्यैव तथात्वस्थितेः ; अन्यथातिप्रसङ्गात् ।
 ननु कर्तृत्वाभिमानमन्तरेण कर्मणि नाधिकारः, स चास्य निःशेषविनष्ट
 इति कथं सामर्थ्यमिति चेन्न,—शारीरकर्मप्रतिबन्धैव दत्तोत्तरत्वात् ।
 तत्रापि नासौ कर्ता निष्क्रियत्वादात्मस्वरूपस्येति चेत् ; तर्हि कः कर्ता ?
 प्रकृतिरेवेति चेत् ; कः संख्यावस्थस्य विशेषः ? अभिमाननिरोध इति
 चेदेवं कर्मयोगेऽपि फलं स्यात् ? तथैव हि फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागेन
 तदनुष्ठानमनुशिष्यते । यत्र चायमधिकरोति ज्ञानयोगे ॥ किं रूपः ?
 किं निष्क्रियात्मस्वरूपमात्रावस्थानलक्षणः ? उत तस्मिन्नस्य स्रम्यादर्शन
 रूपवृत्तिज्ञानेनावस्थानमिति । पूर्वत्र ज्ञानयोगस्य सदातनत्वप्रसङ्गः ।

कर्मण इति । “अधीगर्थे” इति षष्ठी । अन्यथेति । दृष्टदण्डनुप्रचकार्य कदा
 चिद्भ्रमप्रसङ्गादित्यर्थः । तथैव हीति । ‘उपलब्धकवे’ त्यादिना । प्रतिपक्षो
 वक्तुं निश्चल्यति यत्र चेति । ननु कर्तृत्वाभिमानः कर्मणाधिकारो, न तु
 ज्ञानयोगे, अत आह

उत्तरत्र ज्ञानयोगेऽप्यनधिकारः, द्रष्टृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात् । दृशि क्रियाकर्तृत्वमेव द्रष्टृत्वमिति ज्ञातुरनात्मत्वं प्रतिपादयता त्वयापीष्यते । द्रष्टृत्वमप्यन्तःकरणधर्मत्वेन मिथ्यात्वेनैवानुसन्धीयमानमात्मविदं न लिपतीति चेत्; यज्ञादिकर्तृत्वेऽपि तथैव किं वैषम्यम्? बाह्याभ्यन्तरत्वाभ्यां वैषम्यमिति चेन्न;—वैषम्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्, यागादेरपि च द्रव्य-
स्यागात्मकबुद्धिवृत्तिविशेषत्वात्, शरीराक्रियादिरूपेष्वपि कर्मसु प्रयत्न-
स्यैवान्तरस्य पुरुषव्यापारत्वात्तत्रैव तत्पर्यन्ते स्वव्यापारे तस्य नियोगात् ।
ननु न ज्ञानयोगः स्वेच्छयानुष्ठीयते, अपितूच्छ्वासनिश्वासनिमेषोन्मेषादि-
वत्सांख्यस्यासौ स्वरसवाहीति चेन्न;—युष्मद्गुरुवंशस्य सर्वकर्मपरित्याग-
रूपज्ञानस्य विधेयत्ववाचोयुक्तेरनर्थकत्वप्रसङ्गात्, शास्त्रजन्यज्ञानमात्रस्या

द्रष्टृत्वस्येति । ज्ञातुरिति । ज्ञातुः ज्ञानक्रियाकर्तृत्वेन सविधारत्वादि-
निर्निकारादात्मनोन्यत्वमहमर्थस्योन्यत इत्यर्थः ।

ननु कर्तृत्वाभिमानो न सांख्यस्य निश्चोपविनष्टः, अतो ज्ञानयोगकर्तृ-
त्वोपपत्तिः; न च तदभिमानस्य लेपप्रसङ्गः, अन्तःकरणधर्मत्वेन मिथ्यात्वेन च
तत्त्वज्ञाने सत्यप्यभिमानस्तु यासनायाः प्राध-
ल्याद्विदुषामपि देहात्मभ्रमाभासवदिति शङ्कते द्रष्टृत्वमपीति । कर्मणामपि
न याज्ञवल्क्यनियम इत्याह यागादेरिति । येषु च बाह्यत्वं होमस्नानादिषु, तेष्वपि
आन्तरप्रमत्तनात्मकपुरुषव्यापारे कर्तृत्वम्, तत्रैव पुरुषस्य नियोगात्, तत्र च
याज्ञक्रियापर्यन्ते नियोगात् याज्ञक्रियापि सिद्धयतीत्याह शरीरेति । नान्वितीति ।
तथा च नाधिकाराभावप्रमुक्ता ज्ञानयोगानुपपत्तिः, कर्म तु न स्वरसवाहीति तत्र
तत्प्रमुक्तानुपपत्तिः, बुद्धिपूर्वमिच्छयानुष्ठेयत्वादित्यर्थः । गुरुवंशस्येति । स्वरस-
वाहित्वे विधेयता न स्यादित्याशयः ।

ननु शास्त्रजन्यज्ञानमेव विधेयं न ज्ञानयोग इत्याह शास्त्रेति ।
संन्यासश्च ज्ञानस्य तु विधियोगत्वाविधेयता । ज्ञानयोगस्य स्वरसवाहिता न

विधेयत्वात् , तथाचाभ्युपगमात् , तन्मूले तु सर्वकर्मसंन्यासलक्षणे
 ज्ञानयोगे कर्तव्ये विधेरवकाशात् । स्वरसबाहिस्वात्मदर्शनरूपमहाजाग
 रस्य सुषुप्तावपि नाधिकारः, प्रबुद्धस्यापि न बहिर्मुखी दृष्टिरिति शारीर
 कर्मस्वपि नावकाशः । तथापि निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेनाभिमन्यमानस्य
 कर्तृत्वाभिमानपुरस्सरक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपकर्मयोगे कथमधिकारः ?
 कथञ्च विदितकर्ममिथ्यात्वंस्तत्र प्रवर्तते ? इति चेन्न;—उक्तोत्तरत्वात् ।
 ज्ञानयोगो हि क्रियाविशेष एवेति दर्शितम् । न च तस्य मिथ्यात्वं—
 मविदितम् । सोपि स्वरूपभूतसंविच्छिन्नादन्यः । तस्य च मिथ्यात्वं
 संविस्वरूपादन्यन्मिथ्यैवेति संमतमयोजकश्रवणवेलायामेव सिद्धम् ।
 नचात्यन्तनिष्क्रियत्वमात्मनो वयमिच्छामः, आत्मन एव कर्तृत्वस्य
 “ कर्ता शास्त्रार्थवत्वा ” दित्यादिभिः स्थापनात् ; उत्पत्तिनांशादि
 लक्षणाक्रियानिवृत्तेश्च सम्यज्ज्ञानशरीरमेरणादिक्रियावत्त्वेन सह विरोधा-
 भावात् , भावेपि वा ज्ञानयोगेपि समत्वात् । भ्रान्तिलेशमुपजीव्यैव
 ज्ञानयोगेपि प्रवृत्तिरिष्यत इति चेत् ; तथान्यत्रापि किं नेष्यते ? ननु
 भवत्येवमधिकारे युक्तिसाम्यम्, तथापि शास्त्रेण पर्युदस्तत्त्वान्न सांख्यः
 कर्मयोगोधिकरोतीति चेत् ; स्ववर्णाश्रमोचितेषु कर्मसु शास्त्रेण पर्युदासा

भुक्तेत्याशयेनाह तन्मूल इति । ननु कर्मसंन्यासलक्षणज्ञानस्य विधेयत्वेपि स न
 ज्ञानयोगः, किं स्वात्मदर्शनप्रवाहः, तथा च न गुरुवत्स्याचोपुक्तिविरोध इत्यत्राह
 स्वरसेति । स्वरसबाहिपदस्य बहुमीदिः । आत्मदर्शनस्य स्वरसबाहित्ये सुषुप्ति
 रपि न स्यादित्यर्थः । तत्सम्भवेपि प्रबोधे विषयान्तरसञ्चारो न स्यादित्याह
 प्रबुद्धस्येति । शङ्कते तथापीति । निष्क्रियत्वेन ज्ञाते आत्मनि साक्रियत्वकल्पन
 मयुक्तमित्यर्थः । किं सर्वक्रियाराहित्यमुच्यते ? उत्पत्तिनाशवृद्धिधयादिराहित्यं वेति
 विकल्पाभिप्रायेणाह नचात्यन्तत्वादिना ।

ननु सक्रियत्वभ्रान्तिमत् एव ज्ञानयोग इत्याशङ्कते भ्रान्तीति ।

भावात् ; प्रत्युत तत्संग्रहणस्योक्तत्वात् । अत एव प्रवर्जितस्यापि
यज्ञादिनिरपेक्षेषु प्राणायामादिकर्मयोगेष्वधिकारः सम्भवति , आदिश्यते
च, अन्यथा “ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुलोकसंग्रह ” मित्युक्तलोकं
संग्रहार्थकर्मण्यपि प्रवृत्तिर्निषिद्धानुष्ठानं स्यात् , अतो न कथञ्चिज्ज्ञान
योगे शक्तस्य कर्मयोगे सामर्थ्यासम्भवः । न च तृतीयः, परित्यक्तस्व
र्गादिफलस्यापि पापक्षयादिफलसद्भावात् नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादिवदेक
स्यैव विनियोगपृथक्त्वेन फलभेदोपपत्तेः । अन्यथा मुमुक्षुषिपयकर्म-
योगस्यैव अननुष्ठानप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः, कल्मषनिवृत्तेः सर्वदापेक्षि
तत्वात् । कर्मयोगफलभूतस्थिरमञ्जतासिद्धौ कर्मयोगादभ्युत्थानं 'त्वया-
पीष्यत इति चेत् ; सत्यम् , तथापि तत्र अनधिकारं न ब्रूमः । अत
एव हि ज्ञानयोगयोग्यस्यापि अनुविषेयानुष्ठानस्य शिष्टतया व्यपदे-
श्यस्य सुकरनिष्प्रमादोपायशक्तस्य च कर्मनिष्ठैव श्रेयस्त्वेनानुशिष्यते ।
न च कर्मयोगाभ्युत्थितस्यापि ज्ञानयोगिनः स्ववर्णाश्रमकर्मनिवृत्तिं ब्रूमः ।
वर्णाश्रमधर्मा हि सर्वासु निष्ठासु इतिकर्तव्यतात्वेनावतिष्ठन्ते, न तु
स्वयमेव कर्मयोगादिरूपाः । अत एव हि भक्तियोगावस्थस्यापि तदनु
वृत्तिः । न च पूर्वकृतैः कर्मभिर्मृदितकषायस्य किमिदानीन्तनैरिति
वाच्यम् ; भमुक्तम्यात्यन्तमृदितकषायत्वाभावात् । आत्मदर्शनासिद्धौ
किं तदर्थेनेति चेन्न;—अनिश्चितासद्भावपूर्वोत्तरज्ञानावरणहेतुविनिवार
णाय तदुपादानोपपत्तेः । न ह्यसम्भवदावरणं स्तम्भस्य ज्ञानम् ; तथा
सति तमःप्रयुक्तमुष्वापायसम्भवप्रसङ्गात् । न च नास्ति सुष्वापः,
“ युक्तस्वप्नावबोधस्ये ” ति वचनात् । अत आत्मज्ञाने सिद्धेपि
उत्तरोपचयसिद्ध्यर्थमपचयपरिहारार्थं वा ज्ञाननिष्ठैरपि स्ववर्णाश्रमोचितं

कर्मोपसंहर्तव्यम् । न च पञ्चमः, इति कर्तव्यताभूतनित्यनैमित्तिकांशयु
तावदकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारादेः करणमन्तरेणान्यतोसम्भवात् ।
पवित्रतमं ज्ञानमेव तमपि प्रत्यवायं निरुन्ध्यादिति चेत् ; इदमपि
“ नाविरतो दुश्चरिता ” दित्यादिभिः प्रागेव दूषितम् । “ यत्सांख्यैः
प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ” इत्यादिभिः ज्ञानयोगशक्तस्यापि
तदेकफलत्वेन विकल्पिते कर्मयोगेपि सुकरोपायसङ्गादिवशादधिकारोप-
संशयः । पष्ठे तु चार्वाकादिसम्मतविसम्मान् शिष्यानेकान्ते शिक्षयत् ।
तदेतदपि वर्णाश्रमधर्माणां यावज्जीवानुष्ठेयत्वप्रतिपादकेन भाष्येण
व्यञ्जितम् ।

आशरीरं प्रवृत्तत्वास्त्वभावप्राप्तकर्मणाम् ।

किमर्थं क्रियते द्वेषः शास्त्रप्राप्तेषु कर्मसु ॥ इति ।

इति शतदूषण्यां अधिकारिविवेको नाम

॥ त्रिषष्टितमो वादः ॥

—३३३३३३३३—

नित्येति । एकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ ‘वसन्ते
ज्योतिषा यजेते’ इति विनियोगभेदाद्यथा नित्यकाव्योभयात्मकस्य स्वर्गप्राप्तवाय
परिहारलपकलभेदस्तथेति । अन्यथा—पापशयादिफलाभावे । पवित्रतम
मिति । ‘ न हि शानेन सदृशं पवित्रं ’ इति वचनकटाक्षेणोक्तम् ।

इति श्रीबभ्रुलकुलतिलकश्रीनिवागाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतपस्याभ्यासेन
तदेकदैवतेन तत्परापरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
गङ्गाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
अधिकारिविवेको नाम

त्रिषष्टितमः स्कन्धः ॥६३॥

—३३३३३३३३—

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ चतुःषष्टितमो वादः ॥

श्रितान् परमहंसतां परमहं स इत्युक्तिः

त्रयीपथमसौगतान् कपटसौगतान् खण्डयन् ।

मुनिर्जयति लक्ष्मणो मुदमुदञ्चयन्नञ्चतौ ।

मुकुन्दगुणमौक्तिकप्रकरशुक्तिभिः सूक्तिभिः ॥

ये पुनः शङ्करादयोऽर्वाचीनपरमहंसास्ते बाह्यवेपपरिग्रहमधिकृत्य
पृच्छन्ते—किमिति परमहंसैः ब्रह्मसूत्रमुत्सृज्यते ?

(१) किं तेषु तत्प्रापकाभावात् ?

(२) उक्त सामान्यतः प्राप्तिस्यापि विशेषतो बाधात् ?

(३) यद्वा वैकल्पिकतया परित्यागेऽपि प्रत्यवायविरहात् ?

(४) उठाङ्गिनिवृत्तेरेवार्थतदङ्गस्यापि निवृत्तेः ?

(५) अथवा पूर्वानुष्ठानमात्रात् ? इति ।

(१) न प्रथम.—श्रुतिस्मृतिभिः सामान्यतो विशेषतश्च तत्प्राप्तेः ।
द्विजसामान्यतः प्राप्तिस्तावत्सहजा निर्विबादैव, परित्राजकसामान्यतः
प्राप्तिस्तावदभिधीयते ।

यथाह—वसिष्ठः— “ यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्तः ” इति ।

उक्तिरिति । उक्तिर एव पारमहस्यज्ञ स्वयंत इति भावः । अनेन
मादाभिगूयनं कृतम् । अञ्चतौ—उपसेवमानानाम्, मुदमुदञ्चयन् उदमयति
त्यर्थः । अधिकृत्य—विषयीकृत्य । तान्प्रति तदीयबाह्यवेपपरिग्रहविषयः
प्रश्नः क्रियते । विशेषत इति । परमहंसरूपविशेषेण बाधादित्यर्थः ।
सामान्यतो विशेषतश्चेति । द्विजसामान्ये तादृशेपरित्राजके अत्यर्थः ।

अङ्गिराः—“ यतीनां त्रीणि शुक्लानि भवन्त्येतानि नित्यशः ।

यज्ञोपवीतं दन्ताश्च तथा जन्तुनिवारणम् ॥ ” इति ।

शौनकः—‘ अथ युवा सुवासा इति काषायवासः, सखा मे गोपायेति त्रिदण्डं गृह्णाति, तच्छंयोरावृणीमह इति यज्ञोपवीत’ मिति ।

दत्तात्रेयः—‘ मोक्षाश्रमे स्मृतं वस्त्रं रक्तं यद्वातुरञ्जितम् ।

कार्यं यज्ञोपवीतन्तु सितं नवगुणान्वितम् ॥ ’ इति ।

सामान्यतश्च यज्ञोपवीतत्यागं निषेधन्ति । यथाह—मेधातिथिः—

‘ गृहीतं यत् त्रिदण्डादेरविनष्टन्तु न त्यजेत् ।

समुद्रं गच्छ स्वाहेति विनष्टं प्रक्षिपेज्जले ॥

प्रक्षिप्य चान्यदावद्यद्वायव्या प्रणवेन वा ।

तच्छंयोरित्युपवीतमविलङ्घ्याभिः कमण्डलुम् ॥ ’ इति ।

अङ्गिराश्च—‘ यतेलिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः ।

ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डञ्च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥

शिवयं पात्रं ब्रह्मी चैव कौपीनं कटिवेष्टनम् ।

यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिः ॥ ’ इति ।

उत्तवीतपरित्यागे प्रत्यवायं स्मरन्ति च । यथाह—अत्रिः—

‘ ब्रह्मसूत्रं त्रिदैवत्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

परित्यजन्ति विप्रा ये मोहात्कर्कोपजीविनः ॥

स्वर्गापवर्गमार्गाभ्या प्रच्युतास्ते न संशयः । ’ इति ।

मोक्षाश्रमे वस्त्रं रक्तं स्मृतम्, कौमुद्यादिन्यायत्यर्थं ‘ यद्वातुरञ्जित ’ मित्युक्तम् । निषेधन्तीति । त्यागनिषेधादपि धारणं विद्वदिति भावः । त्रिदण्डादेरित्यादिशब्देन यज्ञोपवीतं गृह्यते । तत्सूचनायैव ‘ समुद्रं गच्छ—म्याहे’ त्यागस्तत्त्वचनोपादानम्, तत्र च विनष्टोपवीतपुनर्धारणस्योक्तत्वात्, अधि-
नेष्टत्यागनिषेधश्च नश्य यज्ञोपवीतनिषेधत्वमवगम्यते । प्रत्यवायं मिति । अतोपि

यद्यप्यत्र विप्रशब्दः सामान्यवचनः, तथापि पारित्रज्यमेवाधिकृत्य प्रवृत्तत्वात् विशेषार्थ एव । सामान्यतो निर्देशस्तु सर्वेषां प्रत्यवाय-
साम्यात् । तथाहि—उशनास्तत्परित्यागे सर्वेषामाश्रमिणां पतनमेवाह—

“ ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही वनी ।

परित्राट् चापि पतति तस्मात्तत्र परित्यजेत् ॥ ” इति ।

तत्परित्यागे बहूनि प्रायश्चित्तानि सस्मरुः । यथा—अग्निरेव—

‘स्यक्त्वा यज्ञोपवीतन्तु पट्कुच्छ्राणि समाचरेत् ॥’ इति ।

वृद्धजाबालिश्च—‘हीनो यज्ञोपवीतेन यदि स्याद्व्यानभिक्षुकः ।

तस्य क्रिया निष्फलाः स्युः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

गायत्रीसहितानेव प्राजापत्यान् पडाचरेत् ।

पुनस्तस्कारमाहृत्य धार्यं यज्ञोपवीतकम् ॥’ इति ।

हारीतः—‘विना यज्ञोपवीतेन यत्कृतं भोजनादिकम् ।

तत्पापमशमायालं प्रायश्चित्तं ब्रवीमि वः ॥

तेषां तु भोजनादीनां प्रत्यहं सुसमाधिभिः ।

सहस्राधैरसुयमैर्विधिपूर्वकैः श्रुचिः ॥’ इति ।

असमीक्षितदशापरित्यक्तजलसूत्रैश्च यादवप्रकाशैः समीक्ष्य
सज्जातानुशयैः सप्रमाणमनुयुक्ता वासुदेवायात्रोत्सवसमागताः नानादि-
गन्तवास्तन्याः शिष्टाश्च प्रायश्चित्तमेव उत्तरं ददुः ।

तद्वारणं सिद्धमिति मायः । तर्केति । आश्रमनिश्चयेर्यास्तद्व्यवशोपवीतनिश्चित-
रित्याद्यद्वैत्यमिममतर्को विवक्षितः । प्रायश्चित्तानीति । ततोपि धारणं सिद्धनि-
त्यर्थः । ध्यानभिक्षुकः—पारियाद् ।

अष्टः तर्जसाधिति चेन्न;—प्रायश्चित्तापूर्वमेव तथात्वस्य प्राचीनै
निश्चितत्वात् । तत्समुच्चितस्यैव यतिघर्मस्याद्यापि मानवादिवत् अवि
जीतशिष्टपरिमहात् ।

(२) एवं परिव्राजकानां सामान्यतः प्राप्तं ब्रह्मसूत्रम् । परमहंसत्वेव
विशेषतोपि प्राप्तिर्दृश्यते ।

तथाहि—शाठ्यायनकोपनिषदि समाज्जायते—

“ अथ ह यद्ब्रह्म परमं सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः ।
शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्योनूचानो ऋभिर्जिज्ञास्यमानः ।
त्यक्तेषणो ह्यनृणस्तद्विदित्वा मौनी वसक्काश्रमे यत्र तत्र ।
अथाश्रमं चरमं सम्प्रविश्य स च द्वितीयममृतं सम्प्रयाति ।
अस्त्रिलं विश्वं ब्रह्मभावनया निचाय्य चरेत्पृथिव्यां विष्णुलिङ्गी निगूढः ।
परमहंसमाश्रमं सम्प्रविश्य यथोपपत्ति पञ्चमाश्रमं दधानः ।

तदत्र श्लोकौ भवतः—

त्रिदण्डमुपवीतश्च वासः कौपीनवेष्टनम् ।

शिक्यं कवचमित्येतद्विभृयाद्यावदायुषम् ॥

त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् ।

निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥ इति ।

अथ खलु सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते चतुर्विधाः
परिव्राजका भवन्ति । सर्वे विष्णुलिङ्गिनः सदा स्वात्मानं आत्मना ब्रह्म
भावं भावयन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ती ” ति ।

तद्वि ति । तत्कृतस्य ऋषिधर्मसमुच्चयाख्यग्रन्थस्येत्यर्थः । वाचशे विशेष
पणं कौपीने ति । ननु यथा न हिंसादिति निषेधो विहितान्नीपोमीषपशालम्भा—

इगामेवोपनिषदमुपबृंहयन् भगवान् पराशरः स्मरति—“ तत्र परित्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति, कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसश्चेति । तत्र कुटीचका नाम—पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमदमात्सर्यादीन् परित्यज्य विधिवत्सन्न्यासं कृत्वा त्रिदण्डजलपवित्रकापाय वस्त्रोपवीतधारिणः स्नानशौचाचमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यज्ञानतत्पराः पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्नं देहयात्रामात्रमुपयुञ्जानाः तस्यां कुटीं नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । बहूदका नाम—त्रिदण्डकमण्डलुजलपवित्रशिक्ष्य यज्ञोपवीतिनो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्या चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । हंसा नाम—त्रिदण्डजलपवित्रशिक्ष्ययज्ञोपवीतरक्तकापायवाससो गोमूत्रगोमयाहारा एकरात्रं त्रिरात्रं षड्रात्रं मासो षण्मासपक्षोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनपराकतुलापुरुषादीनि — व्रतानि चरन्तो गोद्विजाड्येषु पुण्येषु देशेषु वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । परमहंसा नाम—त्रिदण्डजलपवित्रशिक्ष्ययज्ञोपवीतिनोऽन्तर्यामिबहिर्वास धारिणो ग्रामैकरात्रवासिनो नगरतीर्थजनपदेषु षड्वारात्रं षड्रात्रं क्षारलवण चर्जं भिक्षाकाले शीर्णपर्णपुटं कृत्वा ब्राह्मणकुलादेव भैक्षं गृहीत्वा अष्टौ मासानेव भुञ्जानाः सन्ध्योपासनतत्परा नित्यं वृक्षमूले वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । ” इति ।

एवं शास्त्रायनकथ्यत्वा पराशरस्मृत्या च सुप्रसिद्धमर्थमत्रिमभू-
तयोपि वृत्तिभेदभिदुराणां चतुर्णां परित्राजकानां लिङ्गभेदनिषेधद्वारा
सामान्यतो दर्शयन्ति ।

यथा—“ चतुर्विधा भिक्षवस्तु स्मृताः सामान्यलिङ्गिनः ॥

तेषां पृथक् पृथक् नाम वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतौ ।

कुटीचको बहूदश्च हंसश्चैव तृतीयकः ॥

चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः ।

लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ॥ ” इति ।

वृत्तिभेदश्च पराशरस्मृत्या प्रागेव दर्शितः । एवं परमहंसानां विशेषत एव प्राप्तेः, तत्पारित्यागनिषेधाच्च द्वितीयः पक्षो निरस्तः ।

(३) यद्यपि सामान्यमात्रं विशेषबलात्सङ्कोचमाप्नोति, तथापि न विशेषाद्विशेषः पराभवमर्हति; अविशेषाद्विपरिवर्तप्रसङ्गाच्च । दृष्टव्यास्मदुक्तो विशेषः । स्वदाभिमतस्वभावापि न दृश्यते । ननु “ नस्त्वानि निष्कृत्य यज्ञोपवीतं विसृजे ” इति दृश्यत इति चेन्न;— “ नस्त्वानि निष्कृत्य पुराणवसयज्ञोपवीतकमण्डलून् त्यक्त्वा नवान् प्रगृह्याश्रमं प्रविशे ” इति धृत्यैव त्यागग्रहणयोः पुराणनूतनविषयत्वस्य न्याय-निरपेक्षमेव व्यवस्थापनेन विरोधप्रश्नमनात्सामान्ययज्ञोपवीतस्य पुराणत्वविशेषिते पर्यवसातुमुचितत्वात्, सामान्यनिषेधस्य नूतनविशेषविधिनां स्पर्धितुमशक्तेः । ‘ न हिंस्या ’ दित्यादिवत् । न च ‘ विसृजे ’ दित्यस्य न गृहीयादित्यर्थः, येन नूतनग्रहणपरतया विषयव्यवस्था

प्रपायर्तते; तथा त्यागविधिविषयान्निषेधो व्यावर्त्यतामित्यत्राह यद्यपीति । अत्यन्तबाधस्तावद्वचनस्य न शुभः, तन्नाग्नीषोमीयानिषेधस्य व्यावृत्तौ सङ्कोचमात्रं नात्यन्तबाधः, सामान्यत्वात्, इहपुनरभयोरैकविषयत्वात्, त्यागनिषेधस्य त्यागविषयाद्व्यावृत्तौ विषयान्तराभावात्, अत्यन्तबाधात्मा पराभाव एव स्यात्, स चायुक्त इत्यर्थः । त्यागविशेषविधिप्रभुपेक्षेदमुक्तम्, वस्तुतः स एव नास्तीत्याह दृष्टश्चेति । न्यायनिरपेक्ष इति । अनेन “ नस्त्वानि निष्कृत्य यज्ञोपवीतं च विसृजे ” इत्यस्मापि नस्तत्तादर्थ्यात् पुरातनयज्ञोपवीतप्रतीतेर्न्यायिकरामर्शे पुराणविषयत्वमेव गम्यत इति सूचितम् । एतच्छ्रुतिबलादपि सङ्कोच इत्याह सामान्येति । अनेन सामान्यविशेषन्याय उक्तः, उत्सर्गापवादस्याप्यत्र सामान्येति ।

ननु “ विसृजे ” इत्यस्य न गृहीयादित्यर्थः, पुराणस्य च पदीतस्य न ग्रहणनिषेधः शक्य इति नूतनविषयो निषेधः, तथाच नूतनविषयत्वात् ग्रहणनिषेधयोर्विकल्पः इत्याशङ्क्य नराकरोति न चेति । अस्तु स एवार्थ इत्यत्राह

दुःस्थिता स्यात् । न च तद्युक्तम्, उपचारप्रसङ्गात् । यद्यपि गृहीता
 गृहीतविषयं विसर्जनं कथञ्चित्पश्यासि, तथापि पूर्वधृतविषयत्वमेव
 स्वारसिकम् । “नवान्प्रगृह्ये” त्यास्यानादरे च दण्डादेरसंग्रहसिद्धिः ।
 अन्यथा पूर्वोदाहृतविशेषश्रुतिविरोधश्च । अत एव “बहिस्सूत्रं त्यजे-
 द्बुधः” इत्येतदपि पुराणब्रह्मसूत्रत्यागविषयं मन्तव्यम् ।

ननु “ब्रह्मचर्यादेव प्रयजेत् गृहाद्वा वनाद्वे” ति ब्रह्मचारि-
 णोपि पारिव्रज्यं विधीयते, न च तस्य द्वितीयं ब्रह्मसूत्रमस्ति, ततश्च

नच तदि ति । उपचारे ति । विसृज्यतेः प्राग्गृहीतहान्यमेवार्थः, न स्वनुपादानम्,
 एवञ्च सामान्यविशेषभाषादिकमपि हानानुपादानसाधारण्यमभ्युपेक्ष्योक्तमिति
 भावः । ननु “योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मसुखाय” इत्यादी कर्त-
 र्वाभिमानसम्पादनपूर्वकं तत्त्वागो विधीयत इत्याद्यं कदाह यद्यपी स्यादिना ।
 यद्यपीत्य नेन हानानुपादानयोः शक्तिद्वयकल्पनागौरवादनुगतप्रवृत्तिनिमित्ता-
 भावाच्च हान्यमेवार्थः, अभ्युपगम्य तूच्यत इति सूचयति । ननु ‘नस्तानि निकृते’
 त्यत्र आश्रमप्रदेशोद्देशेन न पुराणव्याहृत्यागस्य नवग्रहणस्य चाङ्गतया विधिः
 सम्भवति—नस्तानि निकृतेत्यनुवाद इति सम्भवति, नवग्रहणेन पुराणत्यागस्यार्थं
 सिद्धत्वाभावात्, पुराणत्यागविधौ तु नवान् गृह्येत्यनुवादः, कापायवस्त्रादि-
 धारणस्य ब्रह्मनाम्नसिद्धत्वेन नवावस्य तत्रार्थमातेः, एवञ्च तेषां ग्रहणमन्यतः
 सिद्धं तेषु नवावस्थापनमुवाद इति नानेनोपवीतधारणसिद्धिरित्यस्य नवानि ति ।
 नवान् प्रगृह्येत्यानादरे ब्रह्मादेरप्यसंग्रहः स्यात् । न च पूर्वोदाहृतशास्त्रायनभूत्या
 वासतः सिद्धिः, तस्या यावदायुष विभूत्यादिति विधेयान्तरस्योक्तात्, सिद्धावपि
 उपवीतमपि तेनैव सिद्धयति, एवञ्च ‘नस्तानि निकृते’ ति पुराणत्यागानूतनग्रहण
 विनाशप्रमत्तविधिरिति भावः । ‘नवान् प्रगृह्ये’ त्यस्यानादरे ‘सिद्धन्मुपवीत’
 मिति ध्याया ‘यावदायुष’ मिति धारणाविधिविशेषमात्रं यशोपवीतादिनारणे अशं-
 मयाद्विरोध इत्याद अन्यथेति । अत्राद्या अपि प्रत्यक्षवतिरिक्तायाः त्यागः स्यात्,

कथं तद्विषये “ बहिः सूत्रं त्यजे ” इति वचनं योजनीयमिति चेत् ;
कथं वा छन्दोगब्रह्मचारिणां परित्रज्यायां “ सशिक्षं वपनं कृत्वे ”
ति शिक्षावपनं योजयिष्यसि ! सम्भवद्विषयं शिक्षावपनमिति चेत् ;
तर्हि सम्भवद्विषयोऽयं बहिःसूत्रत्यागाविधिरपीति किं न पश्यसि ?

किञ्च—प्रमाणान्तरविरोधपरिहारार्थं बहिः सूत्रमित्यर्थान्तरं वर्ण-
यन्ति । बहिःसूत्रमित्यवयवीभावः । तेन सूत्राद्बहिर्भूतं समस्तमपि
परित्यजेदित्यर्थः । सन्न्यस्यतो ब्रह्मसूत्रातिरिक्तं सर्वमपि परित्याज्यमित्य
नेन सन्न्यासानुगुणं समस्तनैरपेक्ष्यमुच्यते, तेन न ब्रह्मसूत्रपरित्याग-
सिद्धिः । ‘ सशिक्षं वपनं कृत्वे ’ त्यपि ‘ सविष्टरमक्षं भुञ्जीते ’
त्यादिवक्तव्यसाहित्येनान्वयः । तेन शिक्षासहित एव शेषवपनं कुर्या
दित्यर्थः । न पुनः ‘ सधृतमक्षं भुञ्जीते ’ त्यादिवत्, बहुप्रमाणविरोधात् ।

ननु “ यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमितिकल्पयेत् । यमिनो ज्ञान-
शिखिनः शिक्षायज्ञोपवीतिनः ” इत्यादि वचनबलात् सामान्यतः
पुराणनूतनसमस्तप्रतिषेध एवाभिप्रेत इति गम्यत इति चेत् ; मैवम्—
अन्यपरत्वादस्य वाक्यस्य । तथाहि—इदं वाक्यं विद्वद्विषयं वा,
विविदिषुविषयं वा, परमहंसविषयं वा ? पूर्वत्र विद्यास्तुत्यर्थता
युक्ता । तथा च “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ”
‘ न कर्म लिप्यते नरे ’ इति वाक्यमधिकृत्य सूत्रितं भगवता बाद-
रायणेन ‘ स्तुतयेनुमतिर्वै ’ ति । तेन ब्रह्मविदां शिरसि हृदि च
यावदायुषं धार्य शिक्षायज्ञोपवीतं ज्ञानान्वितं अत्यन्तं प्रशस्तमित्यर्थः ।
द्वितीये तु अवधानविधिपरतैव ‘ यदक्षर ’ मित्यादिना व्यक्ता, दृष्टो

अत आह सन्न्यस्यत इति ।

पूर्वक्षे ति । नात्र शिक्षाकार्यं शमेनैवेत्युच्यते, बहिः कार्यं घोरैवेति
वत्, किन्तु ब्रह्मविदां ज्ञानाग्निवत्त्वाच्चिदस्यापि प्रशङ्गा, किं पुनर्ज्ञानमिति ज्ञान
प्रशंसार्थमिदं वाक्यम्, यथा ‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् ’ ‘ न कर्म
लिप्यते ’ इत्यत्र न कर्मविधिः, किन्तु विद्यास्तुत्यर्थमनुमतिरित्यर्थः । द्वितीयेति

पकारे सम्भवत्यदृष्टोपकारकल्पनायोगाच्च । अनयोश्च पक्षयोरस्यार्थस्य नाश्रमविशेषाङ्गत्वासिद्धिरपि । तृतीयस्तु स्यादपि, यदाश्रमकर्मोक्तिः स्यात्, न च तत्र तत्पश्यामः । सत्यपि आश्रमप्रसङ्गे गृहस्थावस्थागत द्वितीयसूत्रत्यागमुपदिश्य विहितत्यागजातानुशयं प्रति अर्थवाद इति युक्तम्, अर्थवादलिङ्गभूयस्त्वात् । न ह्यत्र विधिरनुश्रूयते, अन्यथा पूर्वोक्तश्रुत्यादिविरोधस्य दुष्परिहारत्वादिति ।

भवतु चेत्तद्वाक्यमनन्यपरम्, तथापि प्रागुक्तश्रुत्यादिवलाद्विकल्प एव स्यात्, न त्वेकान्ततो निषेधः, अन्यथा कुटीचकादीनामपि एका न्ततः तन्निषेधप्रसङ्गात् । न चैतद्वचनं परमहंसमेवाधिकृत्य प्रवृत्तम्, नियामकाभावात् ।

ननु यदि परमहंसमेवाधिकृत्य काचिच्छ्रुतिः स्मृतिर्वा ब्रह्मसूत्र परित्यागमेवान्ततो विदधीत तदा पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्यादिकं सर्वं यथाकथञ्चित् कुटीचकादित्रयान्तर्भूतव्यक्तिविशेषविषयं योजनीयमिति चेत् ; अहो महर्षित्वं देवानां प्रियस्य, यतस्त्वं आसतमबहुतरस्मृत्येककण्ठ-प्रत्यक्षश्रुतिविप्लवार्थं क्वचित् कैश्चिदप्यनङ्गीयमानां; त्वत्प्रक्षपातिना विकल्पवादिना विज्ञानेश्वरेण अनाप्राप्तां तत्पक्षं विस्तरेण प्रतिक्रियाद्विः

स्यादि । यदि ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तं सूत्रं स्पष्टेदिति सूत्रस्यागविधिपरत्वं कल्प्यते, तदा अदृष्टोपकारकार्यत्वप्रसङ्गः, यदि तु ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तसूत्रादिषु अत्यन्त प्रसक्तो न भवेत्, ब्रह्मज्ञानसम्पादनेऽवहितो भवेदित्यर्थः स्वीक्रियेत तदा दृष्टोप कार्यार्थपरत्वम्, अत एतदेव युक्तमित्यर्थः । दोषान्तरमाह अनयोरिति । विद्वन्मा नस्य विविदिपुमानस्य च त्यागः प्रसज्येतेत्यर्थः । लिङ्गभूयस्त्वा दिति । शिलादेः ब्रह्मसामानाधिकरण्यज्ञानसामानाधिकरण्यादिलिङ्गम् । न हीति । ज्ञानशिला इत्यत्र विधिरेव नास्ति, यदक्षरमित्यत्र तत्तत्त्वेपि विधेयसमर्पकपदानन्तर्येण तत्समभि-
व्याहारेण श्रवणं ज्ञातीत्यर्थः ।

एवमनन्यपरत्वादस्यवाक्यस्ये(३०१ पु)युक्तमुपपादितम् । अनन्यपरत्वमभ्यु-
पेक्षा भवतु चेति । विकल्पवादिनेति । यदि परमहंसस्य उपवीतादिवाधिका

भास्कराचार्यादवप्रकाशमस्करिप्रभृतिभिरुद्धृत्यापरिहृतमन्यादृशीं श्रुतिं
द्रष्टुमिच्छासि । यदि च सापि स्यात्, कथं सर्वस्मृतृणां ब्रह्मसूत्रधारण
विधानैककण्ठ्यम् !

यच्च स्यागार्थं व्यासादिवचनमिति कैश्चित्पठ्यते, तदपि तत्तत्
कोशेषु न पश्यामः; नचोदाहरन्ति पूर्वं निरूपकाः । न च प्रत्येकश्रुति
विरोधे वैदिकपरिगृहीतबहुस्मृतिविरोधे चाप्रसिद्धस्मृतिमात्रस्य जीवित-
मस्ति । लब्धजीवितत्वेऽपि आन्यपर्यमलेपकमतमङ्गे प्रपञ्चायिष्यते । अतः
तद्वचनकारिषु व्यासादिसमाख्यां सङ्केतेन प्रक्षिप्य धर्मसूगुरिव
सत्यवादी भव ।

एतेन पञ्चरात्रादिमूलः परमहंसस्य ब्रह्मसूत्रपरित्याग इति निर-
स्तम्, प्रमाणभूतेषु तेषु तथाविधवचनान्तरसम्भवात् । सम्भवे चान्य-
परायस्य गृहीतुं युक्तत्वात् । परब्रह्मभूतभगवत्प्रीणमतत्तदर्थविशेषप्रपञ्चने
हि पञ्चरात्रस्यैदम्पर्यम्, न सदाचारेषु । तत्र तु औदासीन्यमेव तस्येति
न श्रुत्यादिविरोधे तत्र प्रगल्भतेति मध्यस्थदृष्ट्या पश्यामः । न च
पञ्चरात्रमूलत्वेन भागवतपरिगृहीते नैरुक्तेऽपि वेदभागे परिभाजकप्रकरणे
भवदभिमतं यज्ञोपवीतादिप्रहाणं दृश्यते । न च छाण्डिल्यः सूत्रयति ।
न च सार्वतादिषु सुरक्षितकोशासु संहितासु तथाविधवचनप्रसङ्गः ।
अतो पुष्पत्कूटस्थपक्षपातिनां प्रक्षेपस्तथा स्याद्वा नवेति समीचीनदृष्ट्या
भावय । अतः परमहंसेष्वपि द्विजसामान्यतः परिभाजकसामान्यतस्तद
वान्तरविशेषतश्च प्राप्तं ब्रह्मसूत्रं न विशेषतो बाधमर्हतीति सिद्धम् ।
नापि तृतीयः,—विषयव्यवस्थापनयोग्यानां वाक्यानां विरोधामादा

काचित् भ्रतेर्दृश्येत तदा याव एवाभिधीयेत न विकल्प इति भावः । अत इति
कोशेष्वदर्शनादित्यर्थः । विषयव्यवस्थापने ति । पुराणाद्वितीयविषयतया नस्तानि
निरुक्त्य यज्ञोपवीतं विसृजेत् ' यदि सूत्रं त्यजेत् अथ ' इत्यादीनां व्यवस्था

देवाष्टदोषदुष्टविकल्पपर्यवसानायोगात् । अन्यपरतया निश्चितानां तु दुर्बलत्वादेव । विरोधे बलसाम्ये च सति हि गत्यन्तराभावात्त्रिकल्पः स्वीक्रियते । न च गुरुलघुनोः विकल्पः सम्भवति, गुरुविधायकस्य शास्त्रस्याननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न हि लघौ सति गुरौ कश्चिदपि प्रवर्तते । मुख्यामुख्यतया तु विभागः सम्भवेदपि, यद्यन्यथा-सिद्धो लघुविधिः सिद्ध्येत् । न च तदस्तीत्युक्तम् । नचामुख्यं भव-द्विशेषमङ्गीकरोषि । न च मुख्यकल्पशक्तानाममुख्यकल्पस्वीकारो युक्तः । न च तेषां प्रत्यगात्मप्रावण्येन बाह्येष्वौदासीन्यादमुख्यकल्पपरिमह इति युक्तम्, शक्तस्यौदासीन्ये प्रत्यवायात् । न च यः काश्चिदशक्तिं भास्करीयादयः सूक्ष्मनिरूपणेऽपि पश्यन्ति । यथाहुः—

“ कन्यां ब्रह्मसि दुर्बुद्धे गर्दभेनापि दुर्मराम् ।

शिखायज्ञोपवीताभ्यां कस्ते भारः प्रसज्यते ॥

सन्ध्याचन्दनवेळायां मुक्तोहमिति मन्यते ।

खण्डलङ्कुकेळायां दण्डमादाय धायसि ॥ ” इति ।

यत्तु—न्यायविदापि विज्ञानेश्वरेणाप्युक्तम्—“ यज्ञोपवतिधारणं वैकल्पिकम्, यज्ञोपवीतं विसृजेदिति श्रुते ” इति ; तदपि विकल्पा सम्भवस्योक्तत्वात् स्वपक्षसंरक्षणामिनिवेशकारितमित्यनादरणीयम् ।

सम्भवतीति भावः । अन्यपरतयेति । ‘ ज्ञानशिखा ’ इत्यादीनामित्यर्थः । दुर्बलत्वादेव-विकल्पायोगादित्यनुपपन्नः । न चेति । लघुरमुख्य इति स्वीकर्तव्यम्, न च भवदभिमतसूत्रादित्यागात्मको विशेषस्तथा स्वीक्रियत इत्यर्थः । न च मुख्येति । ‘ प्रभुत्वे सति मुख्यस्य दोषकल्पेन वर्तते । न सांप्रदायिकं तस्य फलं भवति दुर्मते ’ इति निषेधादित्यर्थः । प्रत्यगात्मप्रावण्यातिशयादन्यत्रानादर इत्यत्रापि तैरेवोत्तरमुक्तमित्याह सन्ध्येति ।

नापि चतुर्थः,—ब्रह्माविद्वामप्यत्यन्तकर्मनिधृत्तेर्दूषितत्वात् ;
सुष्माभिरपि प्रणवजपाचमनादिकर्मणामद्यापि क्रियमाणत्वात् । “त-
स्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीते” त्यादेर्दुर्लब्धत्वात्, अर्थप्राप्तमोजनादिक-
र्मणां च अयज्ञोपवीतिनानुष्ठाने प्रायश्चित्तविधानात् ।

नापि पञ्चमः,—श्रुत्यादिविरुद्धस्याचारमात्रस्यानुपादेयत्वात् ।
पञ्चशिख दुर्वासः प्रभृतिपरिगृहीतपरिव्राजकस्तोमेषु ब्रह्मसूत्रपरित्या-
गस्य पुराणेष्वदर्शनात् । परिव्राजकानुकारिधनज्ञयादिषु ब्रह्मसूत्र
परित्यागाश्रवणात् । भवदीययूयमास्कराचार्ययादवप्रकाशभगवन्नाथ
मुनिपारम्पर्यविषदितत्वाद्भवत्पक्षप्रवेशितविसंवादैक्याच्चानुविधेयाचार-
त्वासम्भवादिति ।

अतस्त्रिद्वं परमहंसैरपि यज्ञोपवीतमवश्यं धार्यमिति ।

एवमुपवीतोक्तन्यायेन परिव्राजकसामान्यतः प्राप्तेः, तथा
परमहंसमेवाधिकृत्य त्रिदण्डविधानात्, चतुर्णामपि लिङ्गभेदनिषे-
धाच्च तस्यैकदण्डधारणे नियमोपि निरस्तः ।

अथ स्यात्—“न चात ऊर्ध्वं शुक्लमम्बरं विभूयात् एकदण्डी
त्रिदण्डी वे” इति बोधायनादिवचनात्त्रिदण्डैकदण्डधारणयोर्विकल्प
इति ; भवत्वेवम्, तथापि परमहंसस्य एकदण्डधारणमेव । इतरेषां
त्रिदण्डधारणमेवेति नास्ति नियमः, अविशेषेण तेषां प्रसक्तेः ।
भवत्वेवं का नो हानिरिति चेत्? नियमाभिमानहानिः । गुरुलघुनो-
स्तुल्यविकल्पानुपपत्तिं चात्र यादवप्रकाशादयः प्राहुः । अतो मु-
खायामुल्यतयैवायं विकल्पस्स्यात् । तदेतद्भगवान् व्यासः स्पष्टयति-
“त्रिदण्डधारणं शस्तम्” इति । बोधायनादिसामान्यवचनविकल्प

तैकदण्डधारणस्य त्रिदण्डालाभरूपापद्विषयता हारीतमेधातिथिभ्यां व्यवस्थापिता ।

“ त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्धकम् ।

पेष्टितं कृष्णगोवालरज्ज्वा तु चतुरङ्गुलम् ॥

नष्टे जल्पवित्रे च त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकन्तु वैणवं दण्डं पालाशं चैत्रमेव वा ॥

गृहीत्वा विचरेतावद्यावल्लभ्यं त्रिदण्डकम् ।

यत्नेनान्वेषयेन्नित्यमप्रमत्तः समाहितः ॥ ” इति हारीतः ।

मेधातिथिस्तु—“ यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत् । ”

इति । न चैतत्प्रक्रान्तत्रिदण्डधारणपुरुषविशेषविषयमिति नियन्तुं शक्यम् , ‘एकदण्डी त्रिदण्डीवे ’ त्यस्याद्यापि तुल्यत्वनिश्चयाभावात् । यद्यपि च प्रथममेव कस्यचित्त्रिदण्डालाभादेकदण्डग्रहणं सम्भवति, तथापि न तत्र प्रक्रमारिण्यतिरङ्गीकर्तुं शक्या, अमुरुत्वात् । “ यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत् ” इत्यस्य चाविशेषेण प्रक्रमेपि प्रवृत्तेः ।

किञ्च—प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं त्रिदण्डधारणम्, स्मार्तस्तु विकल्पः, पूर्वन्तु श्रुतिस्मृतित्युभयसिद्धम्, उत्तरत्र ॥ स्मृतिरेव । “ यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजम् । ” “ मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्ता न शस्पते ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिरासत्तमत्वेन परिगृहीतमन्वादि स्मृतिसिद्धं त्रिदण्डधारणम्, विकल्पस्तु यत्किञ्चित्स्मृतिसिद्धः । भूयस्यः स्मृतयस्त्रिदण्डधारणे पूर्वोपात्ता उपाधास्यमानाश्च, विकल्पे तु द्वे तिस्रः सन्ति नवेति न जानीमः ।

तथ हि दक्षवृहस्पती—

“ गेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारोति लक्ष्यते ।

गृहस्थो दण्डेवेदाद्यैर्नखरोमैर्बनाश्रितः ॥

त्रिदण्डेन यातिश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् । ” इति ।

शाण्डिल्यः—“ दण्डानि त्रीणि सङ्गृह्य धारयेद्विधिपूर्वकम् । ”

अत्रिः— लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ।

त्रिदण्डेन यातिश्चेति लक्षणं वै श्रुतं स्मृतौ ॥ ”

दत्तात्रेयः— “ त्रिदण्डिरूपधृग्विप्रः साक्षान्नारायणः स्मृतः ।

त्रिदण्डी पूज्यते येन विष्णुस्तेन प्रपूजितः ॥

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण नित्यं नारायणः स्मना ।

नमस्यो भक्तिभावेन विष्णुरूपी त्रिदण्डधृक् ।

त्रिदण्डं लिङ्गमाश्रित्य जीवन्ति बहवो द्विजाः ।

यो हि ब्रह्म न जानाति त्रिदण्डार्हो न स स्मृतः ॥ ”

अत्रिदत्तात्रेयौ—“ काणादशानयपापण्डैस्त्रयीधर्मो बिलोपितः ।

त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी ॥ ”

हारीतः— “ विष्णुरूपं त्रिदण्डाख्यं सर्वदा धारयेद्यतिः ।

कुर्यात्त्रिदण्डग्रहणं कालक्षेपं न करयेत् ॥ ”

वृद्धदक्षः— “ केशमात्रान् समग्रन्थान् त्रिदण्डान् वैणवान् यातिः ”

धारयेदिति शेषः । इत्थं परदशतास्मृतयः विस्तरयाम्ना लि-

ख्यन्ते । अतो गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेः शस्ताश्चस्तत्वकण्ठोक्तेः त्रि-

दण्डालाभदशायिपयत्वमतिष्ठापनात्, त्रिदण्डधारणस्य प्रत्यक्षश्रुति

सिद्धत्वात्, आप्ततमबहुस्मृत्युपबृंहितत्वात्, त्रिदण्डधारणमेव

चतुर्णां परिव्राजकानामविशेषेण मुख्यम्; एकदण्डधारणं त्वमुख्यम्;

तच्च आपद्दशायां चतुर्णामपि सम्भवति; इति सिद्धम् ।

अनेनैव न्यायेन परमहंसस्य शिखावर्जनमपि अनुपपन्नम्,

चतुर्णामपि लिङ्गभेदनिषेधस्य दर्शितत्वात्, विशेषविधायकसिद्धेः ।

‘ मुण्डः शिखीवे ’ त्यादिनिकल्पस्यापि त्रिदण्डैकदण्डधारणविकल्पा

वन्मुखायमुख्यतयैव निर्वाद्यत्वात् । सम्भवति हि केपाशित् शिरसि
व्याध्यादिवशात्केदानुत्पत्तिः । शौनकलिखित—गालवात्रि—प्रभृ-
तिभिः शिखाधारणस्यैव स्मरणाच्च । गालयेन तु ' त्रिस्थानलोम
वपनं कृत्वा प्राजापत्यं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत् ' इति शिखा-
वपने प्रायश्चित्तविधानात् विकल्पवाक्यस्य मुण्डनवाक्यस्य च यथा-
कथञ्चिद्योजनीयतया समुच्चयार्थतां शिखाव्यतिरिक्तमुण्डनविषयतां
शिखासम्बन्धमाल्लविषयताञ्च यतिलिङ्गसमर्थने परमाचार्याः प्राहुः ।
शिखावपनमन्तरेण वपनेपि मुण्डशब्दस्तत्रैव दर्शितः । यथाह—
लिखितः—

“ पौर्णमास्यां शिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः ।

अलाभे व्याधिर्पीडायां राजचोराशुपद्रवे ॥

वापयेत्पौर्णमास्यादि यावत्स्यात् कृष्णपञ्चमी । ” इति ।

मेधातिथिः— “ कक्षोपस्थशिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः । ” इति ।

एवमन्यैरपि—

“ कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसन्धिषु वापयेत् ।

न त्रैमुण्ड्यमतिक्रामेद्भिक्षुस्संवत्सरे कश्चित् ॥ ”

इत्यादिषु शिखाव्यतिरिक्तांशवपनेपि मुण्डशब्दस्य प्रयोगान्मुण्डन
वपनशब्दयोः पर्यायपदविशेषत्वोपपादनाच्च सामान्यो मुण्डशब्द

समुच्चयार्थनामित्यादि पक्षत्रयं विकल्पवाक्यस्येत्यादिभिः त्रिभिः क्रमात् सम्भवते ।
मुण्डादिशस्त्री चेति वाशब्दश्चार्थः । अंशभेदेन तपोऽसमुच्चयः । शिखेति ।
'सशिखं वपनं कृत्वा' इत्यत्र कर्तव्ये साहित्येन शिखासम्बन्धस्यान्वय इत्यर्थः ।

तन्नेधं सति ' मुण्डादिशस्त्रीचे ' इत्यादिषु मुण्डशब्दानुपपत्तिः, तस्य
सर्वकेशाभाविषयत्वात्, ' मुण्डाः कापायवाग्नि ' इत्यादौ त्रिनभिधुषु तथा
प्रयोगादित्यत आह ' शिखावपनमिति । अलाभ इत्यादिश्लोकोपादानं, पो-

दिशस्वाव्यतिरिक्तविषय इति स्वारसिकम्, विकल्पाङ्गीकारेत्वमुच्य
त्वं दर्शितमस्माभिः । वाशब्दश्चार्थ इति परमाचार्या व्याचक्षुः ।

अतः परमहंसैरप्येकमुपवीतमवश्यं धार्यम्, त्रिदण्डशिखे च
मुख्यतया परिग्राहे, इति सिद्धम् । तदेतत् 'वर्णाश्रमोचिते'
सुचितशब्देन भाष्यकारैरपि सूचितमिति ।

इति शतदूषण्यां यतिलिङ्गभेदमङ्गो नाम

॥ चतुःपट्टितमो वादः ॥

र्णमात्राभ्युपगच्छेत्, तत्तात्पर्येण आपञ्चमोभ्युपगच्छेत्' इति वक्तव्ये वापयोदात्त प्रयो-
गोल मुण्डनशब्दो वपनशब्दसमानार्थ इति दर्शयितुम् । पर्यायत्वं-समानार्थत्वम्,
अत्रत्यमुण्डनशब्दो वपनार्थक इत्यर्थः । स्वारसिकमिति । वाशब्दस्य विकल्पस्व-
रसत्त्वान्मुण्डदिशस्वीवेत्यादियु तदङ्गीकारे मुण्डत्वस्यामुख्यत्वं दर्शितमित्यर्थः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासानार्यपादसेवात्मधिगतपरावरतत्त्वयाचार्य्येन
तदेकदैवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्पसादलम्ब

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्याया

यतिलिङ्गभेदभङ्गः

चतुःपट्टितमः स्कन्धः ॥६४॥

वाधूलश्रीनिवासार्यतनयं विनयाधिकम् ।

प्रमानिधिं प्रपद्येद् श्रीनिवासमहागुरुम् ।

कुणः करोतु कल्याण कंसकुञ्जरकेसरी ।

काळिन्दी लोलकलोलकोलाहल कुतूहली ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ पञ्चपटितमो वादः ॥

अशेषश्रमवाहानामाश्वराज्ञाभरश्रमात् ।

अल्पकदशाभाजामवलेपोत्र लुप्यते ॥

इह जगति केचिदवधूतसकलवर्णाश्रमधर्माश्चार्वाक्सधर्माण आच-
ण्डालमेकराशीभूय विधिनिषेधयन्त्रणामतन्त्रयन्तः पारिभाषिकब्रह्मविदो विश्व-
माविलयन्ति, तैस्सह [वास] यादरूपसम्भाषणादिकमपि निरयपातनमिति
मन्वानास्तद्दर्शनेपि सर्वलोकलोचनमवलोकयन्तो दूरीभवन्ति सन्तः । उक्तं
हि महर्षिभिः—

“ पुंसां जटाभरणमौण्ड्यवत्तां वृथैव
मोघाशिनामखिलशौच बहिष्कृतानाम् [निराकृतानाम्]
तोयप्रदानपितृपिण्डविवाजितानां
सम्भाषणदपि नरा नरकं प्रयान्ति । ” इति ।

तत्र यद्यपि तदभिमतशूद्रादि[वि]जातीयब्रह्मविदां त्रैवर्णिकब्रह्मविदा-
मिव तथाविधपतनं न सम्भवति, तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणोपदेश
धर्मोपप्लवादिभिः तेषामप्यसम्भाष्यता । स्मर्यते हि—

“ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
शूद्रे वेदाक्षरेणैव मिष्कृतिर्न विधीयते ॥ ”

इत्यादि । तथापि धर्मोपप्लवप्रशमनाशया युगमात्रविप्रकृष्टा वदामः ।
आचार्यवचनादिभिरीदृशमप्यनुमतम्—

“ यत्किञ्चिदपि कुर्वाणो विद्वद्गुरुनियोगतः ।
तेषां वचनसामर्थ्यात् प्रयश्चितीयते न च । ” इति ।

[बहुप्रयत्ने कृतेपि चण्डमारुतस्यालाभाच्छतदूष्णीमात्रं मुच्यते ।]

सवशिष्टवहेष्कृतेयं युष्मदवस्थितिराश्रमरूपा, अनाश्रमरूपा वा !
 पूर्वत्र चतुर्थ्येन्या अनन्या वा ? न तावदन्या, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणा
 दिषु पञ्चमाश्रमविधानादर्शनात् । “ अयाश्रमं चरमं सम्प्रविश्ये ” त्यादि
 रपि पारित्रज्यविषयः प्रसिद्धः । अन्तिममाश्रमं हि चरमशब्दार्थः, न पुनः
 प्रसिद्धव्यतिरिक्तः । षोडशविधाश्रमप्रतिपादनं तर्हि कथमिति चेन्न;—चतु-
 र्णामेव चतुर्धा विभागेन तथा विधानात् । नाप्यनन्या, प्रथमं तावदनभ्यु-
 पगमात्, श्रुतिकिङ्करत्वप्रसङ्गाच्च । श्रुत्या ज्ञानविधानेन वयमप्याश्रमविशेष-
 निष्ठा भवामेति चेत् ? श्रोत्रियाणां पुरतो मन्दं प्रभाषेधाः, नष्टकृतप्राय-
 श्रितानां भवतामाश्रमप्रवेशमनुमन्यन्ते धार्मिकाः । न च युष्माभिरनेकका-
 लानुवृत्तदुर्वचस्वैरोचितप्रायश्चित्तं कर्तुं शक्यम् । स्वैरूपमेव किञ्चिदाश्रमं
 विशेषनियतमिदमस्माकं महद्मतमिति चेन्न;—तथाविधविध्यदर्शनात् ।
 किञ्चास्मिन्महति सर्वलोकस्वरससिद्धे व्रते सति किमर्थमपुरुषार्थैरनन्तैर्मियमैः
 परिक्लेशयन्त्यागमाः । कश्चायमाश्रमो भवता वाङ्मात्रेणापि स्वीक्रियते? परम
 हंसाभिधानः पारित्रज्यविशेष इति चेन्न;—परमहंसादिविशेषमपि विविच्य प्राति
 पादयन्तीषु शाठ्यायनकाष्ठुपनिषत्सु पाराशर्यदत्तात्रेयादिस्मृतिषु भवत्परिगृहीत
 वेषचारविपरीतोपदेशात् । अत एव मन्वादिषु त्रिविष्टपपात्रपवित्रकमण्डलु-
 शिखायज्ञोपवीतत्रिदण्डानां सामान्येन विधानं न व्यवस्थितविषयमिति वक्तुं
 शक्यम् । ततश्च परित्यक्तयज्ञोपवीतादिकेप्वेकदण्डिकेप्वप्यद्याप्यायुष्मती विप्र
 तिपत्तिर्मास्करयादवप्रकाशदिमन्थरसायनसेवया निवर्तते । किंपुनर्विशेषतोपि
 वेदबाह्यसाम्यगङ्गीकुर्वत्सु भवादृशेषु । त्रिदण्डैकदण्डादिष्वपि च मुख्या-
 मुख्यतया विकल्प इत्यपि स्मृतिभिरेव सिद्धमिति प्रागेवोक्तम् ।

ननु द्विविधाः परमहंसाः, विवृतवेषाचारा गूढवेषाचाराश्चेति ; तत्र
 जाबालिकौपीतकादिश्रुतिषु तन्मूलबोधायनशौनककतुकापिलविश्वामित्रादि-
 स्मृतिषु महाभारते ब्राह्मादिषु च पुराणेषु परमहंसस्य दण्डादिविधानात्

विवृतवेषाचारः। स्तिद्धाः, चाजसनेयैतैचिरीयकाधर्वणचाष्कलादिश्रुतिषु तन्मूल-
भगवद्गीतादिस्मृतीतिहासभागवतादिपुराणादिषु च सर्वत्यागमात्रविधानात्
गूढवेषाचारास्तिद्धा इति चेन्न;—त्यागोक्त्यादीनां फलसङ्गकर्तृत्वादित्याग-
विषयत्वस्य चक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु भैत्रायणीयब्राह्मणे तन्मूललोकाक्षिगृहे च परमहंसस्य दण्डग्रह-
णाग्रहणयोर्विकल्पो दृश्यते, तथाहि—“ परिग्राडेकशाटी परिहितो मुण्डो
दरपाज्यरण्यनित्यो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेदासायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सं सार्व-
वर्णिकं भैक्षाचरणमभिशस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः कामभेकं वैणवं
दण्डमादधीते ” इति भैत्रायणीयब्राह्मणम् ; अत्र कामशब्दाद्दण्डग्रहणे वि-
कल्पो दर्शितः ; लोकाक्षिगृहे च “ अथातः परमहंसपरिमज्ज्याविधिं व्या-
ख्यास्याम ” इत्युपक्रम्य, “ सशिखान् केशान् निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवी-
तमि ” त्याद्युक्त्वा, पुनरप्याह “ मौनी जातरूपधरः प्राचीमुदीची वा
दिशं व्रजेत् तिष्ठ भगवन् दण्डं गृहाणेत्यध्वर्युणा दत्तं मस्तकप्रमाणं
सत्त्वचमृजुं सौम्यमेकं वैणवं दण्डं “ इन्द्रस्य वज्रोसि ” “ सखामे
गोपाये ” इति यदीच्छेदादधीते ” इति ; अत्रापि यद्युपबन्धेनेच्छाश्रवणा-
द्विकल्पसिद्धिः ; तथा वैसानससूत्रे चतुर्विधचतुराश्रमवर्णनावसरे “ परम
हंसा नाम वृक्षैकमूले शून्यागारे शमशाने वा आसीना वा साम्बरा दिगम्बरा
वा न तेषां धर्माधर्मौ सत्त्वानृते शुच्यशुच्यादि द्वैतं सर्वसमात्सर्वात्मानः
समलोष्टाश्मकाश्चनाः सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणमि ” त्यादि । अत्र “ साम्बरा
दिगम्बरावे ” इति विकल्पो विवृतगूढाचारभेदाभिप्रायेण । परमहंसोपनिषदि
ब्रु काष्ठदण्डनिन्दनेन परमहंसानां ज्ञानदण्डत्वं विधीयते । तस्माद्दण्डधारणं न
मुख्यम् । तर्हि को मुख्य इति चेत् ? अयं मुख्यः, “ न दण्ड न शिखां
न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः ।

“ ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डो स उच्यते ।

काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥

स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान् ” इत्यादि ।

अ. एच विष्णुः— “ अत्रार्थं लिङ्गमुद्दिष्टं न मोक्षार्थं विधीयत ” इति ।

मोक्षधर्मे च—

“ यतेः सत्यपि लिङ्गेस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम् ।

निर्भोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गमामो निरर्थकः ॥

कायाधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टयं कमण्डलुः ।

लिङ्गान्यत्रार्थमेतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ ”

अन्यत्र च—

“ लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनम् । ”

एवमन्यपि लिङ्गनिन्दापराणि वाक्यानि द्रष्टव्यानि । “ अव्यक्तलिङ्गो व्यक्ताचार ” इत्यादीन्यपि लिङ्गपरित्यागाभिप्रायाण्येव । तदेवमस्ति परमहंसद्वैविध्यमिति ।

तदिदमपेशलम्, गन्धर्वभाषितप्रायैरासत्त्वेऽप्यनिदम्परैः वाक्यैः परमहंसस्य न त्वदिष्टमिदासिद्धिः । इह तावत्त्वत्पक्षपातिविज्ञानेश्वराद्यनुदाहृतत्वात्, त्वत्पक्षप्रतिक्षेपकैर्यादवाचार्यभास्करप्रभृतिभिर्बहुश्रुतेरुपन्यस्य दूषितत्वाभावाच्च सन्दिग्धश्रुतित्वादिषु केषुचिद्वचनेषु अप्रत्ययादेव परिहारः, अन्येषु त्वन्यपरतयेति संग्रहः ।

तत्र यदुक्तं भैत्रायणीयब्राह्मणे तन्मूढलोकासिगृह्ये च परमहंसस्य दण्डग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पो दृश्यत इति । तदसत्, तत्रापि स्मृत्यन्तरादि सम्प्रतिपन्नस्यैकदण्डत्रिदण्डविकल्पस्यैव विवक्षितत्वात् । काममेकं वैणवं दण्डमाददीत यद्वा त्रिदण्डमिति हि तत्राभिप्रायः । एवं ‘यदीच्छेदाददीते’ त्यत्रापि यद्येकं दण्डं गृह्येतुमिच्छेत् तदैकं अन्यथा त्रिदण्डमिति । अन्यथा

कथं जातरूपधरस्यैव दण्डग्रहणाग्रहणविकल्पः । विद्वद्विद्वद्विषयसन्न्यास-
भेदसिद्धावविद्वद्विषयं दण्डग्रहणं विद्वद्विषयं तदग्रहणमिति चेत् ? किमिदं
कर्णे स्पृष्टः कर्ति चालयसि । जातरूपधरस्य कथं तदग्रहणमित्येतदेव ह्यनु-
योगास्पदम्, न हि वैणवं दण्डं धारयन् कश्चिज्जायते, न च दिगम्बरो वि-
कीर्णमूर्धज एकदण्डधारी कश्चिद्भवतामपीष्टो दृष्टो वा ? दण्डग्रहणकाले का-
पायमपि गृह्णीयादिति चेत् ? किमत्र प्रमाणम् ? स्मृत्यन्तरादिकमिति
चेत् ? तर्हि तदनुसारादस्मत्प्रदर्शितमेवार्थमङ्गीकुरुष्व । अतस्तत्र सन्न्यसन
वेलायां प्रागुदगमनावसर एव तथा वेपः, अनन्तरं तु यथालाभं यथेच्छं
या त्रिदण्डैकदण्डयोरन्यतरस्य काषायादेर्ग्रहणमेवाभिमतमिति भावय ।

यच्चाविद्वद्विषयं दण्डग्रहणमिति, तदपि साहसिकप्रलपितम् ; विद्वां-
स्समाधिकृत्यैव तद्विधानात् । कथं चातिशयितविद्येन भवता इतिहासपुरा-
णादिपठितकाषायदण्डशिखाधारिणः कपिलपञ्चशिखदुर्वासः प्रभृतयो महर्ष-
यश्शङ्करादयश्च भवत्सिद्धान्तप्रतिष्ठापका भगवन्नाथमुनिमिश्रमास्करयादव-
प्रकाशादयश्चाविद्वांस इत्युच्यते । तदेतदवैदिकसिद्धान्तसारस्यमन्तरेण न
कस्यचिद्रोचेत् ।

अतु विस्मयस्तूत्रे “ साम्बरा दिगम्बरा वे ” ति विकूल्यो विवृत
गूढाचाराभिप्रायेणेति, तदपि न, तदसिद्धरेव तद्विषयत्वासिद्धेः । तत्र हि
निस्सङ्गत्वप्रतिपादनाय तथा तथा व्यपदेशः, यथा वृक्षमूले शून्यागारे श्म-
शाने वा वासिन इत्यत्र न व्यवस्थितविषयो विकल्पस्तद्वदत्रापि । “ न तेषां
धर्माधर्मौ सत्यानृते शुद्ध्यशुद्ध्यदि द्वैतं सर्वसमा ” इत्यत्रापि न ह्यधर्मासत्या
अनुमतिः क्रियते । तथासति तेषामित्यविशेषेण परामृष्टानां विवृतवेपाणामपि
तदनुमतिप्रसङ्गात् । न च तदिच्छसिं । अतस्तत्राप्यधर्मा सत्यादेः स्वाश्र-
माभ्रभृतकविषयवर्णन्यतिरिक्तधर्मादीनां च स्वरूपतः ग्रहणमुच्यते ।

यत्तु परमहंसोपनिषदि काष्ठदण्डनिन्दनेन ज्ञानदण्डविधानमित्युक्तम्, तदपि “न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु निन्दितादितरत्प्रशंसितुमि” इति न्यायेन ज्ञानदण्डविधानादरादेव, यथा अनुदितहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसार्था तथेहापि । अन्यथा काष्ठदण्डधारिणः कथं महारौरवादिप्राप्त्यभिधानम् । तथा च सति काष्ठदण्डधारणस्य महापातकत्वप्रसङ्गेन तद्धारिणां दूरपरिहरणीयत्वप्रसङ्गात् । तत्र शिखायज्ञोपवीताच्छादनपरित्यागोक्तिरपि तत्र एवान्यपरेति सिद्धम् । विवृतवेषादिविषयतया च वक्ष्यमाणप्रकारेण यथासम्भवं तन्निर्वाहस्सर्वत्र । एवं लिङ्गनिन्दापराण्यपि सर्वाणि स्मृतिवचनानि लिङ्गमात्रवतां तत्तद्धर्मविकलानां निन्दापराणीति तत्र तत्रैव पूर्वापरपरामर्शेन सुव्यक्तम् । “अव्यक्त लिङ्गोऽव्यक्तचारः” इति वाक्यं तु लिङ्गाचारयोगोपनयनमन्तव्यतार्थं विदधातीति प्रतीयते, नह्यलिङ्गोऽनाचार इत्युच्यते । अतो नास्ति भवदभिमतं परमहंसद्वैविध्यम् । त्रिदण्डैकदण्डादिविकल्पास्तु सम्भवन्ति ।

ननु श्रीभागवते “न्यासे कुटीचकः पूर्वं बहवो हंसनिष्क्रियावि” इति परमहंसस्य निष्क्रियत्वमुक्तमिति चेत् ? किमतः ? गूढाचारसिद्धिरिति चेत् ;—कुटीचकादित्रयेण सह परमहंसावान्तरविशेषस्य निर्देशायोगात् । न हि पृथिव्यादिद्रव्यवर्गपरिगणने घटः पट इत्यपि परिगण्यते । परमहंसमात्रोपादाने तु न त्वदगिगतसिद्धिः । तस्य निष्क्रियत्वोक्तिस्तु पूर्वपूर्ववत्कर्मप्राप्त्युपाभावात्—अलघने पुरुषे दारिद्र्यशब्दवत् । न च सर्वे परमहंसास्सर्वक्रियाशून्या इति त्वयापि स्वीकृतम् । विवृतगूढवेषाचारविभागाभावप्रसङ्गात् ।

ननु करतलामलकीकृतसकलनिगमस्मृतीतिहासपुराणार्थैस्समस्तन्यायसार्थवाहैः परमहंसपरिव्राजकपरिवृद्धैर्मगवच्छङ्कराचार्यैरशेषोपनिषत्स्मृतिजलधिमुधायामुपदेशसाहस्रिकयां सर्ववर्णाश्रमधर्मत्यागरूपो गूढाचारधर्मः

स्वपक्षतयाऽभीक्ष्णं सयुक्तिकं प्रदर्शित इति चेत् ? अहो भवान् महीयोभि
राचार्यवर्णनादृष्टैरनिष्टान् विजिगीयते । ये पुनर्यत्प्रतिपादिते निर्विशेषात्मा
द्वैते प्रपञ्चवञ्चनादौ च प्रमाणसरणिमनुसरन्तो विवदन्ते ते कथं तत्समर्थिते
प्यन्यस्मिन्नपथे चरितार्थधियो भवेयुः । ये चात्राशरीरत्वादयो युक्तग्राभासा
वर्णाश्रमधर्मत्यागाद्य धर्णिताः, तेपि जीवन्मुक्तिजीवधातेन विनिहता वेदित
व्याः । शरीरतत्पयुक्तसुखदुःखाद्यनुपपन्नस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन तन्निषेधस्य
तद्भाधितत्वात् । स्वरूपेण वर्णाश्रमरहितस्याप्यात्मनश्शरीरविशिष्टाकारेण
तद्वत्तामुपजीव्य प्रवृत्तैश्शान्त्रेय तत्प्रयुक्तानुष्ठानसिद्धेः । न हि देहात्मभ्रमो
पजीवनेन पारलौकिकशास्त्रोदयः । अतो न कश्चिदपि 'युष्मदनुष्ठीयमानं
स्वैरकर्मसह पारमहंस्यं नाम किमपि दृश्यते ।

ननु ये बहिर्विषयविमुखतया निषिद्धनिवृत्तविरक्त-लिङ्गधारिणः त
एव साक्षात्परमहंसाभिधानब्रह्मविदः, वयन्तु नाममात्रधारिण इति चेन्न;—
तैरप्याश्रमविशेषनियतलिङ्गविशेषस्य धर्माविशेषस्य आपरित्यागात् । यश्च
तेषां विषयवैमुख्यं निषिद्धनिवृत्तिकारणमुक्तम्, तदपि किं निश्शेषशब्द
साक्षादिवैमुख्यरूपम्, उत कतिपयवैमुख्यरूपमिति ? नाद्यः, कञ्चलग्रहणादौ
कस्यचिदप्यंशस्य न्यूनत्वाददर्शनात् । मिथ्येतदिति चेत् ? शान्तं पापम्,
कृतघ्नोऽसि । ये भवत्सु ब्रह्मवित्त्वेन वम्भन्म्यमाणाः प्रतिदिनमग्रासने कृत्वा
यथाभिलाषं चतुर्विधमन्नमुपहरन्ति, ते पुनरन्वविधं वाक्यमाकर्ण्य कथं न
परिदूयेरन् । येन च प्रमाणेन ब्रह्मविद्भोगानां मिथ्यात्वापादनं तेनैवाब्रह्म
विद्भोगानामपीति सर्वेषामनायासेन विषयवैमुख्यं समर्थितम् । द्वितीयेपि
यत्किञ्चिद्विषयवैमुख्यमात्ररूपम्, उत निषिद्धवैमुख्यरूपमिति ? पूर्वत्रान्येषा
गपि तत्सम्भवेन पुनरप्यविशेषः । उत्तरत्रापि तन्निषिद्धवैमुख्यं किं अनिष्ट
त्वमात्रात्, उत साक्षसिद्धानर्थहेतुत्वाध्यवसायेन ? नाद्यः, विकल्पासह-
त्वात् । अनिष्टत्वमपि गम्भाग्रिष्णुकादिबतसर्वप्रतिकूलत्वोपलम्भाद्वा ब्रह्मवि

प्रतिकूलत्वोपलम्भाद्वा, आनुकूल्यानुपलम्भनमात्राद्वा! न प्रथमः, सर्वलोकोपल-
म्भविरोधात् । अत एव नापरः, ब्रह्मविदां स्वात्मप्रत्यक्षविरोधात् । न हि
गांसादिषु संस्कृतेषु ब्रह्मविदामपि निम्बादिनत् मातिकूल्यादिवुद्धिः । परेषां
तु चेष्टाकारलिङ्गकानुमानविरोधः । शैलूपादिचेष्टादिविदिहापीति चेन्न ;—
परविप्रलम्भपरानन्दजननादिप्रयोजनायोगेन तथाविधबुद्धिपूर्वकत्वानुपपत्तेः ।
स्वार्थतायुद्धिपूर्वकत्वे तु वैमुक्त्यासिद्धेः, भक्षणाद्यर्थप्रवृत्तेर्युद्धिपूर्वकत्वायो-
गात् । निषिद्धार्थप्रवृत्तिरेव तेषां नास्तीति हेत्वसिद्धिरिति चेत् ? प्रामादि-
कनिषिद्धप्रवृत्तेर्ब्रह्मविदामपि सम्भवात् । बुद्धिपूर्वकनिषिद्धप्रवृत्त्यभावात्
शास्त्रसिद्धिः नर्थहेतुत्वाध्यवसायेनैवेति द्वितीयः कल्पस्स्यात् । तथा च निषेध-
शास्त्रकिङ्करत्वेनाविशेषः, विधिशास्त्रमप्यनुयध्यातीति दुरन्तता । नचैतदुभयं
भयतामिष्टम् । यदाहुः “ दम्भाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।
वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्विधिकिङ्कर ” इति । अत्याश्रमपक्षे यम्, आ-
श्रमपक्षे तूयमर्षाष्टमिति चेत् ? तर्हि यथाविधि लिङ्गाचार, वनुवर्तस्व ।
तदातु न विषयमहे । शास्त्रवश्यत्वाभावेपि ज्ञानिनोऽत्यर्थनिषिद्धनिरोधवास-
नाबलादेव बुद्धिपूर्वनिषिद्धनिवृत्तिरिति चेन्न;—निषिद्धविरोधवासना हि
निषिद्धे प्रवृत्तिं निवर्तयति । नचाब्रह्मविदो निषिद्धं ब्रह्मविदोपि निषिद्धं
भवति, अतिप्रसङ्गात् । अतश्चानिषिद्धत्वात् प्रवृत्तिरेव स्यात् । अन्यथा
ब्रह्मचर्यावस्थानिषिद्धतत्सन्निरोधवासनया उत्तरेषामाश्रमाणात्मनारम्भप्रसङ्गात् ।
विधिवशात्तत्र पुनः प्रवृत्तिरिति चेन्न ;—ब्रह्मचारिनिषिद्धेषु गृहस्थादीनाम-
विहिताप्रतिषिद्धेषु केषुचिदन्तर्मास्त्रादिवप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यदि च माङ्ग-
निषिद्धत्वमात्रेण तदानीमनिषिद्धेपि वासना विरोधिका, तदा ब्रह्मविदो न
काचिदपि प्रवृत्तिः स्यात्, सर्वेषामपि कर्मणामधिकारिभेदेन देशकालादिभे-
देन वा निषिद्धत्वात् । अस्तु तादृशो निरोहोऽस्माकं ब्रह्मविदिति चेन्न,—
समग्रं स्थापादिकं वान्तरेण तादृगवस्थत्वमिद्धे । न च समाधिः तथा

विधं प्रतिक्षिपामः । तस्याप्युत्थानकाले विधिनिषेधौ गलप्राहिणावेव ।
 अस्तु तर्हि श्लोकसंग्रहार्थं निषिद्धवैमुख्यमिति ? तर्हि न वैमुख्यमपि तु
 बलान्निरोधः । तथा च विहिताभिमुख्यमप्यभिमुखीभवति । । लोकसंग्र-
 होपि लोकक्षोभजन्यपापभयादेवेति तदेव शास्त्रवश्यत्वम् । ब्रह्मानुभवरसव
 शादेव निषिद्धक्षुद्ररसवैमुख्यमस्त्विति चेन्न; अविहिताप्रतिषिद्धेऽप्यप्रवृत्ति-
 प्रसङ्गात् । साच सत्यपि समाधिदशैवेति प्रागेवोक्तम् । एतेन जरठवद्धो-
 वतृत्वशक्तिवैकल्यात् ब्रह्मविदो भोगवैमुख्यमिति च प्रत्युक्तम् । अलाभान्नि
 वारकराजादिभयाद्वा तद्वैमुख्यमिति तु स्यात् । तदेतत्तुरङ्गमब्रह्मचर्यम्, निषिद्ध
 लाभदशायां तु स्वैरमेव ह्यायातम् ।

एतेनात्याश्रमपक्षेपि निषिद्धवैमुख्यं दूषितम् । अनाश्रमिवावस्था च
 किं विधायकशास्त्रबलादङ्गीक्रियते, लिङ्गदर्शनमात्राद्वा, तदशक्यत्वा वा,
 अन्यतो वा कुतश्चिदिति ? न प्रथमः, विधायकादर्शनात् ; मत्स्युत “अ-
 नाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज” इत्यादिस्मृतिशतैर्निषेधात् । नचैत-
 दधिद्विषयं मन्तव्यम्, सङ्कोचकाभावात् । अनाश्रमिस्त्वविधिदर्शने हि
 तत्सङ्कोचः । ज्ञानिनामपि नाश्रमो निषिध्यते, अपि तु स्वैराचारः ।
 यथा—“ नाविरतो दुश्चारितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो
 वापि प्रज्ञानेनैव गाप्नुयादि ” ति ।

ननु “ तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेधंविदि
 पापं कर्म न श्लिष्यते । ” “ अनिष्ठमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
 भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् । ” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां
 ज्ञानिन उत्तराधारः श्रूयत इति चेन्न;—दुश्चारितविरतिपरश्रुतिबलादेवा-
 स्तेष्वुत्पादेरबुद्धिपूर्वविषयत्वात्, आपद्विषयत्वाच्च । सूत्रितं च—“सर्वा-
 चानुमतिश्च प्राणायाम्ये तद्दर्शनादि ” ति , ‘ शब्दश्चातो कामकार ’ इति
 च । ‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ’ इत्युक्त्वा ‘ न कर्म

‘लिप्यते नर’ इति वचनाद्बुद्धिपूर्वकर्मणा ऽप्यश्लेषः श्रुत इति चेन्न;—
 तस्य वाक्यस्य विद्याङ्गभूतासङ्गकर्मविषयत्वात् । विद्यास्तुत्यर्थत्वाद्वा ।
 तथाचासूत्रयत् ‘नाविशेषादि’ ति, ‘स्तुतयेऽनुमतिर्वै’ ति च । अ-
 न्यथा पूर्वोक्तविरोधात् । दुश्चरितविरतिश्रुतिरेव किमन्यपरतया न निरूप्यत
 इति चेन्न;—तस्यास्तात्पर्यविषयस्यान्यस्यादर्शनात् । विज्ञानविरोधादेव
 तत्रापि तात्पर्यमिति चेन्न;—ज्ञानस्य दुश्चरितविरामाद्यभावे स्वसाध्यसाधक-
 त्वाभावलक्षणयैकल्यप्रतिपादनमुखेन दुश्चरितादिनिन्दारूपतया तदभाव-
 विक्षिप्तत्वेन विशेष एव वाक्यस्य तात्पर्यात् । ज्ञाननिष्पत्त्यर्थं दुश्चरितादि-
 निवृत्तिर्निष्पन्नज्ञानस्य तु निरपेक्षतया स्वैरानुमतिरिति चेन्न;—दुश्चरित-
 प्रभृतीनां ब्रह्मसाक्षिविरोधित्वेन ‘नैनमाप्नुयादि’ ति प्रतिपादनात् । न
 ह्यत्र ‘नाविरतो दुश्चरितात्’ ‘प्रज्ञानमाप्नुयादित्युच्यते ।’ ‘नागुस्सम्प-
 न्नमश्नाती’ त्यत्र क्षीरादिसम्पद्रूपावशेषनिषेधवत् प्रज्ञाननिषेधे तात्पर्यमिति
 चेन्न ;—पूर्वापरभावसहकृतकरणश्रुतिबलादेव सिद्धत्वप्रतीतिः साध्यत्वविव-
 क्षायास्तद्विद्वत्त्वात्, स्वारस्याभावाच्च । अत एव ‘नागुः क्षीरेण भुङ्क्तु’
 इति वदिति प्रत्युक्तम्, भोजनवत् ब्रह्मप्राप्तेरन्यतः प्राप्त्यभावाच्च । साध्य-
 त्वाविषयायामपि ज्ञानस्याप्रयाणादनुवर्तनीयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । प्रति-
 दिवसमुपचीयमानानुवृत्तज्ञानसिद्धयर्थं दुश्चरितविरामादेरप्यामोक्षादनुवर्तनीय-
 त्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतो यावज्जीवं स्वैरनिषेधे अनन्यथासिद्धे सति
 ‘कुर्वन्नेवे’ त्यादिकं ज्ञानस्तुत्यर्थं ज्ञानाङ्गकर्मविधिपरं वेति नेतव्यम् ।

अत एव ‘आपिचेदसि पापेभ्यस्सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञान-
 प्लवेनैव प्रजिनं सन्तरिष्यसि’ ‘यथैथांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते
 ज्ञेन । ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा । ब्रह्मण्याधाय कर्माणि
 सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पञ्चपत्रमिवाम्भसा । यस्य
 नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमान् लोकान् न

हन्ति न निहन्यते ' इत्यादीन्यपि क्रियमाणे कर्मणि फलसङ्गकर्तृत्वादि प्रतिषेधपरतया ज्ञानविशेषमाहात्म्यप्रतिपादनादिपरतया वा न स्वैरानुमति लिङ्गानि । अत एव ' अपिचेत्पुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यस्तस्म्यग्नयसितो हि स ' इत्युक्त्वा, अनन्तरमेव ' क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं स गच्छती ' त्यादिनां समाधीयते ।

‘ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेदि ’ इति विदुषो बाल्यविधिवलात्कामचारवादकाममक्षत्वादिप्राप्तिरेति चेत् ?—न हि तत्र बाल्यशब्दे बालभावपरः, स हि वयोवस्थाविशेषरूप उपादातुं न शक्यते । अतः स्वमाहात्म्यानाविष्काररूपं बालकर्म उपादातुं शक्यत इति तद्विषयोयं विधेः । अन्वयः प्रागुक्तविरोधात् । सूत्रितं च ‘ अनावपकुर्वन्नन्वयाद् ’ इति । योगिनां च स्वमाहात्म्यानाविष्कारेण जडवदाचरणं योगोपकारकतया स्मर्यते,—यथा—

“ जानन्नपि हि मेधावी जडबल्लोकमाचरेत् ।

सम्मानना परां हानिं योगधेः कुरुते यतः ॥ ” इत्यादि ।

सनत्सुजातोपि—

“ य इमं सर्वदा भूनेष्वात्मानमनुपश्यति ।

अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किन्नु[स] शोचेततः परम् ।

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।

आत्माहमस्य सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ।

पितामहोस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ॥

ममैव यूष्मात्माथ न मे यूयं च नाप्यहम् ।

आत्मैव स्थानं मम जन्मचात्मे ” त्यादिना सर्वान्तरात्म

भूतब्रह्मसाक्षात्कारिणं सर्वजननिरुपाधिकमुद्दं ब्रह्मनिष्ठं प्रस्तुत्य,—

‘ तस्य सम्बक् समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।

नैवं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनमि ” त्यादिना तस्य

स्वाकारगोपनं विधाय ,

‘ यर्होवमन्तरात्मानं ब्रह्मणो हन्तुमर्हति ।

निर्लिङ्गमचलं सिद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ’

इत्यादिना परिशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानं च विधाय,

‘ योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।’

इत्ययथाभूतात्मवेदिनं विनिन्द्य,

‘ अश्रान्तस्यावनावात्मा सम्मतो निरुपद्रवः ।

शिष्टो नशिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ’

इति विशिष्टस्यैव सतस्तस्यावमानसिद्ध्यर्थमविशिष्टवदभिनय एवाभिधीयते ।

व्यज्यते हि तत्रैव—

‘ सम्मानपरिहारार्थं स्ववीर्यस्य हि गोपनम् ।

ये यथा वान्तमश्नन्ति बाला नित्यमभुङ्क्षये ॥

एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात् ।

नवै मानं च मौनं च सहितौ चरतस्सदा ।

अयं मानस्य विषयो ह्यसौ मौनस्य तद्विदुरि ’ ति ॥

उक्तं हि तैत्तिरीयके— ‘ तस्मादेवं विद्वान् । वीव नृत्येत् । प्रेय चलेत् ।

व्यस्येवाक्ष्यौ भाषेत । मण्ठयेदिव । काथयेदिव । शृङ्गायेतेव । उतमे—

ऽपवदेयुः । उतमे पाप्मानमपहन्त्युरिति ’ इति । अत्रापि पापनिवृत्त्यर्थं

परिमर्शनीयत्वसिद्ध्यर्थं मुष्मत्तत्वादिसमानव्यापार एव हि विधीयते , न पुनः

परमहंसानां परधारादिगमनरूपनिषिद्धकरणम्, नापि नित्यनैमित्तिकत्यागः।

उक्तं च मनुना—

‘सम्मानात् ब्रह्मणो नित्यं उद्विजेत विपादिव ।

अमृतस्येव चाकाक्षेदवमानस्य सर्वदा ॥’ इति ।

अयमेवार्थः स्मृत्यन्तरेष्वप्युच्यते—

‘यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स वै द्विजः

गूढं समाश्रितो विद्वानज्ञातश्चरितं चरेत् ॥

अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च मही चरेत् ।

स्वाचारम्यापरित्यागः स्वप्रभावस्य गोपनम् ॥

अपरिग्रहशीलत्वं पावनानि प्रचक्षते ।’ इत्यादिभिः ।

एतेन द्वितीयोपि हेतुः प्रत्युक्तः, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे प्राप्यभावे च लिङ्गदर्शनमर्कित्वाकरमेव । न च तदस्ति । आदिभरतोपि हि योगसिद्धयर्थं जडवदाचारमात्रे प्रवृत्त इति तत्रैव व्यक्तम् । तथाहि श्रीविष्णुपुराणे—
आदिभरतोपाख्याने—

“तत्र चोत्सृष्टदेहो सौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः ।

सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले ।

सर्वविज्ञानसम्पन्नस्सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

अपश्यत्स च मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ।

आत्मनोधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ।

सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श सदात्मनः ।

न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनश्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

उक्तोपि बहुशः किञ्चिज्जटवाक्यमभाषत ।

तदप्यसंस्कारगुणं ग्राम्यवाक्योक्तिसंश्रितम्

अपश्यत्तवपुस्तोय मलिनाम्बरधृग्जटी ॥

क्लिन्नदन्तान्तरस्सभ्यैः परिभूतस्स नागरैः ।
 सम्मानना परां हानिं-योगधैः कुरुते यतः ।
 जनेनादमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ।
 तस्माच्चेत वै योगी सतां वर्त्म न दूषयेत् ।
 जना यथादमन्येरन् गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ।
 हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं महामतिः ।
 आत्मानं दर्शयामास जडोन्मत्ताकृतिं जने ।
 भुङ्क्ते कुलमापवाद्यादि शाकं वन्यफलान् कणान् ।
 यद्यदाप्नोति सुबहु तदत्ते कालसंयमम् ।
 पितर्युपरते सोथ भ्रातृभ्रातृव्यवान्धवैः ।
 कारितः क्षेत्रकर्माणि कदन्नाहारतोषितः ।
 सरूक्षणीनावयवो जडकारि च कर्मणि ।
 सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारचेतनः ।
 तं तादृशमसंस्कारं विप्राकृतिविचोष्टितम् ।
 क्षत्वा सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ॥ इति ।

तथोत्तरत्र—

“ योगिनो विविधैरूपैर्नराणां गुणकारिणः ।

भ्रमन्ति पृथिवीमेता मभिज्ञातस्वरूपिणः ” इति ॥

नह्यत्राधर्मानुष्ठानं किञ्चिदुक्तम्, न च धर्मोपप्लवः । कर्माणि तु
 यज्ञादीनि ब्रह्मचारित्वादेव नाग्रहीत् । अत एव तत्र “ सतां वर्त्म न दूष
 यन्ति ” त्युक्तम् । भागवते च तस्य यज्ञोपवीतादिधारणादिकथनादाश्च
 मित्वमेव प्रतीयते । यथोक्तम्—“कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां विमर्षि
 सूत्रं कतमोवधूत ” इति । अत्र निगूढश्चरसीति स्वमाहात्म्यानाधिकारो
 व्यक्तः । अत एव ‘ न पपाठ गुरुयोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिमि’ त्यादि

कृतोपनयनत्वं न निषिध्यते । अनूच्चारणपरित्यागोपि जन्मान्तरसंस्कारोद्धो-
धनादिनां वेदानां स्वतःप्रकाशात् । अथवा एकवारश्रवणमात्रेण वेदधार-
णात् । दुर्वासःप्रभृतीनामुन्मत्तव्रतादिकमपि कादाचित्कमाश्रमधर्मनिष्ठानामेव
लोकोपहास्यतादिफलावसितम् । न पुनः सर्वाश्रमत्यागात्मकम् । अत एव
दुर्वाससः पश्चात्सन्न्यासानुप्रवेशः काषायदण्डादिभस्त्वं च स्मर्यते । ऋभु-
शुकसंवर्त्तादिषु नम्रचर्यादिदर्शनादनाश्रमित्वमवगम्यत इति चेन्न;—नम्रच-
र्या अपि वर्षवातातपादितितिक्षालक्षणकम्बलकबलिताश्रेयविशेषाकारपुरा-
तनाधिकारिविशेषविषयप्रताविशेषरूपत्वात् । आश्रमित्वाभावे कथं वाताशन
स्यैव संवर्त्तस्य गद्दीभृता ऋत्विक्त्वेन वरणम् । अतस्सर्ववर्णाश्रमसाधारण
व्रतविशेष एव नम्रचर्या । गृहस्थस्यैव क्षातिव्रज्यादिकम् । पूर्वं विधुरस्यापि
कार्यार्थं दारक्रियादिपूर्वकमातिव्रज्यं युज्यते ।

ननु 'पुरः पञ्चशतं नार्यो वारमुल्याः समाद्रवन्ति' त्यादिना
'तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तः पुरकाननम् । सुरभ्यं दर्शयामासुरैकैकश्येन
भारते' ति तस्य ब्रह्मविदो गहर्पेः शुक्तस्य वारमुल्यासु गणिकासु भोजन
भक्ष्युक्तमिति चेन्न;—ब्र.क्षणादिपरिषकोपनीताश्रमभोजनेन तासां परिजनतया
भोजनानन्तरं तालवृन्तादिग्रहणादिमुखेनावस्थानेपि तद्व्यपदेशोपपत्तेः ।
शुक्तस्य ब्रह्मचर्यादिपरीक्षणमात्रे हि तत्र तात्पर्यमिति सुञ्चकम् । नैतन्निषि-
द्धानभोजनलिङ्गम् । उत्तरत्र च—

“ विज्ञाते तु परे तत्वे प्रत्यक्षे हृदि शान्धते ।

किमवयं हि वस्तव्यमाश्रमेषु बनेषु च ।

एतद्वन्तं दृच्छामि तद्वान् प्रब्रवी तु मे ।

इति शुकेन पृष्टे, जनकेन तेषामेवाश्रमधर्माणां सङ्गत्यागपूर्वकमनुष्ठानमेव
शुक्तम् ।

यच्च तत्र—

‘न विना ज्ञानविज्ञानान्मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।

न विना गुरुसम्बन्धात् ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥

आचार्यः प्राप्तता तस्य ज्ञानं ह्रुव इहोच्यते ।

विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥

त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यानृते अपि ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजासि तं त्यजे’ त्युक्तम्, तत्र
‘ताणस्तदुभयं त्यजेदि’ त्यनेन आमोक्षाच्चदुपायभूतज्ञानाचार्ययोरनुवर्तनी-
यत्वमेवोक्तम् । ‘त्यज धर्मगधर्मं चे’ ति श्लोकस्तु—

‘त्यज धर्ममसहस्रास्यजाधर्मगहिंसया ।

उभे सत्यानृते बुद्ध्वा बुद्धिं परमनिश्चयाम्’ ॥ इत्यनेन
श्लोकेन व्याख्यातार्थत्वात् नासौ त्वदनुगुणः ।

यत्पुनः श्रीभागवते शुकस्य परमहंसस्य वेषानुवत्त्वा—

‘तत्रागमत् भगवान् व्यासपुत्रो यदृच्छया गामदमाचोऽनपेक्षः ।

अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टे वृत्तश्च बालैरवधूतवेषः ॥

तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपादकरोरुवाहंसकपोलगात्रम् ।

चार्वाकणाक्षोन्नसतुल्यकर्णमुभ्राननं कम्बुसुजातकण्ठम् ।

निगूढजघ्रं पृथुतुङ्गवक्षसं सावर्तनाभिं बलिवल्गूदरं च ।

दिगम्बरं वक्रविकीर्णकेशं श्यामं सदा पिच्छिलयाङ्गलक्ष्म्या ॥

स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन प्रलम्बबाहुं सुकुमारोत्तनाङ्गम् ।

प्रत्युत्थिता मुनयस्त्वासनेभ्यः’ इत्यादि, अत्र नम्रचर्यापरत्वाद्धिज्ञस्य

निगूहनमलक्ष्यलिङ्ग इत्युक्तम् ।

यत्पुनराश्वपौधेके प्रोवर्त—‘राजत्राङ्गिरसः पुत्रस्संवर्तो नाम धार्मिकः ।

दिशश्चङ्क्रमते सर्वा दिग्वासा मोहयन् प्रजाः ।

उन्मत्तवेषं विभ्रत्स चरन् वै तु यथ, सुखम्

वाराणसीं तु नगरां अभीक्ष्णमुपसेवते ॥

नैव धर्मा नचाधर्मा नचापि हि शुभाशुभीत्या दि,
तत्रापि धामेक इत्युपक्रमात् पुण्यक्षेत्रनिरन्तरसेवनरूपधर्मविशेषनिष्ठत्वस्य
चाभिधानात् उन्मत्तवेषधारणमात्रमेवोच्यते ।

यत्पुनरजगरोपाख्यानं स्वैरानुरूपमुपवर्णयन्ति; तदप्यसत् । तथाहि—

‘ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ बीतशोकश्चरेन्महीम् ।

किञ्च कुर्वन् नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ’

इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः पत्याह—

अत्राप्युदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनम् ।

प्रह्लादस्य च संवाद मुनेरजगरस्य च ।

चरन्तं ब्राह्मणं कश्चितुल्यचित्तमनामयम् ॥

पप्रच्छ राजन् प्रह्लादो बुद्धिमान् प्राञ्जसत्तमः ।

प्रह्लादः—

‘ स्वस्थः शुद्धो मृदुदान्तः निर्विद्वित्सोऽनसूयकः ।

सुवाचतुमत्तोलंके प्राञ्जश्चरासि बालव दि’त्यादिना पूर्वं प्रह्लादप्रश्नेन
ब्राह्मणस्य मुमुक्षुपादया गुणाः प्रदर्शिताः । यत्पुनस्तत्रोक्तम्—‘धर्मार्थकाम
कार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे । नानुतिष्ठसि धर्माद्यै न कामे चापि वर्तसे ॥’
इति; तदपि काम्यकर्मादिविषयमेव, अन्यथा उत्तरत्र धर्मोपभोगप्रतिग्रहवचनं
विरोधात् । प्रह्लादानुयुक्तो हि ब्राह्मणस्तत्र सर्वपदार्थानामनित्यत्वमुक्त्वाह—

‘उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ।

सर्वभूतानि सम्पश्यन् अनुरक्तानि मृत्युना ।

सर्वं सामान्यतो विद्वान् कृत्यकृत्यस्सुखं स्वपे ॥

सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।

शये पुनरगुन्नतो दिवसानि बहून्वपि ॥

आसवत्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु ।
 पुनरल्पं पुनस्तोकं पुनर्नवोपपद्यते ।
 कणान् कदाचित्त्वादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
 भक्षये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चोच्चावचान् पुनः ।
 धारयामि च चीराणि श्राणक्षौमाजिनानि च ।
 महार्हाण्यपि वांसांसि धारयाम्यहमेकदा ।
 शये कदाचित्तर्यङ्गे भूमावपि पुनश्शये ।
 प्रासादे वापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ।
 न सन्निपतितं धर्म्यमुपमोगं यदृच्छया ।
 प्रत्याचक्षे नचाप्येनमनुरुन्धे सुदुर्लभम् ।
 अनियतफलमक्षयभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ।
 हृदयसुखमसेवितं कदर्यैर्व्रतगिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
 सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
 विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वबुद्ध्या व्रतामिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥

‘अनियतशयनासनप्रकृत्येत्यादि, अत्र यथालब्धवृत्तित्वेपि प्रपञ्चच-
 माने धर्म्यमिति चर्मादनपेक्षत्वेमेव सावधानेनोक्तम्, उत्तरत्रापि निरपेक्षत्व
 मात्रेण यदालब्धवृत्तित्वं सम्माननपरिहरणमात्रं चोपदिश्यते ।

‘निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्प्रतिग्रहः ।

अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाश्रितः ।

येन केन चिदाच्छत्रो येन केनाचिदाश्रितः ।

यत्र कचन शावी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

निराशिपमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः

येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ॥

शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

यस्मिन् वाचः प्रणश्यन्ति कूपे प्रास्ताश्शिला इव ।

वक्तारं न पुनर्यान्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्यशायिनम् ।

बाहूपधानं शाम्यन्तं तदेवा ब्राह्मणं विदुः ।

योहेरिव गणाद्धीतस्सन्मानान्मरणादिव ।

कुण्ठादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुरित्यादि—गृहीतमौ
नव्रतस्तूर्णोबभूवेत्यादिना जडादिवद्भावनामात्रमभिधीयत इति सुव्यक्तम् ।

यच्च तत्र विपरीतमिव किञ्चिदुक्तम्—* यर्हि वा व ॥ भगवान्
लोकमिमं योगस्युत्थाप्रतीषमिहचक्षाणस्तत्प्रकृतकर्मभवत्तितमाजगरं नामा-
वस्थितश्शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यबमेहती । त्यादि, यच्चैवं गोमृग
काकचर्याया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः काकमृगगोवच्चरति पितृत्यबमेहतीत्यादि, तद
प्यखिलमजगरगोमृगचर्यारूपलोकावज्ञाहेतुभूतयोगोपकारकव्रतविशेषविषयम् ।
तत एव च तथाविधस्यैव ऋषभस्य विधिनिषेधकिङ्करत्वमेव ज्ञापितमिति
न विरोधः । अत एव हि भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहंस्यं ' धर्ममुपशि
क्षमाय ' इत्युपक्रमेण्युक्तम् ।

यद्योत्तरत्र—' अवधृतं द्विजं कश्चिच्चरन्तमकुतोभयम् ।

कविं निरीक्ष्य रमणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ।

कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन् अकर्तुस्सुविशारदा ।

यामासाद्य भवांल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ।

प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः ।

हेतुनेहसमीहन्ते आयुषो यशसश्चयः ।

त्वं तु कल्पः कविर्दक्षस्सुभगोमितभाषणः ।

न कर्तुमीहसे किञ्चिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

जनेषु मुह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ।

* अत्र वाक्ये शुद्धः पाठो नोपलभ्यते । विमृशन्तु विचक्षणाः ॥

न^१तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाभस्स्थ इव द्विपः ।
 त्वं हि नः पृच्छता ब्रह्मन्नात्मन्यानन्दकारणम् ।
 ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ।”

इति पृष्टेनावधूतेन ब्राह्मणेन—

“सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।
 यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोहमिह तान् शृणु ।
 पृथिवी वायुराकाश आपोमिश्रन्द्रमा रविः ।”

इत्युपक्रम्य,

‘एते मे गुरवो राजन् चतुर्विंशतिराश्रिताः ।’

इति गुरुवर्गमुक्त्वा,

“विषयेष्वाविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ।
 गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्येत वायुवत् ।
 तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ।
 सर्वभक्षोपि युक्तात्मा नाघत्ते मलममिवत् ।
 कञ्चिच्छन्नः क्वचित् स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ।
 शुद्धते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभम् ॥’

इत्याद्युक्तम्,

तदप्युक्तेनैव न्यायेन योगनिष्ठप्रशंसारूपातिवादात्मकमिति अपिशब्दादिभिरैव
 लिङ्गैर्व्यक्तम् । उपक्रमे प्रश्नवाक्येनापि निष्परिमहस्वनिरभिमानत्वादिकं हि
 दर्शितम्, तदेव क्षररेणाप्यभिप्रेतम् । अतो यादृच्छिकसगुणविगुणान्नवि
 वेकत्यागे सर्वभक्षोक्तेस्तात्पर्यम् । यच्च यादृच्छिकान्नव्यतिरेकेणानि पाणि
 पातभोजनमपि दृष्टमित्युच्यते, यथा—

“स्तोकं स्तोकं भ्रसेद्ग्रासान् देहो वर्तेत यावता ।
 गृहानहिसन्नातिष्टेद्भुक्तिं माधुरीं मुनिः ।

सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृहीत शिक्षितम् ।

पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ।

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।

न तेषु सज्जते योगी गौमिर्गा इव गोपतिः । ”

इत्यादि ; तदपि स्थास्तुपात्रपरित्यागादौ तत्परम् । परिव्राजां भिक्षा
काले शीर्णपर्णपुटेनापि भिक्षणस्य कैश्चिदनुमतेः । यच्च तदुत्तरत्रेत्युपात्तम्—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः ।

सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ।

बुधो बालकवत् क्रीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् ।

यदेदुन्मत्तबद्धिद्वान् गोचर्यौ नैगमश्चरेत् ।

यदृच्छयोपपन्नात्तमद्याच्छ्रेष्ठमुतावरम् ।

तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः । ”

इत्यादि, तदपि क्रियमाणेष्वेवाऽकर्तृत्वानुरान्धानविधौ तत्परमिति प्रागुक्तनयेन
येतद्व्यम् । अन्यथा तत्रैव कथं “मविधिगोचरश्चरेदिति” त्यदिविधिर्घटेत ।

यत्तु वारुचे स्वरूपग्रन्थ इत्युपात्तम्—

“देहजान्यादिसम्बन्धान् वर्णाश्रमसगन्धितान् ।

भाषानेतान् परित्यज्य स्वं भावं भवियेद्बुधः ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं चैतन्यं यत्तिरन्तरम् ।

तद्वाक्षणमिति ज्ञात्वा कथं वर्णाश्रमी भवेदिति, ”

तदपि वररुचेः ऋषिभवनयोपदेशपरं चेत् परिगृहीततमऋष्यन्तरस्मृत्य
न्तरादिवचनाविरोधेन यथावस्थितपरिशुद्धात्मस्वरूपानुमन्धानपूर्वकवर्णाश्रम-
धर्मविशेषविधिपरतया योज्यम् । उपपत्तिपरं चेत् सर्वधर्मोपपन्नमूलकुतर्ककल्क
फलितत्वेन प्रागाणिर्कवीभक्तनीयम् । बृहस्पतिप्रणीतलोकायतादिग्रन्थवत् ।
विदुरवृत्तान्तोपि प्रागुक्तन्यायेन व्याख्यातः ।

यद्यपि “जपस्तपस्तीर्थयात्रा यत्रज्यामन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि पाडे ” त्यादि स्त्रीशूद्रादिषु भर्तृ—
त्रैवर्णिकशुश्रूषावहिर्भूतजपतपःप्रभृतिषु पतनस्मृतिः, तथापि क्षत्रियविशेषस्य
सन्न्यासाभ्यनुज्ञानवच्छूद्रादेरपि केषुचिद्गतेष्वनुज्ञानमस्ति । न च तस्य
यज्ञोपवीतादिपरित्यागलक्षणदोषावकाशः, प्रागेव तदभावात् । ये च नम
चर्यामातिष्ठन्ते महात्मानः ते हि ब्रह्मचर्यकाष्ठामधिष्ठाय तथा भवन्ति ।
“ ऋषयो वातरशनाः ” “ वातरशना इ वा ऋषयश्श्रमणा ऊर्ध्वमन्धिन ”
इति हि श्रूयते । न पुनर्भवन्त इव पट्टांशुकादिभाण्डागारशालिनः क्षितिसुर
चण्डालक्षीरसुरादिभेदत्यजः परकलत्रशरणाः पशुमृगसधर्माणः प्रजननसन्तताः
श्रूयन्ते । सनत्कुमारादीनां नम्रता नित्यवाल्यावस्थतया, केवलब्रह्मभावना—
भावितात्मानः कुमारा हि ते महात्मानः श्रूयन्ते । पशुपतेर्नम्रचर्या तु पाशु
पतव्रतविशेषाङ्गरूपत्वात् तत्र धर्मत्वसदसद्भावयोरपि त्रयीधर्मनिष्ठैरनुपादयैव ।
यत्पुनर्मुग्धेन्दुशेखरस्य मुनिधर्मदारमोहनादिकमवैदिकाचारजालम्, तत्र
वैराग्यशालिनस्तस्य मोहनाभिसन्धिविरहः प्रस्पष्टं पठितः । अन्यथापि तस्यै
श्वरत्वनभ्युत्पन्नच्छतागीश्वरत्वादेव परिहृतम् । “ न देवचरितं चरोदि ” ति
ह्याहुः । लोक वेदविरुद्धयोरप्यलेपः स्वतन्त्रश्चेति हि महापाशुपताः प्राहुः ।
अनौश्वरत्वपक्षे तु तेजोविशेषेणैव सोढव्यम् । स्मरन्ति हि ‘ दृष्टो धर्मव्य
तिक्रमः संहसं च पूर्वेषां तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते तदन्वीक्ष्य
प्रपुञ्जानस्सीदत्यवरज ’ इत्यादि ।

एतेन सर्वेश्वरस्य भगनतो वसुदेवनन्दनस्य स्वच्छन्दलीलया गोपव-
धूदर्शनव्याकुलीकरणं व्याख्यातम् । परिहृतं चैतदकर्मवश्यतया भगवत्परा
शरादिभिः, ‘ कामाद्देव्य ’ इति भगवत्यनुरागानुवृत्तिरपवर्गापैव जायत
इति चोक्तम् । ननु धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवस्तत्संशोभकरणं चेति कथमिदमुप
पद्यते ? न, उक्तोत्तरत्वात् । नन्दगोपनन्दनत्वाभिमानमभिनयतस्तस्य न
तावत्तदानीं वर्णाश्रमाचाराणुवृत्तिनियमः । आभीरकन्यका आये भगवन्तमेव

भर्तारमभ्यर्थ्य जन्मान्तरचरितव्रता दिव्यप्रकृतय एवेति तास्वप्सरस्समाधिरनु
सन्धेयः । तत्तदभिमतफलप्रदानं चेश्वरस्यादोषायेति । यदा तु भगवान्
वसुदेवतनयतया प्रतिबोधमभिनयन् यदुवंशोर्चितं क्षत्रधर्ममनुप्राविशत्, तदा
सावधान एव सर्वदा सर्वान् धर्मानन्वपालयत् । तथाहि सर्वत्र कथ्यते

‘ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणी ’ इति । तथा

कृतेदकः कृतजपो हुताग्निस्समलंकृतः ।

सत उद्यन्तमादित्यमुपातिष्ठत माधव इति,

तथा अश्वत्थामास्त्रपावकप्लुष्टचिराटतनयागर्मसर्ज्जविनावसरे साधिकर्षो-
डशस्त्रीसहस्रांसको चृन्दावनविहारी बल्लवीचृन्दानिविष्टयौवनारम्भो भगवान्
स्वयमेवावोचत्—

‘ यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात् सत्यं च मयि तिष्ठति ।

अव्याहतं ममैश्वर्यं तेन जीवतु बालकः । ’ इति ।

ननु श्वेनाश्वतरोपनिषदुपसंहारे तदधिकारितया अत्याश्रमिस्वोपपादनादप्रसा-
र्थत्वेन तद्विधिरिति चेन्न;—अतिशयिताश्रमविशेषेनेष्ट इति वा, ब्रह्मचर्यादि
त्रयातिक्रान्ताश्रमविशेषनिष्ठ इति वा, अन्येन वा केनचिदधिरुद्धेन निमित्तेन
तन्निर्वाहात् । अन्यथा स्फुटतरार्थश्रुतिस्मृतीतिहासादिशतकोपपसङ्गः ।
‘ शरीरं केवलं कर्म कुर्वन् ’ ‘ सर्वारम्भपरित्यागी ’ ‘ सर्वधर्मान् परि-
त्यजे ’ त्यादिभिस्सर्वधर्मपरित्यागोक्त्या चानाश्रमिस्त्वितिद्विरिति चेन्न;—
फलसङ्गकर्तृत्वादिविषयतया वा विधीयमानधर्मव्यतिरिक्तविषयतया वा यथा
सम्भवं तद्व्यवस्थापनस्य तत्र तत्रैवोपक्रमादिभिर्व्यक्तत्वात् । ‘ सन्याससंघ
गढानाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ’ इति सन्यासत्यागतत्वयुमुत्सयोपसेदुषे
धनप्रमायोक्तं भगवता—

“ एतान्यपि ॥ कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ' इति ।

एतेन—

“ यस्त्वात्मारतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ।

नैव तस्य कृतेनार्यो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपश्रयः ”

इत्यादीन्यपि वाक्यानि सर्वकार्यस्वरूपनिषेधपराण्यपि मुक्तदशां समाधिदर्शां वाऽऽश्रित्य निर्वाह्याणि । अतो यथायथमाश्रमविशेषविषयां वा फलसङ्गकर्तृत्वादिविषयो वा सन्न्यासपरित्यागादिवादः, न पुनस्तैरपर्यवसितम्, इति सिद्धम् ।

एतेन ' न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ' ' न्यास एवात्यरेचयत् । ' ' तस्मान्न्यासमेवां तपसामतिरिक्ताद् ' रि—
त्यादि, ' किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामः येषां नोऽयमात्मा ब्रह्मलोक ' इत्यादिकमपि धर्मविशेषादिविषयतया तत्रत्यात्मसमर्पणादिविषयतया वा यथायथं निर्बोद्धव्यम् । अतस्तर्वाश्रमपरित्यागोक्तिसम्भवेऽपि प्रागुक्त एव न्यायः । न च तथास्ति, अपि तु ' त्रयो धर्मस्कन्धा ' इत्याश्रमान्विधाय ' ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती ' त्याश्रमनिष्ठानामेव ब्रह्मविदाममृतत्वं श्रूयते । ' स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभि सम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत ' इति यावज्जीवं गृहस्थधर्मं निष्ठस्य ब्रह्मविदोऽपुनरावृत्तिरान्नाता । ' यो वा एतदक्षरं गार्गी ' त्यादौ च ज्ञानरहितकर्मणामन्तवत्फलसाधनत्वं ज्ञानपूर्वककर्मणां स्थिरफलसाधनत्वं चोक्तम् । अतो न कदाचिदपि यावज्जीवं स्ववर्णाश्रमोचितधर्मस्वरूप त्यागसम्भवः । यानि चान्यानि वस्तूनि सम्पतिपतनान्निमित्तान्दृश्य-

मानानि स्वाचारानुरूपमतपरिचर्यया केषुचिदप्रसिद्धेषु वा नष्टकोशेषु वा अनिरूपितमूलाग्रेषु वा पुराणेषु प्रक्षिप्य पठन्ति पापिष्ठा स्तानि प्रत्यक्षश्रुत्या दिपरिशीलनशालिनीषु गरिष्ठगोष्ठीषु नावकाशं लभन्ते ; तन्नामाप्येपि प्रसिद्ध विरोधेन नेतव्यमित्यत एवैतान्यापि निर्व्यूढानि ।

न च तृतीयः, अनाश्रमित्वाक्षेपकवचनादर्शनात् । जीवन्मुक्ते श्रुत्य र्थापत्तैवानाश्रमित्वसिद्धिरिति चेन्न;—उद्दूषणादेव तदसिद्धेः । अस्तु नित्यमुक्तिवशात्सर्वाश्रमत्याग इति चेन्न;—तस्या अपि मोक्षोपायोपदेशकशास्त्रादेव विस्तरतस्तत्प्रकरणे निषेधात् । चतुर्थस्तु विपरीत एव ।

अथ गौडपादहरिप्रभृतिभिराचरितत्वात्सर्वाश्रमपरित्यागोऽस्माभिः स्वीकृत इति चेत् ? हन्त सदाचारनिर्दर्शनतया महान्त इमे दुर्बलक्षणशूद्र सन्तानादयः शिष्टा निर्दिष्टाः, यदनुविधायिनोपि यूयं शिष्टैर्वाहित्प्रक्रियन्ते । हन्तैवं सति धर्मकोर्तिप्रभृतिभिः परिगृहीतत्वात्सौगतलोकायतिकादिसमय एव किं न स्वीक्रियते । न च वस्तुपरिग्रहेऽपि मुक्तिः प्रातिबध्यते । सत्यम्, तथापि येनाकारेण यावज्जीवं जीवनाय लोको रज्जयितुं शक्यः तेन यथायर्थं वर्तामह इति चेत्, सत्यमिदमन्तर्गतमुद्गीर्णं भवता, तदेव चार्वाकसमयरहस्यमिति तत्प्रहारेण प्रहृतमिदम् । न हि चार्वाकान् भवन्तोऽपि गोष्ठीषु व्यक्तमन्तर्भाषयन्ति । भजन्तु वा प्रकाशं चार्वाकाभिरुशम् । ननु ब्रह्मविच्छब्दोऽस्मात्तु प्रयुज्यमानो दुरपहव इति चेत् ? सत्यम्, अन्तिमूलतया निरर्थकोऽयमिति ब्रूमः । दिगम्बरादित्विदानीमप्यादिशब्दप्रयोगवत् । तत्त्वविद इति भवता स्वयं स्थानेषु समाहूयामह इति चेत् ? किमतः? तत्त्वावित्त्वमेवेति चेन्न;—तस्य विडम्बनपरत्वात्, भवदधीनकार्यलाभकालप्रतीक्षणाद्वेति ।

नापि पञ्चमः, अधर्मत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि स्वाश्रमधर्मानुष्ठानल्लेशादात्मानुसन्धानविच्छेदमयेन सर्वधर्मपरित्याग इति तु यथाहृदयं सत्यं वचः, तथापि श्रुतिस्मृत्यादयः शक्तानां धर्मलोपे प्रकुप्येरान्नाति प्रायश्चित्तेन प्रति

सन्धानं वा निरयंपतनं वाऽवश्यम्भावीति निश्चीयताम् । अयं हि राजस-
त्यागः । यथोक्तं “ दुःस्वमित्येव यत्कर्म कायक्लेशमयात्यजेत् । स कृत्वा
राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभे ” इति ।

पष्ठस्तु हेतुस्तदा शोभते, यद्यशक्तिरनाहार्या परमार्थभूता स्यात् ।
न ब्रह्मशक्तमधिकृत्य शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । न च तत्त्वतोऽशक्तिः, अन्येभ्यः
शक्तेभ्योऽनुतिष्ठद्भ्यो विशेषादर्शनात् । स्वहृदयविसंवादाच्च । सन्ति च
धर्मसाक्षिणोऽन्येपि—“ आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं
यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उमेच सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ” इति ।
विधुरत्वादिदशास्वपि सर्वसामान्यधर्मादेरनुवर्तनीयत्वं तच्चलने च प्रायश्चित्तं
तदकरणे प्रत्यवायश्चेति ।

नापि सप्तमः, सामान्यानिर्देशमात्रेण तदसिद्धं विशेषतस्तदनिरूप
णादिति न कदाचिदपि बुद्धिपूर्वपापानामलेपसम्भव इति ।

ननु भवन्तोऽप्यन्यजपर्यन्तान्भगवद्भवता इति धावन्तरसमाचार—
विह्वलाय जायन्त इति समोयम्, अस्माकं पुनः को विशेष इति चेत् ?
मैवम्; किं त्वया मुक्तानां तेषां प्रतिष्ठार्चनादिरूपसम्भावनमुपप्लवकारणतयो
पन्यस्तम्, उक्तं जीवतामेवावज्ञादिपरिहारेणान्येभ्य उत्कर्षभावनामिति ।
न प्रथमः, तेषां भगवदुपासनप्रभावविशेषनिर्देशोऽपि विद्याकर्मवासनादेहस-
म्बन्धादीनामाविर्भूतभगवत्साध्यानां जातिविशेषसम्बन्धाभावेपि भवत्प्रतिष्ठा-
र्चनशक्तैः पुरुषान्तरव्यावर्तनाय पूर्वाकारमुपलक्षणीकृत्य तत्समाने विम्बे
सन्निधाप्य सभाजनविषयतया प्रतिपादितानां तत्तच्छास्त्रपामाण्यानुसारेण
तत्तदुचितसमाजनं विधीयमानं कथं पुनरुपप्लवकारणमुक्तीतं भवता ।
मुक्ता वनन्तगरुडविष्वक्सेनतुल्या “ इमा लोकाणि ” इति श्रुत्या भगव-
दनुसञ्चरणादिकं कुर्वन्तीति सिद्धम् । नापि द्वितीयः, अननैव शरीरेण
विद्यमानेषूपप्लवपर्यन्तसम्भावनस्य तेष्वभावात् । तथाविधेभ्योऽन्येभ्यस्तेषु

भगवद्भक्त्या सञ्जातमतिशयमाद्रियामहे, न पुनर्जात्यादिभेदमेव भवन्त इव
स्वरूपतो निह्वयामहे, येनाचारविप्रवस्स्यात् । न च जात्याद्यनुरूपसम्बन्धा
दिवर्जनाद्भगवद्भक्तेष्वपि तेष्ववज्ञादिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ;—तत्कालोचित
स्पर्शवर्जनेपि स्त्रीधर्मिण्यामात्मजनन्यापिव मानसिकवाचिकसम्भावनासामर्थ्य
वैमवेन पुराणेतिहासभगवद्वाक्यशतनिर्णीतेन शास्त्रानुसारिणामवज्ञाप्रसङ्गाभा
वात् । उक्तं च भगवता ' मद्भक्तान् शूद्रसामान्यान्नावमन्येत बुद्धिमानि '
इति । यथा--मत्तज्जतुरज्जमधिहज्जमगोमृगादिषु पुरोहितामात्यसामन्तान्तःपुर-
कुडजकिरातवामनबाधिरादिषु च महीपतिसमाश्रयणमहनीयतां गतेषु विशेषादन
वमन्तव्येषु तत्तज्जातिगुणानुगुणवैषम्यन्यवस्थितमेवानुपाल्यते तथा भगवत्स
माश्रितेष्वपीति न कश्चिदोपः । राजाधिराजस्य भगवतो राजवदुपचार इति
न्यायात् । आदिभक्तानां अनन्तगरुडादीनामिच्छावतारभेदा इति पुराण
प्रसिद्धम् । तेन तेषां प्रतिष्ठार्चनादिकं रामकृष्णादिभगवदवतारार्दानामिवेति
भक्तप्रतिष्ठाशास्त्रानुसारेण निर्णेतव्यमिति ।

इति शतदूषण्यां अलेपकमतभङ्गौ नाम

पञ्चपटितमो वादः ॥६५॥

॥ थीरन्तु ॥

॥ अथ पदपठितमो वादः ॥

मनोऽस्तु ब्रह्मणे तस्मै वादरायणरूपिणे ।

यस्यैव ब्रह्मसूत्राणां रचना समुणाग्रते ॥

अद्वैतमतनिष्ठानामनुष्ठानपाकृतम् ।

ब्रह्मसूत्रार्थवैरूप्यं तेषामथ निरूप्यते ॥

यदाहुः—आपादचूडं ब्रह्मसूत्रेषु निर्विशेषं ब्रह्मैवार्थः प्रपञ्चमिध्यात्वं च स्पष्टमुपायते, तथाहि - यद्ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रकान्तं तदेव हि ताना नास्तीति श्रुतिप्रामाण्यप्रागल्भ्यात्तदनुसारिसूत्रस्वारस्याच्च निर्विशेषमिति निश्चिन्वन्ति महान्तः । तत्र बहुषु सूत्रेषु तद्विषयभूतास्तु श्रुतिषु च एकवचनान्तर्निर्देशादात्मैक्यं स्वरसतः प्रतीयते, सचात्मा पुनः “ न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्ग सर्वत्र ही ” त्यादिभिस्सूत्रकलापैर्निर्गुणत्वेन निर्णीतः ; “ भेदादिति चेन्न प्रत्येकगतद्वचनात् ” “ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ” “ आह च तन्मात्रमि ” त्यादिभिरनेकेष्वधिकरणेषु भेदप्रसङ्गो निराकृतः ; ब्रह्मव्यतिरिक्तानामप्यदार्थानां कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वं “ माग्रामात्र तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि ” त्यादिभिर्निर्गुणतरमुपपादितम् ; “ स-
 ष्यत्वाविर्भावस्त्वेन शब्दादि ” ति मुक्तस्य स्वरूपाविर्भावमुपपाद्य, “ अ-
 विभागेन दृष्टत्वा ” दिति ब्रह्मस्वरूपाविभाग एव फलतया जिद्विष्टः ; इत्थं
 मापादचूडं शरीरकशास्त्रे बहुषु सूत्रेषु निष्पन्नञ्चिन्विशेषब्रह्मात्मैक्यस्य प्रति-
 पन्नत्वादुपात्तकतिष्यसूत्रव्यातिरेकानि सूत्राण्यपि निर्विशेषमेव परं ब्रह्मोपपा-
 दयन्तीति नीतिविदां निर्णयः ; यानि पुनस्सगुणब्रह्मपतिपादकानि वाक्या-
 नि, तानि गरुडमात्मानं जानीयादित्यादिष्विव तत्तदुपासनार्थकल्पिताकार-
 विशिष्टब्रह्मपराणि क्रममुक्तिन्यायेन परम्परया मोक्षविश्रान्तानि ; काचित्तु

कलितेनाकारेण शास्त्राचन्द्रोपदेशन्यायेन उपलक्षणतया दर्शनेन ब्रह्मस्वरूपोपदेशपराणि; व्यास एवास्माकं आदिगुरुरूपनिपदनुसारिभिस्सर्वैरेवास्माभिरनुसर्तव्यः ; न च प्रमाणविरोधान् ब्रह्मसूत्राणामप्रागाप्यमन्यपरत्वं वा, तद्विरुद्धानामेव प्रमाणानामप्रमाणत्वात् ; अन्योन्यतस्तेषामभिमानिकप्रमाणानां विरोधश्च ; अभिमानप्रतिष्ठितं हि तत्तत्सिद्धान्तपरिगृहीतानां प्रमाणानां प्रामाण्यम् ; अन्यथा स्वसिद्धान्तविरोधप्रसङ्गात् ; ततश्च प्रमाणाविरोधेऽप्यविरोधेऽपि सूत्रस्वारस्यानुरोधेन च दरायणसिद्धान्तोऽयमिति निश्चिते तिष्ठ वा तत्र हृदयाक्रोशेन, तत्परित्यागेन वा हृदि विन्यस्तहस्तः पक्षान्तराण्यभिधेयवेति ।

अत्रोच्यते, “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ” इति सूत्रेण तावद्वैतिनां न घटते, चिन्मात्रस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानाविषयतया जिज्ञास्यत्वायोगात् ; आरोपितगुणविग्रहादिविशिष्टस्याविद्यापरिणतिरूपत्वेन सुतरां जिज्ञास्यत्वायोगात् ; ब्रह्मशब्दार्थानुपपत्तेः प्रगेव प्रपञ्चितत्वाच्च ।

तथा “ जन्माद्यस्य यत ” इति सूत्रेणपि ब्रह्मस्वरूपलक्षणोपदेशपरम्, लक्षणं चासाधारणधर्मः, स कथं निर्विशेषे संघटते : उपलक्षणत्वेऽपि सुतरां सविशेषत्वमेव । उपलक्षणाकारोपलक्ष्याकारपूर्वप्रतिपन्नाकारविभागविरहात् निर्विशेषस्योपलक्ष्यत्वमपि न सम्भवतीति प्रागेव प्रपञ्चितम् । सामानाधिकरण्यस्य मन्दिशेषार्थनिष्ठत्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् सत्यज्ञानादिबाधे स्वरूपलक्षणवर्णनापटाटोपोप्युत्पाटनीय इत्युक्तं प्रागेव ।

शास्त्रेऽन्यधिकरणमपि शास्त्रगम्यत्वाभावादेव निरस्तम्, तद्वन्मत्वे वा प्रमाणविषयत्वात् दृश्यत्वमेव पार्ष्णि गृह्णाति । व्यावहारिकशास्त्रगम्यत्वं तु व्यावहारिकानुमानगम्यत्वं दण्डवत् । भवता च प्रमाणप्रमेयखण्डनात् क्षयिषामाप्यमाप पाण्डवोऽदम्यपिण्डोऽकृतमेव । वेदान्तशास्त्रस्यापि तर्कात्मकत्वात्तर्काणां स्वरूपलक्षणादिवखण्डनप्राचण्ड्यमेव शरणयतां कर्क- कर्क- किं

वा तदधीनार्थतत्त्वव्यवस्थापनं कथञ्च तस्यावेदकता तत्त्वमस्यादिवाक्याना-
मिति परिपश्य । तथाच सर्वशास्त्रकुक्षिभरिमाध्यमिकोक्तिरेव विजयते ।

समन्वयसूत्रं च समन्वयमेव हेतुत्वेनोपाददाति, अन्वयस्तु भेदस्य
प्राणबन्धुरिति सर्वलोकविदितमेतत् ।

आनन्दमयाधिकरणे प्राप्तिर्यार्थमयद्-प्रयोगादानन्दाभ्यासस्य हेतु
त्वेनोपादानाच्च भेदवाद एव साम्राज्यमाटीकते ।

ईक्षत्यधिकरणेपि तदेवानुविदधाति, ईक्षणादिगुणयोगस्य मुख्यतया
भिधानात् ।

आकाशप्राणाधिकरणयोरपि ब्रह्मलिङ्गमेव पुरस्कियते, लिङ्गं पुनर-
साधारणधर्मः, निर्विशेषे किं लिङ्गं किञ्च वा साध्यमिति स्वयमेव विचारया
ज्योतिरधिकरणे चरणाभिधानं मर्यायते मृषावादस्य, निर्विशेषस्य
कश्चरणः का वा दीप्तिरनुत्तमेषु लोकेषु ।

इन्द्रप्राणाधिकरणेपि “ प्राणस्तथानुगमादि ” त्युपक्रमोपमंहारादि
पङ्क्तिव्यवस्थात्पर्यलिङ्गोपेतमहावाक्यसामर्थ्यादिन्द्रन्तर्यामिणो महापुरुषस्यैव प्र-
साधनात्सविशेषपरत्वमेव । वाक्यं तावदन्विताभिधानेप्यभिहितान्वयेपि सवि-
शेषपरमेवेति तत्र तत्र क्रियासमभिहारेण साधितम् । वाक्यार्थोपि प्राणेन्द्रा
विधैशिष्ट्यात्मकत्वात्सविशेषरूप एवेति निरूपितः ।

एव शरीरोपक्रमसूत्राणां सगुणब्रह्मैवमर्थं समर्थिते त्रिपाद्यामपि अने
नैव न्यायेनार्थतत्त्वं निर्णेतव्यमधिगुणैरन्तेवासिभिः ; स्थालीपुलाकन्यायानु-
सारस्य न्याय्यत्वात् । आविरोधाध्यायसूत्राणां आदिमाध्यायशेषत्वाच्च पृथग-
भिधेयं तात्पर्यमवाशिष्यते । चैराभ्यामयलिङ्गपादयोस्त्वंसरतो जीवस्य संसार-
निवर्तकस्य च परमात्मनो मिथो वैषम्यमुच्यते, स एव भेदवादः । सुणोप-
संहारपादस्य नामैव निर्गुणवादस्य हृदयशल्म्भः, अज्ञाज्ञिभाववादेपि तस्यैव
कृणञ्चरः । तेन त्रिभिरध्यायैर्ममगुणनेत्र निर्णीयते । कलाध्याये तु फलनिर्देश

एव निर्गुणवादिनां निष्कण्ठं प्रलापमाविष्करोति, परमात्मसेविनो जीवस्यैव
सांसारिकफलसाधनपुण्यपापरूपकर्माश्लेषविनाशो देहादुत्क्रमणमभिरादिनां
देवयानेन गमनं परं ज्योतिरूपसम्बन्ध स्वेन रूपेण।भिनिष्पत्तिरपुनरावृत्तिश्चेति
शारीरकपञ्चमाध्याये निर्गुणमक्षरीरमलक्ष्मिकमपरिवारकमविभूतिकं चिन्मात्र-
मिति पारिभाषिकं ब्रह्म प्रतिपाद्यनाम् ।

यदुक्तं जिज्ञास्यतया प्रकान्तं ब्रह्मैव “ नात्माश्रुतेरि ” त्यादावपि
प्रतिपाद्यत इति । तदसत्, “ ज्ञोत एव ” “ कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ”
“ परात्तु तच्छ्रुतेरि ” त्यादिभिस्तत्रत्यैस्सूत्रैरात्मशब्दनिर्दिष्टस्य तस्य ज्ञातृ
त्वकर्तृत्वपरमात्मायत्तत्वादिप्रतिपादनात्, तस्य च सर्वस्य त्वदभिमतस्म-
दभिमते वा ब्रह्मण्यसम्भवात् । अन्त्या सम्भवतीति चेन्न;—परिशुद्धस्वरू-
पोपदेशदशायां प्रतिपक्षप्रातक्षेपपूर्वकस्य आन्तिसिद्धाकारसमर्थनस्य विरुद्ध-
त्वात् । अन्यथा “ नात्माश्रुते ” रित्यधिकरणेऽपि यथालोकमुत्पत्तिविनाश
योरेव समर्थनप्रसङ्गात् । यदि तत्र लोकनिष्ठाकारप्रतिषेध उपचिन्तितः
तर्ही लोकसिद्धं कर्तृत्वादिक्रमपि नास्तीत्येवोपदेष्टुं युक्तम् । यदि तत्रैव
सूत्राणां तत्तायैमिति मनुष्ये, तदा प्रारब्धं स्वयैव सूत्रान्यथाकरणम् । अमस्तु
तमात्मान्तरमिह कथं परीक्ष्यत इति चेन्न;— ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ’ त्य-
त्रैव विषयतया ब्रह्मण इव अधिकारितया मुमुक्षोः प्रकृतत्वात्, तस्य च
स्वरूपज्ञानावश्यमावित्वेन कचित्स्वरूपस्यावश्योपदेष्टव्यत्वात् । व्यवच्छेद्य-
तया प्रधानमिव जीवोऽपि प्रथमाध्याये सर्वत्र प्रकृतः । यदि विषयत्वेनाप्रकृतं
त्वादपरीक्षणीयता, तदा विषयत्वादेरप्यपरीक्षणप्रसङ्गः ।

“ धर्मं जिज्ञासमानस्य तत्सम्बन्धनिरूपणम् ।

यथैव ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्तं जीवनिरूपणम् ॥ ”

‘ किञ्च ’ ‘ अमग्गवस्तु मतानुपपत्तेरि ’ त्यत्रैव सच्छब्दवाच्यस्य परम्य-
ब्रह्मणो उत्पत्त्यादिवात्तवत्त्वात् “ नात्माश्रुतेरि ” रिति निरर्भकः पुनरारम्भः ।

अतो नात्र जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं ब्रह्मात्मशब्दनिर्दिष्टम्, अपि तु जिज्ञासाकर्तृतया प्रस्तुतो जीवः ।

यत्पुनरुक्तं एकवचनान्तनिर्देशादात्माद्वैतस्वारस्यमिति । " तदपि न, " श्रेष्ठश्चे " त्यादिसूत्रेष्विव जात्येवयविवक्षया तत्प्रयोगसम्भवात् । तदुक्तमंशाधिकरणे " नात्माधुनेरित्यत्राप्येकवचनं जात्यभिप्रायमिति " ति । याश्च तत्सूत्रविषयतया " नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् " त्यादिश्रुतय उपादीयन्ते, ताभिरपि सौत्रस्यैकवचनस्य जात्याभिमोयत्वं व्यक्तम् ।

यद्युद्देश्यगतत्वेन बहुत्वमविवक्षितम् ।

य एक इति निर्दिष्टमेकत्वं किं विवक्ष्यते ।

अत एव "वाजो नित्य" इत्यादिश्रुत्यन्तरमपि निर्व्युक्तम् ।

यत्सूत्रमलिङ्घनधिकरणे समस्तविशेषादूच्यत्वं प्रत्यपादीति । तदप्यसत्, तत्र हेयगुणनिषेधेन समस्तमङ्गलगुणविशिष्टस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वात्, तदाह— " सविशेषं ब्रह्मेत्येव हि तत्र वक्ष्यती " ति । वाक्यस्थोभयलिङ्गशब्दानादरेणासन्निहितदे पास्त्वनिषेध्याध्याहारो न युक्त इति चेत्,— स्ववाक्यस्थस्यापि गुणस्य स्वरूपेन एव निषेधानुपपत्तेः । न हि गुणो गुणत्वादेव निषेध्यः ? वैपरीत्यात् । न च दोषलोपनिषेधेन तन्निषेधः, सर्वज्ञत्वादेर्दोषत्वस्य प्रमाणाभावात् । अतः पारिशेय्यादोष एव निषेध्य इति स्थिते जागरितस्वप्नाद्यवस्थासु जीवस्य ये दोषाः पूर्वैवधिकरणेषु प्रकृताः त एवात्र निषेध्यतया सूत्रकृदभिप्रेता इति स्पष्टमेव ज्ञातुम् । ततश्च "भेदादिति चेन्न प्रत्येकगतद्वन्द्वना " इत्यादिमूत्रेष्वपि नाप्रस्तुतानुपयुक्तत्वदभिमतार्थमिद्विः । अन्यथा " प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय " इति समनन्तरमूत्रविरोधः । न हि तत्र प्रकृतं प्रतिषेधनीत्युक्तम्, अपि तु प्रकृतैतावत्वमिति । एतेन निषेधाना सर्वेषां विहितानुरोधेन विषयच्यवस्थावर्तव्येति दर्शयति ।

सामान्यस्य निषेधस्य विहितव्यातिरेकतः ।

निर्वाहम्भूतसिद्धिर्न निगमेष्वयमभ्यते ॥

अत एव सन्ध्याभिकरणेऽपि “ मायामात्रत्वं ”-त्यदिना न प्रपञ्च-
मिथ्यात्वं विवक्षितमिति गम्यते । मायाशब्दस्य च न मिथ्यात्ववान्वित्त्व-
मिति स्थान्तरे विजडं द्रष्टव्यम् । आह स—“ मायामात्रं नित्यं च
स्वामानानप्यर्थानां जागरितावस्थानुभूतपदार्थवैभवंमात्रेण मायामात्रत्वमु-
च्यते ” इत्यादि । “ मेघोदयस्सागरसन्निवेश ” इत्यारभ्य “ विष्णोर्वि-
चित्राः प्रभवन्ति माया ” इत्यादिषु मायाशब्दस्य विविधमृष्टिविशेषपरत्वं-
मेवेति मुख्यतमुक्तमिति । अमुकस्य मिथ्यात्ववान्वित्वम्, तदप्यस्मिन्
सूत्रे स्वामार्थानामेव मिथ्यात्वमुच्यते, “ सन्धे मृष्टिराह हि ” “ निर्मा-
तारं चैकेषुशब्दयुक्ते ”ति पूर्वपक्षमुक्त्या स्वामार्थानामेव प्रकृतस्य गवद्विरपि
व्याख्यातत्वात् । सत्यं स्वमार्थमिथ्यात्वमभिकरणसाध्यम्, तत्र कैमुत्यन्ता-
भाय जागरितानामपि मिथ्यात्वं “ कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि ”-त्यनेन
प्रदर्श्यते इति चेन्न—विश्वमिथ्यात्वमिदं स्वाप्नार्थसत्यत्वपूर्वपक्षानुत्था-
नात् । अथ विश्वमिथ्यात्वमेव स्वाप्नार्थमिथ्यात्वप्रदर्शनद्वारा अत्रैव प्रसा-
ध्यते इति मन्यसे? तदप्यसत्, प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रस्तुत्य स्वाप्नार्थनिर्दर्शन-
स्योचितत्वात् । प्रथमसूत्र एव विश्वमिथ्यात्वप्रसाधनमुखेन विश्वस्य ज्ञान-
बाध्यतया ज्ञानप्रधानं शास्त्रारम्भणीयमिति भवद्विस्तमर्थनाच्च । अथ
वक्ष्यमाणोपजीवनेन शास्त्रारम्भमात्रं तत्र समर्थ्यते इति पश्यसि ! तदा नी-
तिनिबन्धनात्मकस्य सूत्रस्य व्युत्पाद्यमतिमन्दं स्यात् । किञ्च “ कात्स्न्ये-
नानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि ”-त्यत्र न जागरणं पश्यामः । “ कात्स्न्य-
शब्देन तस्यापि सहग्रह इति चेन्न—प्रकृतैकदेशावाहिष्कारे तस्य व्युत्पत्तेः,
ततश्च स्वामार्थानां सर्वेषामेव मिथ्यात्वं विवक्षितं स्यात् ; अन्यथा स्वामार्थ-
मिथ्यात्वं प्रतिज्ञाय जागरितार्थानामनभिव्यक्तस्वरूपत्वं हेतुरुच्यते इति

व्यधिकरणं स्यात् । अतः स्वामार्थमिथ्यात्वसाधनाय तन्निष्ठमेवानभिव्यक्त
स्वरूपत्वं हेतुतया सूच्यत इति नात्रापि विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादनकथापि ।
यत्पुनः मोक्षोपायोपदेशदशायां “ आत्मेति तूपगच्छन्ति ” इति
ब्रह्मैक्यानुसन्धानं सूत्रितमिति, तदपि न पश्यामः, आत्मशब्दस्य नानार्थ
रूढत्वात्, शरीरप्रतिसम्बन्धिनि रूढिप्रकर्षाच्च, ततश्शरीरीत्यनुसन्धानं सू-
त्रितं स्यात् । युक्तं चैतत्, ब्रह्मणस्सर्वशरीरित्वेनान्तर्यामिब्राह्मणादिषु प्रपञ्चि-
तत्वात् । यद्यपि स्वपर्यायोऽयमात्मशब्दो भाष्येऽन्वारूढः, तथ प्यन्ततोऽय-
मेवार्थः प्रपञ्चयिष्यते । अत्राप्यधिकरणे वक्ष्यति—“ इदमेव शरीरात्म-
भावलक्षणं तादात्म्यमात्मेति तूपगच्छन्तीति वक्ष्यती ” ति । विपरीतश्चायं
व्यपदेश आयुःमतः, अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानं यत्र व्याख्यायते, तच्च आ-
न्तरूपमिति भवतेष्टव्यम्, विलुप्ताहम्भावाविबिष्टवसंविन्मात्ररूपत्वाभ्युपग-
मात् ब्रह्मणः; ततश्च मोक्षोपायतया भ्रान्तिरेव सूत्रितेत्यायातम् । शालामा-
लादिन्यायेन विवक्षितपर्यवस्थापनं तु सूत्रस्वारस्योपन्यासदशावेरूढम् ।
किञ्च इतिकरणस्वारस्यादत्र दृष्टिविधिसूचनमेव स्वरसम्, तथैव हि श्रुति-
रपि “ आत्मेत्येवोपासीते ” ति, वाक्यं च “ आत्मेत्येव तु गृहीया ” दिति,
प्रसिद्धश्चायमर्थः स्मृतिष्वपि—“ ब्रह्माहमिति भावयेदित्या ” दिषु, तन्त्रेषु
च “ देवोऽहमिति भावये ” दिति । अतोऽत्र इतिकरणस्वारम्यात् “ मनो
ब्रह्मेत्युपासीते ” त्यादाविव दृष्टिविधित्वमात्रसिद्धौ उपास्यस्य दृष्टिविशेषण-
स्य चात्यन्तभेदस्य सार्वत्रिकत्वात् अत्रापि जीवब्रह्मणोर्भेद एवान्ततस्सूत्रित-
स्यादिति नात्र भवतः कश्चिदवकाशः ।

यत्तु फलदशाया “ मविभागेन दृष्टत्वा ” दित्याविभागानुभवस्सूत्रित
इति, तदपि गन्दम्, अविभागशब्दस्य स्वरूपैदयनियतत्वाभावात् । वि-
भागो हि परस्परसम्बन्धपरिपन्थिधर्मविशेष इति विदुषा प्रसिद्धिः, तेनावि-
भागोप्यपृथक्सिद्धिरेवेति सिद्ध्यति, न पुनः स्वरूपव्ययम्, तत्र तद्व्यवहारश्चौ

पचारिकः। अस्तु वा मुख्यः, तथाप्यनियतत्वादन्वयासिद्धः, बाङ्मनःप्रभृति-
समाच्चिदवस्थाविशेषमात्रविवक्षया “ अविभागोवचनादि ” त्यसूत्रयत्,
अत्र तु यथाप्रमाणमपृथक्सिद्धत्वविवक्षयायमविभागशब्दः, अन्यथा प्रमाण-
विरोधादुपपत्तिविरोधाच्च ; प्रयुज्यते च मध्यस्था दण्डो देवदत्ताद्विभक्तः
ज्ञातिगुणादिकं त्वविभक्तमिति च । यद्वा विभागो भेद एवास्तु, अविभागश्च
भेदनिवृत्तिः, तथापि स्वरूपभेदोऽत्र निषिध्यत इत्यत्र न प्रमाणं पश्यामः,
प्रत्युत पूर्वापरसूत्रशतपरामर्शात्—“ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे ” ति उपान्त्य-
सूत्रसंबादान्न निश्चिञ्चत्वसर्वज्ञत्वपरिमितसुखत्वनिरतिशयानन्दत्वादिवैधर्म्य-
लक्षणभेद एव निषिध्यत इति स्वरसतः प्रतीयते, तत्कृतुन्यायोपि कृशोदरी-
नाडुनिहितकीटवदादिभरभृगत्वादिवच्च साम्यापरस्यैव समञ्जसयितुं शक्यः।
अन्यथा दृष्टान्त एव तत्र प्रतिदृष्टान्ततामश्नुते ।

तदेवं भूयसां न्यायमसन्तमिव कृत्वा त्वदुपन्यस्तानि कतिपयानि
सूत्राणि त्वदभिमतप्रतीपानि निदर्शितानि । ततश्चान्यपरान्तन्यपरविभागोपि
बिलीनः । अत एवान्येषां भूयसां सूत्राणां कल्पिताकारपरत्वमुपलक्षणपरत्वं
वा नोत्प्रेक्षितुं शक्यम् । अन्याने तु सूत्राणि सगुणं सविभूतिकं च ब्रह्म
प्रतिपादयन्तीत्ययमर्थस्त्वयापि दुरपह्वः ।

अर्थवत्वेऽपि सूत्राणामन्योन्यार्थविभागातः ।

सगुणं ब्रह्म वेद्यं स्यान्नचेत्सूत्रकथा मुधा ॥

आह च जन्माद्यधिकरणे—“ ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति
चदन्ति तन्मते “ ब्रह्मजिज्ञासा ” “ जन्माद्यस्य यत ” इत्यसङ्गतं
भ्यात्, “ निरतिशयवृहद्द्रष्टव्यं च ब्रह्मे ” ति निर्वचनात्, तच्च ब्रह्म जग-
ज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च ; एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुति-
गणेषु चेक्षणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृता श्रुत्यश्च न तत्र प्रमाणमि-
त्यादि । अयमभिप्रायः—प्रथमाध्याये सर्वत्र “ ईक्षेनेनाज्ञान्दं ” “ आन-

न्दमयोभ्वासात् " " अन्तस्तद्धर्मोपदेशा " दित्यादिषु ब्रह्मणस्तद्धर्मविशेषै-
 र्वैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते, एवं जीवादिभ्यो भेदश्च प्रतिपाद्यते, " भेदव्यपदेशा-
 न्नान्यः " " कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च " " उभयेपि हि भेदेनैव मधीयते " " "
 " विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ " " भेदव्यपदेशात् " " आका-
 शोर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् " " सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन " इत्यादिषु सूत्रेषु
 तत्तच्छ्रुतिगतो भेदनिर्देश एव स्वशब्देन सूच्यते । " जीवमुख्यप्राणलि-
 ङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् " " न च स्मार्तमत-
 द्धर्माभिलाषाच्छारीरश्च " " नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च " " जीवमुख्य
 प्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातं " इत्यादिषु प्रधानादिवत् जीवः स्वशब्देनो-
 पादाय व्यवच्छिद्यते, " गुहां प्रविष्टा चात्मानौ हि तद्दर्शनादि " त्यादिषु
 स्फुटः ; अतः प्रथमाध्याये सर्वत्र जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं ब्रह्मानन्दगुणविशिष्टं
 प्रकृतेरिव पुरुषादपि विलक्षणं च प्रत्यपादि, अयमेवार्थः ; स्थूणानिखननन्या
 येन द्वितीयाऽध्याये स्थिरीकृत इति सोऽपि तद्विषय एवेत्युक्तम् । तत्र च
 " इतरन्यपदेशाद्विज्ञाकरणादिदोषप्रसक्तिः " इति जीवैक्यव्यपदेशमूलानेक
 दोषानाशङ्क्य " अधिकं तु भेदनिर्देशात् " " अश्वादिवच्च तदनुपपत्ति "
 रिति सूत्राभ्यां पर्यहर्षात् । तत्र चाभाष्यत- " ये पुनरस्यैव जीवस्योविद्याविद्यु
 क्तावस्थामभिप्रेत्य इमं भेदं वर्णयन्ति, तेषामिदं सर्वमसङ्गतं स्यात्, न हि तदव-
 स्थस्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं समस्तकारणत्वं सर्वात्मत्वं सर्वनियन्तृत्वमित्यादीनि
 सन्ति, अनेनैव रूपेण ह्यभिः श्रुतिभिः प्रत्यगात्मनो भेदः प्रतिपाद्यते, तत्सर्वं
 साविद्यापरिकल्पितं त्वन्यते, नचाविद्यापरिकल्पितस्याविद्यावस्थायां शुक्ति
 कारजतर्मरीचिकाजलादिभेदवत्परस्परभेदोऽत्र सूत्रकारेणाधिकं तु भेदनिर्देशा
 दित्यादिषु प्रतिपाद्यते, ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तम्य
 ब्रह्मणो जगज्जनमादिकारणस्य वेदान्तवेद्यत्वं तस्य च स्मृतिन्यायविरोधपरिहा
 रश्च क्रियत " इति स्पष्टम् । अतोऽध्यायद्वयं विशिष्टपरमिति स्थितम् । तृती

प्रहविशेषादिभिरासोक्तत्वनिश्चये मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्रादिष्वपि । काचि-
 त्कवेदविरोधादेर्यथाकश्चिदुपशयितव्यत्वात् । अत एवाह " सति सम्भव "
 इति । श्रुतिदूत्रयोरविरोधे सूत्रेष्वध्याहारादिकमन्याय्यम्, विरोधप्रसङ्गे
 पुनरध्याहारादिभिस्सूत्रं श्रुत्यनुगुणतया नेतव्यम् । नचासौ विभ्रम इति श-
 क्तिरुपि शक्यम्, सकलवेदशास्त्राप्रवर्तनाधिकृतत्वात्कचिदपि प्रमाणविरु-
 द्धार्थादर्शनं त परप्रहातिशयाच्च । अतस्तदुक्तेषु सूत्रेषु यत्र कचित्प्रमाणं
 विद्यं न दे यथ शोध्यत्समाधातव्यम्, नचास्ति विसंवाद इति दर्शितमिति॥

१. कावतार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
 वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां परमते सूत्रस्वारस्यभङ्गः

षट्पष्ठितमो वादः ॥६६॥

समाप्ता च शतदूषणी ।

